

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК:809.434(575.2)(043.3)**

Жумалиев Самат Субанкулович

**«МАНАС» ЭПОСУНУН ЛЕКСИКАСЫНЫН ХРОНО-
ТОПОЛОГИЯЛЫК СТРАТИФИКАЦИЯСЫ**

Адистиги:10.02.01. – кыргыз тили.

**филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иш**

**Илимий кеңешчи - филология илимдеринин доктору, профессор
Маразыков Т.С.**

Бишкек - 2015

МАЗМУНУ

Киришүү.....	4
1-глава.Тил илиминдеги стратификация маселелери жана “Манас” эпосунун лингвистикалык аспектиден изилденишине сереп.....	13
§1. Жалпы тил илиминдеги стратификация теориясынын маселелери....	13
§2.Лексикалык стратификация маселелеринин түркологиядагы изилдениши.....	17
§3.Лексикалык стратификация маселелеринин кыргыз тил илиминдеги изилдениш абалы.....	24
§2.“Манас” эпосун лингвистикалык аспектиде изилдөөнүн теориялык жана практикалык маселелери.....	32
Жыйынтыктар.....	41
2-глава. «Манас» эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы (байыркы катмар).....	43
§1. Кыргыз тил илиминдеги тарыхый лексикологиялык изилдөөлөрдүн багыты жана өзгөчөлүктөрү.....	43
§2.“Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык негизде стратификациялоонун илимий негиздери.....	46
§3.“Манас” эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.....	53
§4.“Манас” эпосундагы хун дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.....	64
§5.“Манас” эпосундагы байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.....	71
Жыйынтыктар.....	96
3-глава. «Манас» эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы (кийинки катмар).....	101
§1. “Манас” эпосундагы орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.....	101

§2. “Манас” эпосундагы кийинки кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.....	128
§3. “Манас” эпосундагы кыргыз-монгол лексикалык параллелдери жана кытай, орус сөздөрүнүн катмары.....	141
Жыйынтыктар.....	164
4-глава: «Манас» эпосундагы адамга байланыштуу сөздөрдүн лексика-семантикалык стратификациясы	174
§1.“Манас” эпосундагы сөздөрдү лексика-семантикалык жактан стратификациялоонун илимий негиздери.....	174
§2.“Манас” эпосундагы адамдын дене-мүчө аталыштарына байланыштуу лексика.....	179
§3.“Манас” эпосундагы тууганчылык лексикасы.....	212
Жыйынтыктар.....	231
5-глава: «Манас» эпосундагы адам ишмердигине байланыштуу сөздөрдүн лексика-семантикалык стратификациясы	234
§1. “Манас” эпосундагы аңчылык лексикасы.....	234
§2. “Манас” эпосундагы мал чарбачылык лексикасы.....	247
§3. “Манас” эпосундагы дыйканчылык лексикасы.....	270
§4. “Манас” эпосундагы тамак-аш лексикасы.....	281
§5. “Манас” эпосундагы турмуш-тиричилик лексикасы.....	292
§6. “Манас” эпосундагы фауна жана флора лексикасы.....	298
§7.“Манас” эпосундагы жер-суу аталыштары.....	323
Жыйынтыктар.....	330
Корутунду	337
Шартуу кыскартуулар жана белгилер.....	345
Пайдаланылган адабияттар.....	347

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Азыркы мезгилде “Манас” үчилтигинин эл аралык ЮНЕСКО уюму тарабынан материалдык эмес дүйнөлүк маданий мурастардын катарына киргизилиши “Манас” эпосунун канчалык даражада адамзат цивилизациясы үчүн бийик, баалуу экендигин дагы бир ирет тастыктап турат. Ошондуктан “Манас” эпосун сактап өркүндөтүү, эл арасына кеңири жайылтуунун натыйжалуу иш-чара системаларын иштеп чыгуу, эпосту дүйнө элдерине таанытуу, эпоско жалпы, комплекстүү илимий-теориялык жана практикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, өзүнүн лексикалык курамында байыркы тилдик реликтилик белгилерди сактап турган эпикалык мурасыбызды лингвистикалык аспектиден ар тараптан изилдеп чыгуу сыяктуу маселелер бүгүн абдан актуалдуу. “Манас” эпосунун түпкү философиясын терең түшүнүп, генезисин так аныктоо үчүн, биринчи кезекте, анын тилинин тарыхый жактан калыптанып-өнүгүүсүн кеңири планда иликтеп чыгуу зарыл деп эсептейбиз. Чындыгында, азыркы замандын өнүгүү динамикасына ылайык “Манас” эпосунун лексикалык байлыгын толук каттоого алуу, аларды илимий нукта системалаштыруу, эпостогу сөздөрдү хроно-топологиялык негизде стратификациялап чыгуу маселеси өтө орчундуу жана буга чейин кыргыз тил илиминде изилдене элек маселелердин катарына кирет. Аталган маселелерди чечүү менен, тагыраак айтканда, “Манас” эпосунун лексикасына компаративистикалык аспектиден анализ жүргүзүү аркылуу кыргыз тилинин глотто-этногенезисин, башка элдер менен этномаданий жана тилдик байланыштарын, субстраттык жана адстраттык факторлорун тактоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Эпостун тилин түшүндүрмө же этимологиялык сөздүктөргө каттап чыгууга шарт түзүлүп, эпостун тилин ар тараптан изилдөөгө өбөлгөлөр жаралат.

Кыргыз тил илиминде буга чейин “Манас” эпосунун жыштык көрсөткүч сөздүгүн түзүү боюнча айрым бир аткарылган иштерди эске албаганда, «Манас» эпосунун лексикасы комплекстүү, системалуу түрдө атайын

изилдөөгө алынбай келгендиги, анын тарыхый-лексикалык жана лексика-семантикалык катмарлары илимий-теориялык негизде хроно-топологиялык жактан стратификацияланбай келгендиги бул теманын өтө актуалдуу экендигин айгинелейт.

Изилдөөнүн негизги максат-милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты – лексикалык стратификациянын илимий-теориялык негиздери менен принцип-критерийлерин аныктоо аркылуу «Манас» эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоо. Тактап айтканда, эпостун лексикалык курамын тарыхый-лексикалык, лексика-семантикалык страттык катмарларга ажыратуу жана эпостогу лексиканын стратындагы лексемалардын семантикалык деривациясын жана этимологиясын анализдөө .

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** аткаруу алдыга коюлган:

- “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык негизде стратификациялоонун теориясын, принциптери менен критерийлерин аныктоо;
- аныкталган теориялык принцип-критерийлердин негизинде “Манас” эпосунун лексикалык курамынан төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катмарын ажыратып классификациялоо;
- хроно-топологиялык стратификация принцибинин негизинде эпостун лексикалык негизги курамын тарыхый-лексикалык жана лексика-семантикалык катмарларга классификациялоо;
- кыргыз элинин жана тилинин тарыхына байланыштуу эпостогу лексикалык катмарлардын хронологиясын көрсөтүү;
- жакын жана алыс тектеш тилдердин, байыркы түрк жазма эстеликтеринин материалдарын салыштырма-тарыхый методдун негизинде “Манас” эпосунун лексикасы менен салыштыруу;
- кыргыз тилинин байыркы, ортоңку, кийинки катмарларына тийиштүү сөздөрдү эпостун лексикасынан бөлүп көрсөтүү;
- лексика-семантикалык топторго ажыратылган эпостогу сөздөргө этимологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүү;

- этимологиялык изилдөөгө алынган сөздөрдүн баштапкы уңгуларын жана этимологиялык номинациясын аныктоо;
- эпостун лексикалык курамындагы байыркы праформаларды табуу;
- түпкү теги далилденген сөздөрдүн негизинде “Манас” эпосундагы семантикалык деривация кубулушуна жана андагы эволюциялык процесстерге, семантикалык динамикага иликтөөлөрдү жүргүзүү;
- эпостогу лексикалык бирдиктерге салыштырма-тарыхый жана тарыхый-этимологиялык методдордун негизинде изилдөө жүргүзүп, кыргыз тилинин глотто-хронологиялык аспектиден өнүгүү эволюциясын аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси. Изилдөөнүн объектиси катары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусундагы «Манас», “Семетей”, “Сейтек” үчилтигинин С.Каралаев айткан варианты, “Манас” эпосунун С.Орозбаков айткан варианты жана аты аталган манасчылардын айтуусу боюнча ар кайсы мезгилде басмадан чыгарылган нускалары тандалып алынды. Себеби аталган варианттар «Манас» эпосунун эң негизги, классикалык үлгүлөрү катары эсептелинет жана ал варианттарда кыргыз тилинин казынасы башка варианттарга салыштырмалуу бай жана кеңири масштабда камтылган. Ошондой эле “Манас” эпосунун ушул варианттарынын лексикалык составында байыркы реликтилик формалар, эскирген сөздөр элдик оозеки кепке караганда көбүрөөк деңгээлде сакталгандыгы да эске алынды.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз тил илиминде биринчи жолу «Манас» эпосунун лексикасы компаративистикалык аспектиден хроно-топологиялык стратификацияга алынды жана “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоонун теориясы, методикасы иштелип чыгып, илимий чөйрөгө сунушталды. “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоо аркылуу кыргыз тилинин тарыхый жактан өнүгүү доорлору менен ар бир тарыхый доорго мүнөздүү лексикалык катмарлардын генезисин, алардын тилде пайда болуу ордун, мезгилин, этимологиясын тактоого аракеттер жасалды. Диссертациялык иштин

мазмуну тил теориясы менен лексикалык стратификация маселелерине байланышкан баалуу материалдарды, жаңы идеяларды өз ичине камтыйт. Комплекстүү изилдөөнү талап кылган төмөнкүдөй концептуалдуу маселелер кыргыз тил илиминде алгачкы ирет иликтөөгө алынды:

- стратификация теориясына байланыштуу илимий-теориялык маселелерди изилдөөнүн тарыхы, динамикасы, аталган маселелердин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш ал-абалы анализге алынып, андагы негизги теориялык маселелер, принцип-критерийлер аныкталып көрсөтүлдү;
- “Манас” эпосунун лексикасынын тарыхый-лексикалык, лексика-семантикалык страттары жана аларды катмарларга ажыратуунун негизги принцип-критерийлери аныкталып, иштелип чыкты;
- эпостун лексикасынын базасында кыргыз сөздөрүнүн тарыхый өнүгүүсүндөгү фоносемантикалык процесстердин хронологиясын аныктоого аракеттер жасалды;
- эпостун лексикасы байыркы тарыхый жазма эстеликтердеги жана ар түрдүү илимий булактардагы материалдар менен салыштырылып, андагы семантикалык өзгөрүүлөр, этимологиялык маселелер иликтөөгө алынды;
- “Манас” эпосунун лексикалык курамынан факты-материалдар чогултулуп, алар тарыхый-лексикалык жана лексика-семантикалык страттарга ажыратылды;
- лексика-семантикалык страттардагы сөздөрдүн этимологиясы алыскы жана жакынкы тектеш тилдердин лексикалык материалдарына салыштырылуу аркылуу белгиленди;
- “Манас” эпосундагы көөнө кыргыз сөздөрү байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилинде жана тектеш түрк-монгол, тунгус-манжур тилдеринде орун алган аналогиялык варианттарына карата тектештирме-тарыхый жагдайда иликтөөгө алынды;
- “Манас” эпосунун лексикасында учураган иран, араб, кытай, орус сөздөрүнүн, о.э. кыргыз-монгол лексикалык параллелдеринин тарыхый-

эпохалык шарттарын аныктоого, аларга салыштырма-этимологиялык анализ жүргүзүүгө аракеттер жасалды;

- “Манас” эпосундагы сөздөрдүн семантикалык өзгөрүү кыймылын аныктоо максатында айрым сөздөрдүн семантикалык эволюциясы көрсөтүлдү;
- терминдик сөздөрдүн аталыш мотивациясына жана этимологиялык номинациясына басым жасалып, зарыл учурларда анын лингвостатистикасын кошо көрсөтүү менен жеке сөздүн моносемантикадан полисемантикалуулукка өтүү динамикасы белгиленди;
- эпостун лексика-семантикалык тобундагы айрым төл сөздөрдүн праформалары аныкталып, аныкталган сөздөрдүн негизинде “Манас” эпосундагы семантикалык деривация кубулушуна жана андагы эволюциялык динамика маселелерине анализдер жүргүзүлдү;
- “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоо аркылуу кыргыз тилинин тарыхый доорлоруна мүнөздүү лексикалык катмарларды тактоого аракеттер жасалды.

Ошондой эле лексикалык стратификация маселелеринин диахрондук аспектиден иликтенишине эпостогу тилдик кубулуштардын кыргыз элинин этногенетикалык процесстерине жана ар кайсы доордогу тарыхый, геосаясий, социалдык-экономикалык карым-катнашына байланыштуу экендигине, аталган процесстердин тилге тийгизген таасирлери менен натыйжалары сыяктуу экстралингвистикалык факторлорго да кылдат анализ жасалды.

Диссертациялык иштин теориялык жана практикалык мааниси. Иште сөздөрдү хроно-топологиялык жактан стратификациялоонун илимий-теориялык маселелери, аталган багытта лексикалык материалдарга талдоо жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү комплекстүү иликтөөгө алынды. Изилдөөдөн алынган илимий-теориялык тыянактар кыргыз тилинин жана тектеш түрк тилдеринин лексикасына, айрыкча тарыхый лексикологиясына байланышкан илимий маселелердин такталышына шарт түзүп, азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн пайда болуу жолдору менен булактарын, семантикалык өзгөрүү тенденцияларын аныктоого негиз боло алат жана эпостун сөз байлыгынын

тарыхый өнүгүү эволюциясы тууралуу түшүнүктөрдү кеңейтүүгө көмөкчү боло алат. Ал эми изилдөөдөн алынган негизги табылгаларды “Манас таануу”, “Манас” эпосунун тили”, “Кыргыз тилинин тарыхы” жана “Кыргыз лексикологиясы” сыяктуу сабактарды өтүүдө колдонсо болот. Ошондой эле «Манас» эпосунун түшүндүрмө сөздүгүн, энциклопедиялык сөздүгүн жана кыргыз тилинин тарыхый-салыштырма же этимологиялык сөздүктөрүн түзүүгө изилдөөнүн материалдары баалуу илимий-теориялык булак болуп бере алат. Бул изилдөөнүн жыйынтыктары, корутунду-тыянактары, факты-материалдары тарых, этнография, фольклористика сыяктуу илимий багыттарда да кеңири пайдаланууга жарактуу. Ушул жагдайлар изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанисин айгинелейт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. “Манас” эпосунун тарыхый лексикалык курамы - көп страттардан (катмарлардан) куралган кыргыз лексикасынын жыйындысы.
2. “Манас” эпосунун лексикалык курамы - тилдин байыркы, ортоңку, жаңы мезгилдерине мүнөздүү болгон сөз формаларынын казынасы.
3. “Манас” эпосунун лексикалык стратификациясын комплекстүү изилдөөнүн натыйжасы алтайлык ареалдын чегиндеги этникалык жана тилдик процесстердин маңызын так түшүнүүгө жана алтай бүлөсүндөгү тилдердин генетикалык тектештигин аныктоого жардам берет.
4. “Манас” эпосунун лексикасындагы иран, араб, кытай жана орус тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн стратификациялык негиздери кыргыз тилинин лексикасында болуп өткөн процесстердин тарыхый-эпохалык шарттары менен экстралингвистикалык факторлорун аныктоого теориялык жактан өбөлгө түзөт.
5. Эпостун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоо аркылуу кыргыз тилинин тарыхый жактан өнүгүү доорлорун жана ал доорлорго мүнөздүү лексикалык бирдиктерди так аныктоого болот.
6. “Манас” эпосунун лексикасын стратификациялоо маселелеринин теориясы кыргыз тил илиминин келечектүү бир багыты катары эсептелиниши зарыл.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Издөнүүчү кыргыз тил илиминде биринчи жолу “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялап, темага байланыштуу лексикалык бай материалдарды жыйнады, стратификация маселесине тиешелүү илимий-теориялык көз караштардын негиздерин ачып көрсөттү жана “Манас” эпосунун лексикасын изилдөөнүн конкреттүү жолдору, принцип-критерийлери изилдөөчү тарабынан илимий негизде сунушталды.

Изилдөөнүн методдору жана методологиясы. “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык негизден стратификациялоонун проблемаларын изилдөөдө комплекстүү көп метод-ыкмалар колдонулду. “Манас” эпосундагы страттык катмарлардын тарыхый доорлорун, лексикалык бирдиктердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү менен этимологиясын аныктоодо сыпаттама, салыштырма, салыштырма-тарыхый метод, ареалдык-географиялык принцип жана тарыхый-этимологиялык, хронологиялык мүнөздөгү анализ, синтез, жалпылоо методдору, тиешелүү жерлерде система-структуралык, типологиялык, классификациялык, текстологиялык, лингвостатистикалык ыкмалары менен бирге тилдин глотто-хронологиялык аспектиси да колдонулду.

Колдонулган мындай метод-ыкмалар менен изилдөөнүн жалпы максат-милдеттери диссертациялык иштин методологиялык негизин түзүүгө түрткү болуп, Х.Вамбери, В.Банг, В.Котвич, С.Е.Малов, В.В.Бартольд, Г.Рамstedт, Н.Поппе, Г.Д.Санжеев, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Т.А.Бертагаев, Б.Я.Владимирцев, Б.М.Юнусалиев, Г.Дерфер, Л.В.Дмитриева, С.К.Кенесбаев, В.М.Насилов, В.Д.Колесникова, А.М.Щербак, В.И.Цинциус, К.М.Мусаев, Х.Карасаев, Б.Орузбаева, К.Сейдакматов, С.Сыдыков, Э.Р.Тенишев, К.А.Новикова, С.Өмүралиева, М.М.Копыленко, Н.И.Егоров, К.Дыйканов, Ж.К.Сыдыков, Ү.Асаналиев, С.Ж.Мусаев, К.Токтоналиев, Т.Садыков, С.Ибрагимов, Ж.Жумалиев, З.К.Дербишева, И.Абдувалиев, Т.С.Маразыков, Т.Т.Токоев, Ж.К.Туймебаев ж.б. белгилүү

окумуштуулардын илимий изилдөөлөрү, монографиялары, окуу китептери жана сөздүктөрү изилдөө процессинде олуттуу жардамын тийгизди.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертациялык иш Талас мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын кеңейтилген отурумунда, К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз тил илими кафедрасынын отурумунда, КР ИУАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун отурумунда талкууланган. Диссертациялык иштин негизги жыйынтыктары боюнча К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде К.Карасаевдин 110 жылдык мааракесине карата өткөрүлгөн “К.Карасаев: “Өрнөктүү өмүр – өчпөс мурас” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, “Залкар талант Жоомарт Бөкөнбаевдин руханий мурастары” аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде Т.Сатылгановдун 150 жылдык мааракесине арналып өткөрүлгөн “Т.Сатылгановдун мурасы жана азыркы рух маданияты” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде өткөрүлгөн “Экономический пояс Шелкового пути в контексте кыргызско-китайского сотрудничества” аттуу эл аралык форумда, Талас мамлекеттик университетинде өткөрүлгөн түрдүү эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалып турган. Ошондой эле ТалМУнун “кыргыз тили жана адабияты” адистигинде окуп жаткан студенттерге тандоо курсу катарында “Манас” эпосунун тили жана диалектизми” деген аталышта атайын курс өтүлүп, изилдөөнүн материалдары ар тараптан апробацияланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда чагылдырылышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин жарчыларында, Талас мамлекеттик университетинин

илимий-практикалык конференцияларынын жыйнактарында диссертациялык темага байланыштуу 27 илимий макала, “Байыркы түрк тилдери” деген 1 окуу куралы жана “Манас” эпосундагы айрым сөздөрдүн этимологиясы жана семантикасы” деген 1 сөздүгү, “Манас” эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы” деген аталыштагы 1 монографиясы жарык көргөн.

Диссертациялык иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, беш главадан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 375 бетти түзөт.

І ГЛАВА

ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ СТРАТИФИКАЦИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА “МАНАС” ЭПОСУНУН ЛИНГВИСТИКАЛЫК АСПЕКТИДЕН ИЗИЛДЕНИШИНЕ СЕРЕП

§1. Жалпы тил илиминдеги стратификация теориясынын маселелери

Стратификация термини латын тилиндеги *stratum* «настил, слой», *facere* «делать» [227, 487-б.] деген эки сөзүнөн куралган, б.а. тилдин лексикасында катмарланган страттарды ажыратуу, жиктөө дегенди билгизет. Жалпы илим тармактарында биологиялык стратификация, химиялык стратификация, экономикалык стратификация, гидрологиялык стратификация, геологиялык стратификация, социалдык стратификация, лингвистикалык стратификация, лексикалык стратификация, семантикалык стратификация деген түшүнүктөр бар. Маселен, геология илиминдеги стратификация тоо тектерин мезгилдик алкагы боюнча жиктеп, мезолит, палеолит ж.б. деген страттык катмарларга ажыратса, биология илиминде өсүмдүктөрдү, жаныбарларды тарыхый периоддору жана түрлөрү боюнча ажыратат. Ал эми социологияда физика-генетикалык, класстык, касталык, профессионалдык ж.б.у.с. 10 типтеги стратификация коомдогу тигил же бул топту элита катмары, жумушчулар катмары, дыйкандар катмары ж.б. класстык катмарларга бөлөт. Тилине карата информанттарды социалдык катмарларга ажыратып кароо практикасы тил илиминде да колдонула баштаган. Бул багытта Я.Гримм, Ф.Гумбольдт, Ф.И.Буслаев, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.В.Шерба, Е.Д.Поливанов ж.б. окумуштуулар тилди коомдук кубулуш катары эсептешип, тилдин социалдык жана жеке катмарлары болот деген идеяга басым жасашып, лингвосоциалдык стратификацияларды, маселен, В.М.Жирмунский “К проблеме социальной дифференциации языка” (1936), А.Д.Швейцер “Современная социалингвистика” (1976), Н.К.Иванова “О социальной стратификации языка”, Л.Б.Никольский “Синхронная социалингвистика” жүргүзүшкөн. Маселен, А.Д.Швейцер [267, 1976] жалпы тил илиминдеги теорияларга токтолуп, тилдик

системанын функционалдык дифференциясы жана анын социалдык-коммуникациялык функциясына карата ири тилдер, кичи тилдер, өзгөчө тилдер деп бөлүштүрүп, тилдин социалдык статусун белгилейт. Социалдык катмарларды аныктоо үчүн фонетикалык (корреляция), социалдык белгилерди (коомдук абалы, билими, жашы, территориясы ж.б) эске алуу менен аныктоонун методдору көрсөтөт. Айрыкча бул багыт жалпы тил илиминде А.П.Бабушкин, С.И.Трескова, С.В.Винник, Т.С.Зевахина, М.Давлатназаров, Т.П.Колбасова, А.Тиобан, О.Л.Закарян, Р.И.Розина ж.б. окумуштуулар тарабынан иликке алынып, алардын эмгектеринде коомдогу тилдин функционалдык-системалык ролуна байланыштуу маселелери көтөрүлөт. Алсак, А.П.Бабушкиндин “Социальные аспекты лексической системы языка” деген изилдөөсүндө англис-орус тилдериндеги коомдук-саясий лексикага экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасири, ушул социалдык факторлордун коомдук-саясий чөйрөдө аталган тармакка тиешелүү сөздөрдүн калыптануу деңгээлдерине, анын натыйжаларына көңүл бурулат. С.И.Трескованын иши массалык маалымат каражаттарында колдонулган тилдин коммуникациялык кызматы социоллингвистикалык аспектиден изилдөөгө алынып, массалык коммуникация аудиториясынын социалдык дифференциациясы көрсөтүлөт [242, 3-18-б.]. Ал эми С.В.Винниктин “Социоллингвистическая интерпретация политических неологизмов американского происхождения” аттуу эмгегинде америкалык прессанын таасири аркасында белорус тилинде саясий лексиканын пайда болуусунун себеп-факторлору жана алардын функционалдык колдонулуу чөйрөсү каралат. М.Давлатназаров өз жазуусу жок шугнан тилиндеги орус лексикасынын түрдүү социалдык чөйрөдө функцияланышына басым жасоо менен, айрым лексика-тематикалык топторго бөлүштүрөт [60, 4-19-б.]. Б.а. бул изилдөөлөр “тил – коомдук кубулуш”, “коомго жараша ар бир чөйрөнүн тили болот” деген жоболорго негизделген.

Кийинчерээк тилдик чөйрөнүн социалдык статусу боюнча стратификациялоонун тажрыйбасы бир тилдеги же чыгармалардагы

лексикалык катмарларды, диалектилерди жиктөө үчүн дагы колдонула баштайт. Бул маселелер В.Карпова, Л.И.Кислик, А.Д.Кириян, Л.Л.Габышева, К.Р.Галиуллин, О.В.Санникова, Л.В.Мазуркевич ж.б.с. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө каралат. Алсак, Л.И.Кислик өзүнүн “Земледельческая лексика в памятниках деловой лексики 14-17 вв.” деген изилдөөсүндө орус тилинин 14-17-кылымдардагы иш кагаздарында катталып калган дыйканчылык лексикасы анализге алынып, сөздөрдүн жалпы темасына карата тематикалык жактан 6 группага шарттуу ажыратылат (мисалы: “земельное угодье” ж.б.). Ал эми В.Карпованын, К.Р.Галиуллиндин иликтөөлөрү тилдеги бөтөн лексиканы хронологиялык тартипте тарыхый катмарларга ажыратып изилдөөгө арналган [113, 1978; 57, 1982]. Л.Габышеванын “Семантические особенности слова в фольклорном тексте” аттуу диссертациясында якут эпосундагы сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү социолингвистикалык аспектиде анализге алынып, мейкиндик-мезгилдик лексикасынын полисемиялык мотивациясы, социалдык аспектиси жана классификациялык белгилери изилденет. Б.а. аталган изилдөөлөрдө коюлган маселелер структура-функционалдык жактан анализге алынат.

Лексиканы салыштырма, тарыхый-этимологиялык жагдайдан изилдөөдө тилдеги сөздөрдү лексика-семантикалык жана тематикалык группаларга ажыратуу, лексикалык бирдиктердин номинациясы, семантикалык деривациясы сыяктуу маселелери И.П.Слесарева, Э.Н.Болонина, В.А.Коробейникова, Э.В.Кузнецова, С.И.Никонова, Д.К.Нуржанова, С.А.Королевич, Л.В.Лаврова, Ю.Ишанкулов, Е.А.Лебедева, О.В.Санникова, О.И.Гущева, Т.М.Ершова, Г.Г.Бондарчук ж.б. окумуштуулар тарабынан иликке алынат. Маселен, “Лексика-семантические группы в современном русском языке” аттуу И.Слесареванын диссертациясында орус тилиндеги зат атооч жана тактооч сөздөрдүн мисалында лексика-семантикалык группага киргизүүнүн лингвистикалык же экстралингвистикалык, полисемантикалык же моносемантикалык, синсемантикалык же автосемантикалык ж.б.с. контрасттык маани туюнта алуучу белгилери көрсөтүлүп, лексика-семантикалык группадагы

сөздөр семасиологиялык өңүттөн изилденет. Ш.Нафиковдун “Принципы номинации, структура и происхождение названий рыб в башкирском языке” деген диссертациялык эмгегинде башкыр тилинде балык аталыштарын номинациялоонун формага, түрүнө, касиетине, кыймылына, жашоо чөйрөсүнө, көлөмүнө ж.б. белгилерине карата ат коюунун принциптери, мотивациясы, семантикалык мүнөздөмөлөрү аныкталып, ал аталыштардын таралуу ареалына жана келип чыгышына байланыштуу урал-алтай, байыркы түрк, волга-түрктүк ареалдагы катмарларга ажыратылат. Ал эми Д.Нуржанованын “Способы номинации в сельскохозяйственной терминологии” аттуу ишинде орус тилиндеги айыл чарба терминдеринин пайда болуусуна говор, диалект жана жалпы тилдеги сөз маанилери түрткү болору жана айыл чарба терминдеринин жасалышынын номинациялык ыкмалары белгиленет.

Байыркы жазма эстеликтердин, көркөм чыгармалардын тилин же фольклордук чыгармалардын тилин лексикологиялык аспектиден изилдөөнү Т.М.Скибина, Н.И.Соломенко, О.Г.Чупрына, И.М.Суховицкая, И.И.Степанченко, К.Д.Данелия ж.б. окумуштуулар колго алышып, лексикалык стратификациянын айрым теориялык жоболорун көрсөтүшүп, принциптерин колдонушат. Мисалга алсак, О.Чупрынанын “Лексико-тематическая группа как предмет историко-семасиологического исследования (на материале торговой лексики английского языка)” деген диссертациялык изилдөөсүндө орто кылымдардагы англис тилиндеги соода-сатыкка байланыштуу лексикалык катмарды жиктөөнүн негизги критерийи катары борбордук мааниге ээ болгон өзөктүү сөз алынат, мисалы, *sear* “торг, сделка” мааниси *сіера* “торговец, торгующий”, *searian* “продавать-покупать” ж.б.с. [261, 11-б.] маанилердин жаралышына негиз болгону эске алынып, ушундай маанидеги сөздөр бир лексика-теамтикалык топко киргизилет. Ал эми И.И.Степанченконун “Лексика лирики С.Есенина” аттуу диссертациясында акындын ырларынын лексикасы функционалдык аспектиде каралып, ыр тексттери проективдүү, концептуалдуу жана аралаш типтерге бөлүштүрүлүп, чыгармаларынын лексикалык микросистемасы гиперпарадигмалыг (*природа: вода, межа и т.д. + оценка*

лирическим героем окружающего: любимый и т.д.) жана парадигмалык маанилери аркылуу аныкталып, бөлүштүрүлөт. Демек, аталган изилдөөлөрдө сөздөрдү лексика-семантикалык группага ажыратуу процесси сөздүн функционалдык кызматына негизделип ишке ашырылган, сөздүн парадигмалык мааниси эске алынган.

Ошентип, жалпы тил илиминде лексикалык стратификациялоонун иштелип чыккан атайын теориялык жана практикалык жоболору, бирдей принциптери, критерийлери аныктоого алынбай, бул маселенин өзүнчө изилдөөгө алынышына анчейин көңүл бурулбай келгени байкалат.

§ 2. Лексикалык стратификация маселелеринин түркологиядагы изилдениши

Түркология илиминде лексикалык стратификациялоонун маселелерине байланыштуу айрым негиздүү ойлор түрк тилдеринин лексикасын салыштырма аспектиден изилдөөгө алган белгилүү түрколог К.М.Мусаевдин эмгегинде көтөрүлөт. Анын 1975-жылы жарык көргөн “Лексика тюркских языков в сравнительном освещении” деген монографиясында батыш кыпчак тилдеринин лексикасы башка топтогу түрк тилдеринин материалдарына салыштырылып каралат. Эмгекте лексикалык айрым белгилерге жана морфологиялык критерийге таянуу менен, түрк тилдеринин кыпчак тобун ич ара чыгыш кыпчак, түндүк кыпчак жана батыш кыпчак тилдери деп үч топко ажыратып, анын ичинен батыш кыпчак тилдериндеги жаныбарлардын жана алардын дене-мүчө аталыштарын, өсүмдүк аталыштарын, тууганчылык терминдерин, жуманын күн аталыштарын, сын атоочторду жана этиштердин лексика-грамматикалык белгилерин изилдөөгө алып, андай аталыштардын этномаданий табиятына көңүл бурат. Ареалдык критерийге таянуу менен, батыш кыпчак тилдериндеги лексикалык катмарларды түрк катмары, кабыл алынган катмар жана белгисиз катмар деп үч чоң стратка, бул катмарлар дагы ич ара майда катмарларга ажыратылат. Арийне, аталган эмгекте тилдин лексикасындагы сөздөрдү тарыхый-этимологиялык же лексика-семантикалык жактан

группаларга стратификациялоонун конкреттүү моделдери, сөздөрдү лексика-семантикалык группаларга ажыратуунун принциптери менен критерийлери изилдөөнүн максатына кирбегендиктен көрсөтүлбөгөн.

Байыркы жазма эстеликтердин жана фольклордук чыгармалардын тилин изилдөөнү М.С.Салимов, Б.Бафоев, Б.Я.Яриев, Н.Р.Ахматов, Ш.Т.Каримов, Г.Н.Аскерова, А.Х.Алеева, С.Турсунов, Ш.Махмадмурадов, И.Насыров, А.Ибрагимова ж.б. окумуштуулар колго алышып, лексикалык стратификациянын теориялык жоболорун көрсөтүшүп, айрым принциптерин колдонушат. Мисалга алсак, Б.Бафоевдин “Лексика произведений Алишера Навои” деген диссертациясында сөздөр генеалогиялык аспектиде каралып, Алишер, Лутфи, Атаи, Саккаки, Гадаи, Хусейнинин чыгармаларындагы кабыл алынган сөздөрдүн активдүү, пассивдүү орун алуусунун салыштырмалуу пайыздык көрсөткүчтөрү, статистикасы берилип, көөнө өзбек тилине, араб, тажик-перс, байыркы грек, монгол-өзбек тилдерине мүнөздүү сөздөр морфологиялык жана семантикалык (деривациялык) критерийлерге таянуу аркылуу бөлүштүрөт. Жеке сөздү лексика-семантикалык варианты боюнча, лексика-семантикалык группадагы сөздөрдү полисемиялык, синонимиялык, омонимиялык, антонимдик категориялары боюнча жиктейт. Ал эми анын чыгармаларындагы лексикалык составды тематикалык жактан 34 топко ажыратып, ал топко кирген сөздөрдү санап көрсөтүү менен чектелет. Демек, мында жалпы лексиканы эле эмес, тематикалык жеке сөздү дагы стратификациялоого боло тургандыгы көрсөтүлөт.

С.Муллочаев тарабынан “Военная лексика “Шахнаме” Абулькасима Фирдоуси” деген аталышта жазылган диссертациясында акындын чыгармаларындагы аскер терминдери тематикалык жактан армия структурасын, рангдык иерархиясын, аскер түрүн, курал-жарак түрүн ж.б. туюнтуучу терминдер деп 8 топко бөлүштүрүлөт.

Түркологияда ушундай тариздеги маселелер Я.С.Ахметгалеева, З.Т.Гаджиева, Б.Сагындыков, О.В.Субракова, Т.А.Абдуллаев, Р.А.Закиров, С.Т.Кочарли, С.Г.Мехтиева, М.Г.Пайизов, Р.Х.Халикова, З.А.Ализаде ж.б.

окумуштуулардын диссертациялык эмгектеринде да көтөрүлөт. Бирок бул эмгектердеги бөлүштүрүү атайын аныкталган принцип-критерийлерге таянылбастан, шарттуу түрдө гана жүргүзүлөт.

Демек, 20-кылымдын токсонунчу жылдарына чейин тигил же бул сөздү лексика-семантикалык же тематикалык топко бириктирүүнүн, лексиканы хронологиясы же генетикасы боюнча страттарга ажыратуунун илимий-теориялык негиздери менен принциптери жана критерийлери жыйынтыктуу изилденип, такталган эмес, б.а. изилдөөлөрдүн максат-маңызы “система-структуралык”, “структура-функционалдык” принциптердин негизинде жүргүзүлгөнү көрүнүп турат.

Түркологияда лексикалык стратификациялоонун теориялык жана практикалык негиздерин иштеп чыгуу тенденциясы 20-кылымдын 90-жылдарынан кийин гана колго алына баштаган. Алсак, 1992-жылы Н.Егоровдун “Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория болгаро-чувашской этноязыковой преемственности” аттуу изилдөөсүндө лексикалык стратификациялоонун бир катар олуттуу маселелери, башкача айтканда, чуваш тилинин лексикалык составын генетикалык жана хроно-топологиялык стратификациялоого байланыштуу проблемалары көтөрүлөт. Аталган иштин биринчи бөлүмүндө тилдин лексикасына генетикалык стратификация жүргүзүү үчүн, алды менен, төл жана кабыл алынган сөздөрдүн катмарын аныктап алуунун зарылдыгын көрсөтүп, аныкталган төл лексикага генетикалык стратификация жүргүзүү үчүн биринчи баба тилден калган катмар менен тилдин ички ресурстарынын эсебинен пайда болгон кийинки лексикалык бирдиктерди ажыратып алуу керектигин белгилейт. Ал эми кабыл алынган катмарды генетикалык стратификациялоо үчүн алгач кабыл алуулардын катарын аныктоо жана аларды верификациялоо керектигин, андан кийин андай кабыл алуулардын тике булактарын жана ага ортомчулук кызматты аткарган тилди аныктоонун зарылдыгын эскертет. Мына ушундай ыкмада лексиканын генетикалык страттары аныкталгандан кийин, ар бир лексикалык бирдикке этимологиялык

верификация жүргүзүп, тарыхый-этимологиялык анализдөө ыкмасы менен жеке стратка мүнөздүү болгон лингвистикалык (фонетикалык, морфологиялык, семантикалык) жана экстралингвистикалык (тарыхый-маданий, ареалдык-географиялык, хронологиялык ж.б.) закон ченемдүү көрүнүштөрү аныкталып, тигил же бул сөздүн аныкталган катмарга тиешелүүлүгү белгилүү болот. Ушундай критерийлердин негизинде чуваш тилиндеги лексикалык катмарды өздөштүрүлгөн индо-ирандык, чыгыш ирандык, аландык, пермдик, кыпчактык, перстик, араптык, монголдук, марийлик, мордовалык, казан-татардык, мишар-татардык жана орустук деп 13 катмарга стратификациялайт.

Н.Егоров генетикалык стратификациялоо процессинде төл лексика алгач этноареалдык критерий аркылуу да аныкталарын кошумчалап, эгер изилдөөгө алынган сөз бардык тектеш тилдерде орун ала турган болсо, анда төл сөз катары эсептөөгө боло турганын, ошол эле учурда кабыл алынган сөз дагы кээде алгачкы туруктуу ареалдык картинаны бузуп коерун эскертет. Стратификациялоонун кийинки этабында фонетикалык критерий аркылуу анализге алынган бирдиктин төл же кабыл алынган сөз экендигин так аныктоого жана айрым моменттерде хронологиясын дагы тактоого болорун белгилей келип, өзгөчө фонетикалык корреляцияга басым жасоону сунуштайт. Мисалы, “алтайлык” $p > z$ (ротацизм): түрк тилдеринде z = чуваш тилинде p (өкүз = вакар) же “л”чыл (ламбдаизм): түрк тилдеринде $ш$ = чуваш тилинде $л$ (тааш = чул, тиш = шал), же болбосо сөз башындагы m , k , s үнсүздөрүнүн созулма aa , кыска u , y үндүүлөрүнөн мурда келгенде таңдайлашуусу: түрк тилдеринде m = чуваш тилинде $ч$ -, $ш$ - (тил = челхе) ж.б.у.с. фонетикалык кубулуштарды көрсөтөт. Эгерде лексикадагы сөздүн генетикалык башатын аныктоо процессинде талаш жараткан учурлар болуп калса, стратификациялоонун морфологиялык критерийи да жардам бериши мүмкүн экени, бирок ал критерийдин эффективдүүлүгү фонетикалык критерийге караганда төмөн экендиги белгиленет. Маселен, чуваш тилиндеги зат атооч сөздөрдөгү $-к$ ($-ак/-ек$, $-ка/-ке$, $-ах/-ех$) суффикси башка түрк тилдеринде орун албастыгына (түрк тилдеринде $көмүр > камрак$, $кеча > качака$ “коза”) тилдик

фактылар алынып, аталган элементтин прото-булгар мезгилинен тартып орун алып баштаганына негиз катары таянуу менен, аны көөнө чуваштык элемент экенин далилдейт.

Н.Егоров чуваш тилинин лексикасын хронотопологиялык жактан стратификациялоодо венгер изилдөөчүсү А.Рона-Таш тарабынан чуваш тилинин тарыхын доорлорго ажыратуунун принцибин негизге алуу менен төмөнкүдөй 6 страттык доорго бөлүштүрөт:

1. прото-түрк доору (б.з.ч. 1 миң жылдыктын жарымына чейин);
2. огур доору (б.з.ч. 1 миң жылдыктын ортосунан б.з. башына чейин);
3. оногур доору (б.з. башынан б.з. 3-кылымына чейин);
4. байыркы булгар доору (4-7-кылымдар);
5. орто булгар доору (8-16-кылымдар);
6. жаңы булгар доору (чуваш доору) (1551-жылдан тартып) [80, 32-33-б.].

Демек, лексиканы хронотопологиялык жактан стратификациялоодо лексиканын тарыхый өнүгүү доорлору менен алардын тилде пайда болуу ордуна негизги көңүл бурулат. Бул страттарга мүнөздүү сөздөрдү аныктоодо салыштырма-тарыхый метод колдонулуп, монгол, енисей, венгер, осетин, болгар, фин-угор, чыгыш славян, татар, башкыр тилдеринин факты-материалдары менен тастыкталат.

Ушундай багытка жакындашкан изилдөө 2008-жылы корголгон Ж.К.Туймебаевдин “Теоретические принципы историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей” деген диссертациясында да улантылып, түрк-монгол, казак-монгол тилдик байланыштарына лингвистикалык жана тарыхый-стратификациялык изилдөө жүргүзүлгөн. Бул иште алтай таануу илиминин калыптануусундагы теориялык жана илимий-методологиялык негиздери тууралуу обзор жасалып, түрк-монгол этнотилдик байланыштарынын хронологиясы жана казак-монгол лексикалык параллелдери иликтенет. Изилдөөчүнүн ою боюнча алтай бүлөсүндөгү тилдердеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катмарын биринчи аныктап алып, анан нукура төл сөздөрдү изилдөө керек деп эсептейт. Ал эми аларды

этимологизациялоодо сөздүн маанилик мазмунундагы, семантикасындагы тарыхый өзгөрүүсүн эске алуу керектигин белгилейт. Тарыхый маалыматтарга таянып түрк тилдеринин өнүгүү мезгилдерин хронотопологиялык жактан 7 негизги доорго бөлөт:

“1. Прото-түрк доору (белгисиз замандан алгачкы темир дооруна чейин) – прото-түрк тилинин калыптанышы жана өнүгүүсү. Андан кийинки этаптарды эки периодго бөлөт:

- Чыгыш ирандык идиомалар менен интерстраттык контакттар (б.з.ч. 2 миң жылдыктын аягы).
 - Чыгыш ирандык субстраттын ассимиляциялык жана Р-тилдүү огур тобунун пайда болушу (б.з.ч. миң жылдыктын биринчи кылымдары).
2. Огур доору (б.з.ч. 15-8-кылымдар) – Орто Азия талааларындагы Р-тилдүү түрктөрдүн таралуу эпохасы.
3. Хун (сюнну) доору (б.з.ч. 3 – б.з. 4-кылымдары).
4. Байыркы түрк доору (б.з. 5 – 12-кылымдарга чейин).
5. Орто түрк доору (13-16-кылымдар).
6. Жаңы түрк доору (17-19-кылымдар).
7. Жаңы доор (20-21-кылымдар)” [246, 18-б.].

Казак тилинин лексикалык фондун монгол сөздөрүнөн бөлүп алуу (сепарация) процессинде ареалдык-географиялык факторду эске алганы көрүнүп турат. Айрым учурларда фонетикалык, морфологиялык, семантикалык, маданий-тарыхый ж.б. тилдик бирдиктерге ажырата алуучу (релеванттуу) критерийлерди дагы зарылдыгына жараша колдонууга болорун үстүртөн белгилеп өтөт.

Түрк-монгол тилдик карым-катыштарын тарыхый фактыларга таянуу аркылуу этап-этабы менен изилдөөнүн натыйжасында түрк жана монгол тилдеринин орток лексикасын генетикалык, хроно-топологиялык стратификациялоонун принцип-критерийлерин иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүлөрүн эскертип, аталган тилдердин тарыхый байланыштарын периоддорго ажыратуунун ыңгайлуу жолу катары фонетикалык принципти эсептейт.

Фонетикалык принцип менен азыркы монгол тилдериндеги архаикалуу формадагы түркизмдерди ажыратууда р ~ з, “л”чылдык белгилерине көңүл буруу зарылдыгы көрсөтүлүп, байыркы форманы реконструкциялоо учурунда монгол, тунгус-манжур формаларына көп таяна бербестен, түрктүк формаларга көбүрөөк токтолуу керектигин баса белгилейт. Арийне, изилдөөчү тарабынан казак-монгол тилдик байланыштарынын изилденишинде лексикалык составга хронотопологиялык стратификация жүргүзүүнүн жол-жоболору менен принцип-критерийлери так сунушталбастан, аталган маселенин тил илиминде али колго алына электиги эскертилет.

Аталган эмгекте Ж.К.Туймебаев түрк-монгол лексикасына орток сөздөрдү стратификациялоодо Н.Егоров тарабынан практикаланган айрым принцип-критерийлерден пайдалангандыгы ачык байкалып турат. Тактап айтканда, фонетикалык принцип (корреляция) жана ареалдык-географиялык критерий, морфологиялык критерий ж.б. Бирок Н.Егоровдун аталган эмгегинде лексикалык бирдиктин төл же кабыл алынган сөз экенин, хронологиясын тактоо процесси фонетикалык критерий аркылуу аныкталары көрсөтүлсө, Ж.К.Туймебаевде түрк жана монгол сөздөрүн ажыратуу процессин фонетикалык принцип менен жүргүзүү керек деп белгилейт.

Ошентип, түрк тил илиминде лексикалык стратификациялоонун айрым жол-жоболору, жеке принцип же критерийлери иштелип чыгып, жогорудагы сөз кылынган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө максатына жараша фрагментардык түрдө болсо да колдонулуп келди десек болот.

Лингвистикалык стратификациялоонун функционалдык чөйрөсү жыл өткөн сайын улам кеңейүүсү менен чыгармалардын тилин стратификациялоо проблемалары да колго алына баштады. Алсак, С.А.Туллубаеванын “Стратификация языковой личности аль-Фараби в сравнительно-исторической парадигме” деген темадагы диссертациясында аль-Фарабинин трактаттарын изилдөөнүн илим тармагындагы тарыхы, аларды башка тилдерге которуунун өзгөчөлүктөрү жана практикада аталган аалымдын чыгармаларынын коомдо аткарган ролуна функционалдык стратификация жүргүзүлөт. Бирок аталган

диссертацияда анын чыгармаларынын колдонулуш жана изилдениш чөйрөсүнө өзгөчө көңүл бурулуп, жөн гана булак таануучулук (источниковедение) жагдайындагы изилдөө болуп калган. Тагыраак айтканда, окумуштуунун чыгармаларындагы тил менен ойлоонун, логика менен грамматиканын карым-катыш, байланыштарынын проблемасы тил философиясынын призмасынан каралат. Кыскасы, изилдөөнүн максатына жараша аталган иште Аль-Фарабинин трактаттарынын лексикалык составы толук көрсөтүлбөй, араб тилине ыңгайлашкан грамматикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө гана басым жасалып, чыгармаларынын (трактаттарынын) тили конкреттүү страттарга жиктелбейт. Бирок аталган иш жалаң тилдин лексикасына гана эмес, жеке тарыхый инсандын жана фольклордук чыгармалардын тилине дагы стратификациялык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө боло турганын көрсөтүп койду.

Демек, жыл өткөн сайын стратификация теориясынын функционалдык чөйрөсү кеңейип, тилге, тилдин лексикасына, байыркы жазма эстеликтердин жана көркөм чыгармалардын тилине, фольклордук чыгармалардын тилине, ал эмес жеке инсандын тилине же жеке сөзгө стратификация жүргүзүүгө боло турганы айкындалды.

§ 3. Лексикалык стратификация маселелеринин кыргыз тил илиминдеги изилдениш ал-абалы

Кыргыз тил илиминде стратификациянын критерийлерин колдонгон жана тематикалык, лексика-семантикалык группаларга шарттуу формада ажыраткан эмгектер өткөн кылымдын 70-жылдарында, маселен, Т.Дүйшөналиеванын “Киргизские народные термины животноводства” (1969) деген аталыштагы диссертациясынан башталат. Анда кыргыз тилиндеги мал чарбачылык терминдери шарттуу түрдө малдын жашына, өңүнө, жабдыктарына ж.б. тематикалык топторго бөлүштүрүлүп иликтөөгө алынган.

К.Ибрагимовдун “Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков” деген кандидаттык диссертациясында түрк тилдериндеги үй жаныбарларына, канаттууларга, курт-кумурскаларга жана

жапайы жаныбарларга байланыштуу аталыштары ич ара тематикалык топторго бөлүштүрүлүп талданат. Маселен: байыркы түрк тилдерине мүнөздүү канаттуулардын аталыштары, жалпы түрк тилдерине мүнөздүү канаттуулардын аталыштары, канаттуулардын ареалдык аталыштары, канаттуулардын сейрек аталыштары, бөлөк тилдерге мүнөздүү аталыштар (иран, орус) деп өзүнчө тематикалык топторго бөлүштүрүлүп алып, айрымдарынын этимологиясы менен ареалдык дистрибуциясы иликтенет. Мындайча бөлүштүрүүнү ал К.М.Мусаевдин эмгегине [167, 7-35-б.] таянуу менен жүргүзгөн. Ал эми жаныбарлардын аталыштарын тематикалык группаларга классификациялоодо алардын табигый-биологиялык чөйрөсүнө, түрдүк көрсөткүчүнө жараша, б.а. биологиялык негизде: тоок сымалдар, куш сымалдар, өрдөк сымалдар ж.б. (отряд, семейство) бөлүштүрөт.

Белгилүү түрколог С.Сыдыковдун 1984-жылы басмадан чыккан “Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар” аттуу эмгегинде дагы аталган ареалдагы тилдерге мүнөздүү лексиканы тематикалык жактан шарттуу түрдө эмгек куралдарынын аттары, үй буюмдарына байланыштуу лексемалар, тамак-аш жана кийим-кечек аттары, фитонимдер, антонимдик катары бар сын атоочтор деп 5 топко бөлүштүрүлөт да, ар бир тематикалык топко мүнөздүү болгон лексика-семантикалык жана грамматикалык негизги белгилерине кыскача түшүндүрмө берип өтөт.

Кыргыз тил илиминде страт, стратификация жана анын айрым критерийлерин илим изилдөө тажрыйбасында колдонуу туурасында окумуштуу Р.А.Бейбутованын изилдөөсүндө алгачкы жолу сөз козголот. Ал “Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода” (1988) аттуу диссертациясын С.Орозбаков айткан “Манас” эпосунун вариантынан, В.В.Радлов менен Ч.Валихановдун кол жазмаларынан жана К.К.Юдахиндин, Ж.Мукамбаевдин сөздүктөрүндөгү аскердик терминдерди кеңири пайдалануу аркылуу жазган. Анда кыргыз тилиндеги аскер терминдеринин бүт корпусун стратификациялоонун негизги критерийи катарында сөздүн семантикасы менен

этимологиясы эске алынып, чоң 7 стратка (курал-жарак аталыштары, аскер курамдык аталыштары, согуштук-стратегиялык аракеттердин аталыштары, аскер бөлүктөрүнүн аталыштары, аскердик символдордун аталыштары), ич ара дагы 21 лексика-семантикалык подгруппага жиктелет. Бирок ал мезгилде сөздөрдү лексика-семантикалык (ЛСГ) жана тематикалык группасы (ТГ) боюнча стратификациялап бөлүштүрүү маселеси али тактала элек эле. Анткени окумуштуулардын бир тобу бул эки группаны бири-бирине карама-каршы койсо, экинчилери аларды бириктирип карашкан. Алсак, окумуштуу А.А.Уфимцева [254, 133-б.] лексикадагы сөздөрдү тематикалык группага бөлүштүрүүдө нерсе менен кубулуштун өзүн классификациялоого көңүл буруу аркылуу аларды экстралингвистикалык жагдайлар менен гана байланыштырса, Л.И.Ширина [270, 88-89-б.] лексика-семантикалык группага бөлүүнү тематикалык классификация катары гана карайт. Ал эми Р.Бейбутованын [32, 11-б.] көз карашы боюнча, сөздөрдү лексика-семантикалык жана тематикалык группаларга жиктөө процесси өтө татаал маселелерден, анын себеби ар бир парадигмалык топтогу сөздүн семантикасында карама-каршылыктар бар, б.а. нерсе менен кубулуштун өзүндө тилдик чөйрөдөн тышкары ич ара биримдик менен карама-каршылык көрүнүштөрү жатат. Ал дагы лексика-семантикалык группаны тилдин лексикалык системасынын тарыхый өнүгүүсүнүн жемиши катары, ал эми тематикалык группаны анын жөн гана тилдеги орун алышы же орун албоо фактысы катары эсептейт.

Мындан сырткары Р.Бейбутованын аталган диссертациясында лексика-семантикалык группага кайсы бир сөздү киргизүүдө анын генетикалык (сөздүн жасалышы), стилистикалык жана фразеологиялык шарттары да эске алынып, лексиканы ачык структуралуу жана системалуу деп экиге бөлөт. О.э. сөздү лексика-семантикалык группага бириктирүүнүн негизги критерийи катары сөздөрдүн грамматикалык жактан бир түркүмдүүлүгү, андай топтогу сөздөрдүн ортосунда, маселен, “курал” жөнүндөгү жалпыланган маанинин *курал, жабдык, себил, курал-жарак, жоо-жарак, каруу-жарак, бар-жарак* деген сөз формаларындагы орун алышы эске алынышы сыяктуу бирдей семантикалык

талаанын жана мотивациялык белгинин орун алышы көнүлгө алынат. Ушул таризде *курал, жабдык, себил, селебе, жаа, саадак, сүңгү* ж.б. аскер аталыштарынын этимологиясы да анализге алынып, мындай аталыштардын көп түрдүүлүктөрү кыргыздардын жашоосундагы байыркы аскердик-саясий түзүлүштүн спецификасы менен байланыштырылат. Ошондой эле аскер терминдеринин негизги номинациялык жолдору (сөз жасоо, семантикалык деривация, кабыл алуу) көрсөтүлүп, мотивациялык белгилерине карай 7 топко (сырткы көрүнүшү, касиети менен сапаты, үнү, функциясы, орду, саны, жасалган материалы) ажыратылып, семантикалык деривациясы талданат. Ал эми кыргыз тилиндеги кабыл алынган аскер лексикасы теги боюнча түрк, санскрит, кытай, иран, араб, монгол жана орус катмарларына ажыратылат да, түрк катмарына *ок, топ, оң, кирич, байрак, оорук, тоорул, чопкут, он башы* ж.б. сөздөр киргизилсе, санскрит катмарына *черик, черүү, күндө* ж.б. сөздөр киргизилет. Ирандык катмарга *найза, сырнайза, маша, керней, сурнай, сардар* ж.б. аталыштары, араб катмарына *канжар, шап, увазир, амир, аскер* ж.б. сыяктуу аталыштарын кошот. Өзгөчө монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр деп *туулга, күрөөкө, олпок, кандагай, дорго, нөкөр, жасоол, түмөн, кошуун, олжо* ж.б. аталыштарды киргизип, кыргыз тилине ушул сыяктуу монголизмдер орто түрк жана жунгар периоддорунда киргенин белгилеп, кыргыз жана монгол тилдеринин лексикалык составындагы окшоштуктарды тилдеги лексикалык параллелдер катары караган эмес.

1991-жылы корголгон А.Ж.Шериевдин “Титулатура в языке киргизского эпоса “Манас” аттуу диссертациялык эмгегинде аталган эпостогу чин, титул, эпитеттери шарттуу түрдө: Манас жана анын чоролоруна берилген чин-титул, эпитеттер; Манастын душмандарынын титулдары; Манастын жана анын душмандар тарабындагы жоокерлердин чин-титулдары жана дин кызматчыларынын диний наамдары деп 4 группага бөлүштүрүлөт.

2007-жылы корголгон И.Абдувалиевдин “Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар)” аттуу докторлук диссертациясында сөздөрдү жиктөөнүн негизги критерийи катары кыргыз элинин тарыхый этаптары эске

алынып, алардын тутунган өнөр-кесибине жараша лексика-семантикалык жана тарыхый-хронологиялык топторго ажыратылат. Маселен, көчмөн турмуш лексикасы: көчүү, конуу объектилеринин аталыштары; унаалар; көчмөн турмушта колдонулган эмеректердин, буюмдардын аттары; көч процессинде колдонулуучу аракет сөздөр деген 4 топко бөлүштүрүлсө, аскерий өнөр лексикасы да 4 топко жиктелет: аскердик кызмат, даража, чиндердин аталыштары; аскердик бөлүктөрдүн, бирикмелердин аттары; аскердик курал-жарактардын, буюм-тайымдардын аттары; аскерий өнөр, объектилердин аттары жана аракет сөздөр. Өздөштүрүлгөн лексиканы да шарттуу түрдө хронологиясына ылайык кытай тилинен, иран тилдеринен жана араб тилинен кирген сөздөр [4, 296-б.] деп бөлүштүрөт.

Демек, алдыдагыларга караганда, кыргыз тил илиминде буга чейин лексикада тигил же бул сөздү лексика-семантикалык же тематикалык топко бириктирүү процесси изилдөөчүлөрдүн алдына койгон максат-милдеттерине жараша коюлуп келгени айкын көрүнүп турат.

Лексикалык стратификация маселелери тууралуу обзор жасалган илимий-теориялык изилдөөлөрдөгү сунуш-пикирлерге, айрым тыянактарга таянуу менен “Манас” эпосунун лексикасына хроно-топологиялык стратификация жүргүзүүнүн төмөнкүдөй негизги принциптерин, критерийлерин колдонмокчубуз.

“Манас” эпосунун лексикасына хроно-топологиялык негизде стратификациялоонун негизги принциби катары мезгилдештирүү (периодизациялоо) принцибин жетекчиликке алабыз. Андай принцип бизге белгилүү болгон тилдин тарыхый өнүгүү доорлорунун чегинде жүргүзүлөт. Мында байыркы катмарларды аныктоо маселеси салыштырма-тарыхый методдун жардамы менен чечилет жана сөздөрдүн ар бир доорго мүнөздүү болгон негиздүү фоносемантикалык белгилери аныкталат. О.э. тарыхый окуялар менен тилдик карым-катыштардын иретин хронологизациялоо принциби да эске алынат. Ушундай эки принциптин негизинде кыргыз тили менен “Манас” эпосунун лексикасынын өнүгүү тарыхын төмөнкүдөй беш

страттык доорго бөлүштүрөбүз: алтай доору, хун доору, байыркы кыргыз доору, орто кыргыз доору жана кийинки кыргыз доору. Ага ылайык сөздөр алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмар, хун дооруна мүнөздүү лексикалык катмар, байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар, орто кылымдагы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар, кийинки кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмарларга ажыратылат. Генетикалык стратификацияга караганда бул страттар өзүнүн генезиси боюнча байыркы жана кийинки катмарлардан турат, т.а. байыркы катмарга алтай, хун, байыркы кыргыз доорлорундагы лексикалык катмарлар кирсе, кийинки катмарга орто кылымдардагы жана кийинки доорлордогу лексикалык катмарлар кирет. Мындан сырткары ушул генетикалык стратификациянын негизинде эпостун лексикасындагы төл жана кабыл алынган катмарларды аныктап алабыз. Эгерде төл лексиканы аныктоо маселеси байыркы праформалар менен тилдин өзүндө пайда болгон кийинки генуитивдик формаларды аныктоону максат кылса, өздөштүрүлгөн катмарды аныктоодо биринчи кезекте сөздүн кабыл алынган булагын же аралык тилдерди аныктап алуу зарыл. Бирок бул ыкма менен лексиканы стратификациялоо процесси кошумча тарыхый-этимологиялык, лингвогеографиялык, ареалдык, диалектологиялык ж.б. көп багыттуу комплекстүү изилдөөнү талап кылат.

Лексикада сөздөрдү лексика-семантикалык катмарларга ажыратуунун релеванттуу (тилдик бирдиктерди ажырата алуучу) критерийлери катары семантикалык, фонетикалык, морфологиялык, этноареалдык критерийлери эсептелет. Маселен, сөздү фонетикалык критерий менен стратка жиктөөдө ар бир доорго мүнөздүү фонетикалык тыбыштардын жаралуу тарыхын, маселен, байыркы кыргыз доорундагы сөз башындагы **й-**: *йол*, *йүз* сыяктуу ж.б. көрүнүштөрдү эске алуу зарыл. Этноареалдык критерий менен лексиканы аныктоодо анализге алынган сөз тектеш тилдерде бирдей орун алса, анда ал төл сөз катары эсептелинет. Мисалы: *жыгач* сөңгөктүү келип бутактанып, айрым-айрым өзүнчө түп алып чыгуучу карагай, кайың, тал, алма сыяктуу бийик өсүүчү көп жылдык өсүмдүктөрдүн жалпы аталышы. Байыркы түрк тилдеринде

ыгач “дерево”, М.Кашгариде *йыгач* “бревно, лес; дерево, мера длины”, түркмөн тилинде *агач*, азербайжан тилинде *агаж*, башкыр жана хакас тилдеринде *агас*, каракалпак жана алтай тилдеринде *агаш*, уйгур тилинде *йагач*, өзбек тилинде *йогоч*, тува тилинде *ыйаш*, чуваш тилинде *йывас*, монгол тилинде *агч(и)*, калмак тилинде *актчи* “клен”, манжур тилинде *йакдан* “сосна”, орок тилинде *загда* “сосновый лес” ж.б. Демек, *жыгач* аталышы түрк, монгол, тунгус-манжур тилдеринин баарына текши мүнөздүү сөз жана анын географиялык таралыш ареалы да кеңири аймакты камтыйт. Ал эми айрым сөздүн тегин аныктоодо кыйынчылык жаралган учурларда морфологиялык критерий да колдонулат, б.а. иликке алынган сөз морфемаларга ажыратылып, ар биринин өз алдынча тургандагы мааниси жана морфеманын байыркы же кийинки форма экендиги аныкталат. Мисалы: *томук* сөзү “кашка жилик менен жото жиликтин кошулган жеринин үстүндө, бул жиликтердин булчуңдарын бириктирип турган кичине сөөктү” билгизет. Ал байыркы түрк тилинде *тобык* // *топук*, түрк тилинде *топук*, өзбек тилинде *тупик* “лодыжка”, башкыр тилинде *тубык* “колено”, казак жана уйгур тилдеринде *тобук*, хакас тилинде *тобык*, якут тилинде *тобук* // *табык* // *тамык* “колено”, “коленная чашечка” жана манжур тилинде *тобг`а* “колено”, “коленная чашечка” ж.б. болуп айтылат. Сөз *том+ык* деген эки морфемага ажырайт жана анын праформасы *тоб* // *таб* уңгусунда болгонун жогорудагы тектеш тилдердеги фактылары далилдеп турат, ушул негизги морфемага сөз жасоочу *-ык* мүчөсү жалганып жасалган. Кыргыз тилинде *топой* “кичинекей, бойтойгон, төмпөйгөн”, *топол* “чолок, мултугуй, кыска” деген сөздөрдүн уңгусунан дагы ушул *тоб* уңгусун көрүүгө болот.

Семантикалык критерийде талдоого алынган сөздүн жаралган коомундагы этномаданий мүнөздөмөсүнүн өзгөчөлүүлүгүн, ал сөз менен аталган реалийдин тарыхый динамикасы менен байланышын жана сөздүн семантикасынын эволюциясын эске алуу керек. Мисалы, *жыгач* сөзү түрк, монгол, тунгус-манжур тилдеринде дээрлик орун аларын жогоруда айттык. Бирок миндеген жылдар аралыгында анын этимологиялык номинациясы семантикалык деривацияга учураган. Семантикалык эволюциясы: *өсүмдүк* >

өсүп турган дарак > дарак > дарактын түрү > тал > терек > бутак > токой > куураган өсүмдүк > куу жыгач > отун > чырпык > материал > сап.

О.э. тигил же бул сөздү лексика-семантикалык группага бириктирүүнүн кошумча критерийи катары грамматикалык жактан сөздөрдүн бир түркүмдүүлүгү менен бир группадагы сөздөрдүн ортосундагы семантикалык бир талаанын орун алышы эске алынат. Маселен, “мал” жөнүндөгү жалпыланган маанинин *жылкы, уй, кой, эчки, төө, музоо, козу, улак, тай, тулпар, аргымак ж.б.с.* сөздөрдө орун алганы даана билинип турат жана бардыгы атооч түркүмүндөгү сөздөр болуп саналат.

Саналып көрсөтүлгөн ушундай релеванттык критерийлердин негизинде “Манас” эпосундагы сөздөрдү төмөнкүдөй лексика-семантикалык группаларга стратификациялайбыз: тууганчылык лексикасы, адамдын дене-мүчө аталыштарына байланыштуу лексика, аңчылык лексикасы, дыйканчылык лексикасы, мал чарбачылык лексикасы, турмуш-тиричилик лексикасы, фауна жана флорага байланышкан лексика, тамак-аш лексикасы, жер-суу аталыштары. Ал эми ушул лексика-семантикалык группалардагы сөздөр функционалдык колдонулуш чөйрөсү менен жалпы туюндурган парадигмалык маанисине карата адамга байланыштуу жана адам ишмердигине байланыштуу сөздөрдүн тобуна ажырайт. Алсак, эпостогу адамга байланыштуу сөздөрдүн тобуна анатомиялык жана тууганчылык лексикасы кирсе, адам ишмердигине байланыштуу сөздөрдүн тобуна аңчылык, мал чарбачылык, дыйканчылык, тамак-аш, турмуш-тиричилик, фауна, флора жана жер-суу аталыштарын киргизүүгө болот. Себеби бул лексика-семантикалык группалардагы сөздөр адам ишмердигинин натыйжасында гана пайда болгон. “Манас” эпосундагы сөздөрдү мындан сырткары аскердик лексика, адам аттары, титулдар деп да өзүнчө лексика-семантикалык группаларга (ЛСТГ) жиктөөгө болот, бирок бул лексика-семантикалык топтор тил илиминде мурда изилденип калгандыктан, аларды кайрадан изилдөөгө көңүл бурбай, сөздөрдү санап көрсөтүү менен чектелебиз.

Көрсөтүлгөн лексика-семантикалык группадагы сөздөр тарыхый-салыштырма жана этимологиялык анализдөө аркылуу изилдөөгө алынып, алардын номинациялык мотивациясына, номинациялоонун семантикалык моделдерине көңүл бурулат.

§ 4. “Манас” эпосун лингвистикалык аспектиден изилдөөнүн теориялык жана практикалык маселелери

Диссертациялык ишибиздин изилдөө максатына ылайык ар кайсы этаптарда “Манас” эпосунун түрдүү маселелерине тике же кыйыр түрдө тиешеси бар лингвистикалык изилдөөлөргө кайрылып, эпосту ушул жаатта изилдөө таржымалынын урунттуу учурларына кыскача токтолуп, аларга сереп салуу азыр абдан маанилүү. Себеби андай маалыматтарды билүү аркылуу эпосту изилдөөгө байланышкан маселелердин изилденишиндеги олуттуу көйгөйлөрдүн себеп-шарттарын, факторлорун аныктай алабыз.

Азыркы мезгилге чейин “Манас” эпосунун жалпы жана жеке маселелерине байланышкан ар кыл тематикадагы изилдөөлөрдүн саны арбыды. Айрым маалыматтарга караганда андай изилдөөлөрдүн саны минден ашуун [151, 429-б.]. Айрыкча макала, баяндама түрүндөгү эмгектердин саны өтө эле көп. Бирок алардын санынын аз же көп болуусу ар кайсы тарыхый доордо же саясий кырдаалда “Манас” эпосуна карата коомдук мамилелерге байланыштуу, маселен, совет доорунун XX кылымдагы 40-50-жылдарында “Манас” үчилтигин жапырт каралоо жана антисоветтик маанайды тартуулаган, пантүркистик идеяларга сугарылган эпикалык чыгарма катарында коомчулукка таңуулоо максаты алдыңкы планга коюлуп келген. Ошондой кыйын кезеңдерде дагы “Манас” эпосуна карата өзүнүн оң пикирин билгизген, аны колдоп-коргогон илимпоздордун, акын-жазуучулардын катары суюлган эмес. Маселен, белгилүү тилчи окумуштуу, академик Б.М.Юнусалиев, казак элинин чыгаан жазуучусу М.Ауэзов, кыргыз элинин залкар жазуучусу Ч.Айтматов өңдүү инсандар “Манас” эпосунун элдүүлүгүн, бийиктигин, көркөмдүгүн, салттуулугун дайыма жакташып, жалпы журтка даңазалап келишкен. Айрыкча,

XX кылымдын экинчи жарымынын башында “Манас” эпосуна болгон абал оң жагына өзгөрүп, анын жалпы маселелерине байланышкан илимий изилдөөлөр ургаалдуу жүргүзүлө баштаган. Эпостун тилине байланыштуу проблемалар К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Х.Карасаев, Б.Орузбаева, С.Кондучалова, А.Бейбутова, Р.Эгембердиев, А.Биялиев, Г.Жумакунова, И.Абдувалиев, Ч.Кадырова ж.б. тилчи окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алынган. Атап айтканда, 1961-жылы С.Кондучалованын “В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгеги жарык көрөт. Аталган эмгекте В.В.Радлов жазып алган “Манастын” текстине фонетикалык жагдайдан талдоо жүргүзүлүп, ошол 19-кылымдагы “Манас” эпосунун тилдик фактылары азыркы кыргыз адабий тилинин фактылары менен салыштырылат. Ага удаалаш эле аты аталган окумуштуунун “В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү” (1964) деген эмгеги басмадан жарык көрөт. Аталган эмгекте эпосто кездешкен сөздөр ич ара маанилик топторго бөлүштүрүлүп, анын тилине мүнөздүү грамматикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Ушул эле В.В.Радлов жазып алган “Манас” эпосунун текстине академик Б.Ө.Орузбаева дагы кайрылып, ал 1970-жылы “Манас” эпосундагы этнонимдер менен кыргызча уруу-урук аттарындагы окшоштуктар” деген темада Япония өлкөсүндө болуп өткөн дүйнөлүк илимий конгрессте баяндама жасап, “Манас” эпосун дүйнөлүк илимий коомчулукка жайылтууга өбөлгө түзөт.

XX кылымдын 60-80-жылдарында “Манас” эпосунун жеке проблемаларына арналган диссертациялык илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, атайын монографиялык эмгектер жазылган. Айталы, 1974-жылы А.Сапарбаев тарабынан “Метафоры в эпосе “Манас”, 1980-жылы Р.Эгембердиев тарабынан “Фразеологизмы в эпосе “Манас”, 1988-жылы А.Боронов тарабынан “Антропонимы в киргизском героическом эпосе “Манас”, 1988-жылы Г.Жумакунова тарабынан “Бытовая лексика в эпосе “Манас”, 1991-жылы А.Ж.Шериев тарабынан “Титулатура в языке киргизского эпоса “Манас”, 1991-

жылы Г.Т.Кушбакова тарабынан “Зоонимия кыргызского языка (на материале эпоса “Манас”)” аттуу илимий диссертациялар жазылып, корголгон. Саналып көрсөтүлгөн диссертацияларда “Манас” эпосунун фразеологизмдери, адам аттары, фонетикалык жана лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, материалдык маданиятка байланышкан сөздөр жана аскердик, маданий, турмуш-тиричилик терминдери, зоонимдери изилдөөнүн объектисине алынган. Алсак, А.Ж.Шериевдин “Титулатура в языке киргизского эпоса “Манас” аттуу диссертациясында “Манас” эпосундагы титулдук терминдери иликтөөгө алынып, эпостогу каармандардын эпитеттери менен титулдарынын лексика-семантикалык мүнөздөмөсү, алардын тарыхый-хронологиялык жаралуу булактары талдоого алынып, эпостогу *хан, аким, бай, бек, бий, эр, баатыр, берен, канкор, зайыптуруш, чоро, нөкөр, бөрү, жөкөр, аба, датка, сарке, мушан, баңсат, сардар* ж.б. сыяктуу терминдердин келип чыгуу себептери изилденет. Бирок эпосто орун албаган *датка, саркер* деген наамдарды эпостогу аскер чиндеринин катарына кошкон. “Мыкты, акылдуу” маанисин туюнткан *күлүк* сөзүн дагы эпостогу кызматкерлердин титулдарына киргизет, аталган сөз ушул маанисинде эпостон кездешпейт. А.А.Бороновдун “Антропонимы в киргизском героическом эпосе “Манас” аттуу диссертациясында “Манас” эпосундагы адам аттары жана алардын этимологиясы гана изилденсе, Р.Эгембердиевдин диссертациясында “Манас” эпосунда кездешкен фразеологизмдердин гана лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү каралат.

Кыскасы, аталган илимий изилдөөлөрдө “Манас” эпосундагы тилине байланыштуу жеке маселелери талдоого алынганы менен, алар эпостун тилине байланышкан андан кийинки маселелердин изилденишине теориялык база түзүп жана бул багыттын уланышына шарт түздү.

XX кылымдын 80-жылдарынан кийин “Манас” эпосунун лексикалык составына, андагы айрым сөз же сөз айкаштарынын манисин чечмелөөгө байланышкан атайын эмгектер, сөздүктөр жазылат. Алсак, 1982-жылы профессор Х.Карасаев “Накыл сөздөр” (тил казынасынан баян) аттуу эмгегинде кыргыз тилиндеги жана “Манас” эпосундагы учкул сөздөр менен

фразеологизмдердин түшүндүрмөсү, мааниси бүдөмүк болуп кеткен айрым сөздөрдүн тегин чечмелөөгө алган. Х.Карасаевдин 1992-жылы жарык көргөн “Камус наамадан жороп”, “Камус наама” деген эмгектерин мына ушундай тариздеги изилдөөлөр десе болот. Аларда да “Манас” эпосунда жана кыргыз тилинде кезиккен, бирок көпчүлүккө мааниси түшүнүксүз болуп кеткен *Аалы, Айкожо, Абубакир, Акеше, Аналхак, Атантай* ж.б.с. адам аттары жана *Алай, Алай-Куу, Амур, Анжиян, Аплатун, Анархай, Маргалаң* ж.б.у.с. жер-суу аталыштарынын түшүндүрмөсү жогоркудай чечмеленип берилет.

Ал эми профессор К.Дыйканов жазган “Манас” эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгүндө” (1988) “Манас” эпосундагы мисалдар менен поэтикалык стили сыпатталып, 1958-жылы жарык көргөн “Манас” эпосунун курама вариантынын 1-томунун лексикалык жана морфологиялык составы жөнүндөгү статистикалык маалыматтар камтылат.

1997-жылы белгилүү түрколог Э.Р.Тенишевдин “Древнекыргызский язык” деген эмгеги жарыкка чыгат. Анда автор кыргыз тилинин тарыхый грамматикасына байланышкан орчундуу проблемаларды көтөрүп, байыркы кыргыз тилинин грамматикалык реконструкциясы менен анын азыркы мезгилдерге чейинки өнүгүү процессинин фрагменттерин калыбына келтирүүнүн айрым илимий принциптерин көрсөтүү менен, “Манас” эпосунан алынган үзүндү тексттин негизинде кыргыз тилинин байыркы, ортоңку жана кийинки мезгилдерине мүнөздүү болгон тилдик өзгөрүүлөрдүн динамикасын мисал катары берет. Демек бул иш системалуу жазылып калган байыркы булактары аз же жок тилдердин фонетикалык, грамматикалык структурасын фольклордук чыгармалардын материалдарынын негизинде да кайра реконструкциялоого боло турганын айкын көрсөтүп койду.

XIX-XX кылымдар аралыгында манас таануу илиминде негизги проблемалардан болуп турган жогоруда сөз кылынган маселелерди XXI кылымда маалыматтык технологиялар доорунун келиши менен башкача ыкмалар аркылуу изилдөө зарылчылыгы пайда болду.

Жаңы компьютердик технологиялардын жана байланыш каражаттарынын ушунчалык тездик менен өнүгүүгө багыт алган шартында “Манас” эпосунун текстин компьютерге түшүрүүгө, грамматикалык сөз жана сөз формаларын компьютердин эсине жүктөп, аны эсептеп же бөлүштүрүп чыгуунун атайын программаларын түзүүгө, ошонун негизинде “Манастын” жыштык, көрсөткүч сөздүктөрүн түзүп чыгууга мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Кыргыз тил илиминде бул багытта Н.Ж.Мазекова 2000-жылы “Манас” эпосунда колдонулган сөз формаларына лингвостатистикалык илик (зат атооч)” деген темада атайын изилдөө жүргүздү. Эмгегинде “Манас” эпосундагы зат атооч сөздөргө компьютердин жардамы менен лингвостатистикалык илик жүргүзүлөт, т.а. зат атооч түркүмүндөгү сөздөр иргелип алынып, зат атооч сөздөргө жана анын категорияларына мүнөздүү болгон мүчөлөрдүн саны, пайыздык үлүшү териштирилип, С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы андай сөздөрдүн жана сөз формаларынын колдонулуш жыштыгынын статистикасы салыштырылып көрсөтүлөт. Ушундай изилдөө менен кошо сөздүктөрдү түзүү багытында иштер жасалды. 2004-жылы Б.Д.Шаршенбаев тарабынан “Манас” эпосунун жаңы типтеги сөздүктөрүн түзүү жана чечмелөө технологиясы” аттуу кандидаттык диссертациясы корголуп, кийин ушул багытты дагы улантып 2011-жылы Т.Садыков менен Б.Шаршенбаев биргеликте “Манас”: кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүгүн” түзүп чыгышты. Так айтканда, авторлор тарабынан компьютердин жана маалымат технологиясынын жардамы аркылуу “Манас” эпосунда катталган түрк тилиндеги котормо түшүндүрмөсү кошо камтылган сөздөрдүн грамматикалык формаларынын толук тизмесин түзүшүп, ар бир сөздүн кайсы вариантта, канчанчы бетте, кайсы сапта колдонулганына чейин көрсөткүчүн беришти. Азыркы кезде аталган сөздүк кыргыз тил илиминдеги чоң саамалыктардын бири болуп калды десек жаңылышпайбыз.

Бирок сөздүн түз жана өтмө маанилерин же номинативдүү маанисин, бир же көп маанилүү сөздөрдүн лексикалык маанилерин же жеке сөздүн түшүндүрмөсүн түзүү компьютердин жардамы менен ишке ашыруу азырынча мүмкүн эмес. Компьютер тубаса же туунду уңгулуу сөздүн морфемалык

бөлүктөрүн дагы так ажырата албай калат, мисалы: *ай* деген тубаса уңгуну компьютер аркылуу издесек *айбалта, жай, кайсы, калдай* ж.б. түрдө курамында **ай** формасы бар сөздөрдүн баарын белгилей берет. Бул учурда ар бир сөз формасын эринбей кайрадан карап чыгууга туура келет жана ал көп убакытты талап кылат. Андыктан мындай учурларды изилдөөдө башка тажрыйбаланган методдорду, ыкмаларды колдонуу аркылуу күтүлгөн жыйынтыктарга жетишүүгө болот.

Ушундай изилдөөлөр менен бирге эле “Манас” эпосунун тили, тилдик бөтөнчөлүктөрү, тилдик жана стилистикалык каражаттары, алардын аткарган функциялары, психолингвистикалык аспектилери, этномаданий лексикасы, эпосту башка тилдерге которуу маселелерине байланыштуу изилдөө иштери дагы башталды. С.С.Жумалиевдин “Манас” эпосундагы диалектизмдер (С.Орозбаковдун варианты боюнча)” деген аталышта 2003-жылы коргогон диссертациясында С.Орозбаковдун “Манасында” кездешкен фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык диалектизмдер, диалектилер аралык формалары аныкталып, алардын эпостогу колдонулуш максаты менен себептери, стилистикалык функциясы көрсөтүлүп, материалдары адабий тилдеги жана диалектилердеги фактылар менен салыштырылып изилденет.

А.Биялиевдин 2004-жылы жарык көргөн “Манастын тили жана стили” деген окуу китебинде “Манас” эпосу тууралуу Ч.Валиханов, В.В.Радлов, М.Ауэзов, Б.М.Юнусалиев сыяктуу белгилүү илимпоздордун айткан баалуу пикирлери, Сагынбай манасчынын вариантынын жаралуу жана көркөмдүк сыры, табияты, манасчылык өнөргө мүнөздүү белгилери, тилинин көркөмдүгү (ассонанс, аллитерация, уйкаштык, ыргак, муун өлчөмү, фразеологизмдери), диалектизмдердин орун алышынын стилдик шарттары кыскача иликке алынат.

Ошондой эле, 2004-жылы Т.Ш.Рыскулованын “Семантика “символики цветообозначения кара (черный) и ак (белый) в языке эпоса “Манас” (в сопоставлении с русским языком)”, 2008-жылы Г.У.Рыскулованын “Манас” эпосунда сезимдин жана кебете-кепширдин туюндурулушу (психолингвистикалык аспектиде)”, 2008-жылы З.К.Караеванын

“Лингвистические проблемы перевода и семиотики (на материале английского перевода У.Мейом киргизского эпоса “Манас””, 2008-жылы Г.Э.Жумалиеванын “Манас” эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы”, 2011-жылы Ч.А.Кадырованын “Манас” эпосундагы аскердик терминдердин лексика-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү (Ж.Мамайдын варианты боюнча)”, 2012-жылы Ч.Т.Абдыраеванын “Кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын кулк-мүнөзүн билдирген фразеологиялык бирдиктерге салыштырма-семантикалык анализ (Уолтер Мейлдин котормосундагы “Манас” эпосунун материалдары боюнча), 2014-жылы Т.С.Дүйшееванын “Манас” эпосунун этномаданий лексикасы” аттуу кандидаттык диссертациялары корголду. Аты аталган диссертациялык изилдөөлөрдө “Манас” эпосунун аскердик терминдери, өң-түс лексикасы, айрым сөздөрдүн семантикасы жана эпосту башка тилдерге которуу өзгөчөлүктөрү, психолингвистикалык табияты сыяктуу маселелери изилдөө объектисине алынат. Маселен, Г.Рыскулованын “Манас” эпосунда сезимдин жана кебете-кешпирдин туюндурулушу” деген диссертациясында эпостун курамындагы адамдын ички туюмун чагылдырган каражаттары (стимул-реакция схемасы: тыным жок, эпеңдеп, ажал жетсе, ботодой боздойт, майышып ж.б.), сырткы дүйнөнүн ички туюмга таасир этиши (жетим кул, жалчы, киши болгонсуп ж.б.), психикалык кабыл алуу процесси жана аны түшүндүрүүчү каражаттары (атасы бар, бата жок, энеси бар нике жок, бөкө жок ж.б.), эмоционалдык абалды түшүндүргөн каражаттар (майышуу, майтарылуу), эпостогу адамдын ички туюму менен кебете-кешпиринин карым-катышы (күчүкчө, тоокчо, эли жок, кызыталак ж.б.) жана кубануу, сүйүнүү, коркуу, жек көрүү, ачуулануу сезимдерин туюндурган психологиялык маанайдагы сөз каражаттары изилденген, б.а. эпостун тили психолингвистикалык аспектиден иликке алынган.

“Манас” эпосун башка тилдерге которуунун айрым проблемаларын козгогон З.К.Караеванын “Лингвистические проблемы перевода и семиотики (на материале английского перевода У.Мейом киргизского эпоса “Манас”)

деген изилдөөсүндө котормонун илимий-теориялык жана практикалык маселелери көркөм тексттердин которулуш мисалында каралса, Г.Жумалиеванын “Манас” эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы” деген кандидаттык диссертациясында “Манас” эпосундагы өң-түс сөздөрүнүн орус, англис тилдериндеги которулушундагы негизги жалпылыктары, айырмачылыктары иликке алынган. Башкача айтканда, котормо теориясына байланыштуу жеке маселелер, котормонун сапаттуулук деңгээлдеринин көрсөткүчү болуп эсептелген эквиваленттүүлүк, адекваттуулук, тактык, тууралык, сөзмө-сөздүүлүк, буквализм, формализм өңдүү категориялар “Манас” эпосундагы өң-түстү туюндурган сөздөрдүн орус, англис тилдерине которулуш өзгөчөлүктөрү, которуунун критерийлери, семантикалык-структуралык спецификасы, статистикасы, микросистемалык өзгөчөлүктөрү, сандык-пайыздык катыштары талданат.

“Манас” эпосундагы сөздөрдүн этномаданий аспектисине көңүл бурган Ч.Кадырованын “Манас” эпосундагы аскердик терминдердин лексика-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү (Ж.Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосунун материалдарынын негизинде)” аттуу диссертациясында Ж.Мамайдын вариантында колдонулган байыркы аскердик терминдердин лексика-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү, лингвосемантикалык табияты менен көркөм-эстетикалык функциялары изилдөөгө алынып, аскердик терминдердин тексттик, коммуникативдик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурган. Атап айтканда, аскердик терминдердин көркөм текстте аткарган образ түзүүчү, статусту туюндуруучу, образдын рух-дараметин көрсөтүүчү, аскердик-согуштук чеберчилигин айкындоочу сыяктуу сапаттарды туюндуруучу функционалдык кызматтарына, айрым терминдердин полисемиялуулугуна талдоо жүргүзүлүп, аскердик терминдердин байыркы кыргыз элинин дүйнө таанымын кошо туюнтуучу табияты баса белгиленет, б.а. этномаданий аспектиси чагылдырылган. Ушул багытта “Манас” эпосундагы сөздөрдү этномаданий өңүттөн караган Т.Дүйшееванын “Манас” эпосунун

этномаданий лексикасы” деген аталыштагы изилдөөсүндө этникалык маданиятка тиешелүү болгон сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору, алардын жасалуу жолдору иликтенет. Тактап айтканда, эпостогу каада-салт, үрп-адат сөздөрү лексика-семантикалык жактан беш топко: турмуштук салт аталыштары (*жар чакыруу, жыл сүрүү, от май төлөө, бел куда, кешик* ж.б.), ырым-жырым, үрп-адат салт аталыштары (*сетер көтөрүү, кандагай бата берүү*), диний зороастризмге таандык салттардын аталыштары *мужоосу, маг*; шаманизмге байланышкан *абсун окуу, бал ачуу, жайташ салуу, далы ачуу, бакшы, бүбү* ж.б.; буддизмге таандык *буркан, лаайлама, лаанат*; исламга байланыштуу *азан чакыруу, намаз окуу, түлөө, сыйынуу, бата берүү* ж.б.), аңчылык-жоокерчилик салт аталыштары (аңчылык, мүнүшкөрлүк, салбырын, аламан коюу ж.б.), оюн-зоокко байланыштуу сөздөр (балбан күрөш, ат чабыш, эрөөлгө чыгуу ж.б.) бөлүштүрүүлөрүн кыргыз элинин этникалык каада-салттарына байланыштырып жүргүзгөн. Ал эми этномаданий лексиканын жасалуу жолдору катары морфологиялык (-ыш, -н, -ман, -ма, -ыл, -ак), синтаксистик (сын атооч + зат атооч: *көй + төрө, сарт + кыпчак*; зат атооч + зат атооч: *чымчык + тил, төрө+заада* ж.б.), лексика-семантикалык (кара аш, кара жарыш, кут – куту ж.б.), метафоралык (туягын тутунуу, канатынан айрылуу), метонимиялык (ат чабым жер, чай кайнам убакыт), синекдохалык (кол, бото) жол аркылуу уюшулган сөздөргө лексика-грамматикалык анализ жүргүзүлөт. О.э. этномаданий лексиканын эпостун сюжеттик окуяларында аткарган функционалдык милдеттерине да талдоо жүргүзүлүп, *ат чабыш, ашберүү, байге саюу* ж.б. салт-жөрөлгөлөрдүн чагылдырылышында этнолексеманын көтөргөн жүгү жана мааниси көрсөтүлөт. Аталган иштер кыргыз этномаданиятына байланышкан изилдөөлөр үчүн теориялык жана практикалык жактан баалуу материалдарды берип, эпосто баяндалып жаткан доордун маданий турмушун туура түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Ал эми “Манас” эпосунун тилдик жана стилистикалык каражаттарына, алардын аткарган функцияларына, айрым лексика-семантикалык топторуна, психолингвистикалык жана этномаданий аспектилерине, эпосту башка

тилдерге которуунун проблемаларына байланыштуу изилдөөлөр эпостун тилине байланышкан жеке маселелердин изилденишине теориялык негиз түзүп, бул багыттын андан ары уланышына түрткү бергенин айтууга болот.

Ошентип, “Манас” эпосунун тилин комплекстүү изилдеген илимий эмгектердин саны өтө эле аз, болсо да анын айрым бир жеке маселелерине байланышкан. Демек, “Манас” эпосунун лексикалык курамы компаративистика илиминин аспектисинен комплекстүү изилдөөгө алына элек, башкача айтканда, эпостун лексикасын хроно-топологиялык негизде стратификациялоонун илимий-теориялык негиздери менен принцип-критерийлерин иштеп чыгуу боюнча изилдөө иштери кыргыз тил илиминде ушул мезгилге чейин колго алынган эмес деп эсептөөгө болот.

Жыйынтыктар

1. Жалпы тил илиминде лексикалык стратификациялоонун атайын изилденип, иштелип чыккан теориялык жана практикалык жоболору, принцип-критерийлери так аныкталбай, бул маселенин өзүнчө изилдөөгө алынышына көңүл бурулбай келген.

2. 20-кылымдын токсонунчу жылдарына чейин тигил же бул сөздү лексика-семантикалык же тематикалык топто бириктирүүнүн, лексиканы хронологиясы же генетикасы боюнча страттарга ажыратуунун илимий-теориялык негиздери менен принцип-критерийлери жыйынтыктуу изилденип, такталган эмес, б.а. ал изилдөөлөрдүн максат-маңызы “система-структуралык”, “структура-функционалдык” принциптердин негизинде жүргүзүлгөн.

3. Түркологияда лексикалык стратификациянын айрым жоболору, принциптери, критерийлери иштелип чыкканы менен, алар илимий иштердин изилдөө максатына жараша колдонулган. Бирок бул принцип-критерийлердин терминдик аталышы жана аткарган функциялары боюнча бирдиктүү көз караш-пикирлер орун алган эмес.

4. Түркологияда стратификациянын функционалдык чөйрөсү улам кеңейип, тилдин лексикасын, байыркы жазма эстеликтердин жана көркөм чыгармалардын тилин, фольклордук чыгармалардын тилин, жеке инсандын тилин, сөз маанилерин стратификациялоого болору айкындалган.

5. Кыргыз тил илиминде лексикада тигил же бул сөздү лексика-семантикалык, тематикалык топко ажыратуу процесси изилдөөчүлөрдүн алдына койгон максат-милдеттерине жараша коюлуп келген.

6. Кыргыз тил илиминде “Манас” эпосунун тилине байланыштуу иштер болгону менен, алар жеке маселелерди изилдөөгө гана арналган. Бирок бул изилдөөлөр андан кийинки эпостун тилине байланышкан маселелердин изилденишине теориялык негиз түзүп, ушул багыттын уланышына түрткү берген

II ГЛАВА

«МАНАС» ЭПОСУНУН ЛЕКСИКАСЫНЫН ХРОНО-ТОПОЛОГИЯЛЫК СТРАТИФИКАЦИЯСЫ (БАЙЫРКЫ КАТМАР)

§1. Кыргыз тил илиминдеги тарыхый лексикологиялык изилдөөлөрдүн багыты жана өзгөчөлүктөрү

Кыргыз тил илиминде тилдин тарыхы менен анын өнүгүү процесстерине, теориялык жана практикалык маселелерине байланыштуу К.Тыныстановдун, К.К.Юдахиндин, И.А.Батмановдун, Б.М.Юнусалиевдин, К.Сартбаевдин, С.Кудайбергеновдун, К.Дыйкановдун, Б.Орузбаеванын, Т.К.Ахматовдун, С.Сыдыковдун, Ж.К.Сыдыковдун ж.б. белгилүү окумуштуулардын эмгектери жарык көргөн. Алардын эмгектеринде лексиканын тарыхый маселелерине байланышкан проблемалар гана изилденбестен, семантикалык сөз маанилери, лексиканын баюу жолдору да кеңири иликтөөгө алынат. Аталган маселелердин тарыхый жактан чечмелениши айрыкча Б.М.Юнусалиевдин, Б.Орузбаеванын, С.Кудайбергеновдун эмгектеринде даана чагылдырылган. Ал эми кыргыз тилинин лексикасына чет тилдерден кабыл алынган сөздөрдү К.К.Юдахин, С.Сыдыков, Б.Осмоналиева, З.Акылбековалар, сөздөрдүн көп маанилүүлүгү жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрү, идиомалар, синонимдер жана бөлөк семасиологиялык жагдайлары Ж.Мамытовдун, З.Кулумбаеванын, Ж.Осмонованын, Р.Бекжанованын, Б.Суранчиеванын эмгектеринде чечмеленген. Ошондой эле тилдин экспрессиясы, ар түрдү жанрлардагы сөздөрдүн ар башкача колдонулушу, лексикалык синонимдер, кыргыз адабий тилинин стилдик жактан бөлүнүшү, стилдин өнүгүү тенденциясы, функционалдык стилдер жана адабий тилдин стилдери сыяктуу маселелерге байланышкан Б.М.Юнусалиевдин, К.К.Сартбаевдин, С.Давлетовдун, Т.Ашырбаевдин, Б.Усубалиевдин, А.Ормонбекованын эмгектери, илимий макалалары жарык көргөнү белгилүү. Мындан сырткары, адабий тилдин нормасына ылайык сөздөрдүн өз орду менен колдонулушу, башкача айтканда, оозеки сүйлөшүү кеби менен жазма адабий кептин ортосундагы сөздөрдүн

колдонулушу, чөйрөсү, андагы диалектизмдерди, архаизмдерди, неологизмдерди, кесиптик лексиканы жана лексиканын башка түрлөрү сыяктуу маселелери боюнча дагы изилдөө иштери колго алынып, бул жаатта Ж.Мамытовдун «Кыргыз тилиндеги неологизмдер» (1966), Б.Курманалиеванын «Азыркы кыргыз тилинин кээ бир маселелери» (1969) сыяктуу эмгектери жарык көрөт. 1970-жылдарда топонимика маселесин изилдөө багыты башталат жана аталган багыт аркылуу элдин тарыхы боюнча, башка элдер менен болгон байланышы сыяктуу маалыматтарды алууга боло турганы аныкталат. Ушул маселелер тууралуу 1971-жылы жарык көргөн С.Өмүрзаковдун «Топонимические заметки», 1972-жылы чыккан Д.Исаевдин «Топонимика северной Киргизии» деген илимий изилдөөлөрүндө козголот. Кийин бул багытты К.Конкобаев улантып “Топонимия южной Киргизии” деген эмгегин жарыкка чыгарды. Ушуга улай Ысык-Көлдөгү, Лейлектеги топонимдер боюнча диссертациялар корголду. Лексикологиянын ономастикалык багытына байланыштуу Ш.Жапаров, К.Ашыралиев тарабынан иликтөөлөр жүргүзүлүп, эмгектери жарыяланды.

Көркөм чыгармалардын тилин түрдүү жагдайдан изилдөө маселелери дагы колго алынып, К.Кырбашевдин “Язык поэзии А.Осмонова”, Б.Кондучалованын “В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү”, А.Сапарбаевдин «Манас» эпосундагы метафоралар» ж.б. сыяктуу илимий эмгектери жазылып, Ж.Мукамбаев, Ж.Мамытов, Н.Бейшекеев ж.б. окумуштуулардын ушул багыттагы макала түрүндөгү изилдөөлөрү жарык көрдү. Андан кийин 1976-жылы М.Мураталиевдин “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр”, 1987-жылы К.Бекназаровдун “Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер”, 1994-жылы Б.Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик”, Т.Сыдыкованын “Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер” (2003) аттуу илимий эмгектери менен толукталат.

Аталган эмгектер менен кошо лексикологиялык багытта, б.а. кыргыз тилинин лексикалык составынын жеке тармактарын изилдөөгө байланышкан эмгектер да жарала баштады. Айталы, Т.Дүйшөналиева кыргыз тилиндеги мал чарбачылык терминдерин караса (1969), Т.Назаралиев курулуш терминдерин (1971), Н.Исабекова коомдук-саясий терминдерди (1971), А.Биялиев аңчылык терминдерин (1972), С.Сыдыков номадалык аталыштарды, И.Абдувалиев ат спортуна байланыштуу терминдерди (1984) илимий изилдөөлөрдүн объектиси кылып алышкан. Ошону менен бирге Б.Усмамбетовдун кол өнөрчүлүк лексикасына (2001), Н.Маражапованын үй-тиричилик лексикасына (2003), А.Жапановдун кыргыз тилиндеги тамак-аш лексикасына (2004), Ч.Гапарованын кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасына (2006), Г.Шакенбаеванын саймачылык өнөрүнүн лексикасына (2010) арналган илимий иштери жазылды. Мындан сырткары элдик оозеки чыгармалар менен көркөм чыгармалардын тилине, тилдик өзгөчөлүктөрүнө, диалектизмдерине, фразеологизмдерине, көркөм тилдик каражаттарына, сөз формаларына, аскер терминдерине, адам аттарына, психоллингвистикалык жагдайына, поэтикасына, этномаданий лексикасына байланышкан маселелерди изилдөө жаатында А.Биялиевдин, Р.Эгембердиевдин, Г.Жумакунованын, Н.Мазекованын, А.Шериевдин, Д.Саттаркуловдун, С.Жумалиевдин, А.Оморовдун, А.Акынбекованын, Ч.Кадырованын, Г.Рыскулованын, Г.Абдуразакованын, Ж.Кошматованын, Г.Бакированын, Н.Саалаеванын, М.Шакированын, Т.Дүйшееванын изилдөөлөрү жүргүзүлгөн.

Кийинки мезгилдерде кыргыз тилинин лексикалык курамынын көөнө жана тарыхый катмарларына тиешелүү маселелерге изилдөөчүлөрдүн көңүлү кайрадан бурула баштады. Айталы, И. Абдувалиев кыргыз тилинин кесиптик лексикасына докторлук ишинин проблемасы катары көңүл бурса, Ү. Асаналиев кыргыз тили менен түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги айрым лексикалык параллелдерди салыштырма-тарыхый мүнөздө изилдөө проблемасына кайрылды. Р.Э.Коңурбаева 13-14-кылымдарга таандык “Codex cumanicus” эстелигинин кыргыз тилине катышын, жакындыгын изилдөө

объектисине алса, Г.Абдуразакова 11-кылымда жашап өткөн Ж.Баласагындын “Куттуу билим” поэмасынын семантикасын жана анын текст катары уюшулуу табиятын изилдеди. Бирок акыркы кезге чейин элдик оозеки чыгармалардын лингвистикалык стратификациясы, айрыкча «Манас» эпосунун лексикалык стратификациясы өзүнчө изилдөөнүн объектиси болуп алынбай келгени анык. Ушул негизден алганда, кыргыз тилинин лексикасын стратификациялоонун теориялык маселелерин изилдөөдө, өзгөчө тарыхый лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоодо элдик оозеки чыгармалардын материалдарына кайрылуу, алардын лексикалык курамын тарыхый катмарларга ажыратуу, сөз этимологиясын аныктоо аракеттери эпостун лексика-семантикалык жактан катмарлануу процесстеринин табиятын, генезисин, тилдик мыйзамченемдүүлүктөрүн аныктоого жол ачат. Андыктан «Манас» эпосунун лексикасын хроно-топологиялык негизден стратификациялоонун теориясын изилдөө маселеси кыргыз тил илими үчүн өтө актуалдуу.

§2. «Манас» эпосунун лексикасын хроно-топологиялык негизде стратификациялоонун илимий негиздери

Кыргыз тилинин лексикасынын калыптанышы өтө узак мезгилдерди кучагына алат жана ошого жараша кыргыз эли дагы башка элдер менен ар кандай даражада байланыш-катышта болуп келген. Ага ылайык кыргыз тилинин лексикалык курамы да өнүгүп-өзгөрүп турган жана ушул тарыхый процесстин негизинде сөздөр улам катмарлана берген. Натыйжада азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамында нукура төл сөздөр менен катар, башка тилдерден кирген сөздөр да кеңири орун алган. Мына ушул өзгөчөлүккө карата азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамы кыргыздын төл сөздөрү жана сырттан кабыл алынган сөздөр [278, 188-189-б.; 8, 189-б.ж.б.] деп эки чоң катмарга бөлүштүрүлөт. Кыргыздын төл сөздөрүнө жалпы түрк тилдерине орток катары эсептелинген сөздөр, тактап айтканда: жаратылыштагы ар кандай көрүнүштөрдүн, кубулуштардын аттары; адамдарга, түрдүү жан-жаныбарларга байланыштуу атоолор; өсүмдүктөргө, тамак-ашка, эмгек куралдарына, ат

жабдыктарына байланышкан атоолор жана сын-сыпаттык белгилер менен кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздөрү кирет. Ал эми сырттан кабыл алынган сөздөргө орто кылымдан кийинки мезгилдерде иран, араб тилдери менен орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден келген сөздөрдүн катмары кирет. Тагыраак айтканда, А.Сапарбаев [219, 155-б.] азыркы кыргыз тилинин сөздүк корунун катмарлануусун байыркы түрк тилдеринин курамына кирген айрым тилдердин тарыхый жактан тилдик жалпылыкка ээ экендиги менен түшүндүрүп, кыргыз тилинде кезиккен көп сөздөрдүн ошол кездеги тилдин жалпы сөздүк фондусунун калдыгы катары түшүндүрөт жана азыркы түрк тилдерине орток деп эсептелинген сөздөрдү тигил же бул тилдин энчисине ыйгаруу мүмкүн эместигин белгилейт. Ал эми профессор С.Өмүралиева азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамын чыгыш теги боюнча ар түрдүү экенин айтып келип, кыргыз лексикасынын төл жана сырттан кабыл алынган лексикадан турарын белгилейт. Кыргыз тилинин төл лексикасынын катмарлары катары эң байыркы катмарга дене-мүчө аталыштарын, тууган-туушкандык терминдерин, эмгек-курал аталыштарын, үй айбанаттардын аттарын киргизет. Ушул алтай бүлөсүнө орток сөздөрдүн тобуна азыркы кыргыз тилиндеги алыскы тектеш тилдер менен орток лексиканы түзүп турган сөздөрдү жана жалпы түрк тилдерине орток лексиканы да кошот. Ал эми 15-кылымдын экинчи жарымынан бүгүнкү күнгө чейин пайда болгон *ийгилик*, *ийгиликтүү*, *жыйынтык*, *жыйынтыктоо*; *азар-түмөн* (ир. – кырг.), *ак уруу* (ар. – кырг.), *ала көөдөн* (кырг. – ир.) ж.б.с. сөздөрдү нагыз кыргыз тилинин төл сөздөрү катары эсептейт. Окумуштуу И.Абдувалиев болсо: «байыркы катмар тилдин жаралыш, калыптаныш жана өнүгүш тарыхынын алгачкы эле доорлорунан бери колдонулуп келе жаткан сөздөрдөн туруп, ушу кезге чейин тилдин активдүү сөздөрүнүн же пассивдүү сөздөрүнүн катарында жашап, карым-катышка кызмат кылып келаткан сөздөр болуп эсептелет. Лексикадагы байыркы катмарга активдүү лексиканын да, пассивдүү лексиканын да, диалектизмдердин да, көөнөргөн сөздөрдүн (архаизмдер менен тарыхый сөздөр) да, башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн да ичинде «жашап» келаткан сөздөр кире

берет. Байыркы катмардын негизги өзгөчөлүк белгиси болуп анын байыркылыгы, бир нече кылымдар бою тилде бар болуп келгендиги гана эсептелет» [4, 292-б.] - деп туура белгилейт.

Демек, лексиканын байыркы катмарына төл сөздөр дагы, ошол доорлордо кабыл алынган сөздөр дагы кирет жана андай сөздөрдүн кайсы бир мезгилдерде колдонулуш фактысы белгилүү бир тилде сүйлөгөн элдин жашоо-турмушун, башка элдер менен түрдүү карым-катнаштарын даана чагылдыра алат. Убакыттын өтүшү менен мурда башка тилден кабыл алынды деп эсептелинген сөздөр төл сөздөрдүн катарын толуктай берет. Азыркы учурда мындай сөздөрдү калктын калың катмары өзүнүн төл сөзү катары гана билишет жана алардын качандыр бир убактарда тилге кабыл алынышы көп кызыктырбайт. Бирок тилдин тарыхы үчүн кыргыз тилинин калыптануу этаптарын лексикалык катмарларга туура ажыратуу процесси фоносемантикалык, лексика-грамматикалык кубулуштардын динамикасын так аныктоого өбөлгө түзөт.

Төл жана сырттан кабыл алынган сөздөрдүн хронологиясы менен кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүү этаптарын белгилөө боюнча да окумуштуулар арасында азыркы мезгилге чейин бирдей пикир жок. Айталы, кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүүсүн профессор И.А.Батманов [36, 60-б.] жалпы түрк катмары, түрк жана монгол катмары, араб-иран катмары, революцияга чейинки орус сөздөрүнүн катмары, революциядан кийинки орус сөздөрүнүн катмары деп беш катмарга бөлүштүрүп, тилдеги мындай аралашуунун натыйжасында кыргыз тилинин фонетикалык системасы да өзгөрүүгө учураганын белгилесе, кыргыз тилинин калыптануу доорун академик Б.М.Юнусалиев кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхындагы белгилүү этаптарды эске алуу менен үч доорго бөлүштүргөн: “биринчи доору – байыркы кыргыз тили (9-10-кылымдарга чейинки мезгил, же Орхон-Енисей доору); экинчи доору – орто кылымдык кыргыз тили (10-16-кылымдарга чейинки мезгил, б.а. алтайлыктар менен кыргыздардын тилиндеги окшоштуктар пайда болгон доор); үчүнчү доору – жаңы кыргыз тилинин мезгили” [279, 57-б.]. Академик Б.О.Орузбаева болсо кыргыз тилинин өнүгүшүн төмөнкүдөй төрт этапка бөлөт: «1). 1-8-

кылымдар. Кыргыздар Энесайда жашаган мезгил; 2). 8-13-кылымдар. Кыргыздардын Энесайдан Алтайдын батышына көчүшү; 3). 14-16-кылымдар. Тянь-Шандагы мезгил; 4). 16-кылымдан тартып азыркы мезгилге чейинки жаңы кыргыз доору» [190, 283-б.].

Ал эми К.Дыйканов профессор Н.А.Баскаковдун түрк тилдеринин тарыхынын негизинде алтай, хун, байыркы түрк, орто түрк, жаңы түрк, кийинки түрк доору [31, 28-б.] деп алты доорго бөлгөн классификациясына таянуу менен, кыргыз тилиндеги төл сөздөр менен кабыл алынган сөздөрдүн лексикада орун алышына карай төмөнкүдөй беш катмарга бөлүштүрөт: «1. Алтай тилдерине орток төл сөздөр; 2. Түрк тилдерине орток төл сөздөр; 3. Иран тилинен алынган чет сөздөр; 4. Араб тилинен алынган чет сөздөр; 5. Орус тилинен алынган сөздөр» [70, 9-б.]. Мында алтай тилдерине орток төл сөздөрдүн хун дооруна чейин эле пайда болгонун жана андай белгилерди түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги лексикалык параллелдерден көрүүгө боло турганын эскертип, түрк тилдерине орток сөздөрдүн Орхон-Энесай тексттеринде колдонулуп келгендигин туура белгилеп көрсөтөт жана биз дагы ушул пикирди колдойбуз. Ушул Орхон-Энесай эстеликтеринин тили туурасында К.Сейдакматов да мындай деген жүйөлүү пикирин айтат: «Байыркы түрктөр Орхон-Енисей руналары менен жазган жазуу эстеликтерин 7-10-кылымдарда калтырышкан. Мына ошол жазуу эстеликтери азыркы түрк тилдеринин баарына орток жана эң алгачкысы болуп эсептелет. Ал кездеги тилдин абалын чагылдыра турган жазуу эстеликтери болбогон соң, кыргыз тилинин 7-кылымдагы абалын Орхон, Енисей жана Талас өрөөнүндөгү табылган эстеликтеринин тилине өтө жакын болгон деп болжолдоого туура келет» [225, 3-б.]. Бирок акыркы убакта кыргыз тилинин өнүгүү мезгилинин тарыхый этаптары жогоркулардан башка багытта бөлүштүрүлө баштады. Тактап айтканда, мурунку классификацияларда көрсөтүлүп келген алтай, хун, түрк, кыргыз доорлоруна шумер доору да киргизиле баштады. Маселен, профессор К.Т.Токтоналиев кыргыз тилинин өнүгүү этаптарын төмөнкүдөй жети доорго бөлүштүрөт: «1.Алтай доору – эң байыркы доор; 2. Шумер доору -

бул биздин эрага чейинки доор. Биздин заманга чейинки 6-кылымдан 1-кылымына чейинки мезгил; 3. Хун доору – бул доор биздин заманга чейинки 1-кылымдан тартып биздин замандын 5-кылымына чейинки мезгил; 4. Байыркы кыргыз доору (биздин замандын 5-10-кылымдары); 5. Орто кыргыз доору (10-15-кылымдар); 6. Жаңы (кийинки) кыргыз доору (15-20-кылымдар); 7. Эң жаңы кыргыз доору (20-кылымдын 20-жылдарынан башталат)» [243, 202-б.]. Албетте, шумер маданияты жана алардын тили туурасында илим чөйрөсүндө талаш-тартышты жараткан маселелер көп жана аталган элди ар бир улут өз энчисине ыйгарууга өтө кызыкдар экендигин да туура түшүнсөк болот. Себеби шумерлердин маданияты адамзат цивилизациясынын алгачкы башатында турган коом катары белгилүү. Бирок, биздин пикирибизде, шумерлердин генезиси илимий негизде далилдер менен тастыкталып чыкмайынча алардын тилин тигил же бул тилге, же кыргыз тилине жакын деп эсептөөгө болбойт жана кыргыз тилинин тарыхый этаптарындагы шумер доору деп көрсөтүүгө да негизсиз болуп калары айкын.

Демек, жогоруда төл жана сырттан кабыл алынган сөздөрдүн хронологиясы менен кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүү тарыхын белгилөө боюнча серепке алынган илимий эмгектердеги классификация боюнча кыргыз тилинин өнүгүү этаптары негизинен алтай, хун, түрк, орто жана жаңы кыргыз доорлорунан турат.

Ошентип, азыркы кыргыз тилиндеги лексиканын катмарлануу процесси тарыхый шарттарга байланыштуу түрдүү жолдор, булактар аркылуу байып келген. Тилдеги мына ушундай мүнөздөгү лексикалык катмарлануу процессинин көрүнүштөрү реликтилик формада болсо да кыргыз элинин оозеки чыгармаларында сакталып калган. Айрыкча өзүнүн пайда болуусунун түпкү башаты кылымдарга созулган «Манас» эпосунда да мындай лексикалык катмарлар кездешет.

Кыргыз тилинин лексикалык системасын төл жана сырттан кабыл алынган катмарга бөлүштүрүү боюнча кыргыз окумуштуулары тарабынан айтылган пикирлерин эске алуу менен, «Манас» эпосунун лексикалык курамын

генетикалык стратификациянын негизинде тарыхый-этимологиялык жактан ич ара эки чоң катмарга бөлүштүрүүгө болот: төл катмар жана кабыл алынган катмар деп. Маселен, генетикалык стратификациянын негизинде төл жана кабыл алынган катмарларга тиешелүү сөздөр аныкталат, б.а. төл лексиканы аныктоо байыркы праформалар (у «уйку», ба «байла») менен тилдин өзүндө пайда болгон кийинки генуитивдик формаларды (*агы > айыл, агыз > ооз*) далилдөө (верификациялоо) аркылуу чечилсе, кабыл алынган катмарды аныктоодо үчүн сөздүн алынган баштапкы булагы же анын кабыл алынышына себепкер болгон ортомчу тил аныкталат. Мисалы, орто кыргыз доорундагы *кент, замана, зындан, жан* ж.б.с. иран сөздөрүнүн тохар, согды элдеринин таасиринде өтүшү же араб сөздөрүнүн ортомчу өзбек, уйгур, тажик тилдери аркылуу өздөштүрүлүшү ж.б. Бирок иште эпостун өзүнө тиешелүү болгон төл сөздөрдүн катмары түрк тилдеринин тарыхый жактан өнүгүү этаптары менен биргеликте каралса, кабыл алынган катмар кыргыз элинин башка элдер менен болгон карым-катнаштарынын призмасынан иликтенет.

Стратификация термини латын тилиндеги *stratum* «настил, слой», *facere* «делать» [227, 546, 511-б.] деген эки сөзүнөн куралган. Б.а. бул термин тилдин лексикасын страттарга ажыратуу, жиктөө дегенди билгизет. Ал эми *хронос* (*chronos*) грек тилинде «время», *топос* «место» деген маанини туюндурат. Тил илиминде *хроно-топология* деген термин тилдеги сөздөрдүн тарыхый жактан өнүгүүсүндө хронологиялык (мезгилдик) жана мейкиндик жактан топко ажыратып изилдөө деген маанини билдирет. Манас» эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоодо негизги орунду мезгилдештирүү (периодизациялоо) принциби ээлейт, б.а. классификациялоо бизге белгилүү болгон тарыхый доорлорго таянат. Ал үчүн салыштырма-тарыхый метод колдонулуп, ар бир доорго мүнөздүү болгон негизги фоносемантикалык белгилери аныкталат. Маселен, алтай, хун доорлоруна мүнөздүү деп эсептелинген *p=з* (*ротацизм*) же *л* (*ламбдаизм*), байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү болгон сөз башындагы *й*: *йол, йаш*; «*д*» тилдүү болушу: *адак, адгыр*; интервокалдык же сөз ягындагы жумшак *г* тыбышы: *огул, даг* ж.б.

О.э. тарыхый окуялар менен тилдик карым-катыштардын иретин, ордун хронологизациялоо принциби да колдонулат, бирок бул маселелер дагы иштин кийинки параграфтарында өзүнчө каралат. Ушул белгиленген эки принциптин негизинде жана кыргыз окумуштуулары Б.М.Юнусалиев, К.Дыйканов, К.Токтоналиев тарабынан түрк тилдер системасындагы кыргыз тилинин тарыхый жактан өнүгүү этаптары боюнча айтылган сунуш-пикирлеринин негизинде кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүү тарыхын төмөнкүдөй беш страттык доорго бөлөбүз:

1. Алтай доору (б.з.ч.2-кылымдарга чейинки мезгил).
2. Хун доору (б.з.ч.2-кылымдан – б.з.5-кылымына чейинки мезгил).
3. Байыркы кыргыз доору (б.з. 5-кылымынан -10-кылымга чейин).
4. Орто кыргыз доору (б.з.10-кылымынан -15-кылымына чейин).
5. Кийинки кыргыз доору (б.з.15-кылымынан биздин доорго чейин).

Ушул бөлүштүрүлгөн беш страттык доорго ылайык «Манас» эпосунун тарыхый-лексикалык курамы генетикалык жактан байыркы катмар жана кийинки катмар деп эки чоң катмарга, хроно-топологиялык жактан төмөнкүдөй беш страттык катмарга ажыратылат:

I. Байыркы катмар:

1. «Манас» эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.
2. «Манас» эпосундагы хун дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.
3. «Манас» эпосундагы байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

II. Кийинки катмар:

4. «Манас» эпосундагы орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.
5. «Манас» эпосундагы кийинки кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

«Манас» эпосунун лексикасындагы катмарлануу процессинин тарыхый-эпохалык шарттары менен ага таасир эткен экстралингвистикалык факторлордун себеп-шарттарын тереңирээк анализдеп түшүнүү үчүн, ар бир

лексикалык катмар өз-өзүнчө иликтөөгө алынат. Анткени азыркы кыргыз тилинин лексикалык жактан калыптанып, өнүгүү тарыхы кыргыз элинин өнүгүү тарыхы менен тыгыз байланышкандыктан, аны изилдөө маселеси дагы өзгөчө кылдат мамилени талап кылат.

§3. “Манас” эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмар

Жалпы тил илиминде алтай тилдеринин жакындыгы тууралуу маселе 18-кылымдан тартып окумуштуулардын бүйүрүн бир топ кызытып, алар ушу бүгүнкү күнгө чейин алтай бүлөсүндөгү тилдердин генеологиялык жактан жакындыгын же жакын эместигин түрдүү илимий көз караштардын аспектисинен аныктоого аракет кылып келишкен. Алсак, окумуштуулардын бир тобу, маселен: Г.Рамстедт, Г.Винклер, В.Шотт, М.Рясянен, Р.Раск, М.Кастрен, Я.Владимирцов, Е.Поливанов, Н.Н.Поппе, Н.Баскаков, Ш.Киекбаев, О.Суник, В.Цинциус, В.Д.Колесникова жана башка классикалык алтай таануучулар түрк-монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги фонетикалык, лексика-грамматикалык жактан болгон жалпы окшош белгилерине карата алардын келип чыгыш теги жагынан бир «алтай баба тилинен» таралган тектеш тилдер катары эсептешкен. Окумуштуулардын экинчи бир тобу – Ж.Клоусен, Г.Дерфер, Д.Дени, А.М.Щербак, С.Яхонтев, Д.Санжеев жана башкалар ортодоксалдык багыттагы көз карашты тутунушуп, кээ бир сөздөрдөгү окшоштуктарды тарыхый тилдик кабыл алуулардын эле натыйжасы экендигин баса белгилешет. Маселен, алтай тилдеринин тектеш же тектеш эместигин аныктоо үчүн Дж. Клоусен [295, 14-б.] өз изилдөөсүндө лексика-статистикалык методду колдонуунун натыйжасында «алтай теориясы» боюнча генеологиялык жалпылыктын негизсиздигине ынанган скептикалык пикирге келсе, Г.Дерфер [64, 1981] болсо лексикалык анализ үчүн адамдын негизги дене мүчө аталыштарын изилдөөнүн жыйынтыгында алтай тилдеринин генеологиялык

¹ Филипп Иоганн Страленбергдин 1830-жылы чыккан «Das word and Ostliche Theil von Europa and Asia» (Европа жана Азиянын түштүк-чыгыш бөлүгү) деген эмгегинде урал-алтай тектештиги жөнүндө айтылган жоромол теориясынан кийин, тил илиминде аталган маселеге карата окумуштуулардын кызыгуусу күчөгөн.

тектештигинен калган көрүнүш эмес, алар тилдик кабыл алуулардын натыйжасы деп эсептейт. Бирок тектеш тилдер бүтүндөй сөздөрдүн тобун бири-биринен кабыл ала алышпайт, алар тилдик жалпылыктан гана таралат. Ал эми Л.Лигетти, В.Котвич башында турган окумуштуулардын үчүнчү бир тобу ал тилдердин ортосунда типологиялык жактан гана окшоштуктар бар экенин баса белгилешкен. Эмнеси болсо дагы, алтай тилдеринин лексикалык курамында жеке уңгулардын деңгээлинде жана семантикалык талаалардын чегинде жалпы материалдык окшоштуктар орун алуу менен катар, айрым бири-бирине төп келбеген өзгөчөлүктөрү дагы бар экендигин жокко чыгарбайбыз.

Ошондой болсо да, түрк тилдеринин тарыхына сереп салышкан окумуштуулардын арасында азыркы түрк тилдеринин, ошонун арасында кыргыз тилинин калыптануусуна негиз болгон тилдик белгилердин башаты эң байыркы мезгилдердеги баба алтай тилибизден башталат деген көз караш-пикирлер басымдуулук кылат. Андай баба тил, алтай тилдер тобу, балким, андан нарылап урал-алтай тилдеринин жалпылык доорунда башталышы мүмкүн экендигин да четке кагууга болбойт жана ал өзүнчө илимий-теориялык көз караш катарында кабыл алынууга толук укуктуу. Алтай бүлөсүндөгү тилдер туурасында Ү.Асаналиев төмөнкүдөй далилдүү пикирин айтат: «Индоевропа тилдеринин таяна турган б.э.ч. экинчи миң жылдыктын башталышына туура келген эң байыркы тексттери бар. Ал эми алтай тилдери андай абалда эмес. Андай өтө байыркы жазуу эстеликтери жок. Алтай тилдеринин абалы өтө оор экенин түшүнсө болот. Ошондуктан колдо болгон жазма эстеликтерди, элдик оозеки чыгармаларды, топонимдерди, этнографиялык материалдарды, сөздүктөрдү пайдаланып, тилдик жакындыкка көңүл буруу максатка ылайык. Деги эле, алтай тилдеринин тектештиги аныкталбаган күндө да, бири-биринен болгон кабыл алуулардын натыйжасы болсо да, алардын жолугушунун фактысы тилдик байланыштардын болгондугун кадимсиз көрсөткөн фактор болуп саналат» [18, 43-б.].

Албетте, индоевропа тилдери жөнүндө айтылган пикирдин тууралыгына эч ким шек жаратпайт, бирок бир жагынан алганда, «индоевропа тилдери»

деген түшүнүктүн өзү дагы талаш маселелерден экенин моюнга алууга болот. Себеби территориялык жактан өтө алыс мейкиндикте жайгашкан байыркы индустар менен европалыктардын эзелки замандардагы байланыш-катнаштарын тастыктаган тарыхый-археологиялык же маданий-этнографиялык маалыматтары жок. Ал эмес индоевропа тилдерин изилдөөгө алган айрым окумуштуулар дагы алардын тектештиги боюнча жыйынтыктуу бир пикирге келишпейт. Маселен, индоевропа тилдериндеги жыл аталыштары менен үй жаныбарлардын аталыштарын салыштырып анализдөөгө алган окумуштуу И.В.Кормушин [131, 28-б.] өз изилдөөсүнүн аягында аталган тилдердин бири-бирине тектештиги боюнча өзүнүн терс пикирин билгизген. Европалыктарга салыштырмалуу ар кайсы мезгилдерде түрк элдеринин индустар менен же ирандыктар менен түрдүү алака-байланыштары болуп келгени маалым. Экинчи жагынан алганда, байыркы санскрит тили менен европа тилдери канчалык деңгээлде так салыштырылып изилденгендигине азыр эч ким кепилдик бере албайт жана сөздөрдүн мындай сырткы типологиялык окшоштуктарын дүйнөнүн башка тилдеринен дагы табууга болот. Буга бир эле мисал: “түрк тилдеринде *өкүз*, монгол тилдеринде *үкер*, тунгус тилдеринде *үкүр* «бука», санскритте *ukṣa*, авестада *uḥsa* «бука», индоевропалык тилдерде *uqso*, байыркы немис тилинде *ohso* «бука»” [97, 126-б.] ж.б.

Түрк тилдеринин өнүгүшүндөгү алтай доору илимде тарыхый эстеликтер менен дагы, жазма эстеликтер менен дагы аныкталбайт, башкача айтканда, андай тарыхый далилдер жок. Алтай таануу илиминде аталган доордогу тилдер жөнүндө салыштырма-тарыхый методдун жардамы менен реконструкцияланып калыбына келтирилген байыркы эстеликтердин жана азыркы диалектилердин, айрым тилдердин фактылары аркылуу болжолдуу өнүгүү схемасын, түзүлүшүн берүүгө Б.Я.Владимирцев, Г.И.Рамстедт, В.И.Цинциус, О.П.Сунник, Д.М.Насилов, Л.В.Дмитриева, Т.А.Бертагаев, В.Д.Колесникова, К.А.Новикова, Т.Г.Бугаева, К.М.Мусаев, Э.Р.Тенишев [53, 45-б.; 201, 1957; 167, 1975; 176, 10-88-б. ж.б.] ж.б. окумуштуулар тарабынан аракеттер болгон, бирок алардын

изилдөөлөрүндөгү гипотетикалык мүнөзгө ээ факты-материалдарды так же туура деп да айта албайбыз.

Урал-алтай тилдеринин өнүгүү доорлору тууралуу да так маалыматтар илимде негизделе элек, бирок алтай бүлөсүндөгү тилдердин бөлүнө баштаган доорлору жөнүндө айтылган бир катар баалуу пикирлер бар. Алсак, байыркы алтай баба тилибиз Г.И.Рамстедттин [201, 14-б.] болжолу боюнча б.з.ч. 2-кылымдын башында бири-биринен бөлүнө баштаса, В.Котвичтин [134, 28-б.] пикиринде б.з.ч. 1 миң жылдыктын башталышынан кеч эмес мезгилде, В.М.Иллич-Свитычтын [98, 26-б.] болжолунда алтайлык жалпылыктын бөлүнүшү ностраттык макросемьяга кирип калган беш тилдик жалпылыктан алда канча мурда пайда болгон. Андан кийинки изилдөөлөрдө алтай бүлөсүндөгү тилдердин бири-биринен ажыроо мезгили андан да нарылап кетет. Айталы, О.П.Суник [232, 96-104-б.] алтайлык баба тилдин ажыроо мезгилин б.з.ч. 10 миң жылдыкта башталганын болжолдосо, казак окумуштуусу Б.Базылхан алтай тилдеринин өнүгүү доорунун мезгилдик алкагын андан алда канча узакка алып барып, биринчисин «ымтыл доорун» - б.з.ч. 1 млн. 750-800 миң жылга чейин, экинчисин «келте сөз доорун (кыска)» - б.з.ч. 800 миң – 40 миң жылга чейин, үчүнчүсүн «курдели сөз доорун (өнүккөн) – б.з.ч. 40 миң – 10 миң жылга чейин [26, 3-4-б.] деп үч өтө чоң мезгилдик доорлорго бөлүштүргөн. Ал эми кыргыз тил илиминде профессор К.Токтоналиев [11, 7-19-б.] алтай бүлөсүндөгү тилдердин ажыроо мезгилин биздин заманга чейинки 6 миң жылдыкта башталып, кийинки 5 миң жылдыкта андан түрк тилдери ажырай башташы мүмкүн деген божомолун айтат.

Кыскасы, алтай бүлөсүнө кирген түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринин жакындыгы жөнүндөгү теория али талаш-тартыш маселе бойдон калып келе жатат жана алтай тилдер тобунун бири-биринен бөлүнө баштаган мезгили кайсы замандарды кучагына алары да азырынча так аныктала элек. Бирок биз алтай таануу илиминин башатында турган Г.Р.Рамстедттин алтай баба тилинин ажыроо мезгили б.з.ч. 2-кылымдын башында башталган деген божомолуна таянуу менен “Манас” эпосундагы алтай доорундагы кыргыз

тилин б.з.ч. 2-кылымга чейинки мезгил деп эсептеп, алтай бүлөсүндөгү тилдердин баарына бирдей мүнөздүү материалдык белгилердин (үндөштүк закону, агглютинация, жарым үндүүлөрдүн ролунун төмөндүгү, род категориясынын жоктугу, фонетикалык корреляциялык белгилер: $p=z$: *өкүз//хүкер* ж.б.) жана лексикалык бирдиктердин (анатомиялык, тууганчылык, мал чарбачылык, аңчылык терминдери) негизинде “Манас” эпосунун лексикасын алтай дооруна мүнөздүү катмарга ажыратабыз. Башкача айтканда, алтай бүлөсүндөгү тилдерде айырмачылыктарга караганда структуралык-типологиялык жактан материалдык жалпылыктар басымдуу орунду ээлерин аталган топтогу тилдердин окшош белгилерин өз ара салыштыруудан улам байкаса болот. Мисалга ала турган болсок: алтай бүлөсүндөгү тилдерде сингармонизм закону менен агглютинативдик түзүлүштүн орун алышы, W сыяктуу жарым үндүүлөрдүн ролунун төмөндүгү, сөз башы менен аягында катар үнсүздөрдүн жоктугу, баштапкы жумшак жана уяң үнсүздөрдүн качуу тенденциясы, грамматикалык род категориясынын жоктугу, грамматикалык жактан жөнөкөй жана көптүк деген эки гана сандын болушу, жакталыштын бир гана типте болушу, жактама ат атоочтордун орун алуусу, префикстер менен предлогдордун жоктугу, жөндөлүш парадигмасынын аксиалдык мүнөздө болушу, байламталардын жоктугу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн туруктуу орун тартиби ж.б.у.с. белгилерди санап көрсөтсөк болот. Мына ушул алтай бүлөсүндөгү тилдерге мүнөздүү болгон жалпы белгилер азыркы кыргыз тилинде дагы орун алган. Маселен: үндөштүк законунун орун алышы, морфологиялык структурасынын агглютинативдүү түзүлүштө болушу, жарым үндүүлөрдүн ролунун төмөндүгү, грамматикалык род категориясынын жоктугу ж.б. Буга мисал катары «Манас» эпосунун ыр саптарындагы бир эле сингармонизм законунун сакталышын алып көрөлү: *Эми Манас баланын /Оң көзүнөн от чыгып, /Сол көзүнөн чок чыгып, /Жаалы чыгып сөзүнөн, /Жалыны чыгып көзүнөн,/Астындагы Аксаргыл /Атка кылып өкүмдү.* (СО, 3-том, 1995,105-бет).

Бул жерде үндүү тыбыштар тил күүсүнө ылайык жоон болуп *Манас*, *баланын*, *чыгып*, *жаалы*, *жалыны*, *астындагы*, *Аксаргыл*, *атка*, *кылып* деген сөздөрдө үндөштү. Тагыраак айтканда, жоон *а* тыбышынан кийин жоон *а* тыбышы келген сөздөр: *Манас*, *атка*; жоон *а* тыбышынан кийин жоон *ы* тыбышы келген сөздөр: *баланын*, *жаалы*, *жалыны*, *астындагы*, *Аксаргыл*; жоон *ы* тыбышынан кийин жоон *ы* келген сөздөр: *чыгып*, *кылып*. *Эми* сөзүндө ичке *э* тыбышынан кийин ичке *и* тыбышы келди. Ошондой эле *көзүнөн*, *сөзүнөн*, *өкүмдү* сөздөрү дагы тил күүсүнө ылайык ичке болуп үндөштү: *ө-ү-ө*, *ө-ү-ө*, *ө-ү-ү* баары ичке үндүү тыбыштар. Ушул эле учурда *көзүнөн*, *сөзүнөн*, *өкүмдү* сөздөрү эрин күүсүнө ылайык да үндөштү жана *оң* *көзүнөн* *от*, *сол* *көзүнөн* *чок* деген саптарда эринчил үндөшүү кубулушу сакталды.

Кыргыз тилинин алтай тилдери менен болгон жалпылыгын «Манас» эпосунун лексикасынан да табууга болот. Бирок лексиканы туура салыштыруу үчүн, сөзсүз, морфологияга таянуу керек, б.а. сөз өз уясынын чегинде салыштырылышы керек. Маселен, кыргыз тилиндеги анатомиялык түшүнүктү билгизген *кол* деген сөз башка түрк тилдеринде *кол*, монгол тилинде *гар* [61, 621-б.] “рука”, бурят тилинде *гар* [49, 146-б.] “рука” жана тунгус-манжур тилдеринде *гар//гара* (229, 141-б.) “сук, ветка”, *ңала* “рука” болуп айтылат. Монгол тилиндеги *кол* маанисинде колдонулган *гар* деген тыбыштык формадагы сөз кыргыз тилиндеги узундук өлчөмүн билгизген *карыш* «баш бармактан чыпалакка чейинки аралык» сөзү менен сырткы тыбыштык түзүлүшү боюнча окшош: монгол тилинде *гар* «кол», кыргыз тилинде *кар+-ыш* «кол менен ченелүүчү узундук өлчөмү». Демек бул эки сөздүн этимологиялык жактан теги бири-бирине тыгыз байланыштуу: *гар+-ыш // карыш*: *гар* > *гала* > *кол*: *гар // кол* (*p ~ л, a ~ o*):

Алтай тилдериндеги анатомиялык аталыштарды изилдеген В.Д.Колесникованын [123, 95-б.] болжолу боюнча аталган сөздүн алтай баба тилиндеги алгачкы тыбыштык келбети *гари(а)* түрүндө болгон. Аталган сөздүн түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде туюндурган маанилерине караганда этимологиялык номинативдүү мааниси «адам денесинде дарактын

бутагына окшоп эки тарапка чачырап жайгашкан жана бир нерсени кармай ала турган дене бөлүгү» деген семантиканы туюндурганы даана байкалат. Ушул бир муундуу *гар* “кол” праформасынан кыргыз тилиндеги *гар*+*-ы*=*кары* «колдун чыканакка чейинки бөлүгү», *«гар*+*-ыш*=*карыш* «колдун баш бармактан чыпалакка чейинки аралыгы», *гар*+*-ма*=*карма* «кол менен тутуу» жана *карма* > анын мамилелик маанисинен *кармаш*, *кармат*, *кармал*, *карман* сыяктуу варианттары пайда болгон. “Манас” эпосунда *кол* “рука”, *карыш* “мера длины” маанилерин туюнтат: *Оң колуңа алыпсың, Обону көздөй салыпсың, Сол колуңа алыпсың, / Сонону көздөй салыпсың.* (СО,1-том,1995,101-бет); *Этеги карыш тилик ит, / Эс билбеген чирик ит!* (СК,223-бет).

Эпостогу тууганчылыкты билгизген сөздөрдөн да алтай тилдери менен болгон жалпы окшоштуктарды табууга болот. Мисалы: кырг. *эне*, монг. *эке*, калмак. *эк*, ман. *эма*, эвенк. *энэ*, корей. *эмани*; же болбосо кыргыз тилиндеги *ата*, монг. *эцег* // *аав*, тунг.-манж. *этэ*, эвенк. *Этак* [257, 70-б.] ж.б.: *Энеси талак бурутту / Эптеп жүрүп соёлу!* (СК, 302-бет); *Байкуш атам бай Жакып / Бала үчүн болгон кар – деди*, (СО,1-том,1995,115-бет) ж.б.

Мындан сырткары эпостон мал чарбачылыкка байланышкан терминдерден да алтай тилдери менен болгон окшош белгилерди тапсак болот. Мисалы: кыргыз тилиндеги *төө* деген сөз “монгол тилинде *тэмээ*, калмак тилинде *тэмээн*, бурят тилинде *тэмен*, эвенк тилинде *тэмээн*, манжур тилинде *тэмэн* “верблюд” [181, 24-б.] сыяктуу тыбыштык формада айтылат: *Ак бааш инген төө болсун, / Аты жоктор жөө болсун*, (СО,1-том,1995,116-бет) ж.б.

Ошондой эле кыргыз тилинде *кунан* «үч жаштагы жылкы», “монгол тилинде *гунан*, манжур тилинде *гунан*, эвенк тилинде *гунан* ж.б.; кыргыз тилинде *кочкор* «койдун эркеги», монгол тилинде *хуса* // *куч* // *хуц* «баран-производитель», эвенк тилинде *куча* «баран», манжур тилинде *куча* «козел-производитель» [229, 171-172-б.] ж.б.: *Эр семирп, бук болсо, / Кочкоруң биттеп ирик кылгын, / Коюңдун баарын түрк кылгын*, (СК, 126-бет).

Демек, кыргыз тилинин алтай бүлөсүндөгү тилдер менен, анын ичинде түрк тилдери менен болгон тектеш же тектеш эместигин, жакын же алыстыгын

тектештирме-салыштыруу жолу аркылуу же салыштырма-тарыхый методу аркылуу аныктаса болот, айрыкча «Манас» эпосундагы лексикалык материалдардын морфемалык мааниси менен семантикалык талаасына көңүл буруу керек. Бирок эскерте кетчү жагдай, алтай доорундагы жалпы баба тилге мүнөздүү болгон факты-материалдардын, жазма булактардын азыркы мезгилде илимде жоктугуна байланыштуу аталган доорго тиешелүү лексикалык катмарды так аныктап-изилдөөнүн өзү өтө татаал маселелерден экенин айта кетүү абзел. Алтай дооруна мүнөздүү праформаларды реконструкциялоочу “Рамстедт-Пеллионун закону” [246, 27-б.] деп эсептелген жападан жалгыз байыркы алтайлык *p-*: түрктүк *θ-* ~ тунгустук *p-* ~ манжурлук ~ *f-* схемасындагы фонетикалык законду көрсөтө алабыз. “Түрк тилдеринин байыркы алтайлык формаларында *p-* орун албайт, б.а. нөл формасында, мисалы: кыргыз тилинде *өгүз*, монгол тилинде *үкер*, тунгус тилдеринде (*h*)*үкер*” [246, 37-б.] ж.б. Мына ушундай фонетикалык корреляциялык белгилерин да зарыл учурларда эске алуу менен, жана гипотетикалык түрдө алтай доорунан баштап тилге мүнөздүү болгон эң байыркы формаларга структуралык жактан жакын деп эсептелген «Манас» эпосундагы лексикалык катмарга бир-эки муундуу атооч сөздөрдү, кыймыл-аракет маанисин туюндурган этиш сөздөрдү, тууганчылык аталыштарын, дене-мүчө аталыштарын, аңчылык жана мал чарбачылык терминдерин коштук. Тактап айтканда: бир-эки муундук түзүлүштөгү структурадан турган сөздөр: *у* «уйку», *ө* «ойлоо», *ба* «байла», *са* «сана», *түт* «түтүн», *ий* «темир ий», *э* (*сырдык сөз*), *и?* (*сурама бөлүкчө*), *уд* «ур», *өт* «пройти», *өң* «эңкей», *еб* «үй», *өг* «ой», *эге* «бог», *ай* «айт», *алп*, *ант*; тилдин байыркы катмарына мүнөздүү тууганчылыкка байланышкан *ата*, *эне*, *ага*, *уни*, *бөлө*, *бажа*, *куда*, *уул*, *кыз*, *эр* ж.б.; анатомиялык *ад//адак*, *айаң* «шаг», *үт* «кулактын үтү», *бел*, *мүчө*, *кыл*, *кан* ж.б.; мал чарбачылыгына байланышкан *айгыр*, *ат*, *төө*, *бука*, *кой*, *козу* ж.б.; аңчылыкка байланыштуу *уу* (*уув*), *аң*, *арс*, *из*, *ор* «яма», *тор* ж.б. сөздөрдүн тобун кошобуз. Анткени 2009-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тилинде» алтай дооруна мүнөздүү лексика тууралуу маалымат берилип, кыргыз тилинин төл лексикасынын эң байыркы

катмарына түрк, монгол, тунгус-манжур тилдерине орток болгон сөздөр бар экендиги жана андай орток лексикага турмуштук эң маанилүү түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр кирери белгиленип, ал сөздөргө дене-мүчө, тууган-туушкандык, үй айбандардын жана эмгек куралдарынын кыргыз, алтай, казак, өзбек, түркмөн, монгол, бурят тилдериндеги ар түрдүү тыбыштык вариациядагы төмөнкүдөй аталыштары киргизилген: *«бел, жүрөк, мүчө, сакал, сөөл, томук, кабырга, көкүрөк, кыл, бөйрөк, омууроо, маңдай, таман, кан, куйка, чыйкан, ийин; абысын, ага, бажса, бөлө, жээн, куда, кайын, күйөө, эр; айгыр, бука, буура, теке, бооз, бото, байтал, музоо, өгүз, серке, төө, ургачы, кой, козу, инек, эгиз; балта, бургу, бүлөө, тегирмен, тор, капкан, кайчы, калып, көрүк, калкан, күрөк, чана»* [11, 154-156-б.]. Албетте, аталган катмар өзүнүн келип чыгыш теги боюнча өтө эски экендигин түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги параллелдеринин орун алышы дагы далилдеп, аны тилдин башка лексикалык катмарларынан кескин айырмалап турат. Андыктан жогоруда аталган кыргыз лексикасынын бөлүгүн алтай доорунан тартып тилге мүнөздүү болгон страттык катмар экендигине ынанууга болот. Себеби А.М.Щербак, Г.Дерфер, И.В.Кормушин, О.П.Сунник ж.б. өндүү белгилүү окумуштуулар алтай жалпылыгын аныктоонун изилдөө объектиси катары жогоруда саналып көрсөтүлгөн лексикалык катмарларды тандап алышкан. Э.Р.Тенишев [238, 7-10-б.] дагы баба алтай тилине мүнөздүү морфологиялык белгилери катары: *мин* (мен), *син* (сен), *ин* (ал), *биз*, *до* «төрт», *е* «этот», *те* «тот», *ка* “где” ж.б.с. бир-эки муундуу сөздөрдү көрсөтөт. Ал эми кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын бир тармагы болгон көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөргө байланыштуу сөздөрдүн байыркы катмарын аныктоого арналган И.Абдувалиевдин диссертациясында “ат, айгыр, азрага, асый, атан, өгүз, үкр, бото, боточук, борук, тайлак, кулун, тай, инген, көлүк, күлүк, адак, аяк, аяккап, астана, боз үй, бокчо, боо, буугуч, босого, бишкек, жанчуур, желе, желке, жал, иреге, ир алды, каалга, капкак, капшыт, кереге, кийиз, кедиз, кийим, кедим, көнөк, көнөчөк, чий, чыгдан” [3, 14-15-б.] ж.б. сөздөрдүн басымдуу бөлүгү *ат, аз, ай, ас, кач, тай, өк, өг, бот, бор, ин, көл, күл, ад, аст,*

боз, бог, көн, кап, каал, кер, кий, кед, уук, чий, чыг, жанч, быш, бас, бос ж.б.с. байыркы уңгулардын негизинде жаралган алтай бүлөсүндөгү тилдерге орток сөздөр катары эсептелинет.

Демек, тилдин ал кездеги абалына караганда, алтай баба тилинин башатында, балким, андан мурун эң алгач «кыска сөз доору» өкүм сүргөн окшойт, так айтканда, адамдын өзүн-өзү акырындап таануусунан улам алгач бир же эки муундуу сөздөр пайда боло баштаганын болжолдуу түрдө баамдасак болот. Маселен, наристе бала эң алды менен өзүнө байланыштуу, анан өзүнүн айлана-чөйрөсүн таанууга байланыштуу бир муундуу сөздөрдү айтып үйрөнөт: *ба* “баш”, *кө* “көз”, *ма* “эне”, *та* “ата”, *на* “нан”, *э//че* “эже” ж.б. Ушул таризде алтай доорунун башатында “кыска сөз формаларынын” биринчи пайда болгонун болжолдойбуз.

Бүгүнкү күндө дагы кыргыз тилинде бир-эки муундуу тубаса уңгулуу төл сөздөр арбын кездешет. Мисалы: *ат, от, үт, эт, ык, эк, те, бу, ал, аң, уу, ант, алт, ай, аз, кач, бас, тур, өс, көз* ж.б. Изилдөөгө алынган «Манас» эпосунун лексикалык составында да мындай тубаса уңгулуу бир-эки муундан турган сөздөр көп учурайт:

Азырлангын *бу* күндө /Арбын *отун* түшүрүп, (СО, 4-том, 1982, 157-158-б.).

Эр Алманбет кеп айтат,/Э, абыгый деп айтат.(СО, 4-том, 1982, 283-бет).

Эт карашып турмакка /*Эки жүз жигит* койдуруп,(СО,3-том,1981,121-бет).

Орто Азия, Түркстан / *О да* болду мүлкүм!» - деп,(СО,1995,2-том,127-бет). *А да*

черүү кол менен,/Азат деген *жол* менен, (СО, 1995, 2-том, 131-бет).

О дөбөдөй *эт* кылып,/Ноот *көлдөй чык* кылып,(СО,4-том, 1982, 30-бет) ж.б.

Мындан тышкары «Манас» эпосунда анатомиялык аталыштар, тууганчылык аталыштары, мал чарбачылык терминдери, аңчылык терминдери, рельеф аталыштары да кеңири орун алган. Мисалы: *Балам, бабаң* Ногой тушунда / *Согушкандар сойлогон*. (СО,1-том,1995, 210-бет); /*Ата-баба* кеткен жер, / *Малы* жайнап өскөн жер,/Чыңырып *эне* тууган *жер*,(СК, 533-бет); /*Шүмшөк аяр эр* келет /Азыр бүгүн бешимде /*Эки жүз миң эл* келет. (СК,4-том,1997, 93-бет); *Ээри* менен *ат* турат,/Ээси качкан *мал* турат, (СО, 1995, 2-

том,352-бет); Аксары башыл **кой** чалды,/Ай туякка **бээ** чалды,/Ай мүйүзгө **уй** чалды, /Айры өркөчкө **төө** чалды. (СО,1-том,1995, 131-бет) ж.б.

Кыскартып айтканда, жогоруда алтай таануучу окумуштуулар тарабынан айтылган пикирлердин негизинде, гипотетикалык түрдө байыркы алтай доорунда бир же эки муундук түзүлүштөн турган сөздөрдүн саны азыркы мезгилге салыштырмалуу басымдуулук кылган деп божомолдой алабыз. Аны адамдын дене-мүчөлөрүнө байланыштуу *ад//адак, айаң, үт, бел, бод (бой), бут, ич, гар (кол), агыз (ооз)* ж.б. аталыштары; *ата, эне, аг (ага), уни, огул (уул), уре (урук)* ж.б.с. тууганчылык аталыштары; *ат, өг (өгүз), таг (тай), те (теве > төө), адгыр (айгыр), код (кой), коч (кочкор)* ж.б.с. мал чарбачылык терминдери; *уув (уу), аң, из, ор, арс, тор* ж.б.с. аңчылык терминдери; *арт, куй, кум, өр, таг (тоо), ир (аска), йер (жер), таиш, топо, төбө, төр, төш* ж.б.с. рельеф аталыштарынын түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги байыркы формаларынын сакталып калышы да кайсы бир деңгээлде ачык далилдеп турат.

Ошентип, “Манас” эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү кыргыз катмары деп эсептелген жана морфемалык структурасы боюнча бир же эки муундук түзүлүшкө ээ болгон сөздөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот, себеби бул сөздөр түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде текши кезигет: *аг(а) (ага), ак, ал, ат, арт, аиш, аз, бой, бол, бөк, бөл, бөлө, бу, буз, бул, бур, бут, де, ий, ич, кеп, коб, кой, көк, кол, кон, кор, коч, кош, көз, көм, көн, көң, көп, көр, көч, куй, кул, кум, кур, кут, куш, куй, күй, күл, күлүк, күн, күр, күч, кыз, кыс, кыр, обо, обон, обол, оз, ой, ок, олжсо, он, оң, ооз (агыз), оор (агыр), ор, оро, орой, орто, орун, от, отоо (отаг), отуз, ошо, о, отун, өгүз, өз, өзөн, өксү, өкүр, өл, өмөл, өлчө, өмүр, өнөр, өң, өп, өпкө, өр, өрт, өс, өт, өч, сак, сал, сегиз, согуш, сой, сойло, сом, сомдо, соо (саг), сөк, сөз, сун, суу (суг), сүй, сүйлө, сүңгү, сүр, сүз, сын, тоо (таг), так, таиш, тек, тер, тап, тий, тил, тирүү (тириг), тогуз, тоз, той, ток, токсон, токто, току, тол, тон, топо, тор, тос, төө (теве), төбө, төк, төл, төр, төрт, төш, тул, тумишук, тун, тур, тут, туу (туг), туш, түз, түп, түй, түлө, түмөн, түн, түр, түс, түт, түш, угуз, ук, уз, узун, уй, ук, улук, ур, урук, уул (огул), улу, уч, ушу, үбөл, үз, үн, үрк, үр, үстү, үч, үшү, үшкүр, чак, чап,*

черүү (чериг), чеч, чок, чоң, чор, чөп, чөк, чөл, чуба, чулу, чуму, чуу, чүлүк, ый, ык, эки, эл, элүү (элиг), элчи, эм, эн, эми, эне, эң, эр, эрен, эч, эче, эгин, ээ (эге), ээр, эк ж.б.

Жогоруда саналып көрсөтүлгөн баштапкы уңгулардын негизинде азыркы кыргыз тилинде да көптөгөн жаңы туунду сөздөр жаралган. Алсак: **арт** > артуу > арткы > артыш > артынчак; **кон** > коно > конок > конуш > коного > конолго > коноо > коночоок; **ой** > ойку > ойло > ойсура > ойчул; **көн** > көнөк > көнөчөк > көнчөк; **уч** > учкаяк > учкул > учкуч > учма > учмак ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү кыргыз сөздөрү деп эсептелген лексикалык катмарга жогоруда көрсөтүлгөн байыркы праформалык тилдик белгилерге дал келген же ага жакындашкан сөз формаларын киргизүүгө болот. Себеби “Манас” эпосунан алынган факты-материалдардын мисалында тарыхый-салыштырма метод аркылуу түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринин эзелки алтайлык тектештигин, ал эмес кыргыз тилинин түпкү тегин да аныктаса боло турганын баса белгилеп кетмекчибиз. Демек, “Манас” эпосунда баштапкы алтайлык негизи бузулбай туруктуу сакталып келген кыргыз сөздөрүнүн орун алышы, азыркы кыргыз тилин көпчүлүк тектеш тилдерден өзгөчөлөп турарын далилдейт. Андыктан келечекте “Манас” эпосундагы тилдик, этномаданияттык материалдар тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде кыргыз тилинин алтай тилдери менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы зарыл.

§ 4. “Манас” эпосундагы хун дооруна мүнөздүү лексикалык катмар

Хун дооруна мүнөздүү деп эсептелген сөздөргө азырынча тил илиминде так жана толук далилденген тилдик фактылар, материалдар табыла элек. Бирок кытай жана батыш европалык булактарда сакталып калган хундардын айрым сөздөрүндө, уруу аталыштарында, энчилүү аттарындагы фономорфологиялык, семантика-структуралык түзүлүштөргө караганда алардын түрк тилдүү калк болгонун баамдаса болот.

Тарыхый маалыматтарга караганда, көптөгөн этностор хундардын курамына кошулууга аргасыз болушкан, айрым маалыматтар боюнча анда жүздөгөн этностор, демек жүздөгөн тил болгон. Илимде хундардын генезиси тууралуу түрдүү жоромол-гипотезалар бар: “монголдор, түрктөр, финдер болушкан; түрктөр менен монголдор; монголдор менен тунгустар; түрктөр, монголдор, тунгустар жана финдер; енисейлик элдер; жөн гана саясий союз; ирандыктарга тиешеси бар, түрк элдеринин байыркы ата-бабалары” [238, 52-53-б.] ж.б. Чыгыш элдеринин тарыхын изилдеген залкар окумуштуу В.В.Бартольд дагы: «кытайлар өздөрү хунндарды, адатта, түрк тектүү элдер менен жакындатышкан. Акыркы мезгилге чейин европалык илимпоздордун (Иностранцев, Бернштам, Гумилев ж.б.) көпчүлүгү да хунндар түрктөрдөн чыккан деп эсептешкен, бирок Орто Азия жөнүндөгү кытай маалыматтары боюнча азыркы адис профессор Пельо (Pelliot) хунндар монгол тегинен чыккан деген мурунку теорияга кайрылууга ынтызар» [29, 17-б.] - деп алардын теги боюнча бирдиктүү пикирге келе алган эмес.

Э.Тенишевдин пикирине караганда, “хунну менен хундарды айрып таануу керек жана ал көчмөн хунну эли б.з.ч. 1 миң жылдыктын башында Орто Азияда жергиликтүү монголоид менен Европа түспөлдөш түндүк кытай урууларынын аралашуусунан түзүлгөн” [281, 52-б.] деген пикирди айткан. Б.з.ч. 3-кылымдын аягында хуннулар Монголия менен Байкал чөлкөмдөрүн жердешкен. «Б.з. 206-жылдары Моде-Шануйдун колбашчылыгы менен өз доорундагы өтө күчтүү уруулук бирикмени, мамлекетти түзүп, өзүлөрүнүн бийлигин Кытайдын улуу сепилинен тартып, Борбордук Азия, Чыгыш Түркстанга чейинки аймакта жүргүзгөн. Хундардын бирикмесине дунху (монгол тилинде сүйлөгөн уруулар), байыркы кыргыз, теле, усун, кыпчак, динлин сыяктуу уруулук топтор биригишкен» [236, 15-б.].

Ал эми “биздин замандын 2-кылымында хундардын бир бөлүгү Кытайдын карамагына өтүп, хундардын түштүк династиясынын түзүлүшүнө негиз болгон. Түндүк хундардын бөлүгү батышка карай жылып, сак, түргөш, дулу, он ок, нушиби, уралдык угр, сармат уруулары менен аралашып, 2-3-

кылымдарда Европада белгилүү болгон хундардын көчмөн союзун түзүшкөн. Ордос менен Ганьсуда жашашкан хундар өзүнчө хандыгын түптөшкөн, бирок алар табгачтар (кытайлар) тарабынан б.з.ч. 36-жылы каратып алынып, хундардын калдыктары 460-жылы Турпанда жужандар тарабынан жок кылынган.

Биздин замандын 4-кылымынын 70-жылдарында хундардын батышка карай жылышы башталып, ал көптөгөн элдердин улуу журт которуу процессинин башталышына түрткү болгон. Атилланын тушунда хундардын көчмөн империясы өзүнүн гүлдөп өскөн жогорку чегине жеткен. Бирок 455-жылы хундар Чыгыш Европадагы Паннония деген жерде талкаланып, Карадеңиз жакка жылышып, 469-жылы Балканга өтүүгө аракет кылышкан, бирок алардын аракети ишке ашпай калган. Натыйжада ушул мезгилдерден баштап хундар тарыхтан мамлекеттик жана этникалык түзүлүш катарында жоюла баштайт” [281, 52-б.].

Демек, глотто-хронологиялык аспектиден алганда хун доору б.з.ч. 2-кылымдан баштап б.з. 5-кылымдарына чейинки периодду өз ичине камтыйт. Ушул хронологиялык принципти эске алуу менен «Манас» эпосунун лексикалык составынан хун дооруна мүнөздүү кыргыз сөздөрүн лексикалык катмарга ажыратып, хроно-топологиялык стратификация жүргүзөбүз.

Адатта, хундарды «латын элдери *Chunni* // *hunni*, славяндар *хунну* // *гунны*, кытайлар *хунг-ну*» [281, 52-б.] деп атап келишкен. Н.А.Баскаковдун “Введение в изучение тюркских языков” деген эмгегинде ушул хундардын өнүгүү доору ич ара төмөнкүдөй үч мезгилге бөлүштүрүлүп каралат:

- 1) “Хун империясынын батыш жана чыгыш деп бөлүнө элек мезгили, башкача айтканда, биздин замандын 1-кылымына чейинки мезгили (кыргыздар жөнүндөгү кытай булактарындагы алгачкы маалымат ушул мезгилге туура келет).
- 2) Батыш жана чыгыш хундар деп бөлүнгөндөн кийинки мезгил, б.з. 1-3-кылымдарга чейинки мезгили.

3) Аттил мамлекетинин түзүлүү мезгили, чыгыш хундарынын борбордук жана чыгыш топторуна ажыроо мезгили (б.з. 4-5-кылымдары). Алардын бир бөлүгү биздин замандын 1-кылымында Чыгыш Европага чейин жеткен жана Борбордук Азиядан Рим империясына чейинки чоң аймакты ээлеген көп сандаган түрк, монгол, фин ж.б. урууларды бириктирип турган союздун өнүгүш доору.

Бул доордо түрк тилдеринин негизги топтору түзүлө баштаган. Хундардын батыш бутагынын, кийинчерээк Аттил мамлекетинин түзүлүшү жана анын курамында: *огур, кутур отур~хутур огур, тара // сара огур* жана башка уруулардын болушу менен мүнөздөлөт” [31, 1969]. Эгерде бул жердеги уруу аталыштарын $p \sim z$ (ротацизм) кубулушуна байланыштыра карай турган болсок, анда *огур* деген *огуз*, *кутур*//*хутур* деген *кутуз*//*хутуз*, *отур огур* деген *отуз огуз*, *шара // сара огур* деген *сары огуз* болушу мүмкүн. «Манас» эпосу боюнча да Манастын түпкү теги «Түркүстан жеринен Каракан, Огуз кандан кийин Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур деген болгон экен» деп айтылат эмеспи: *Улуу тоого таянып, /Чөптүү жерге жай алып,/*

Кырдагы Угуз балдары / Төрт түлүк мал бардары, (СО, 3-том, 1995, 21-бет).

Кытай жана батыш европалык тарыхый булактарда [44, 1951] сакталып калган хундардын кээ бир сөздөрүндөгү, уруу аталыштарындагы, энчилүү аттарындагы материалдардын басымдуу бөлүгү өзүнүн фоно-морфологиялык жана семантика-структуралык жагынан түрк тилдеринин сөздөрүнө окшошот. Мисалы: “*ченгли* = *теңри* «көк, асман»; *хиенхо* = *жабгу* «титул»; *еута, аото* = *ордо* «лагерь», *каган* = *хаган* «хан»” [281, 53-б.]. Хундарга тиешелүү жазма булак жок болгондуктан жана алардын тилине толук лингвистикалык мүнөздөмө берүүнүн кыйындыгына карабастан, айрым бир тилдик белгилерине токтоло кетүүгө болот. Мисалы, “фонетикалык составында *n-б*, *к-г*, *т-д* деген каткалаң жана жумшак үнсүз түгөйлөрү орун алган: *каган*, *Гуду-хэусу*, *бодугуз*, *тут*, *данху*. Сөз башында жумшак /б/, сөз ортосунда каткалаң /п/ орун алган. Калган үнсүздөр сөздүн башында да, ортосунда да келе берген. Байыркы түрк тилиндегидей акыркы позициядагы –д орун алат: *уд* «ур». Муундун ачык жана

жабык типтери кездешет: CV, VC, CVC (*таң – ри, ор – до, суг*). Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө карай гармониясы болгон: *а – а, ы – а, а – ы, е – и, о – о, у – у, о – у, ү – ү* [281, 53-б.].

Морфологиялык түзүлүшү боюнча жалпы «түрктүк мүнөзгө ээ жана сөздөрдүн морфологиялык тиби агглютинативдүү түзүлүштө. Грамматикалык категориялардын мүчөлөнмө түрүнө ээ болгон атоочторго жана этиштерге так ажырайт. Мисалы: табыш жөндөмө формасы –г түрүндө байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилине дал келет: байыркы түркчө *каганыг = каганды*” (281, 54-б.). Кытай булактарындагы хун даанышманы айткан эки саптуу сөзүн окумуштуулар К.Ширатори менен Л.Базен төмөнкүдөй реконструкциялайт: *Суг тагти удган / Бодугуг туткан* [281, 54-б.].

Ошондой эле Атилланын аялынын аты Рим тарыхчысы Присктин бериши боюнча *Крена* жана *Ренав*. В.Банг муну *Аренав* деп окуп, түркчө *Аруг-жан* «чистая княжна» деп чечмелейт. Атилланын агасынын аты *Онбаройону* В.Банг *Ой барс* «лиса» (барс) деп чечмелейт” [281, 53-б.].

Аталган хун доорунда түрдүү уруулар ортосундагы жана хундардын башка коңшу элдер менен жүргүзүп турган тынымсыз согуштары көчмөн хун союзунун курамындагы тилдердин аскердик-башкаруу жана саясий-коомдук лексикасынын өнүгүүсүнө да ыңгайлуу шарт түзгөн. Маселен: “*түмөн (он миң), шанүй (кеңирсиген, көк), ван (аким), чжуки (акылман), данху, теңир куту, гуньмо (күн бий) ж.б.* Хундардын заманында калыптанган аскердик-башкаруу системасы чөлкөмдө түзүлгөн улам кийинки көчмөн мамлекеттери тарабынан мурасталып турган” [194, 24-29-б.]. Ошого жараша андай аскердик-башкаруу системасынын титулдук аталыштары дагы улам кийинки тектеш көчмөн уруулардын тилине өтүп турганын байкоо кыйын эмес. Алсак, Орхон-Энесай тексттеринде *саңун//шаңун, түмен, теңри, кут* [236, 203-б.] өндүү саясий титулдук аталыштары кездешет. “Манас” эпосунда да *түмөн, теңир, кут* деген сөздөр бар жана ушул түпкү башаты хун доорунан башталган кыргыз элинин тарыхындагы аскердик-башкаруу системасынын өркүндөтүлгөн жогорку формасы “Манас” эпосунда да абдан жогорку деңгээлде баяндалган.

Хун доорундагы лексикалык катмарды хроно-топологиялык жактан стратификациялоо процессинде лингвистикалык анализге алынган айрым лексикалык материалдардын фonomорфологиялык структурасынан белгилүү болгондой, хун дооруна мүнөздүү кыргыз сөздөрүнүн лексикалык катмарына бир-эки муундуу “кыска” сөздөрдөн тышкары эки-үч жана үч-төрт муундук структурадан турган сөздөрдү кошууга болот. Алсак: *теңир* (*теңри*), *жабгу*, *ордо*, *каган*, *тегин*, *барс*, *суу* (*суз*), *тоо* (*таз*), *ур* (*уд*), *тут*, *тек*, *кол башчы* (*бодугу*), *Аруужан* (*Аруг-жан*), *Алаш* (*Эслас*), *Эштек* (*Эшдаш*), *Арстан* (*Эслан*), (*Блэда*), *Эдэкон*, *Балаш* (*Балас*), *Басых*, *Эрекан*, *огуз*, *уйгур*, *отуз*, *сары* ж.б.у.с. Башкача айтканда, алтай доорунда көбүнесе 1-2 муундук структурадан турган лексикалык катмарга салыштырмалуу, бул хун доорунда муундук түзүлүшү боюнча 2-3 же 3-4 структурадан турган сөздөрдүн саны арбыган. Себеби тилдеги андай процесстин өнүгүшүнө бир катар экстралингвистикалык факторлор таасир эткен, тагыраак айтканда, хундар тарабынан Евразиянын кеңири аймактарын каратып алуу процесси жүздөгөн эл-уруу аталыштарынын, бир нече жүздөгөн жер-суу аталыштарынын хун союзуна кошулган тилдер тарабынан өздөштүрүлүүсүнө жана ага жараша алардын жашоо-турмушунун өзгөрүүсүнө, турмуш-тиричилик лексикасынын баюусуна алып келип, бул доордогу доминанттуу аскердик-саясий башкаруу системасына байланыштуу хун лексикасы сырттан өздөштүрүлгөн бир топ кытай, санскрит (чериг, туу, сануң, шанүй ж.б.) сөздөрү менен да толукталган деп эсептөөгө болот. Себеби кытайларда калыптанып калган саясий-структуралык түзүлүшкө ылайык хундарга да мамлекеттик чин-даражалар ыйгарылып турганы маалым.

Ушул хундарга тиешелүү деп эсептелген сөздөрдүн ичинен *теңир*, *ордо*, *тегин*, *кан*, *суу*, *тоо*//*даг*, *ур*, *тут*, *тек*, *отуз*, *сары*, *огуз*, *Арууке*, *Эштек* сыяктуу сөздөр “Манас” эпосунда да орун алат:

Теңир урган кытайлар /*Тең ата деп ойлобойт*. (СО, 2-том, 1995, 111-б.).

Олтурган экен ордодо /*Ордокана коргондо*. (СО, 2-том, 1995, 293-бет).

Аркан бою муз дагдан/Ачбуудан аты аргыды. (СО, 2-том, 1995, 27-бет).

Акылы терең тунугу, /*Эштектердин* улугу. (СО, 1981, 3-том, 53-бет).

Арууке келин баласы /Акылдашы ар качан, (СО,1981,3-т.,214-215-б.).
Аягынын баарына /Аруу жакшы тон берди, (СО,1-том,1978,151-бет).
Каарына келгенде /Кан Коңурду жайласын! (СО, 3-том,1981,215-бет).
Угуз уулу Манаска мазак болду. (СО, 4-том,1982, 8-бет).
Арсланың калды тутулуп, (СК, 17-бет).
Талкалашып урушуп, (СК, 7-бет).
Ырымы бөлөк, заары күч, /Ырас кудай эми урду, (СК, 8-бет).
Тегинге жыйган ээсиз мал /Теңиерсем эркек балам жок, (СК, 10-бет).
Телик куш учту тегине, / Тентиген кетти жерине.(СК, 543-бет).
Топон суу каптап кетсе да, /Тозголдошот көрүнөт, (СК, 10-бет).
Сундурган айза сулуусу,/Отуз беште жашым бар (СК, 649-бет).
Айдай сары талаанын /Ары жагы четинде (СК, 661-бет) ж.б.

Демек, хун тилинин кайсы бир деңгээлде Орхон-Энесай жазууларынын тилине жакындыгы бар экендиги байкалат, б.а. хун сөздөрүнүн грамматикалык структурасы түрк тилдерине жакын жана мындай лингвистикалык материалдар хундардын этногенезисин түрк элдеринен чыкканын дагы бир жолу ачык далилдеп турат. Албетте, хундардын көп уруулардан турган союзунда башка элдердин да болгонун тана албайбыз, бирок жогоруда көрсөтүлгөн тилдик материалдардын басымдуу бөлүгү жалпы түрктүк белгилерге гана туура келип жатат. Анын үстүнө хундук лексика түрк-рун жазууларынын лексикасына дал келерин Э.Р.Тенишев [281, 53-б.] да баса белгилейт. Ошондон улам, хун союзунда негизги ролду түрк тилдүүлөр ээлесе керек деген ой пайда болот жана бул доордогу кыргыз тили дагы жалпы хундук ареалдан четтеп кеткен эмес. Себеби хундардын курамында бир кездерде кыргыздардын да болгондугу тууралуу тарыхый изилдөөлөр [29, 17; 194, 34-35 ж.б.] далилдейт.

Демек, хун дооруна мүнөздүү сөздөр аталган доордогу кыргыз тилинде да орун алуу менен бүгүнкү күнгө чейин тилде туруктуу сакталган жана “Манас” эпосунун лексикалык курамынан кыргыз сөздөрү катары орун алган.

§ 5. “Манас” эпосундагы байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар

Байыркы кыргыз доорундагы лексикалык катмарды аныктоо үчүн «Манас» эпосундагы сөздөрдү Орхон-Энесай жазмаларынын тексттери менен салыштырып кароо максатка ылайыктуу. Себеби аталган жазма эстеликтердеги сөздөр ошол доордогу түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин абалын да тике чагылдырып турарын С.Е.Малов, И.А.Батманов, В.М.Насилов, А.М.Щербак, А.Н.Кононов, Э.Тенишев, А.С.Аманжолов, Г.Айдаров, С.Сыдыков, Ч.Жумагулов, У.Асаналиевдер өз эмгектеринде [148, 1952; 37, 1959; 176, 1960; 128, 1980 ж.б.] белгилешет.

Чындыгында таш бетиндеги бул тарых түрк элдеринин «тилинин 5-9-кылымдардагы өсүп, өнүгүш абалын илимий негизде изилдөөгө база болуп да саналат» [192, 6-б.]. Эмне үчүн байыркы кыргыз доору деп атаганыбыздын жөнү: «Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирет. Азыркы кезде Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты мынчалык эрте кезиккен бир дагы эл болбосо керек» [29, 16-б.] деген В.Бартольддун жана кыргыздар тууралуу башка тарыхый-лингвистикалык эмгектерде кездешкен маалымат-булактарга таянылып алынды. Тагыраак айтканда, “Кытай официалдуу тарыхынын эң алгачкы эстелиги болуп эсептелген Сыма Цяндын «Ши-цзи» (тарых барактары) аттуу эмгегинде, хунндар б.з.ч. 201-жылы түндүктө *Гэгунь* (азыркы транскрипциясы *Цзянькунь*) падышалыгын каратып алышкандыгы кабарланган” [29, 17-б.]. Демек, бул тарых барактарындагы б.з.ч. 201-жыл кыргыздар тууралуу айтылган эң алгачкы кабар болуп эсептелет. Андан кийин “б.з.ч. 26-жылдан б.з. 25-жылдар аралыгындагы окуяларга байланыштуу өтө аз болсо да Бань Гунун «Улуу Хан тарыхында» (өзү б.з. 92-жылы өлгөн) кыргыздар жөнүндө *гяньгунь* деген аталыш менен эскерилет. В.В.Бартольддун маалыматына караганда гун, динлиндер менен катар *гяньгундар* (кыргыз) Орхон менен Тола сууларынын бойлорунда 7000 ли гундардан, 5000 ли Турпандан түндүк тарапта жашашкан” [30, 476-477-б.].

Кыргыз элинин биздин замандын алгачкы беш кылымындагы тагдыры жөнүндө жазма булактарда көп эскерилбейт. Бирок “618-жылдан 907-жылга чейин Кытайды башкарган Тан сулалесинин тарыхында (Тан-шу) кыргыздар тууралуу тагыраак маалыматтар жолугат. Анда кыргыздардын өлкөсүнө баруучу жол катары Селенгадан «Кара тоолорго» (Саян тоосу) чейинки жол баяндалат. Бул жазууга караганда, аталган тоолор түрктөр ээлеген жердин батыш чеги болгон жана кыргыздар Көгмөн тоолорунун ары жагында жашашкан. Мына ушул тоолор аркылуу өткөндөн кийин кыргыз каганынын ордосуна чейин дагы жети күндүк жол болгон. Бул жазууда кыргыздар динлиндер менен аралашып кеткен делет жана алар сырткы түспөлү жагынан кытайлар бома (ала аттар) деп атаган элге окшоп кетет деп айтылган. Андан ары кыргыздардын сырткы түспөлү «сары чачтуу, кызыл жүздүү жана көк көздүү» деп баяндалат. Ошондой эле кыргыздар бомалардан тили менен да айырмалангандыгын кытайлар белгилейт жана анын далили катары бир канча сөздөр келтирилген (маселен, *ай* – «месяц» деген сөз). Кыргыздардын башында *ажо* деген титул менен аталган башкаруучу турганы айтылат” [29, 20-21-б.]. Бул титулдун башка элдерде жок экендигин В.В.Бартольд [29, 21-б.] баса белгилейт.

Орхон жазууларында жана «Тан-шуда» кыргыздар (*ggyu*) Батыш түрк каганы Дулуга баш ийгендиги айтылат. “Дулунун кубаттуулугу төмөндөгөн мезгилде, так айтканда, 648-жылы кыргыздар Кытайга биринчи элчилигин жөнөткөн, андан кийин 650-683-жылдарга чейин эки элчилик, 705-711-жылдарда бир элчилик жана 713-755-жылдарда төрт элчилик барган жана бул алака уйгурлардын үстөмдүгү жогорулаган 758-жылга чейин улантылган” [29, 23-б.]. Ошол мезгилдерде чыгыш түрк мамлекетинин каганы Капагандын (Элтериш) убагында кыргыздардын акими Барсбекке кагандык наам берилип, ал анын кызына үйлөнгөн [29, 23-б.]. Түрктөрдүн падышалык кылган тукуму өз кыздарын кыргыздардын уруу башчыларына берип турушкандыгын кытай жазуулары дагы баяндайт. Анткени кыргыздардын ээликтери Алтайдан

Байкалга чейинки кеңири аймакты камтыган жана ошол мезгилдердеги түрк, кытай ж.б. күчтүү каганаттар менен теңтайлашып, атаандаша алган.

“Тонукукка арналган жазууларда чыгыш түрктөрүнө каршы кытай, батыш-түрк жана кыргыз каганаттарынын коалициясы жөнүндө айтылып, ал (Тонукук) кыргыздарга кол салмак болгон жана бул салгылашуу болжол менен 710-711-жылдары Саян тоолорундагы Суңга жышында (токоюнда) болуп өтүп, кыргыздар жеңилген” [29, 24-б.]. Анткени түрктөр капысынан кол салышкандыгы үчүн гана артыкчылыкка жетишкен. Бирок кыргыз каганаты кайрадан мурдагы калыбына келгенин рун жазуулары кабарлайт, себеби 731-жылы Күлтегиндин ашына кыргыз каганы Тардуш-Ынанчу-Чурдун элчиси да келген [29, 24-б.].

“745-жылы Чыгыш Монголияда түрктөрдүн бийлиги кулап, саясий аренага уйгурлар келет. «Тан-шудагы» кыргыздар жөнүндөгү баянда 758-жылы уйгурлардан жеңилгендиги айтылган” [29, 26-б.]. Бирок “808-жылдан 821-жылга чейинки аралыкта уйгурлар менен кыргыз каганатынын ортосунда кайрадан чоң согуш болгон. Кытай жазууларына караганда, бул согушта кыргыздардын жаа менен куралданган 400000ге чейин² («Тан-шуда» кыргыздарда болгону 80 000 аскер көрсөтүлөт) жоокери болгону [194, 91-б.] айтылат жана мындай тирешүүлөрдүн дайыма болуп турганын кытай булактарынан улам биле алабыз. Анткени «Тан-шуда» кыргыздардан жаңы каган (Тапу Алп Сол) чыккандыгы жана өзүнүн уйгурларды жеңишине чейин жыйырма жыл бою аларга каршы согушканы айтылган. Акыры 840-жылы кыргыздар уйгурларды биротоло жеңип, алардын Орхондогу борборун алышкан. Натыйжада Монголиядагы үстөмдүк кыргыздарга өтүп, Орто Азиянын чыгыш бөлүгүндөгү эң күчтүү көчмөн державага айланган [29, 26-27-б.]. Ошентип, Борбордук Азияда 9-10-кылымдарда «Улуу кыргыз каганаты» (В.В.Бартольд) түзүлгөн жана бул каганат жүз жыл чамасында (840-945-ж.) [29,

² «Бул тууралуу орхондук Кара-Балгасун жазуу эстелигинин кытайча текстинде кыргыз кошуунунун саны 400 миң деп көрсөтүлсө, анын согдуча текстинде 200 миң жоокер деп берилген» [194, 91-б.].

27-36-б.] өмүр сүргөн. Ушул мезгилдердеги кыргыздардын уйгурлар менен болгон согушунун эпкини «Манас» эпосунун байыркы мазмунунда да үзүл-кесил сакталып калган:

Чоң атасы Ногой кан,
Оңбой турган бу бир жан.
Уругу кыргыз алаштан,
Уйгурлуктун баарысы
Урушуп өлдү Манастан,
Убара болду канча жан, (СО, 3-том, 1995, 66-бет).

Мына ушул б.з. 5-кылымынан баштап 10-кылымына чейинки мезгил аралыгындагы кыргыз тилин байыркы кыргыз тили деп эсептөөгө толук негиз бар жана анын далили катары Энесайдагы түрк-рун жазууларын көрсөтө алабыз. Себеби бул жазууларды С.Е.Малов, И.В.Кормушин, Э.Т.Тенишев, С.Г.Кляшторный, Д.Васильев, Ч.Жумагулов, С.Сыдыков ж.б. окумуштуулар дагы байыркы енисейлик кыргыздарга таандык деп эсептешет.

Профессор Б.М.Юнусалиев байыркы кыргыз тили жөнүндө: «Енисейлик эстеликтердин тилин жалаң кыргыз тили гана эмес, башка жакын тектеш тилдерге да ошол эле даражада жакындатууга болор эле, анткени азыркы убактан байыркыны көздөй канчалык алыстаган сайын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындай түшөт» [278, 57-б.] - деп, энесайлык эстеликтердин тилин тектеш тилдерге жакын экендигин баса белгилейт. Ошол эле учурда «Борбордук жана Орто Азиянын чыгыш тарабында түрк жана монгол тилдеринде сүйлөгөн уруулар жашаган. Минусинск ойдуңунда байыркы кыргыздар, Орхондо, Селенганын Байкалга куйган алабында жана анын батыш тарабында ашин уруулук бирикмеге кирген төлөс, тардуш уруулары мекендешкен. Ал эми төлөстөрдүн батыш жагында алтайлыктардын ата-бабалары, түштүк жагында уйгурлар, Байкалдын жээктеринде жана анын батыш жагында курыкандар (якуттардын ата-бабалары), алардын түндүгүндө тогуз огуздар жайгашкан» [192, 8-б.]. Мына ушул элдер тарабынан колдонулган өзүнчө жазуусу – түрк-рун жазуусу болгон жана кезинде ушул руна жазуусу

менен жазылып калган таш эстеликтери бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Кыскартып айтканда, Орхон-Энесай жазма эстеликтери биздин замандын 5-6-кылымдарынан тартып 10-кылымдарга чейинки мезгилдерде Орхон-Энесайдагы кыргыз жана башка түрк урууларынын тилин белгилүү деңгээлде чагылдырып тургандыктан, аны байыркы кыргыз тилинин субстраттык доору катары эсептесе болот.

Албетте, алтай бүлөсүндөгү тилдерге орток сөздөр, негизинен, хун дооруна чейин эле пайда болгонуна башында токтолгонбуз жана андай окшоштуктар түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги лексикалык параллелдерди салыштыруудан улам ачык байкалары айтылган. Алтай, андан кийинки хун доорунда пайда болгон орток лексиканын составында ушул байыркы кыргыз доорунда заттык, сандык, сындык, мезгилдик, кыймыл-аракеттик маанини туюндурган сөздөрдүн саны арбыган. Себеби аталган сөздөрдүн тобу азыркы учурда бардык түрк тилдеринде бирдей орток лексиканы түзөт жана алар байыркы кыргыз доорундагы тилде кадыресе калыптанып калганы көрүнүп турат. Арийне, азыркы учурда батыш түрк тилдеринде ушундай байыркы формалар кеңири сакталса, чыгыш түрк тилдеринде алардын көбү тыбыштык жактан башка формага өткөн же айрым сөздөрдүн мааниси унутулган же өзгөргөн. Мисалы: азыркы кыргыз тилиндеги *тоо, суу, тон, жол, жүк, бир, эки, мен, сен, ак, кара, ал, бер, кел, бар, бас, бол, буз, сана, жаша, күн, түн, таң, алтын, барс ж.б.с.* сөздөр Орхон-Энесай жазма эстеликтеринде дагы орун алат, бирок алардын фонетикалык түзүлүшү азыркы структурасынан саал башка формада жазылган. Мисалы: *суб, йол, йер ~ йир, йыл, беи, бир, кал (э), кыл (э), бег, эге (кудай), эи (дос, жолдои), эрен, сиңил (сиңди), агар «асыл буюм», агы (айыл), ириг (ириң), катун (катын), отаг (отоо үй), челиг (салгылашуу), йыг (ый), эб (үй), ай (айт), сач (чач), тул (өлгөн адамдын кейи окшоштурулуп жасалган куурчак), таг (так, трон), тон, адаиш (аяш, жолдои), адак (аяк), адыр (айыр), теңри (теңир), бод (бой), агыз (ооз), адгыр (айгыр), теве (төө), өкүз, табышкан (коен), такыгу (тоок), очук (очок), кедим (кийим), кеш (кур, илгич), сүңүз//сүңгү (найза), йарак (жарак), кылыч, кан*

(хан), *курийа* (батыш), *өңре* (чыгыш), *берийе* (түштүк), *йырайа* (түндүк), *чериг* (кол), *бичиг* (китеп, жазуу), *кис* (киш), *санч* (жанч), *инген*, *Түпүт* (Тибет) ж.б. [192, 51-52; 236, 202-204; 91, 20-23-б.]. Ал эмес Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин лексикалык составында азыркы убакта кыргыз тилинде колдонулбай калган, бирок өз учурунда активдүү лексиканы түзүп, бир топ мезгил өткөндөн кийин архаизмге айланган сөздөр дагы бар: *басык* (малай), *йаба* (бекер, жөнү жок), *көдүк* (иш, жумуш), *саб* (сөз), *эргитеб* (килем), *тарлаг* (айдоо жер, аңыз), *кудуз* (аял), *кунчуй* (аял), *кагадаш* (курдаш), *кү* (атак), *күлүг* (атактуу) ж.б.

Орхон-Энесай эстеликтериндеги саналып көрсөтүлгөн лексикалык фактылардан улам байыркы кыргыз доорунда сөз башында дээрлик *й* тыбышы колдонулганын: *йаш* «жаш», *йылкы* «жылкы», *йаз* «жаз»; байыркы кыргыз же түрк тили «*д*» тили болгонун, т.а. азыркы кыргыз тилиндеги *й* тыбышына туура келгенин: *адгыр* «айгыр», *адыр* «айыр», *адак* «айак», *код* «кой, калтыр»; экинчи баскычтагы (кийинки) созулмалардын ордуна жумшак *г* тыбышы колдонулганын: *огул* // *огл* > «уул», *багыр* > «боор», *ораг* > «ороо», *катыг* > «катуу», *суб* > «суу», *агыр* > «оор», *ахыс* > «ооз», *даг* > «тоо»; сөз башында уяң *м* тыбышынын ордуна дээрлик жумшак *б* тыбышы келгенин: *бен* «мен», *биң* «миң», *буң* «муң», *баңа* «мага»; сөз арасында үндүү жана үнсүз тыбыштар орун алмашып айтылганын: *эл* – *ил* (эл), *агаз* – *агыз* (ооз), *тез* – *тиз* (тез), *мына* – *муна* (шилтеме ат атооч), *балык* – *балуг* (шаар); байыркы кыргыз тилинде дагы сингармонизм закону орун алганын (жоон-ичке, кең-кууш): *асыг* «ашык, пайда», *каганлык* «кагандык», *ичинте* «ичинде»; муун түзүлүшү VC (*ач* «ач», *эр* «эр»), CV (*те* «де, сүйлө»), VCV (ата, ини, ага), VCC (*алп* «алп, баатыр»), CVCC (*корк* «корк», *санч* «жанч», *барс* «барс») тибинде болгонун биле алабыз.

Орхон-Энесай эстеликтеринин лексикалык составында дыйканчылыкка жана курулушка байланышкан сөздөр да кезигет. Балким, бул кесиптик тармактарга тиешелүү сөздөр андан мурунку алтай же хун доорлорунда эле пайда болушу мүмкүн, бирок аларды далилдөөчү тарыхый жазма булактардын жоктугуна байланыштуу биз аны байыркы кыргыз доорунан баштап карай

баштадык. Себеби Орхон-Энесай эстеликтеринде курулушка байланыштуу: “*там*, *агыл* (мал короо), *балык* (шаар), *барк* (имарат, курулуш), *бедиз* (оймочийме), *бедизчи* (көркөм кооздоочу уста), *бедис* (кооздоо), *бентез* (имарат), *капыг* (капка), *капар* (каалга), *курган* (коргон), *туруг* (турак жай), *тон* (коргон, чеп), *йапыты* (куруу, жасоо) жана дыйканчылыкка байланыштуу: *эгин*, *эгиндик*, *аңыз* (айдоо жер), *тарлаг* (эгин себилген жер)” [236, 226-328-б.] деген сөздөр жолуга баштайт. «Манас» эпосунан дагы ушул кесиптик тармактарга тиешелүү төмөнкүдөй сөздөрдүн орун алганын көрөбүз:

Там жыгылып кулады,

Чаң обого бурады, (СО, 4-том, 1997, 153-бет).

Башта турган жери экен

Бадакшан, Балык калаасы, (СО, 4-т., 1997, 52).

Төрткүлүн төрт кат уруптур,

Төрөң Манас туруптур (СО, 4-т., 1982, 12).

Бадышалык чоң коргон,

Каалгасы сом калай (СО, 4-том, 1982, 21-бет).

Сырт капкасы ачылып

Сырттандардын баарысы (СО, 4-том, 1982, 24-б.).

Жеке кирип талкалап,

Жети капка Бээжинди (СК, 135-бет).

Атабыз өскөн жер экен

Аштык айдап, мал жайып (СО, 3-том, 1995, 54-б.).

Эгин айдап, мал багып,

Эл ичине калсын – деп, (СО, 2-том, 1995, 116-бет).

Биздин нойгут ал журтта

Кара эгинден күрүч көп, (СК, 541-бет) ж.б.

Демек, бул доордо алтай, хун доорлорунда пайда болуп, калыпташкан тууганчылык, анатомиялык, аңчылык, мал чарбачылык, аскердик-саясий, турмуш-тиричилик, рельеф, эл-уруу, жер-суу аталыштарына байланыштуу сөздөр менен биргеликте дыйканчылыкка жана курулушка байланышкан

сөздөр да активдүү колдонула баштаган деп айтууга болот. Бирок байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү болгон лексикалык катмарда курулушка караганда дыйканчылык лексикасынын курамы анча көп эмес. Балким, басымдуу бөлүгү толук фиксацияланып жазылбай калышы да мүмкүн экенин эстен чыгарбоо зарыл.

Байыркы кыргыз доорундагы сөздөрдүн бир катары азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдөн өзүнүн фонетикалык формасы боюнча, кээ бирлери лексика-семантикалык мааниси жагынан дагы бир аз айырмачылыктарга ээ болгон (мындай айырмачылыктар 10-кылымдан кийин пайда болгонун түрколог-окумуштуулар белгилешет). Окумуштуу К.Дыйкановдун [70, 129-б.] Орхон-Энесай тексттерине жүргүзгөн изилдөөсү боюнча “Памятники древнетюркской письменность” деген С.Е.Маловдун китебинде жолуккан байыркы түрк сөздөрүнүн жалпы саны 694 сөздү түзгөн жана булардын арасында азыркы кыргыз тилинде колдонулбай калган сөздөрдүн саны 239 сөзгө (пайыздык көрсөткүчү 34,44%ды түзгөн) жеткен. Бирок бул жазма эстеликтерде орун алган сөздөр тилдин байыркы абалын, лексикалык составын толук көрсөтүп чагылдырып турат деп да эсептөөгө болбойт.

“Манас” эпосунун лексикалык составында да мына ушул байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү сөздөр кездешет жана изилдөөгө алынган эпосто Орхон-Энесай тексттеринде кездешкен жалпы 694 сөздүн ичинен 439 сөзү жолугат. Анын ичинен Орхон-Энесай эстеликтериндеги энчилүү аттар, жер-суу аталыштары менен эпостон таптакыр кездешпеген сөздөрдүн саны 255 сөздү түзөт. Б.а. “Манас” эпосунун лексикалык составында байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү катмарды чагылдырган реликтилик формалар төмөнкүдөй сөздөрдө сакталып калган десек болот:

*Кайдан **катын** алганын,*

Манас болуп баласы

***Каканга** чатак салганын, (СО, 2-том, 1980, 366-бет).*

Сойгонду көрбөй жүрүпмүн,

***Сүңгү** сүйрөп, найзаны (СО, 4-т., 1997, 112-б.).*

Алакандай **түрк** уулу,
 Он бирдин бирин жиберген
 Байгүш деген **бег**и бар. (СО, 3-том, 1995, 16-бет).
 Окуп-окуп көргөнү,
 Ою терең **эрендер** (СО, 4-том, 1997, 105-бет).
Агар алтын, ак күмүш
 Алып чыгып үрөндөй (СО, 4-том, 1982, 30-бет).
 Мындай улуу **черүүдө**
 Дейдилик деги жаман деп, (СО, 4-том, 1997, 110-бет).
 Не түрлүү эмгек жеткирип,
Эгеме нечүк чара бар, (СО, 4-т., 1997, 155-бет).
Отоо үйдөй куш чыгып (СО, 4-том, 1997, 68-бет).
 Урушта өлүп эркеги
 Жаш келиндер **тул** калган. (СО, 4-том, 1997, 163-бет).
 Көңүлүмдөн чыгардым
 Кайта **такка** минерди. (СО, 4-том, 1997, 122-бет).
 Катарлап сонун **тон** кийип, /**Жаракты** жайлап мол алып, (СО, 4-т., 1997, 122).
 Атым менен атың бир /Анык **адаш** экенсиң, (СО, 4-том, 1997, 150-бет).
 Билимим сенден кем белем? /**Бичиктен** бир жүз окудум, (СО, 4-т., 1997, 134).
 Короз моюн, кумар **көз**, /Ийини салык, жайык төш.
 Жамынганы кара **киш**, /Бети нурлуу, бермет тиш, (СО, 3-том, 1995, 274-бет).
 Беймаал **тоок** туш-тушта /Кулак тунуп чакырды. (СО, 4-том, 1982, 43-бет).
 Асталык менен кеп салып, /**Аяшым**, тыңда деп салып, (СО, 4-т., 1982, 88-б.).
Жанчканын жыгып кулатып, /Далайын союп сулатып, (СО, 4-т., 1982, 331).
 Алтоо **боюн** теңешти /Акылдашып кеңешти (СО, 2-том, 1995, 75-бет).
 Ак баш **инген** төө болсун, /Аты жоктор жөө болсун, (СО, 1-т., 1995, 116-б.).
 Кайнап жатат канча жан, /Бендеси го **теңирдин**. (СО, 3-т., 1995, 83-бет).
 Саяң-**Жайлак**, Ара-Көл, /Алардын аңын уулашып, (СО, 2-том, 1980, 289-бет).
Тебиттин аркы тушунда, /Тырп чыкпай калган ушунда. (СО, 1-т., 1995, 126).

Назырга байлап койду эми,/Көңүлгө бүткөн көп муңду (СК, 62-бет).

Бекерге жыйган куу малың,/Кыйкырса бир күн жуутуку. (СК, 105-бет).

Убара болуп кейибе,/Жалгызың Манас кутуку, (СК, 119-бет).

Ажайыптан окуган,/Бек зыйкырчы, чоң жайчы (СК, 351-бет).

Улук экен Эсенкан/Анын даңзасына чийилип (СК, 42-бет) ж.б.

“Манас” эпосунун ыр саптарында кездешкен *какан, бичик, адаш, тон, бек, киш, тоок, жарак, так, агар, отоо, тул, черүү, эрен, сүңгү, түрк, жанч, бой, инген, теңир, тебит, жайлак, муң, жут, бек, улук* сыяктуу сөздөр мына ошол байыркы кыргыз доорунан калган реликтилик көрүнүш, бирок алардын айрымдарынын айтылышы кийинки кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамдарына багындырылса (*чериг* эмес *черүү*, *тактыгу* эмес *тоок*, *каган* эмес *какан*//*кан*, *йарак* эмес *жарак*, *отаг* эмес *отоо*, *адаш* эмес *аяш*, *санч* эмес *жанч*//*санч*, *бод* эмес *бой*, *жайлак*), басымдуу көп сөздөрдүн айтылышы менен берген маанилери мурунку калыбынан бузулбай азыркыга чейин так сакталган (*тон, бек, киш, так, агар, тул, эрен, сүңгү, түрк, инген, теңир, адаш, муң, кут, улук, бек, жут* ж.б.). *Тибет* түрүндө айтылган топонимдик аталыш байыркы кыргыз доорунда *Түпүт* түрүндө учурайт, «Манас» эпосундагы айтылышы болсо анын кийинки варианты: *Тибет* > *Тебит*. Белгилей кетчү нерсе, мына ушул байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү деп эсептелген сөздөрдүн бир бөлүгү алтай жана хун доорлорунда (*каган, чериг, теңир, кут* ж.б.с.) да болгон, анткени андай сөздөр аталган доорлордо пайда болуп, өнүккөн. Тилдин лексикасынын эң туруктуу ядролук бөлүгү катарында ортоңку жана кийинки кыргыз доорлоруна өтүп, ал эмес ал сөздөрдүн басымдуу бөлүгү азыркы мезгилдерге чейин келип жеткен.

“Манас” эпосундагы байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмардан өзүнүн тыбыштык түзүлүшү боюнча да, лексика-семантикалык жагынан да өзгөрүүгө учураган айрым сөздөрдүн орун аларын жогорудагы мисалдардан байкадык. Андыктан ушул релеванттуу өзгөчөлүктөрүнө карай аларды төмөнкүдөй үч топко бөлүштүрүп карайбыз:

- “Манас” эпосундагы фонетикалык өзгөрүүлөргө учураган сөздөр;

- “Манас” эпосундагы лексика-семантикалык өзгөрүүгө учураган сөздөр;
- “Манас” эпосундагы фонетикалык жана семантикалык жактан өзгөрүүгө дуушар болбогон сөздөр.

А) “Манас” эпосундагы фонетикалык өзгөрүүлөргө учураган сөздөр: Азыркы учурда «Манас» эпосунун лексикасында орун алган бир топ сөз байыркы кыргыз доорундагы сөздөрдөн өзүнүн сырткы фонетикалык түзүлүшү боюнча бир кыйла айырмаланып турат. Алсак, Орхон-Энесай эстеликтериндеги төмөнкүдөй фонетикалык структурага ээ болгон: *ил, йир, йай, йааш, йат, огул, адак, бод, агыз, йылкы, адгыр, ингек, өкүз, теке, арслан, бөри, ыт, такыгу, очук, кедим, йарак, кулак, бег, кейик, киси, күзңү, күдегү, керегек, катун, карагу, караг, капыг, йылан, йегин, йөгерү, йурт, йоган, йарат, агыр, эб, агла, анта, кичиг, алтун, элиг, элчиг, ана, арыг, орыз, сарыг, суб, себин, исиг, сөңүк, таг, туг, тог, атыз, тириг, оглан, өкүнч, үлүг, эйле, шег, бөгү, ириг, эриклиг* [192, 207-237-б.] ж.б. бир катар сөздөр «Манас» эпосунда фонетикалык жактан *эл, жер, жай, жааш, жат, уул, аяк, бой, ооз, жылкы, айгыр, инек, өгүз, төө, арстан, бөрү, ит, тоок, очок, кийим, жарак, кулак, бек, кийик, киши, күзгү, күйөө, керек, катын, кароол, каруу, капка, жылан, жээн, жогору, журт, жоон, жарат, оор, үй, ыйла, анда, кичүү, алтын, элүү, элчи, эне, аруу, ырыс, сары, суу, сүйүн, ысык, сөөк, тоо, туу, той, аңыз, тирүү, улан, өкүнүч, үлүш, ээле, шек, бөкө, ириң* болуп башка тыбыштык формада кездешет жана ал сөздөрдүн «Манас» эпосунун ыр саптарындагы айтылышы азыркы кыргыз тилинин адабий айтым нормасына туура келет. Мисалы:

Эл уктаган кезинде (СО, 4-том, 1982, 155-бет);

Бээжин жердин чети деп (СО, 4, 1982, 207);

Жайкы чилде кырк күндүр (СО, 4, 1982, 102);

Быйыл сегиз жашында (СО, 1, 1978, 89);

Жат кордугун көрөйүн (СО, 1, 1978, 143) ж.б.

Муну баарына текши түшүнүктүү болушу үчүн конкреттүү таблица түрүнө салып көрсөткөндө төмөнкүдөй көрүнүштү берет:

Орхон-Енисей тексттерин -деги сөздөр	«Манас» эпосундагы сөздөр	«Манас» эпосундагы айтылышына мисал
Ил	Эл	Эл уктаган кезинде (СО,4,1982, 155-бет)
Йир	Жер	Бээжин <i>жердин</i> чети деп (СО, 4,1982, 207)
Йай	Жай	<i>Жайкы</i> чилде кырк күндүр (СО,4,1982,102)
Йаш	Жаш	Быйыл сегиз <i>жашында</i> (СО,1,1978,89)
Йат	Жат	<i>Жат</i> кордугун көрөйүн (СО,1,1978,143)
Огул	Уул	Ата <i>уулудан</i> аксакал (СО,1,1978,151)
Адак	Аяк	<i>Аяк</i> менен буттары (СО,4,1982,224)
Бод	Бой	<i>Боюн</i> сылап тараган (СО, 4,1982,355)
Агыз	Ооз	<i>Оозунан</i> кандай чыгат деп (СО,4,1982,109)
Йылкы	Жылкы	<i>Жылкы</i> жатар жери бу (СО,1,1978,109)
Адгыр	Айгыр	Жорго боз <i>айгыр</i> үйүрү (СО,1,1978,57)
Ингек	Инек	Мала кашка <i>инектей</i> (СО,4,1982,163)
Өкүз	Өгүз	Элүү <i>өгүз</i> салганы (СО,2,1980,387)
Теве	Төө	Алты жүз атан <i>төөгө</i> (СО,1,1978,78)
Арслан	Арстан	<i>Арстаны</i> , жолборсу (СО,4,1982,254)
Бөри	Бөрү	Бирде <i>бөрү</i> , бирде адам (СО,1,1978,97)
Ыт	Ит	Асый аттай дөбөт <i>ит</i> (СО, 4,1982,252)
Такыгу	Тоок	<i>Тооктору</i> кунандай (СО,4,1982,215)
Очук	Очок	Жер <i>очокту</i> ойдурду (СО,1,1978,44)
Кедим	Кийим	Боростой <i>кийим</i> кийинип (СО,4,1982,354)

Йарак	Жарак	Жоо <i>жарагын</i> шайланып (СО,4,1982,293)
Кулкак	Кулак	<i>Кулакка</i> сыяр кеби жок (СО,3,1995,31)
Бег	Бек	Бекер да өлдү, <i>бек</i> өлдү (СО,3,1995,31)
Кейик	Кийик	Алты жүз отуз <i>кийиги</i> (СО,4,1997,101)
Киси	Киши	Келген <i>киши</i> жоголду (СО,3,1995,19)
Күзңү	Күзгү	<i>Күзгүгө</i> чачын таратып (СО,4,1982,351)
Күдегү	Күйөө	Аскер менен <i>күйөөңүз</i> (СО,2,1980,410)
Кергек	Керек	Кай <i>керекке</i> жараймын? (СО,4,1997,89)
Катун	Катын	<i>Катыны</i> эркек тууду деп (СО,1,1978,156)
Карагу	Кароол	<i>Кароолу</i> дажаал, огу ажал (СО,4,1982,310)
Караг	Каруу	Кармашып алар <i>каруум</i> жок (СО,2,1982,195)
Капыг	Капка	<i>Капкасын</i> кара таш кылган(СО,4,1982,343)
Йылан	Жылан	Бака, <i>жылаан</i> , коңузду (СО,4,1982,225)
Йегин	Жээн	<i>Жээн</i> калган бу жерде (СО,4,1997,301)
йөгерү	жогору	<i>Жогору</i> жагы лыкылдап (СО,4,1982,160)
йурт	журт	Бу <i>журт</i> неге сандалат?! (СО,4,1982,227)
йоган	жоон	Туурасы <i>жоон</i> , бою бас (СО,4,1982,312)
йарат	жарат	<i>Жарасына</i> агызып (СО,4,1997,86)
агыр	оор	<i>Оор</i> тийер салмагы (СО,4,1982,229)
эб	үй	Мекен туткан <i>үйү</i> жок (СО,1,1995,332)
агла	ыйла	Күңгүрөнүп <i>ыйлады</i> (СО,1,1995,335)
анта	анда	Бекер <i>анда</i> жүрүү жок (СО,1,1995,332)
кичиг	кичүү	Улуу- <i>кичүү</i> , карыңар! (СО,3,1995,60)

алтун	алтын	Карк <i>алтын</i> дүйнө булу бар (СО,1,1995,256)
элиг	элүү	<i>Элүүдөй</i> киши өлтүрүп (СО, 1,1995,298)
элчиг	элчи	<i>Элчини</i> кудай уруптур (СО, 4, 1982,21)
ана	эне	Көк көйнөк <i>энең</i> жетиптир (СО, 3, 1995,34)
арыг	аруу	<i>Аруу</i> жакшы тон берди (СО,1, 1978, 151-бет)
орыз	ырыс	<i>Ырысы</i> жок жакырым (СО,1,1995,377)
сарыг	сары	<i>Сары</i> алтындан сомдогон (СО,4,1997,92)
суб	суу	Суу буюрар деп бу жактан (СО,1,1978,191)
себин	сүйүн	<i>Сүйүнүшүп</i> калыптыр (СО,4,1997,103)
исиг	ысык	Кайнаган <i>ысык</i> күндөн бил (СО,1,1995,328)
сөңүк	сөөк	<i>Сөөктөн</i> чыккан эттен бил (СО,1,1995,328)
таг	тоо	Барганы Соктун <i>тоо</i> болду (СО,2,1980,192)
туг	туу	Асаба <i>туудан</i> бөлүнбөй (СО,2,1980,67)
тог	той	Хан Жакып кылган <i>тоюна</i> (СО,1,1978,77)
атыз	аңыз	<i>Аңыз</i> берип бабабыз (СО,4,1997,269)
тириг	тирүү	Өлбөй <i>тирүү</i> турушум (СО,2,1980,195)
оглан	улан	Адамдай болгон <i>улары</i> (СО,3,1995,16)
өкүнч	өкүнүч	Наалып ыйлап <i>өкүнүп</i> (СО, 4,1997, 63)
үлүг	үлүш	<i>Үлөштүрүп</i> бөлүптүр (СО, 1,1995, 317)
эйле	ээле	Кытай <i>ээлеп</i> турдуңуз (СО,4,1997,302)
шег	шек	Урушун көрбөй <i>шек</i> кылдың (СО,4,1982,13)
бөгү	бөкө	Манасың кандай <i>бөкө</i> деп (СО,4,1982,231)
ириг	ириң	Суу болгон <i>ириң</i> -каныны (СО,1,1995,336)

эриклик	эрдик	Калайман эрдик бир салдың (СК, 153) ж.б
---------	-------	---

Бул тизмени дагы уланта берсе көпкө чейин барат, бирок диссертациялык иштин көлөмүнө байланыштуу аны кыскартууга туура келет. Себеби жогоруда көрсөтүлгөн мисалдар деле байыркы кыргыз доорундагы айрым сөздөр өзүнүн баштапкы абалынан белгилүү бир убакыттын өтүшү менен фонетикалык жактан өзгөргөнүн байкоого жетиштүү далил болуп бере алат.

Кыскасын айтканда, байыркы кыргыз доорундагы сөздөрдүн тыбыштык формасы кийинки доорлордо сингармониялык, комбинатордук-позициялык, ассимиляциялык, диссимиляциялык ж.б. ар түрдүү өзгөрүүлөргө учураган. Байыркы доорго мүнөздүү сөздөр эмне себептен фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушарланганы тууралуу түркологиялык эмгектерде [32, 1988; 38, 1953; 67, 1955; 70, 1980; 189, 2000 ж.б.] окумуштуулар тарабынан изилденип, ойлор айтылып келген. Профессор Э.Р.Тенишевдин пикирине таянсак, 12-13-кылымдарда кидандардын жана наймандардын кысымы астында кыргыздар батышка карай жылып, ал жерлерде жашаган кыпчак тилдүү түрк урууларынын таасири астында жана Алтайдагы түрк тилдүү алтайлыктар менен тыгыз карым-катнашынын натыйжасында алардын тилинде да төмөнкүдөй өзгөрүүлөр жүргөн: *таг > тоо, огул > уул, агыз > ооз, адак > азах > аяк, адгыр > азгыр > айгыр, улуг > улуу, йаг > май, бен > мен* [239, 6-7, 18-19-б.] ж.б. Ошондой эле кыргыздар ушул Алтай тарапта жашап турган мезгилде эринчил гармониянын абдан күч алганын айтат [239, 26-б.]. Ал эми К.Дыйканов [70, 131,134-б.] байыркы тилдеги *адгыр, адак, ыдык, адыг* ж.б. сөздөр артчыл (г, к) тыбыштарынын тескери таасиринде аталган сөздөрдөгү уччул *д* тыбышынын артчыл (й) түгөйүнө өткөнүн, уяң *й* тыбышы *ж* тыбышына (*йол > жол, йоглат > жоктот*) өткөнүн көрсөтөт.

Демек, биздин замандын 5-кылымынан баштап 10-кылымга чейинки мезгилдеги байыркы кыргыз доорун өзүнөн мурунку алтай, хун доорлорунан бери мүнөздүү фонетикалык түзүлүштү туруктуу сактап калган доор катары мүнөздөөгө болот. Бирок байыркы кыргыз дооруна тиешелүү деп эсептелген

694 сөздүн арасынан 182 сөз андан кийинки доорлордо жогоруда белгиленген фонетикалык кубулуштарга байланыштуу “Манас” эпосунун лексикасында тыбыштык жактан *адак > аяк, адыр > айыр, агыр > оор, агла > ыйла, антлыг > анттуу, асыг > ашык, баңа > мага, батсык > батыш, батур > баатыр, бедик > бийик, башла > башта, йабр > жабыр, ичре > ичинде, йаз > жаз, йарак > жарак, каб > кап, капыг > капка, кейик > кийик, кедим > кийим ж.б.* сыяктуу өзгөрүүлөргө учураган.

Б) “Манас” эпосундагы лексика-семантикалык өзгөрүүгө учураган сөздөр: Орхон-Энесай эстеликтериндеги бир топ лексемалар «Манас» эпосунун лексикасында убакыттын өтүшү менен лексика-семантикалык жактан өзгөрүүгө дуушар болгон, б.а. семантикалык деривацияга учураган. Алсак, Култегинге арналган эстеликте *уртым* (*бунта уртым – мында чектим*) [192, 54-б.] сөзү «ташты оюп, чегип жазуу» маанисинде колдонулган. Ошондой эле жогоруда аталган эстеликтерде *ур* сөзүнүн “бить” [192, 230-б.] деген мааниси да кездешет. «Манас» эпосунда дагы *ур* сөзүнүн мааниси “сайуу”, “тешүү”, “талкалоо”, “бирөөнү уруу”, “жерге жыгуу” деген маанилерди билгизет:

Найза менен *ургулап*,/ Кууп жүргөн андан көп. (СО, 2-том, 153-бет).

Бала да күрсү *урганы*,/Күркүрөп жолборс сулады. (СО, 1-том, 111-бет).

Көйнөктөй желпип төртөөн /Көтөрүп жерге *урганы*. (СО,1-т.,1995,353).

Экөөн экөө менен *урду* эле, (СО,1-том,1995,353-бет).

Айланып келип Күнөстү/Алып жерге *урганы*. (СО,1-т.,1995,303-бет).

Урган жоосун кулаткан/Узун найза колунда, (СО, 1-том,1995, 302-бет).

Демек, жогорудагы “ташты ой, ташты чек” маанисин туюнткан *уртым* сөзүнүн маанилик алкагы кеңейип отуруп, “*ташты ой*” > “*бир нерсени ой // теш*” > “*сай*” > “*талкала*” > “*жанч*” > “*жык*” > “*сок*” болуп алгачкы мааниси валенттүү семантикалык кеңири талаага ээ болуп, семантикалык деривацияга учураган. Ушул сыңары, байыркы түрк-рун жазууларындагы сөздөрдүн алгачкы туюнткан семантикалык маанилери улам полисемантикаланып кеңейип отуруп өтмө мааниге, же таптакыр башка омонимдик мааниге ээ болгондору да бар. Маселен: *балык* “шаар – балык

“рыба”, бат “жаман” – бат этиш, кол “суу” – кол анатомиялык мүчө, эгиз “бийик” – эгиз “жуп, түгөй” ж.б. Бул семантикалык кубулушту «Манас» эпосунда жолуккан аларга эквиваленттүү сөздөргө салыштыруу аркылуу байкай алабыз. Маселен, Орхон-Энесай тексттеринде: балык «шаар», беңкү//беңгу «түбөлүк», бат «жаман», будун «эл, калк», булга «козголоң чыгаруу», булгак «козголоң», булганч «көтөрүлүш», агы «асыл буюм», агыл «короо, мал короо», адак «аяк, бут», йарат «жарат, жасоо», йыш «токойлуу тоо», каб «карма, тут», кабай «бешик», кадыр «каардуу, катуу», казган «ээ болуу, ээлик кылуу; алуу», кайа «аска; кыя», камаш «сайуу, өлтүрүү», камашыг «козголоңчу», куз «тескей», кол «суу», керегек «өлүм, жашоо акыры, керек болуу; керек», кери «кайра, тескерисинче», күлүг «атактуу, даңктуу», алкын «алсыроо, азайтуу», адаш «жолдош, курдаш», эмгек «кыйналуу, азап чегүү», сөк «карды жиреп сөгүү, жол салуу», силик «сылык; сулуу», табар «мүлк, олжо», токы «кол сал, сок», өргү «куруу, тигүү», эдиз//эгиз «бийик» [236, 226-330-б.] ж.б. сөздөр кездешет. Ушундай эле тыбыштык түзүлүштөгү же ага жакын жана туюнткан алгачкы маанисине төп келген, же ага жакындашкан сөздөрдү «Манас» эпосунун лексикалык составынан да табабыз:

Аппак мөңгү тоо болду,/Кай бирөөнүн турганы/

Көз учкан бийик зоо болду (СО, 4-том, 1997, 57-бет).

Урунганга дүнүйө, /Ак мөңгү жасап, кар кылган,(СО,3-т.,1995,87-бет).

Жогоруда мисалга келтирилген “Манас” эпосунун ыр саптарындагы мөңгү сөзү “тоо чокусунан кетпеген аппак кар, көк муз” маанисинде колдонулду, ошол эле учурда анын информациялык тулкусунда “түбөлүк” деген байыркы номинативдик мааниси сакталганы байкалат. Себеби биз мөңгү дегенде ассоциативдүү түрдө “бийик тоо чокусунан жайы-кышы кетпей, эрибей жаткан көк музду, ак карды” кабылдайбыз. Ушул эрибеген көк муз, ак кар деген сөз айкаштарынын түпкүрүндө “белгисиз мөөнөткө чейин”, “көпкө чейин” деген “түбөлүк” маанисинин этимологиялык семантикасы жатканын баамдайбыз.

Кубайыс сундуң барганы, /Кучактап алып аягын,/

Айгайын арбын салганы. (СО, 4-том,1997, 105-бет).

Алтымыш кулач жибек боо /*Аягына* тагыпмын,(СО,1-том,1995,98-бет).

Аркан бою түйүлүп, /*Аягы* жерге тийгенде (СО, 4-том, 1982, 342-бет).

Мындагы *аяк* сөзү мурункудай “бут” маанисинде эле айтылды, бирок тыбыштык формасы *адак* эмес *аяк* болуп өзгөргөн түрүндө келди. Мындан сырткары эпосто “иштин акыры, бүтөр мезгили”, “жердин же бир нерсенин арты”, “окуянын соңу”, “белгилүү жаштан өтүү”, “жан бүткөндүн баары, жандуу зат”, “теңине албоо, эсепке албоо” сыяктуу кошумча коннотациялык маанилерде кездешет:

Асмандагы канаттуу *аяктуу* – жан бүткөндүн баары

Айбатынан уча албай,

Жерде жүргөн *аяктуу*

Желип чыгып кача албай. (СО, 1-том, 1995, 98-бет).

Чыбыр толгон жылкыңды *ягына* – теңине албоо

Чыпалагына албаймын,

Адыр толгон жылкыңды

Аягына албаймын, (СО, 1-том, 1995, 92-бет).

Аягы барып Ара-Көл, *аягы* – аскердин арты

Куланды деген кудукка

Кууп барган аскери

Конуп орун алганы. (СО, 4-том,1997,324-бет).

Эр Манас, Көкчө биригип *аягы* – окуянын соңу, акыркысы

Адабият тарыхын

Аягы болуп басылды, (СО, 4-том, 1997,327-бет).

Баарын алар түк койбой *аягы* – жердин арты, чеги

Башы Бабыл, Дарканды,

Аягы Амут, Арал-Көл дайраны, (СО, 4-том,1997, 75-бет).

“Манас” эпосунун лексикасында “шаар, калаа” маанисиндеги *балык* сөзү топонимдердин составдык курамындагы ажырагыс топоформант катарында

гана кездешип, өзүнүн баштапкы номинативдүү маанисин туюнткан сөз катары айтылбайт:

Окчун шаар *Балыкка*/ Эл байы болуп толгонуң.(СО,4-т.,1997,291-бет).

Балыктын башы, /Алайдын асты, /Аңырдын сазы,(СО,4-т.,1982,9-бет).

Балык сөзүн Э.В.Севортян [221, 60-б.] казак тилиндеги *бал* “кичинекей арык” этиштик атоочунан келип чыкса керек деп эсептеп, ал сөзгө *бал-чык, бал-чылда, бал-ыр* сөздөрүн тектештирет. Эпосто анын *балык* “сууда жашоочу омурткалуу жаныбар” деген омонимдик мааниси кездешет:

Өгүздөй кара *балыктар* /Өлүп жатат тороюп.(СО,4-том,1982,160-бет).

Байыркы кыргыз доорунда *току* “кол сал, сок” маанисин туюнткан сөз азыркы кыргыз тилинде *току* “атка ээр токум салып, минүүгө даярдоону” жана “кездеме, чий, жиптен материал согууну” [141, 564-б.] билгизет. К.Сейдакматов [225, 222-223-б.] бул сөздүн *чий току – чий сок, тор току – тор сок* деген учурда *току* сөзү менен *сок* сөзүнүн маанилери бирдейлигин эске алуу менен, байыркы түрк тилиндеги *кылыч токыды – кылыч сокту* (жасады), *ериг токыды – эрди сокту* (талкалады) ж.б. айтылышынан улам *току > чоку, току > сок, сой* этиштери келип чыкканын белгилейт. “Манас” эпосунда болсо *току* сөзү “эсине, көңүлүнө сактоо” маанисинде колдонулат:

Мен билбейин аны деп /Көңүлүнө *токуган*, (СО,4-том,1997, 94-бет).

Ошондой эле *току* “атка ээр токум салып, минүүгө даярдоо” деген кыймыл-аракеттик маанисинде көп кездешет:

Токулган бойдон ат калды,(СО,4-том, 1997, 61-бет).

“Манас” эпосунда “бой жеттим”, “эр жеттим” маанисинде айтылган учуру дагы орун алат:

Кешмирден элим келтирип,/Тогузумда *токундум*.(СО,2-т.,1995,60-бет).

Току сөзүнүн “жасадым”, “талкаладым” маанилеринде эпосто кездешпейт. Демек, көп убакыт өткөндөн кийин анын этимологиялык мааниси унутулган.

Байыркы кыргыз доорундагы фонетикалык структурасы *силик* деген сөз “сылык” жана “сулуу” деген эки маанини туюнткан. “Манас” эпосунда *сулуу* “сулуу”, *сылык* “сылык” маанисин билгизет:

Созулган бир *сулуу* кыз/Орунунда калыптыр(СО,4-том,1997,17-бет).

Орхон-Энесай эстеликтериндеги *кайа* “аска, кыя” маанисин туюндурган сөз “Манас” эпосунда “кыя, бийик бел” маанисинде кездешет:

Карагай, токой, чер экен, /Карлуу *кыя* бел экен,(СО,4-т.,1997,31-бет).

Четиндүү *кыя* чер менен,/Кийик басбас жер менен,(СО,1-т.,1995,311-б).

Сөк «карды жиреп сөгүү, жол салуу» маанисин түшүндүргөн байыркы сөз “Манас” эпосунда дал ушул маанисинде жолукпайт, бирок анын *сөгүлүп* “чачырап, айрылып, тарап” мааниси жана “бир адамды жаман сөздөр менен урушуп тилдөө” маанисин туюнтуучу кыймыл атоочтук *сөгүү* формасы кездешет:

Отуз миң барган мусулман /Тоолорго качты *сөгүлүп*.(СО,4-т,1997,49-б).

Кармабай колуң *сөгүлбө*,/Кармашпай каның төгүлбө.

Уштабай колуң *сөгүлбө*,/Урушпай каның төгүлбө.(СО,3-т.,1995,114-б.).

Кыйгыл-чычкыл үнү бар,/Чыңымама деп *сөгүптүр*,(СО,4-т,1997,317-б).

Байыркы кыргыз доорундагы «атактуу, даңктуу» маанисиндеги *күлүг* сөзү иликтенип жаткан эпосто “ылдам, мыкты, тез жүгүргөн жылкы” маанисинде кеңири колдонулат:

Казатка минчү көй *күлүк* /Аттын баарын жаратып,

Күрөөкө, соотун чыңдатып /*Күлүктү* минип тыңдатып.(СО,4-том,1997,35-бет).

Найза төшкө так этип,/Алабайрак *күлүктөн*/

Жар көчкөндөй талп этип, (СО, 4-том, 1997, 47-48-беттер).

Жылкыдан миндиң *күлүктү*, (СК, 203-бет).

Күлүг сөзүнүн “даңктуу, атактуу” деген байыркы эски мааниси дагы “Манас” эпосунан орун алат:

Жүз жанбаган эр жигит /Жүздөн чыккан жүйрүктөн,

Миңден чыккан *күлүктөн*, /Калп айтпаган чынынан

Казатка чыгаар тыңынан. (СО, 4-том, 1982, 17-бет).

Байыркы кыргыз доорунда колдонулган *адаш* «жолдош, курдаш» сөзү «Манас» эпосунда бири-бирине «аты уйкаш, аты окшош» адамга карай айтылышы, же болбосо “жолдош, дос” маанисинде айтылган учуру орун алат:

Атым менен атың бир /Анык *адаш* экенсиң, (СО, 4-том, 1997, 150-бет).

Азгансың *адаш* жолуңдан, /Бийлигиң кетти колуңдан.

Аманат жаның чыкпастан/Айрылгын *адаш* жолуңдан.(СО,2-т, 1995,136).

Эпосто “суу” маанисин туюнткан *кол* сөзү жер-суу атталыштарынын составында гана кездешип, өзүнчө сөз катары кезикпейт:

Мурунку аты Кашка-Суу, / Мындагы аты *Кара-Кол*(СО,3-т.,1995,176).

Ошондой эле аталган эпостун лексикасында *кол* адамдын дене-мүчө аталышы катарында жана “көп аскер, көп жоокер”, “мүмкүнчүлүгүң болсо, алың жетсе” өңдүү кошумча маанилерде дагы кездешет:

Колундагы отунун /*Колду* көздөй чачканы.(СО, 4-том, 1997, 41-бет).

Согуш кыла калыңыз, /*Колуңдан* келсе койбостон

Соолтуп бизди салыңыз! (СО, 4-том, 1997, 305-бет).

Жер жайнаган көп аскер/Жети жүз миң *колуңуз*(СО,4-том,1997,298-б.).

Байыркы кыргыз доорундагы *камаш* «сайуу, өлтүрүү» сөзү эпосто “тегерете курчалган, кысымга алынган, курчоого алынган” маанисинде көп колдонулат, бирок ал сөздүн “сайуу” же “өлтүрүү” мааниси менен учурабайт:

Коргондогу дарбаза /Самөк салып бекитип,

Камоодо турсун аныңыз, (СО, 4-том, 1997, 328-бет).

Камоодо журту калганы, /Канаттуу кушка кат байлап,

Какандыктын Коң төрө /Канына кабар салганы(СО,4-т.,1982, 348-б.).

Азыр *камап* урушуп, /Амал менде калбады.

Алтымыш капка шаарды, /Аябай чачып заарды,

Азыр минтип *камады*. СО, 4-том, 1982, 348-бет).

Орхон-Энесай эстеликтериндеги «карма, тут» маанисиндеги *каб* деген кыймыл-аракеттик сөз азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамында

кездешпейт. «Манас» эпосунда болгону «тиш салуу, каршылык көрсөтүү» же “иттин тиштеп каап алуусу” сыяктуу маанилерде жолугат:

Каптырып алып колумду, /Казатта жүргөн чагымда

Кесир кылып жолумду, /Качып жатып алабы,(СО,3-т.,1995, 08-бет).

Азыркы кыргыз тилиндеги *тескери* деген *терс* + *кери* сөздөрүнүн биригүүсүнөн келип чыккан сөз. Тактап айтканда, *кери* байыркы түрк тилдеринде “кайра, тескерисинче” [236, 269-б.], *терс* сөзү болсо “терс, артка, тескерисинче” [192, 227-б.] деген маанини туюндурган. Ушул мааниси эпосто *кери* тыбыштык формасында эмес, а *керүүлөй* деген тыбыштык вариантта орун алат:

Эт кайтарган чалдары /Эгер үйгө киргизбей

Эшигин тосуп алганы. /*Керүүлөй* басып чоң Жолой

Кемегеге барганы, (СО, 3-том, 1981, 123-бет).

Керүү сөзү “кармап алуу, туткундап алуу, барымталап алуу” маанисинде да айтыла берет:

Жамандык кылса баласын /Так ошо күнү соем! – деп,

Баламды *керүү* алганы. (СО, 2-том,1195,36-бет).

Ошондой эле “Манас” эпосундагы *кери* сөзү кыргыз тилиндеги “бийик тоонун шалбаалуу бети, өңүрү” маанисин туюнткан *керүү* [275, 379-б.] сөзүнүн кыскарган варианты катары уйкаштык үчүн айтылат:

Ак-Багылаң *кери* бар, /Анын да арбын жери бар. (СО, 4-т.,1997,144-б.).

Таң атканча чаң кылдык /Салкындуунун *керисин*.(СО,1-т.,1995,114-б.).

Байыркы *эдиз//эгиз* “бийик” [192, 232-б.] маанисин туюнткан сөз азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *эгиз* “бийик” [142, 836-б.] деген мааниде колдонулат. Ал эми “Манас” эпосундагы *эгиз* сөзү “бийик”, “төр, жайлоо” маанилерин туюндурат:

Эгизи канча, ой канча /Ченеп көрүп өлчөөсүн,/

Жерин билип жүргөнсүң (СО, 4-том, 1982, 173-бет).

Мындай сөздөрдүн эсебине карай жыйынтыктаганда, байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү болгон лексикалык катмарда лексика-семантикалык жактан өзгөрүүлөргө учураган сөздөрдүн саны эпосто 38ге чейин барат (*агыл* “загон” –

айыл, ириг “грубый” – ириң, катун “госпожа” – катын “жена, женщина”, отаг “жилище” – отоо үй, челиг “сражение” – чел “рвать рогами”, йыг “плач” – ый “плач, поминка”, эб “дом” – энци “женская сторона юрты”, аг “подниматься” – оо “перевалить”, агыл “скопляться, собираться” – чогул, айгучы “советник” – айгакчы, алкын “ослабеть, уменьшаться” – алкын “..”, ач “печаль” – ач “голодный, жадный”, исиг “хлебный алкогольный напиток” – ысык “горячий”, карагу “пикет” – кароол, киши “жена” – киши “человек”, керүү, эгиз, камаш, күлүк, сөк, току, аяк, мөңгү, ур ж.б.) жана эпосто андай сөздөрдүн алгачкы семантикалык уясынын алкагы улам полисемантикаланып кеңейүү аркылуу өтмө маанилерге айланган же таптакыр эле башка омонимдик маанилерге өткөн.

В) «Манас» эпосундагы фонетикалык жана семантикалык өзгөрүүгө дуушарланбаган сөздөр. Эгерде «Манас» эпосунун лексикасын байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин лексикасы менен салыштырып карай турган болсок, анда фонетикалык жана семантикалык жактан өзгөрүүгө учурабаган туруктуу формадагы сөздөр басымдуу экендиги байкалат, т.а., «Манас» эпосундагы 219 сөз фоносемантикалык өзгөрүүлөргө учураган эмес. Аны төмөндөгү таблицадан салыштырып карасак да болот:

Орхон-Энесай тексттериндеги айтылышы	«Манас» эпосунун тексттериндеги айтылышы	«Манас» эпосунун ыр саптарындагы айтылышына мисалдар
ага	ага	Аскерге келген <i>ага</i> бар (СО,4,1997,62)
аз	аз	<i>Аз</i> жылдан бери карасак(СО,2,1995,112)
ай	ай (мезгил)	<i>Ай</i> он экиге толуп (СО,4,1982,8)
айыл	айыл	Жамгырчынын <i>айлына</i> (СО,2,1995,119)
алты	алты (сан)	<i>Алты</i> айланта кубалап (СО,1,1995,309)
арка	арка (анатом.)	Кыр <i>аркага</i> келтирип (СО,1,1995,311)

аркы	аркы	<i>Аркы</i> өйүздө көрүнүп (СО,1,1995,384)
аш	аш	<i>Ашка</i> кирди карысы (СО,2,1995,119)
ат	ат (жылкы)	<i>Атым</i> аман табылды (СО,1,1995,109)
ат	ат (адам аты)	Чубак <i>атка</i> атанып (СО,3,1995,50)
ач	ач (сын)	<i>Ач</i> коесун деймин деп (СО,3,1981,122)
бай	бай (сын)	Атасы мурун <i>бай</i> болгон (СО,2,1995, 34)
бука	Бука	<i>Букалары</i> өкүрүп (СО, 2,1980,394)
бол	бол (эт)	Эсен <i>бол</i> калкым деп айтып (СО,1,310)
бар	бар (эт)	<i>Бар</i> деди ошо балбанга (СО,2,1995,35)
бас	бас (эт)	<i>Басып</i> өттүң маңгытты (СО,3,1995,48)
боз	боз (сын)	Ак <i>боздон</i> бээ соеюн (СО,3,1995,57)
буйрук	буйрук	Ак <i>буйругу</i> жок болуп (СО,2,1995,111)
булуң	булуң	Булуң-булуң талаасы (СО,3,1995,14)
баш	баш	Этеги <i>башка</i> капталып (СО,1,1995,384)
биз	биз	Жалпайбайлы <i>биз</i> мындай(О,2,1995,107)
бил	бил	Азгырат аны анык <i>бил</i> (СО,2,1995,112)
эл	эл	Эки күн <i>элин</i> өргүтүп (СО,1,1995,386)
бир	бир (сан)	Төбөсүнө <i>бир</i> неме (СО,2,1995,111)
бер	бер (эт)	<i>Бере</i> көр, кудай! (СО,3,1995,45)
беш	беш (сан)	Алты күнү, <i>беш</i> түнү (СО,2,1995,138)
агым	агым(суу агымы)	<i>Агымы</i> катуу улуу суу (СО,4,1982,151)
ак	ак (сын)	Ак кийиздин үстүнө (СО,1,1995,398)
кыз	кыз	<i>Кыз</i> -келинчек кемпирди (СО,2,1995,141)

кыл	кыл (эт)	Акыл <i>кылып</i> ойлонду (СО,4,1982,156)
кал	кал (эт)	Көмүктө <i>калчу</i> мен белем(О,4,1982,192)
кан	кан (титул)	<i>Кан</i> таажысы ушу деп (СО,1,1995,398)
кан	кан (анатом.)	Кара <i>кан</i> баштан жошулуп (СО,1,383)
кар	кар (зат)	Казан асып <i>кар</i> салып (СО,3,1995,38)
кара	кара (сын)	<i>Капкара</i> болуп ыраңы (СО,4,1982,151)
кары	кары (эт)	<i>Карып</i> калган мал экен (СО,4,1982,175)
кула	кула (сын)	Казатка минген <i>кула</i> атка (О,4,1997,255)
кум	кум	<i>Кумга</i> кылган рабат (СО,2,1995,34)
көп	көп	Сураганы андан <i>көп</i> (СО,4,1997,110)
көрк	көрк	<i>Көрктүү</i> күлүк Көктеке (СО,4,1982,187)
кыр	кыр (рельеф)	<i>Кырга</i> чыгып баралык (СО,2,1995,107)
кыргыз	кыргыз	Кырк уруу <i>кыргыз</i> элек (СО,4,1982,8)
кач	кач (эт)	Кире <i>качып</i> калганбыз (СО,2,1995,106)
куш	куш	Үйүмдөгү эки <i>куш</i> (СО,1,1995,102)
ок	ок (жаа огу)	Аткан менен <i>ок</i> жетпейт (СО,3,1981,174)
кон	кон (эт)	А күнү <i>конуп</i> алышты (СО,2,1995,119)
кун	кун	Жолум катып <i>кун</i> берип (СО,1,1995,107)
кыс	кыс (эт)	Аскердин баары <i>кысылды</i> (О,4,1982,115)
кытай	кытай	<i>Кытайлар</i> кылган улугу (СО,4,1997,280)
акы	акы	<i>Акыңа</i> алсаң болбойбу?(СО,2,1980,363)
кызыл	кызыл	Ак асаба, <i>кызыл</i> туу (СО,2,1995,120)
кылыч	кылыч	Бакай суурду <i>кылычты</i> (СО,4,1997,287)

кырк	кырк	Кырк баатырдын баарысы (О,3,1981,134)
------	------	---------------------------------------

Жогоруда тизмени дагы улай берсек болот, андыктан ушул фактылардын өзү деле байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү сөздөрдүн басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз тилинен эч кандай айырмаланбай турганын далилдей алат.

Ошентип, алдыдагы изилденген факты-материалдардан көрүнгөндөй, «Манас» эпосунун тарыхый лексикасы менен Орхон-Энесай тексттеринин материалдарын салыштырып изилдөөнүн натыйжасында «Манас» эпосунун составындагы бир катар сөздөр убакыттын өтүшү менен тилдик колдонуудан чыкканы, кээ бирлери андан кийинки доорлордо фонетикалык жана семантикалык жактан өзгөрүүлөргө учураган. Ошентсе да, байыркы кыргыз доорундагы сөздөрдүн басымдуу бөлүгү өзүнүн баштапкы фонетикалык праформасында жана номинативдик семантикасында бүгүнкү күндөргө чейин туруктуу сакталып калган.

Демек, биздин замандын 5-кылымынан баштап 10-кылымга чейинки мезгил аралыгындагы байыркы кыргыз доорун өзүнөн мурунку алтай, хун доорлорунан бери мүнөздүү болгон фонетикалык, лексика-грамматикалык түзүлүштү туруктуу сактап калган доор катары мүнөздөөгө болот жана “Манас” эпосунда да байыркы кыргыз сөздөрү катары орун алган.

Жыйынтыктар

Ошентип, «Манас» эпосунун лексикасындагы байыркы катмарларды хроно-топологиялык негизде стратификациялоонун натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик:

I. Түрк тилдеринин жана кыргыз тилинин өнүгүү доорлоруна байланыштуу айтылган окумуштуулардын ой-пикир, сунуштарын эске алуу менен, лексикалык стратификация маселелери тууралуу илимий-теориялык изилдөөлөрдөгү жоболорго таянуу менен, жана хроно-топологиялык негизде стратификациялоонун изилденип-аныкталган принцип-критерийлеринин негизинде “Манас” эпосунун лексикалык курамынын байыркы катмары генетикалык жактан үч чоң страттан турат:

1. “Манас” эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.
2. “Манас” эпосундагы хун дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.
3. “Манас” эпосундагы байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

Демек, кыргыз тилинин байыркы лексикасынын калыптанышы өтө узак мезгилдерди кучагына камтыйт. Кыргыз элинин башка элдер менен ар кандай байланыштарына жараша кыргыз тилинин лексикалык курамы дагы өзгөрүп отурган жана ушул процесске ылайык сөздөр улам катмарланган. Натыйжада азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамында байыркы төл сөздөрдүн катмары менен катар башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн катмары дагы орун алган. Бул катмарлануу процесси айрыкча “Манас” эпосунда даана байкалат.

II. “Манас” эпосундагы алтай бүлөсүнө кирген түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринин жакындыгы жөнүндөгү теория тил илиминде талаш маселе болгондуктан, алтай тилдер тобунун бири-биринен бөлүнө баштаган мезгили кайсы кылымдарды кучагына алаары да азыркыга чейин так аныкталган эмес. Бирок алтай бүлөсүндөгү тилдердин ортосунда болгон айырмачылыктарына караганда структуралык-типологиялык жактан болгон жалпылыктары басымдуу орунду ээлейт жана аны аталган топтогу тилдерди өз ара тектештирип салыштыруудан улам байкай алабыз. Мындай белгилер азыркы кыргыз тилинде дагы орун аларын “Манас” эпосунун мисалында аныктоого болот. Аталган эпостун лексикалык курамындагы алтай дооруна мүнөздүү деп эсептелген страттык катмарга эң байыркы мезгилдеги бир-эки муундуу атооч сөздөрдү, кыймыл-аракет маанисин туюндурган этиш сөздөрдү, сырдык сөздөрдү, тууганчылык аталыштарын, адамдын дене-мүчө аталыштарын, аңчылык жана мал чарбачылык терминдерин, рельеф аталыштарын кошобуз: бир-эки муундуу сөздөр: *у* «уйку», *ө* «ойлоо», *ба* «байла», *са* «сана», *түт* «түтүн», *ий* «темир ий», *уд* «ур», *өт* «пройти», *өң* «эңкей», *еб* «үй», *өг* «ой», *эге* «бог», *ай* «айт», *алп*, *ант* *ж.б.*; тууганчылыкка байланышкан *ата*, *эне*, *ага*, *уни*, *бөлө*, *куда*, *жээн* *ж.б.*; анатомиялык *айак* (*адак*), *айаң* «шаг», *үт* «кулактын

үтү», *бел, мүчө* ж.б.; мал чарбачылыгына байланышкан *айгыр, ат, төө, бука, кой, козу* ж.б.; аңчылыкка байланыштуу уу (*уув*), *аң, арс, из, ор* «яма» жана *ак, ал, ат, арт, аш, аз, бой (бод), бол, бөк, бөл, бу, буз, бул, бур, бут, де, ий, ич, кеп, коб, ор, оро, от, отоо, ээ (эге)* ж.б. сыяктуу бир-эки муундуу сөздөрдү көрсөтсөк болот. Себеби саналган уңгулардын негизинде азыркы кыргыз тилинде туунду сөздөр пайда болгон: *өг (өгүз), таг (тай), те (теве > төө), эв (үй), аг (агыл > айыл)* ж.б.

III. Хун дооруна мүнөздүү сөздөргө тил илиминде азырынча так жана толук факты-материалдар табыла элек. Бирок кытай жана батыш европалык жазма булактарда сакталып калган айрым хун сөздөрү, уруу аталыштары, энчилүү аттары аркылуу алардын басымдуу бөлүгү түрк тилдүү элдерден болгону белгилүү. Ушул хун доорунда түрк тилдеринин негизги топтору түзүлүп, кийинчерээк хундардын батыш жана чыгыш бутактарга ажыроо процессинин натыйжасы азыркы батыш түрк жана чыгыш түрк тилдеринин калыптануусуна уютку, негиз болгон. Бул доордогу түрк тилдерине ротацизм кубулушу мүнөздүү болгон: *p//z: огур//огуз, отур// отуз* ж.б. Байыркы түрк тилиндегидей акыркы позициядагы –д орун алган: *уд* «ур». Табыш жөндөмө формасы –г түрүндөгү байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилине дал келет: б.түрк. *каганыг = каганды*. Б.а. хун тилинин структурасы Орхон-Энесай жазууларынын тилине жакындыгы бар. Демек лингвистикалык мындай факты хундардын этногенезисин түрк элдеринен чыкканын дагы бир жолу ачык далилдеп турат. Ал эми “Манас” эпосундагы хун дооруна мүнөздүү кыргыз катмарына бир-эки муундуу “кыска” сөздөрдөн тышкары эки-үч жана үч-төрт муундан турган сөздөр кирет: *теңир (теңри), жабгу, ордо, каган, тегин, барс, суу (суг), тоо (таг), ур (уд), тут, тек, кол баишы (бодугу), Аруужан (Аругжан), огуз, уйгур, отуз, сары* ж.б.у.с. Башкача айтканда, аталган доордо лексикада муун түзүлүшү 2-3 же 3-4 структурадан турган сөздөрдүн көбөйүүсүнө бир катар экстралингвистикалык факторлор таасир эткен. Тагыраак айтканда: хундар тарабынан Евразиянын кеңири аймактарын каратып алуу процесси жүздөгөн эл-уруу аталыштарынын, бир нече жүздөгөн жер-суу

аталыштарынын хун биримдигине кошулган тилдер тарабынан өздөштүрүлүүсүнө жана ага жараша алардын жашоо-турмушунун өзгөрүүсүнө, турмуш-тиричилик лексикасынын баюусуна алып келип, ошол доордогу доминанттык аскердик-административдик башкаруу системасына байланыштуу хун лексикасы сырттан өздөштүрүлгөн сөздөр менен да толукталган. Демек, хун доорунда этностор биримдигине орток сөздөр кыргыз тилине да жалпы таандык болгон. “Манас” эпосунун лексикасында байыркы кыргыз сөздөрү катары орун алган.

IV. Орхон-Энесай жазуулары биздин замандын 5-6-кылымдарынан 9-кылымга чейинки кыргыз жана айрым түрк урууларынын тилин чагылдырып тургандыктан аны байыркы кыргыз тилинин субстраттык доору катары эсептеп, аталган этапты байыркы кыргыз доору деп атайбыз. Өзүнөн мурунку алтай, хун доорлорунда пайда болуп, өнүккөн орток лексикага бул доордо ар кандай заттык, сандык, сындык, кыймыл-аракеттик маанилерди туюндурган сөздөрдүн саны көбөйгөн. Анткени аталган доорго мүнөздүү сөздөрдүн катмары азыркы түрк тилдеринде дагы кыргыз тили менен орток лексиканы түзүп туруу фактысынан байкалат. “Манас” эпосунун лексикалык курамында да байыркы кыргыз доорунда колдонулган сөздөр кездешет. Орхон-Энесай тексттеринде кезигүүчү жалпы 694 сөздүн арасынан 439 сөз орун алып, анын ичинен 182 сөздүн фонетикалык структурасы *ил – эл, йир – жер, огул – уул, адак – аяк, бод – бой, агыз – ооз ж.б.* сыяктуу болуп өзгөргөн. Ал эми *урты, күлүг, балык, беңкү, адак, кери, эдиз ж.б.* 38 сөз лексика-семантикалык жактан өзгөрүүгө учураган. 219 сөз фоносемантикалык жактан өзгөргөн эмес, б.а., “Манас” эпосунда эч кандай фонетикалык жана семантикалык өзгөрүүгө учурабаган туруктуу формадагы сөздөрдүн саны басымдуулук кылат.

Демек, «Манас» эпосунун лексикасы менен Орхон-Энесай тексттеринин материалдарын салыштырып изилдөөнүн натыйжасында эпостун курамындагы бир топ сөз убакыттын өтүшү менен колдонуудан чыкканы, кээ бир сөздөр фонетикалык-семантикалык жактан өзгөрүүлөргө учураганы байкалат. Дээрлик көпчүлүк сөздөр өзүнүн байыркы фонетикалык формасында жана

номинативдүү семантикасында бүгүнкү күндөргө чейин туруктуу сакталган. Андыктан биздин замандын 5-кылымынан баштап 10-кылымына чейинки мезгилдеги байыркы кыргыз доору өзүнөн мурунку алтай, хун доорлорунан бери мүнөздүү болгон фонетикалык, лексика-грамматикалык түзүлүштү туруктуу сактап калган доор катары мүнөздөлөт жана ал катмарга тиешелүү сөздөр “Манас” эпосунда да байыркы кыргыз сөздөрү катары орун алган.

III ГЛАВА

«МАНАС» ЭПОСУНУН ЛЕКСИКАСЫНЫН ХРОНО-ТОПОЛОГИЯЛЫК СТРАТИФИКАЦИЯСЫ (КИЙИНКИ КАТМАР)

§ 1. “Манас” эпосундагы орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар

Орто кылымдардагы кыргыз дооруна мүнөздүү «Манас» эпосундагы лексикалык катмарды 11-кылымдагы Махмуд Кашгаринин “Девону лугат ат-түрк” – “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” жана Жусуп Баласагундун “Кутадгу билиг” – “Кут билим” аттуу эмгектери менен салыштырып кароого туура келет. Себеби бул эмгектер орто кылымдардагы түрк дүйнөсүнө жалпы тиешелүү болгон өтө баалуу, орток маданий мурасы, көркөм дөөлөтү катары белгилүү. Арийне кезинде аталган аалымдардын эмгектерин айрым улуттун окумуштуулары өз элине гана таандык кылууга көп аракеттерин жумшашканы дагы маалым. Маселен, Махмуд Кашгари өзүнүн «Девону лугат ат-түрк» аттуу эмгегин жазуу үчүн чигил, тукси, уграк, башкырт, татар, кыргыз, йагма, аргу, огуз, йемек, кыпчак, канжак, карлук, сувар ж.б. 20га жакын түрк урууларын санап келип, көп жылдар бою ушул түрк урууларынын шаар-кыштактарын аралап сөздөрүн топтогонун жана өзүнүн ата-тегин кагандардын бийлөөчү өкүлдөрүнөн болгонун айтат. Тактап айтканда, «Девону лугат ат-түрк» сөздүгүн изилдешкен бир топ окумуштуулар Махмуд Кашгарини Барсгандын эмири Хусейин ибн Мухаммеддин баласы болгонун божомолдошот [307, 1940; 162, 1963; 244, 2011 ж.б.]. Ал эми эмгекте аталып кеткен Барсган шаары Кыргызстандын аймагындагы азыркы Барскоон болуп эсептелет.

Жусуп Баласагында: «Буграхандын кезинде жаздым муну, хан тилинде буруусуз бүттү ушу» - деп өзүнүн «Кутадгу билигин» хан тилинде жазгандыгын жана: «Турукту мекеним куз ордо эли, түпкү аты уруктан келген тили. Чыгып кеткен өз элинен ошол берен, бул китебин бүтүрмөк ойу менен. Бүт баарына жеткилең койуп низам, аны кашкар элинде кылган тамам» [93, 19-21-б.] - деп өзүнүн уругу жана теги Куз Ордодон (Баласагын шаарынын башка бир аталышы. *Куз байыркы түркчө «тескей» дегенди билдирет*) экенин, китебин

жазуу максатында Кашкарга атайын барып бүтүргөнүн так айтып жатат. Ал эмес «Манас» эпосунда да Баласагын шаары жөнүндө минтип айтылат:

Уругуң кыргыз улуу журт, /Урматтуулар, баарың ук!

*Атадан калган жер үчүн /Бу турган **Булагасынга***

Барбайт деген эмине? (СО, 2-том, 1980, 95-бет).

Мына ушундай далилдүү фактылар аталган эмгектин өзүндө жазылып көрсөтүлүп турса дагы профессор А.Нарынбаев [175, 1994] Махмуд Кашгарини, ал эмес Жусуп Баласагынды дагы уйгур элинин гана чыгаан уулдары катары көрсөтүүгө аракеттенген (кезинде бул пикирдин негизсиз экендигин окумуштуулар К.Артыкбаев, З.Мусабаева, М.Толубаевдер өз макалаларында далилдеп чыгышкан). Албетте, бул бүтүм бир тараптуу пикир экени бүгүн ырасталып отурат, б.а. белгилүү окумуштуулар [260, 1990; 166, 1975; 161, 2011 ж.б.] аталган эмгектерди ар тараптан кылдат изилдеп чыгышып, дээрлик көпчүлүгү ал эмгектерди көөнө түрк элдеринин орток маданий көркөм мурасы экендигин баса белгилешкен. Эмнеси болсо дагы, Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиги” менен Махмуд Кашгаринин “Диванын” азыркы кездеги белгилүү бир улуттук тилдин тарыхый жазма эстелиги катары эмес, 11-кылымдагы түрк урууларынын тилдик фактыларын илимий максатта кагаз бетине түшүрүлгөн орток жазма эстелиги катары караганыбыз абзел» [244, 97-б.].

Мына ушул орто кылымдардагы кыргыз тилинин өнүгүү доорун Э.Тенишев [239, 28-б.] 13-кылымдан 14-кылымга чейинки орто алтай доору деп бөлсө, К.Токтоналиев [243, 202-204-б.] 10-15-кылымдарга чейинки орто-кыргыз доору деп бөлөт. Кыргыз тилинин өнүгүү этаптарын Б.М.Юнусалиев [278, 26-б.] 8-9, 10-15 жана 15-кылымдан бери карай деп үчкө бөлүп караса, Б.Орузбаева [190, 28-б.] төрткө бөлүштүрөт (1-8, 8-13, 14-16, 16-20-кк.). Биз болсо 10-кылымдын тартып 15-кылымга чейинки мезгилди орто кылымдардагы кыргыз доору катары эсептеп, ал доорду тарыхый окуяларга карай ич ара монголго чейинки мезгил (10-13-кылымдар), монгол мезгили (13-15-кылымдар) деп эки этапка бөлүп карайбыз. Анткени 10-кылымдарга чейин кыргыз жана түрк

тилдеринин калыптануу жана өнүгүү ареалы Чыгыш Монголия менен Түштүк Сибир чөлкөмдөрүндө жүргөн болсо, 10-кылымдардан тартып тарыхый-саясий аренада Орто Азия жана Казакстан (Жети-Суу) аймактарындагы түрк урууларынын ролу күчөй баштайт. Буга мисал иретинде карлук, карахан өлкөлөрүндөгү ар түрдүү уруулардан куралган союзун көрсөтүүгө болот жана биз дагы Ж.Баласагындын, М.Кашгаринин аты аталган эмгектерин ушул орто кылымдардагы түрк урууларынын тилин, маданиятын, адабиятын, тарыхын тике чагылдырган орток жазма эстеликтери катары эсептейбиз.

Орто кылымдардагы кыргыз жана түрк тилдеринин өнүгүшү бир кылка өткөн эмес. Ал процессти И.А.Баскаков төмөнкүдөй мүнөздөйт: «*Орто түрк доору (9-15-кылымдар)*. Эки негизги периодго бөлүнөт: 1) караханий же монголго чейинки период. 2) монгол периоду.

Бул доордо азыркы түрк тилдеринин негизи түзүлөт. Батышта булгар жана хазар тилдеринин мурасчысы болуп чуваш тили калыптана баштайт, кыпчак-булгардык уруулардын тилдери биригет, кыпчак-половец, кыпчак-ногой жана огуз-булгар, огуз-селжук, огуз-түркмөн, ошондой эле карлук-хорезм, карлук-уйгур союздары жаралат» [34, 112-б.].

«Манас» эпосунда мына ушул тарыхта эскерилген булгар курамындагы сары ногойлор Манас баатырдын таяке журту болору баяндалат:

Таятам *сары ногой* – деп, /Санаама алып шондой кеп,/

Булгарды көздөй бармакка /Бек сыйынып арбакка/

Чыгыш келе жатканда /Астыман кытай кол көрдүм,(СО, 2-том,1995,104-бет).

Орто кыргыз доорунда азыркы Кыргызстандын аймагында да олуттуу тарыхый окуялар, социалдык өзгөрүүлөр өтүп турганын тарыхый маалыматтар кабарлайт. Атап айтканда, «940-жылдар айланасында Чүй өрөөнүндөгү карлуктардын ээликтери «динсиз түрктөрдүн» (караханилер) ээлигине өтүп, ошол 10-кылымда эле Орто Азиянын батыш бөлүгүн караханилер деп аталган түрктөр каратып алышат» [29, 83-86-б.]. “Бирок кийин алардын басымдуу бөлүгү Чүй өрөөнүнөн ислам динин кабыл алышкан. Ибн ал-Асир 960-жылы

200 000 түтүндөн турган кайсы бир түрк эли ислам динин кабыл алган деп билдирет. Караханилер түрктөр өлкөсүндөгү биринчи мусулмандар сулалеси катары сөзсүз түрдө исламдын таралышына таасир тийгизишкен жана бул жагынан алганда алардын бийлик жүргүзгөн мезгили Орто Азиянын тарыхында зор мааниге ээ. Ал эми 1043-жылы күзүндө азыркы кыргыз талааларында көчүп жүргөн түрктөр мусулманчылыкка өтүшкөн. Ибн ал-Асирдин сөзү боюнча бул 10 000 түтүн түрктөр жайында булгарлардын жерине канатташ, кышында Баласагунга жакын жашашкан» [29, 82-86-б.].

“10-кылымдын башында, адатта, тунгустардан чыгып, монгол элементтери менен аралашкан эл деп эсептелген кара-кытайлар Улуу океандан Байкалга жана Тянь-Шанга чейин созулган кеңири империяны негиздешкен (Ляо сулалеси). Мына ушул династияны 1125-жылы чжурчжэндер жок кылышып, алардын калдыктары Елюй Дашинин жетекчилигинде батышка жылып (кара-кытайлар), Енисейден Таласка чейин созулган өз мамлекетин негиздешкен. 1211-жылы Жети-Суунун түндүк бөлүгүндө Чыңгызхандын аскер башчыларынын бири Хубилай-нойон башкарган монгол отряды пайда болгон. Ал эми 1218-жылы Жэбэ-нойон башында турган 20 000 адамдан турган отряд ушул кара-кытайлардын Күчлүг башында турган аскерлерин талкалаган жана бийлик ооматы монголдорго оогон» [29, 77-93-б.].

Кыскасын айтканда, орто кылымдарда түрк-монгол урууларынын бири-бири менен аралашуусу, ислам дининин кеңири аймактарга жайылышы, чоң территорияны ээлеген күчтүү империялардын пайда болуусу сыяктуу ири тарыхый-социалдык процесстер болуп өткөн. Натыйжада андай окуялардын айдыңында айрым майда түрк этностору менен бирге тилдери дагы кошо жоголсо, башкаларыныкы өсүп-өнүккөн. Башкача айтканда, Н.А.Баскаков белгилегендей, бүгүнкү улуттук түрк тилдеринин уюткусу катары азыркы түрк тилдеринин негизи түзүлө баштаган. Андыктан бул доорду азыркы кыргыз тили байыркы кыргыз тилинин уңгусунда өнүгүп келип, андан кийин байыркы сибирлик типтен алыстап ортоазиялык типке жакындашып, азыркы формасындагы абалына өтүп калыпташа баштаган доор катары мүнөздөөгө

болот. Ушул доордо кыргыз тилине бир катар экстралингвистикалык факторлор таасирин тийгизип, анын фонетикалык системасынын жана лексика-грамматикалык структурасынын бир кыйла өзгөрүүсүнө алып келген. Алсак, кыргыз тилиндеги кийинки созулмалардын пайда болуусу, сөз башында *й//ж* тыбыштарынын алмашуусу, *адак* эмес *аяк* (д~й) болуусу ж.б.у.с.

Мына ушул орто кылымдардагы кыргыз доорунда болуп өткөн тилдеги өзгөрүүлөрдүн изин азыркы кыргыз тилинин диалектилеринен, фольклордук чыгармалардан жана жогоруда аты аталган орто кылымдардагы жазма булактардан таба алабыз. Маселен, Махмуд Кашгаринин «Девону лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү *анда* «ал жерде, анда, ал жерден, андан», *аши* «азык, тамак, оокат-аш», *мэңгү* «түбөлүк», *билиг* «билим, илим, акыл, акылдуулук», *сэвинч* «сүйүнүч, кубаныч» ж.б. сыяктуу сөздөр байыркы кыргыз доорунда *анта* «ал жерде», *ас* «тамак», *беңкү//беңгу//беңү* «түбөлүк», *билиг* «билим», *себин* «сүйүн» [192, 20-52-б.] сыяктуу каткалаң тыбыштык формада айтылган. Демек, байыркы сөздөр орто кылымдардагы Махмуд Кашгаринин мезгилинде фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон: *анта* > *анда*: *т* > *д*; *ас* > *аши*: *с* > *ш*; *беңкү* > *беңгу* > *мэңгү*: *б* > *м*; *себин* > *сэвин*: *-б-* > *-w-* учураса, семантикасы деривациялалык кеңейүүгө *анта* «ал жерде > анда > ал жерден > андан»; *билиг* «билим > илим > акыл > акылдуулук»; *ас* «азык > тамак > оокат-аш» сөздөрү учураган. Себеби, Э.Р.Тенишев [239, 6-7, 18-19-б.] белгилегендей, 12-13-кылымдарда кыргыздар кара-кытайлардын, наймандардын кысымы астында батышка карай жылып, натыйжада алардын тилине да ал жерлерде жашаган түрк тилдүү уруулардын, алтайлыктардын таасири тийип, жумшак /г/ тыбышынын жумшаруусунан дифтонгдор (*таг* > *тау* > *тау* > *тоо*), интервокалдык позицияда /г/ тыбышынын түшүп калуусунан кийинки созулмалардын пайда болуусу (*огул* > *уул*), *д* тыбышынын *з*, *й* тыбыштарына өтүүсү (*адгыр* > *азгыр* > *айгыр*), эринчил үндөшүүнүн күч алуусу ж.б. сыяктуу олуттуу фонетикалык кубулуштар болуп өткөн.

Эми ушул мисалдарда көрсөтүлгөн сөздөрдүн «Манас» эпосундагы айтылышына көңүл буруп, алардын тексттеги семантикалык маанисине жана айрым лексика-грамматикалык белгилерине кыскача анализ жасап көрөлү:

Анда Алмамбет кеп айтат, /Ай, калайык деп айтат.(СО,4-т.,1982,109-б).

Бу жердеги *анда* кыймыл-аракет аткарылып жаткан учурдагы мезгилин көрсөтүү менен мезгил бышыктагыч тактоочтун милдетин аткарды, б.а. *анда* сөзү эпостогу Алмамбеттин кыймыл-аракети ошол баяндалып жаткан окуянын учурунда болуп жаткандыгын түшүндүрдү.

Нардай-нардай чаян бар, /Аманат курган жаныңыз/

Анда кантип жай алар?! (СО, 4-том, 1997, 73-бет).

Ал эми бул учурда *анда* сөзү «ал жерде» деген орундук маанини туюнтуп, орун бышыктагыч тактооч катары колдонулган.

Ат болуп Таскыл кетиптир, /*Анда-санда* бир тийип,/

Шаарына жетиптир. (СО, 4-том, 1997, 99-бет).

Мында эки компоненти тең *анда-санда* жатыш жөндөмө формасында турган аныктагыч тактоочтун кызматын аркалады, т.а. кантип? деген суроого жооп берип, кыймыл-аракеттин кандайча ишке ашырылгандыгын көрсөттү.

Демек, сөздүн байыркы кыргыз доорундагысы *анта* деген тыбыштык формада болуп, жатыш жөндөмөсүндөгү шилтеме ат атоочтун ролун аткарган болсо, андан кийинки орто кылымдардагы кыргыз доорунда анын тыбыштык формасы жумшак *андан* формасына өзгөрүп, «ал жерде, анда, ал жерден, андан» болуп грамматикалык мааниси да кеңейип шилтеме ат атоочтун дагы, тактоочтун дагы кызматын аткарып баштаган.

Куруп калган томаяк /Курсагы тоюп алганбы/

Куу кемпирдин *ашынан*!? (СО, 1-том, 1995, 91-бет).

Сексенди союп сел кылып, /Коногума чакырып/

Сегиз уруу эл кылып, /Арбытпас белем *ашыңды*,/

Майлабас белең башыңды, (СО, 1-том, 1995, 104-бет).

Албан түрдүү сонун *аш*, (СО,4-том,1982,87-бет).

Жогорудагы эки мисалдагы *аш* сөзү биринчисинде «тамак», экинчисинде «арбын оокат-аш», үчүнчүсүндө «дүйүм даам-татым» маанилеринде айтылды. Күрүчкө эт, сабиз кошулуп, демделип бышырылган тамакты кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *аш* деп коюшат, мына ушул *аш* «Манас» эпосунда түштүк тараптагы элдин турмуштук колоритин баяндоодо колдонулат:

Сатылуу болсо *ашыңар* /Мен берейин тыйынды./
Аркалык деп болжойбу, /Аркалыктын баарысын/
Алуучу деп ойлойбу, /*Ашыңарды* беришип/
Акыңа алсаң болбойбу? (СО, 2-том, 1980, 363-бет).

Ошондой эле «Манас» эпосунда *аш* сөзүнүн «азык-түлүк», «согум мал» мааниси менен, жана кыргыз элиндеги өлгөн адамды бир-эки жылдан кийин сый-урмат аркылуу сыпаттап эскерүү тамагын түшүндүрүүчү *аш* аталышы дагы көп кездешет:

Алтын туудан аштаган, /*Ашты* соё баштаган/
Кудайысын кылмакка, (СО, 3-том, 1981, 121-бет).
Тогуз уруу кыргыз калдык, /Көкөтөйдүн *ашы* деп,/
Тополонду жаман салдык. (СО, 4-том, 1982, 8-бет).

Демек, байыркы кыргыз доорундагы бир гана «тамак» маанисиндеги *ас* сөзүнүн семантикалык талаасы орто кылымдарда кеңейип: *аш* «тамак», *аш* «азык», *аш* «оокат-аш» маанилерин билгизсе, кийинчерээк *аш* «азык-түлүк», *аш* «согум мал», *аш* «маркумду эскерүү тамагы» сыяктуу кошумча маанилерди туюндура баштаган.

Байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү *беңгү* «түбөлүк» маанисин туюнткан сөз орто кылымдагы Махмуд Кашгаринин «Диванында» *мэңгү* «түбөлүк» болуп сөз башындагы **б** тыбышы **м** тыбышына өтүп айтылат жана бул доорлордо аталган сөз «түбөлүк таш, түбөлүк эстелик, түбөлүктүү» деген кошумча маанилерди билгизүү үчүн да колдонулган. Мисалы: *беңү таиш токыттым...* (түбөлүк таш тургуздум...) [236, 109-б.]; *Эр эрде үчүн иним эчим уйарын үчүн беңгүмин тике берти* (эр эрдемим үчүн (кайраттуулугум үчүн) иним, агамдын даңазалуулугу үчүн эстеликти тигип берди) [192, 170-б.]; *Беңкү кейа* (мөңгү

(түбөлүк) аска) [192, 180-б.]; *Беңгү ил тута олтуртачы сен* (түбөлүк элинди тутуп олтурмакчысың) [68, 94-б.; 192, 54-б.]. «Манас» эпосундагы *мөңгү* сөзүнүн семантикасы “тоо чокусундагы ак кар, көк муз” маанисин билгизет, бирок аталган сөздүн түпкү өзөгүндө байыркы доордогу “түбөлүк”, “түбөлүктүү” деген номинативдүү мааниси орун алып, ал эми анын “эстелик” деген байыркы мааниси унутулган:

Кай бирөөнүн турганы /Аппак *мөңгү* тоо болду, (СО, 4-том, 1997, 57-бет).

Урунганга дүнүйө, /Ак *мөңгү* жасап, кар кылган,

Айдооңо канча мал кылган, (СО, 3-том, 1995, 87-бет).

Уркундун суусу кириптир

Башынан *мөңгү* бузулуп, /Жандоосунан караса

Жайсаңдын суусу кошулуп, (СО, 1-том, 1995, 371-бет).

Орхон-Энесай тексттеринде кездешкен *билиг* «билим» менен Махмуд Кашгариде кездешкен *билиг* «билим, илим, акыл, акылдуулук» сөзү “Манас” эпосунда *билим* “акыл-билим, акылдуу, билимдүү”, “көптү көргөн, тажрыйбалуу”, “кат-сабаттуу, дин боюнча аалым” маанилерин туюнтат:

Инжил менен тоорат /Жазуусун билип төбүрөөк,

Ырайдын *билим* алибин, /Окуган экен көбүрөөк. (СО, 4-том, 1997, 173-б.).

Билими артык анткордон /билдирбей кекти алалык! (СО, 4-том, 1982, 14-б.).

Билеги жоон балбанды ал, /*Билими* артык далдалды ал (СО, 4-т., 1982, 173).

Улама бар илимдүү, /Улуктары *билимдүү*, (СО, 2-том, 1980, 350-бет).

Билбегенди билгизген /*Билимдүү* Балтай эр экен, (СК, 40-бет).

Байыркы кыргыз доорундагы *себин* «сүйүн», орто кыргыз доорундагы *сэшинч* «сүйүнүч, кубаныч» сөзү азыркы кыргыз тилинде *сүйүн* “кубануу, шаттануу, сүйүнүчтө болуу, көңүлү куунак болуу”, *сүйүнүч* “кубаныч, кубангандык, сүйүнгөндүк, көңүл көтөрүлгөндүк” [142, 467-б.] маанилерин билдирет. “Манас” эпосунда да ушул маанилеринде жолугат. Мисалы:

Байбиче менен Бакдөөлөт

Басып чыкты *сүйүнө* (СО, 1-т, 1995, 113-б.).

Бул сөз *сүй* деген буйрук ыңгайга өздүк мамиленин –ын мүчөсүнүн *сүй*+-ын = *сүйүн* болуп жалгануусунан улам келип чыккан этиш сөз: *себ*+-ын > *севин* > *сүйүн*.

Демек, орто кыргыз доорунун монгол мезгилине чейинки биринчи этабында байыркы түрктүк негиздеги айрым сөздөрдө фонетикалык жактан өзгөрүүлөр болуп, семантикалык метаморфозага учураган. Айрыкча орто кылымдарда ислам дининин кеңири жайылышы аркылуу араб сөздөрү, Орто Азиядагы тохар, согды элдери менен болгон ар кандай алака-мамилелер аркылуу иран сөздөрү дагы түрк тилдеринин, анын ичинде, албетте, кыргыз тилинин лексикасына кабыл алына баштаган. Маселен, М.Кашгаринин “Девону лугат ат-түрк” (индекс-словарь боюнча) аттуу сөздүгүндө араб сөздөрүнүн жалпы саны 3, иран сөздөрүнүн жалпы саны 6 ны түзөт. Ал эми Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” поэмасында Э.Н.Наджиштин эсеби боюнча 94 араб сөзү [173, 18-б.], 14 иран сөзү бар. Өзү негизи, 10-кылымга чейинки байыркы кыргыз доорундагы түрк уруулары сүйлөгөн тилдин лексикалык курамында “чет тилдеринен кирген сөздөр дээрлик жокко эсе болгон. Бир-эки санскрит сөздөрү: *мар*, *шад*, *чоро*, *кату*, *кара* (сын атооч) жана титул же чинди билдирген кытай тилинен кирген *саңун*//*шаңун*, *каган*, *бег*//*бек*, *йабгу* же *луй* (*ажыдаар*), *талуй* (*деңиз*), *туг* // *туу*” [236, 200-б.] сыяктуу сөздөр болгон. Уйгур тексттеринде гана согды тилинен алынган *бриште*//*периште*, *тэжик* “*тажик*”, *аржу* “*чөө*” [192, 43-б.] деген сөздөр болгон.

Демек, орто кылымдарда чет тилдерден түрк тилдерине сөздөрдүн кабыл алынышы активдүү мүнөзгө өткөн жана андай кабыл алуу процесси түрдүү карым-катнаштардын натыйжасында жүргөнү тууралуу да профессор Б.М.Юнусалиев [278, 188-189-б.] убагында туура далилдеп көрсөткөн.

Мына ушул иран-араб сөздөрүнүн орто кылымдардагы кыргыз тилинин лексикалык катмарында орун алуусун таблица түрүндө “Манас” эпосундагы сөздөр менен салыштырып көрөлү:

№	М.Кашгаридез	Ж.Баласагында	“Манас” эпосунда	Мааниси
1	Кенд <i>уран</i>	Кэнд	Кент	Шаар, кыштак
2	Намаз <i>араб</i>	Намаз	Намаз//намас	Беш маал окул- чу милдет
3	Жамаат <i>ар.</i>	Жамаат	Жамагат	Элдик бирикме
4	Замана <i>ур.</i>	Замана	Замана	Мезгил, доор
5	Зиндан <i>ур.</i>	Зиндан	Зындан	Ор, түрмө
6	-	Шарап <i>ар.</i>	Шарап	Ичкилик
7	-	Мамлакат <i>ар.</i>	Мамлекет	Өлкө
8	-	Адил <i>ар.</i>	Адил	Калыс
9	-	Залим <i>ар.</i>	Заалым//зулум	Зордук, таш боор
10	-	Китаб <i>ар.</i>	Китеб	Китеп
11	-Тэңри <i>түрк.</i>	Асман <i>ур.</i> //көк	Асман	Көк, атмосфера
12	-	Базар <i>ур.</i>	Базар	Соода кылчу жер
13	-бакыр <i>түрк.</i>	Пул <i>ур.</i>	Бул//пул	Акча, тыйын
14	-	Дихан <i>ур.</i>	Дыйкан	Жер иштет. адам
15	-	Надан <i>ур.</i>	Наадан	Дөдөй
16	Жан <i>ур.</i>	Жан <i>ур.</i>	Жан	Тирүү

³ Девону луготит түрк. Индекс-лугат.//Сост.:Муталлибов С.-Тошкент,1967; Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 1-том.//Котор.: Т.Токоев, К.Кошмоков. –Б., 2011.

⁴ Юсуф Хос Хожиб. Кутаду билиг. //Түз.К.Каримов. –Тошкент: Фан, 1971; Жусуп Хас Ажиб. Кут даарытар билим (Кутаду билиг). //Которгондор: Мусабаева З.М., Кожо Э.-Б., 2008.

17	-бэзүк түрк.	Беленд <i>ир.</i>	Балант	Бийик
18	-	Даулет/давлат <i>ар.</i>	Дөөлөт	Бийлик,сый, мүлк
19	-	Дерд <i>ир.</i>	Дарт	Оору, илдет, кесел
20	-	Дост <i>ир.</i>	Дос	Жолдош
21	-	Дуъа <i>ар.</i>	Дуба	Бата кылуу ырымы
22	-	Адаб <i>ар.</i>	Адеп	Сылык, тартип
23	-	Раст <i>ир.</i>	Ырас	Чын, туура, анык
24	-	Хош <i>ир.</i>	Кош	Жакшы
25	-	Хем <i>ир.</i>	Да	Да
26	јалавач түрк.	Йалавач//Пайгамба р <i>ар.</i>	Пайгамбар	Кудайдын өкүлү
27	-	Кохар <i>ир.</i>	Каухар	Асыл таш
28	-	Лейкин <i>ар.</i>	Эгер	Эгер
29	-	Маклукат <i>ар.</i>	Макулук	Тирүү жан
30	-	Шариъат <i>ар.</i>	Шарыят	Эреже
31	Хуранд <i>ир.</i>	-	-	Жешет
32	Хамир <i>ар.</i>	Хамир	Амир	Буйрук, бийлик
33	Худ <i>ир.</i>	-	-	Өзү
34	-	Хазина <i>ар.</i>	Казына	Казына, байлык
35	-	Хаким <i>ар.</i>	Аким	Аким,

				башкаруучу
36	-	Мүлк ар.	Мүлк	Мүлк
37	-	Душман ир.	Душман	Душман, жоо
38	-	Хурмат ар.	Урмат	Урмат, сый
39	-	Зулжалал ар.	Зулжалал	Славный (эпитет Аллаха)
40	-	Тамам ар.	Тамам	Бүттү, баары
41	-	Рахат ар.	Рахат	Рахат
42	-	Вазир ар.	Вазир	Вазир
43	-	Момун ар.	Момун	Момун
44	-	Адил ар.	Адил	Адил, калыс
45	-	Сифат	Сыпат	Сыпат
46	-	Насихат	Насыйкат	Насыйкат
47	-	Дунйа	Дүнүйө	Дүйнө
48	-	Аалам	Аалам	Аалам, дүйнө
49	-	Зийарат	Зыярат//сыярат	Зыярат
50	Бэзүк ар. “великий, громадный”	-	-	-
51	Көңүл “сердце”	Көңүл	Көңүл	Көңүл
52	Барча	Барча	Барча	Баары, бүт
53	-	Халк	Калк	Калк, эл
54	Тилэк	Тилэк	Тилек	Тилек, мүдөө,

				максат
55	Сэwінч	Сэвүнч	Сүйүнүч	Кубаныч, сүйүнүч
56	-	Кийамат	Кыямат	Кыямат, акыр заман

Ошентип, бул таблицада көрүнүп тургандай, М.Кашгариде (аталган эмгегин 1076-1077-жылдары жазып бүтүргөн) иран-араб сөздөрү саналуу түрдө кездешип, көбүнесе аны эмгегинде байыркы кыргыз дооруна гана мүнөздүү сөздөр жыш колдонулган болсо, Ж.Баласагында (аты аталган эмгегин 1069-1070-жылдары жазып бүтүргөн) араб сөздөрү менен иран сөздөрүнүн саны бир кыйла көп орун алган. Бул фактордун себебин М.Кашгари “араб тилин өзүнүн эне тилиндей эле суудай билгенине” [260, 55-б.] карабастан, өзү түрколог-тилчи болгондугуна байланыштуу нукура өз тилинде таза сүйлөөгө, сабаттуу так жазууга болгон аракети менен түшүндүрүүгө болот. Ал эми Ж.Баласагынын аталган поэмасындагы иран-араб сөздөрүнүн М.Кашгариге салыштырмалуу көбүрөөк колдонулушунун себебин эки фактор менен түшүндүрүүгө болот: биринчиден, ал өз заманынын алдыңкы ойчул-акыны катары чыгармаларынын көркөмдүк деңгээлин көтөрүү максатында иран-араб элементтерин ыңгайлаштырып пайдаланууга атайылап көңүл бурушу мүмкүн жана кезегинде жогорку даражалуу (хас-хажиб) мамлекеттик кызматта иштеген коомдук-саясий ишмер катары Карахан өлкөсүндөгү ислам дининин жайылтылышына өз салымын кошпой сыртта калуусу дагы эч мүмкүн эмес эле (жок эле дегенде өз чыгармаларында жаңы араб сөздөрүн пайдалануу аркылуу), экинчиден, Кашкарда көп жылдар бою жашап калганына байланыштуу өзүнүн поэмасынын соңун ал жерден жыйынтыктап бүтүргөн жана ошол мезгилдеги кашкарлыктар сүйлөгөн тилдик чөйрөнүн нормасынан да четтеп кете албаса керек. Мындай кош тилдүүлүк маселесинин аталган доордо орчундуу проблема болгонун М.Кашгари дагы өз учурунда белгилеп кеткен: “Баласагунда Мавереннахрдан

көчүп келген сугдактар (*сogды – Ж.С.*) турат”, “Баласагундан Исфиджаб бүтүн Аргу шаар калкынын тили чапрашты” [307, 30-б.] деп жазат. Муну изилдөөчү Ж.Жумалиев: “айрыкча сугдактар аргулардын тилине күчтүү таасир тийгизип турган болушу керек. Ошол үчүн ал аргуларды эки тил билгендердин катарына кошкон” [89, 195-б.] - деп тыянактайт.

Демек, 10-11-кылымдардан баштап Орто-Азиядагы түрк урууларынын тилдерине иран-араб тилдеринен сөздөр активдүү кабыл алына баштаганын байкайбыз жана ошол мезгилде кабыл алынган иран-араб сөздөрүн орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмарга киргизебиз. “Манас” эпосунда да ушул орто кыргыз доорундагы лексикалык катмарына мүнөздүү болгон иран-араб сөздөрү орун алат. Мисалы:

Бир өзүнө караган,/Эсеп жеткен канча *жан*! (СО, 2-т, 1995, 56-б).

Кызыл канга боёду,/Кылча *жанды* койбоду. (СК, 2-бет).

Жан иран тилинде «душа (тын)» маанисин билгизет, жогоруда «Манас» эпосундагы учурда «адам, киши» маанисинде колдонулган. М.Кашгариде орун алган *жан* сөзү “Манас” эпосундагы төмөнкү учурда *кара* деген сын атооч сөз менен айкашып, «адамга күч келүү, кара башка күч келүү» маанисин туюнтуу максатында айтылды:

Байнаны айтып салдың-деп, /*Кара жанга* күч келип/

Кабылан Манас баатырым /Калмак боло калдың! – деп,/

Баатырлар кылды тамаша. (СО, 2-том, 1995, 364-бет).

Дуа//*дуба* араб тилинде «кудайга жалынуу, табынуу» деген маанини түшүндүрөт. «Манас» эпосунда ушул маанисинен сырткары «бата алуу» маанисинде да колдонулат:

Ан азирет *байгамбар* /Андан да *дуба* алганмын,/

Аның үчүн бу жашка, /Карыбай келип калгамын (СО, 2-т., 1995, 35-б.).

Арбагына *дуба* кыл /Ай мусулман ошонун.(СО, 2-том, 1995, 314-бет).

Окуп кутпа *дубасын*,/Кызга нике кыйдырды. (СО, 2-том, 1995, 366-бет).

Бул ыр саптарындагы «кудайдын жердеги өкүлү, анын сөзүн адамдарга таркатуучу» маанисин туюнткан *байгамбар* сөзү дагы араб тилинен динге байланыштуу кабыл алынган сөз. Махмуд Кашгариде аталган сөздүн байыркы түрк доорундагы *йалабач* “кабарчы, элчи-вестник” [192, 214-б.] маанисин билгизген *жалавач* “пайгамбар, көзү ачык” [162, 107-б.] деген формасы орун алат, бирок бул байыркы сөз “Манас” эпосунда кездешпейт, анын ордун кийинки *пайгамбар* деген араб сөзү алмаштырган.

Шарият сөзү араб тилинде «ислам дининин закондору, жол – жоболору, адамдын жүрүм – турумдары жазылган эреже китеби» маанисин билгизип, “Манас” эпосунда *шарыят*//*шарият* «ислам дининин жол-жобосу, эрежеси, мусулманчылыктын тартиби» маанисинде айтыла берет:

Шариятты жана уктум, /*Байгамбардын* жарлыгын,
Тилиме келме келтирип, /Шол напсини өлтүрүп,
Мусулман болдум мурунтан. (СО, 2-том, 1995, 60-бет).

Намаз араб тилинде «кудайга жалынуу, ыйбадат кылуу» маанисин туюндурат. «Манас» эпосундагы *намаз* сөзү негизинен ушул «беш маал өз тартиби менен окула турган мусулманчылыктын милдети» деген маанисинде кезигет:

Багымдат *намаз* окушуп, /Азырлап атын токушуп, (СО, 2-т., 1980, 209-б.).

Дыйкан сөзү иран тилинде «жер иштетүүчү адам» маанисин билгизип, азыркы кыргыз тилинде «эгин жана башка айыл чарба өсүмдүгүн эгүү, жерди иштетүү менен кесиптенген адам» [141, 449-б.] маанисин туюнтуучу аталыш катары айтылат. «Манас» эпосунда көбүнчө «акылга бай, өз кесибинин мыкты устаты» деген контексттик өтмө маанисин туюнтуучу сөз катары колдонулат, демек *дыйкан* сөзүнүн семантикалык мааниси деривацияланган:

Дыйканчылык кылам деп /Эсепсиз айтып калганы (СО, 2-т., 1980, 387-б.).
Артымда иним жаш жатыр, /Акылга *дыйкан* көй батыр,
Айтууга менде сөз жатыр (СО, 1-том, 1995, 395-бет).

Кент сөзү согды тилинде *кэнд* «шаар, эл отурукташкан жай, кыштак, сепил, коргон» деген түшүнүктү билгизет. Бул сөз «Манас» эпосунда «шаар,

сепил» маанисинде колдонулуу менен бирге, топонимдик аталыштын ажырагыс туруктуу топоформанты катарында да кездешет:

Эски коргон чалдыбар, /*Кент* бузулган там болор.(СО, 2-т.,1995,61-б.).

Жээкте болгон шаар үчүн /*Жээккент* деген кеби бар.

Ал *Жээккентти* жердеген /Жер жайнаган эли бар,(СО,3-т.,1995,18-б.).

Араб тилинде “сый, бийлик, байлык” маанисин түшүндүргөн *дөөлөт* сөзү “Манас” эпосунда “бакыт” маанисинде, “дүнүйө-байлык, мүлк” маанисинде, “сый” жана “бийлик” маанисинде кездешет:

Кондурат экен кудайым / Башыңа *дөөлөт* кушуну,(СО,1-т.,1995,99-б.).

Кебинди катын албаймын,	Токолум аты Бакдөөлөт,
Кээсине малдын калбаймын,	Толук менде көп <i>дөөлөт</i> ,
Кетсе <i>дөөлөт</i> колумдан	Баласынын жогунан
Анда кедей болуп зарлаймын !	Күтө албады көп сөөмөт.

(СО, 1-том, 1995, 104-бет).

(СО, 1-том,1995,113-бет).

Пул иран тилинде “акча, тыйын” маанисин билдирет. Ушул орто кылымдардагы *пул* сөзүнүн ордуна байыркы кыргыз доорунда *бакыр* “акча” сөзү колдонулган, ал эми 11-кылымда *бакыр* “жез (медь); Кытайдын жез тыйыны” маанисин туюндуруп калган. Бирок “Манас” эпосунда байыркы *бакыр* формасынын ордуна кийинки иран тилинен кирген *пул*//*бул* сөзү кездешет:

Бербей калдым дегенге	Казыналык асыл <i>бул</i>
Беш теңгеден <i>бул</i> берди.	Төөгө жүктөп арттырып,

(СО, 1-том,1995, 119-бет).

(СО, 1-том, 1995, 253-бет).

Асман иран тилинде “көк” дегенди билгизсе, байыркы түрк тилинде *теңри* “көк, асман” маанисин туюнткан. Эгерде М.Кашгариде анын байыркы *теңри* формасы сакталган болсо, Ж.Баласагында ирандык *асман* сөзү алынган. “Манас” эпосунда *асман* “аба, көк” сөзү менен бирге ага синонимдик мааниде турган *обо* (аба) “аба, көк” деген араб сөзү дагы колдонулат:

Көгөргөн *асман* көгүңөр /Он эки катар суу деген,/

Обо болгон буу деген, /Оп менен тиреп тур деген. (СО,3-т.,1995,88-б.).

Асабасын бу туунун /Асман жакка жайылтып.(СО, 3-том, 1995, 63-бет).

Байрактарын камдашып, /Оболотуп көтөрүп, (СО, 3-том, 1995, 62-бет).

Араб тилинен түрк тилдерине кирген *хамир* “эмир, бийлик” сөзү М.Кашгариде *амир* “башкаруучу” [162, 19-б.], Ж.Баласагында *амир* “бийлик” [93, 363-б.] маанисин билгизген, бирок бул форма байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү эмес. “Манас” эпосунда болсо *амир//амыр* сөзү бир канча мааниде кездешет:

Алдырып салган ким дейсиң?/Ак амирин билбейсиң!(СО,3-т.,1995,84-б.).

Бул учурда *ак амирин билбейсиң* деп “кудайдын адам тагдырына эмне деп жазганын билбейсиң” деген түшүнүктү туюнткан мааниде айтылды. Ал эми төмөнкүдөй учурда *амыр* сөзү “бийлигинде, кол алдында” маанисинде колдонулат:

Аны айтып Текес кан, /Амырында канча жан, (СО, 3-том, 1995, 70-бет).

Асман-жерди жараткан /Ак амырын тутуңуз, СО, 2-том, 1995, 144-бет).

Жогорудагы экинчи мисалда болсо *амир* сөзү “кудайдын буйругун, кудуретин тутуңуз, ага баш ийиңиз ” деген контексттик өтмө мааниге ээ болду.

Ошондой эле “Манас” эпосунун лексикасында *көөхар, базар, жамагат, замана, зындан, мамлекет, адил, залим//зулум, китеп, наадан, дарт, дос, адеп, ырас, макулук, балант, шарап ж.б.* иран-араб сөздөрү да орун алат, бирок жогорудагы таблицада көрсөтүлгөндөрдүн ичинен *кош, лейкин, хем, хуранд* сөздөрү гана учурабайт:

Келе молдо жат алат, /Кең дөөлөт деп атанат(СО, 2-том, 1995, 126-бет).

Көзүн көрсөң көөхардан,/Көргөн сайын ошону

Көңүлү тынган канча жан. (СО, 2-том, 1995,136-бет).

Көзүн көрсөң көөхардан,/Тиш орноткон жылжылдан(СО,2-т.,1995,181).

Андаңарчы жамагат,/Баарыңарга эп болсо,

Бай Жакып айтар кеп болсо, (СО, 2-том, 1980, 13-бет).

Аркар баспас зынданда /Басып кайдан жүрөсүң?(СО,2-т., 1995,102-б.).

Ойрон кылып салганың, /*Ырас* беле, калайык, (СО, 3-том, 1995, 48-бет).

Оболку *дарты* козголду, /Тополоңу тоз болду. (СК, 27-бет).

Убалдан коркпой кан төккөн, /*Зулум* чоро дагы бар. (СК, 903-бет).

Маклукаттын баарысын /Базилинде колдогон.(СО, 3-том,1995,52-бет).

Жез челекке куйдуруп /*Жети* меште *шарабын*.(СО,2-том,1980,428-бет).

Заманасы кысылып, /Сан колдон алып кутулуп, (СК, 1232-бет).

Залим туулса бир даары /Бир атанын баласы (СО, 3-том, 1995, 37-бет).

Кара жалдуу куладан,/Каңгырасын бу *наадан*,(СО,2-том,1980,375-бет).

Кыдырата *дос* болгун /Кырк чилтендин өзү ушул. (СК, 238-бет) ж.б.

Ушул орто кылымдарда кабыл алынган иран-араб сөздөрүнүн арасынан айрымдарынын семантикасы метаморфозаланган. Алсак, иран тилинде *базар* “соода кылчу жер” деген бир маанини түшүндүрсө, “Манас” эпосунда ал сөз семантикалык валенттүүлүккө ээ болуп “шаар, калаа, эл жашоочу жер” дегенди туюндурат:

Ар жерин куру койбостон /*Базар* салмак болушту,(СО,3-том,1995,58-б).

Манас аттуу суусу бар,/Базары арбын бу бир шаар.(СО, 2-т.,1980,63-б).

Базар көргөн байкушсуң /Маа жарабайт айтышың(СО,2-т.,1995,378-б.).

Эгерде иликке алынган 11-кылымда жазылган эмгектердин лексикасы менен “Манас” эпосунун лексикасын бири-бирине салыштыра турган болсок, анда аты аталган эпостун лексикалык составынан орто кыргыз дооруна мүнөздүү болгон көп сөздү жолуктурабыз. Маселен, М.Кашгаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгүндө кездешкен сөздөр менен “Манас” эпосунун лексикасындагы сөздөрдүн бири-бирине төп келгендерин салыштырып көрөлү: *сандувач* “сандугач, булбул”, *апа* “эне, апа”, *эгин* “ийин”, *эзе* “эже”, *байрак* “байрак”, *балык* “рыба”, *балчык* “балчык, ылай”, *батман* “оордук өлчөмү”, *бака* “бака”, *билезүк* “билерик”, *бөрк* “бөрк, калпак”, *бурун* “мурун”, *бурчак* “буурчак”, *бугра* “буура”, *dewe* “төө”, *жинжү* “инжи, бермет”, *инч* “тынч”, *йумуртга* “жумуртка”, *кебез* “пахта”, *көпэли* “көпөлөк”, *кериш* “тоонун башы”, *кэрки* “керки”, *кэрпич* “кирпич”, *кишен* “кишен”, *көкүрчүн* “көгүчкөн”, *көрүк*

“көрүк”, *күлүг* “урматтуу”, *лачын* “ылаачын”, *ойун* “оюн”, *оргак* “орок”, *от* “чөп, өсүмдүк”, *очак* “очок”, *өрдак* “өрдөк”, *памук//бамук* “мамык”, *пүк* “бөк”, *савчи* «жуучу», *сэвди* “сүйдү”, *сайрам* “сайрам суу, тайыз суу”, *саман* “саман”, *саран* “сараң, ач көз”, *сарт* “соодагер”, *сагызган* “сагызган”, *сака* “тоо этеги”, *сэб* “сеп”, *сыр* “сыр, боек”, *сыгыр* “сыйыр, уй”, *согун* “пияз”, *сөңүк* “сөңгөк”, *сувук* “суюк”, *суу* “суу”, *табзуг* “табышмак”, *тапуз//табуг* “кызмат кылуу, топук кылуу”, *тавышган* “коён”, таз “таз”, *там* “үй”, *тан* “тен, дене”, *тана* “даана, шток”, *тармак* “тырмак”, *тарыг* “таруу, эгин”, *теңиз* “деңиз”, *тоңуз* “доңуз, чочко”, *топ* “оюн тобу”, *тор* “тор, тузак”, *төр* “төр”, *туйак* “туяк”, *туман* “туман”, *узу* “уйку”, *увут* “уят”, *улар* “улар”, *уча* “уча, арка”, *учмак* “учмак, бейиш”, *үзүм* “жүзүм”, *үки* “үкү”, *бурхан* “буркан, бут, идол”, *чабак* “чабак балык, майда балык”, *чазан* “чаян”, *чэбиш* “чебич”, *чин* “чын”, *кедүк* “жүн чапан”, *бакды//бакты* “карады, көзүн салды”, *жудрук* “муштум”, *жанчук* “жанчык, чөнтөк, капчык” [162, 10-340-б.] ж.б. сөздөрдү салыштырып көрсөтүүгө болот. Анын тууралыгын “Манас” эпосунан алынган төмөнкү мисалдар да далилдеп турат:

Бирден доол байлатып,
Билериги баары алтын,
Билезиги сары алтын,
(СО,4-том, 1982, 99-бет).

Алты *батман* данды жеп
Дан жыттанган чоң Жолой,
(СО,3-том,1981,120-бет).

Кедик койдун тармал жүн
Таза жерге жыктырып,
(СО, 4-том, 1982, 90-бет) .

Жумурунун учунда
Жудруктай майы бар.
(СО, 4-том, 1982, 177-бет).

Ата динден кайт!” – деген.
Биздин тилге “тарт” болду,
Арабыча «*сарт*» болду.
(СО, 3-том,1995, 22-бет).

Тогуз жүз кемпир чогултуп,
Тырмакка салып тыттырып,
(СО,4-том,1982, 90-бет).

Кундуз көрпө тарттырып,
Мамык жастык арттырып,
(СО,4-том, 1982,99-бет).

Таруудай акыл сизде жок!
Жазуудан артык жан өлбөс,
(СО, 3-том,1995, 30-бет).

Отуз миң <i>сыйыр</i> байлатып, Уйга кошуп топостон (СО, 4-том, 1982, 55-бет). Кыйлаң жатыр төмөнкү Кара <i>деңиз</i> , Сыр жакта, (СО,3-том, 1995, 22-бет). Жака, жеңи тегиз тон Ичи <i>кадек</i> , тышы бөз, (СО,4-том, 1982,93-бет). Жазык маңдай, көөхар көз, <i>Инжи</i> тиштүү, ширин сөз, (СО, 2-том,1980,348-бет). <i>Көгүчкөн</i> сууну көрүптүр, Көп чаңкаган кептерге Баарына кабар бериптир. (СО, 2-том, 1995, 33-бет) Тулуму жерге төгүлүп, <i>Турмуктары</i> көрүнүп, (СО, 2-том,1995,107). <i>Учмакты</i> көздөй учасың, Нур кызынан кучасың. (СО, 3-том,1995,42-бет). Заман акыр журтуна <i>Сайрам</i> атка калыптыр. (СО,4-том,1997,283-бет). <i>Сагызган</i> чукуп көзүнү, Сап кылсын шонтип өзүнү! (СО,1-том,1995,258-бет). Күрөктөй болгон кашка тиш / <i>Сагызган</i> чычып койбосун, (СК, 983-бет). Сүт көлдөгү май <i>чабак</i> /Май болуп ыргып турчу эле. (СК, 617-бет) ж.б.	<i>Ала байрак</i> , куу найза Шоодураган көйкашка, (СО, 1-том, 1995, 300-бет) . Каз <i>өрдөктүн</i> көбү бар, Карап көрсө малга жай (СО, 4-том,1997,127-бет). Көңүл тынар сөзү жок, Тетири Көкчө <i>багыптыр</i> , (СО, 2-том,1980,258-бет). Сенден суук сөзүм бар, <i>Жуучу</i> келген өзүм бар. (СО,2-том,1980,358-бет). Кызыл алтын дилдеден <i>Жанчыгыңа</i> сал – деди, Кырк миң алтын ал –деди, (СО, 2-том,1995,16-бет). <i>Саман</i> балбан барганы, Сарайдагы бутуну (СО, 2-том,1995,137-бет). <i>Сүйүп</i> мээрим канбады, Аркасында баатырдын (СО, 4-том,1995,103-бет). <i>Кебездин</i> тоосун кыдырсын, Ополдун тоосун ойлосун, (СО,1-том,1995,253-бет). Ошо жерде көрүп ушуну Бөйөн менен <i>чаянды-</i> (СО,1-том,1995,336-бет).
--	--

Мына ушул мисал катарында М.Кашгаринин сөздүгүнөн алынган дээрлик 80% сөз байыркы кыргыз доорундагы жазма булактарда орун албаганына байланыштуу, саналып көрсөтүлгөн сөздөрдүн тобун орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмарга киргизсек да болот. Себеби Орхон-Энесай жазма эстеликтеринде ушул лексикалык катмардын арасынан *күлүг, чаблы (лачын), нүк (бөк), тагышган (табышган), тарыг, эзе (эче), ана, төр, увут (уйат)* сыяктуу сөздөр гана учурайт. Балким, бул сөздөр байыркы кыргыз доорунда колдонулушу да толук мүмкүн, арийне алардын Орхон-Энесай жазма эстеликтеринде учурабаган фактысына байланыштуу биз ал сөздөрдү орто кыргыз доорундагы сөздөрдүн катмарына кошобуз.

Жогоруда саналып көрсөтүлгөн сөздөрдүн арасындагы байыркы кыргыз дооруна да мүнөздүү болгон *деве, суw, узу, күлүг* сыяктуу сөздөрдү орто кылымдык кыргыз тилинде болуп өткөн фонетикалык жана семантикалык кубулуштарды анализдеп көрүү максатында талдап көрөлү. Алсак, *төө* сөзүнүн байыркы формасы *тева* түрүндө болсо, кийинчерээк 11-кылымдарда каткалаң /т/ > /д/га жумшарып *деве* түрүнө өтүү менен /в/ тыбышынын интервокалдык позицияда жумшарып /v/ болуп айтылганы көрүнүп турат. “Түрк тилдеринин байыркы (б.а. пратюрк) мезгилинде көп сөздөрдүн башы *т, с, ч* каткалаң үнсүздөрү” менен башталгандыгын академик Б.Орузбаева да белгилеп көрсөтөт [189, 60-б.].

Байыркы кыргыз доорундагы *суг* сөзүнүн аягындагы жумшак /г/ тыбышы жана *суб* сөзүндөгү жумшак /б/ тыбышы кууш эринчил /у/ тыбышынын таасири аркасында эринчил /w/ дифтонгусуна айлануусуна түрткү болгон: *суг > суw, суб > сув > суw*. Дагы бир фонологиялык кубулуш бир муундук **V** түзүлүшүндөгү байыркы *у* “уйку” уңгусу узарып эки муундук түзүлүштөгү VCV *узу* “уйку” формасына өткөндүгүндө жатат: *у > узу > уйу > уйку*. Мында *у* эң байыркы [192, 229-б.] праформасы болсо, *узу* 11-кылымдагы [162, 300-б.] формасы, *уйу* 13-кылымдагы [68, 607-б.] формасы жана *уйку* кийинки формасы болот. Демек, сөздүн тыбыштык-муундук структурасы эволюцияланган. Профессор Б.М.Юнусалиев [278, 41-б.] азыркы кыргыз тилиндеги *уйку* сөзү *уй* деген

этишке –*кы* деген өнүмсүз аффикстин уланышы аркылуу пайда болгон деп эсептейт. Бирок бул *уй* деген этиштин праформасы у “уйку” түрүндө болуп, андан *уй* > *уйу* “укта” > *уйку* болуп өнүккөндүгү даана байкалып турат. Мына ушундай тилдик кубулуштардын айрым бир белгилери “Манас” эпосунун текстинде да сакталып калган:

Уйкуга көзү барыптыр, /*Уюп* уктап калыптыр.(СО, 1-том, 1995, 88-бет).

Уйкусу канбай жупжуда,(СО, 4-том, 1982, 155-бет).

Тow Алтайга таяндык,/Турактуу Чылан жолунан,/

Тозоку Жолой колунан /Тогуз жүз *təw*дө чай алдык.(СО,3-т, 1995,15).

Толук жери ушу окшойт,/Суу түгөнгөн чөлгө окшойт,(СО,4-т.,1997,28).

Бектеринен *бешөвү* /Атемирге барганы. (СО, 2-том, 1980, 368-бет).

Аркан бою муз *дагдан* /Ачбуудан аты ыргыды. (СО, 2-том,1995,27-бет).

Көрсөтүлгөн 3,4,5-мисалдардын ыр саптарындагы *tow*, *təw*дө, *суу* сөздөрү кол жазмада ушул таризде жазылган, бирок аны катчылардын катасы катары адабий тилге жакындаштырышып *тоо*, *төөдө*, *суу* түрүндө оңдоп коюшкан. Оозеки айтымда, айрыкча “Манасты” айтып жатканда анын обонуна ылайык ушул түрүндө айтыла берет. Мындай өзгөчөлүк “Манас” эпосунун лексикалык катмарларында реликтилик формада сакталып калган тилдик кубулуштун белгиси болушу да мүмкүн. Себеби эпостогу *бешөвү*, *даг* сыяктуу структурадагы сөздөр байыркы формасына жакын.

Ошондой эле орто кылымдарда кыргыз лексикасындагы кээ бир сөздөрдө семантикалык жактан метаморфозалык өзгөрүүлөрдүн жүргөнү даана байкалат. Маселен: байыркы кыргыз доорунда *күлүг* “атактуу, даңктуу” [192, 221-б.] деген маанини туюнтса, орто кылымдык кыргыз тилинде *күлүг билге* “урматтуу илимпоз” [162, 173-б.] деген маанини билгизген, “Манас” эпосундагы жана азыркы кыргыз тилиндеги тыбыштык формасы *күлүк* “мыкты жүгүргөн, жүрүшү, чуркаганы тез, ылдам” жана “тынбай удургуй берген, тез-тез өзгөрүлүп турган учкул (өтмө); алдында жүргөн мыкты экенин көрсөткөн

эпитет (өтмө)” [142, 135-б.] сыяктуу маанилерди билдирет. Демек, *күлүг* сөзүнүн семантикасы деривацияланган.

Орто кылымдардагы кыргыз доорунун экинчи этабы 13-кылымдын башынан тартып 15-кылымдарга чейинки монгол мезгилине туура келет. Бул доордо айрым түрк тилдери тууралуу кыскача маалыматтар камтылган араб, фарсы (иран) тилдериндеги сөздүктөр, грамматикалар жана адабий чыгармалар жазылган. Атап айтканда, “1245-жылы Египетте түзүлгөн “Китеб тарджуман түрки ва аджеми ва лугат ва фарси” – түрк-араб-фарси сөздүгү, 13-кылымда “Эл-Каванин эл Куллия ли-дабт эл-лугат ат-туркиа” – Түрк тилдеринин толук системаланган эрежелери, Ахмед Югнекинин “Хибатул-Хакайик”, “Огуз наме” – Огуз тууралуу уламыш, 14-кылымдарда “Китеб булгат ал-муштак фи-лугат ат-түрк ва-л-кипчак” – Түрк жана кыпчак тилинин грамматикасы, “Ат-Тухфат-уз-Закиа фил-Лугати-т-Туркин” – Түрк тили тууралуу өзгөчө сыйлык” [11, 16-б.], 1340-жылдары Кутбанын “Хосров - у Ширин” поэмасы, 1353-жылдары Хорезминин “Мухаббат-намеси”, 1391-жылы Сайфи Сараинин “Гулистан би-т-турки” [91, 72-б.], 15-кылымдарда Фирдоусинин “Шах-намэ” [250, 12-б.] поэмалары ж.б. атактуу чыгармалар жаралган.

Аталган эмгектердин орто кылымдардагы кыргыз элине түздөн-түз тиешеси болбосо дагы, ирегелеш жашаган башка түрк уруулары аркылуу белгилүү болуп, аз болсо да ошол мезгилдеги кыргыз тилине кайсы бир деңгээлде кыйыр таасирин тийгизиши мүмкүн. Айрыкча, аталган доордо жазылган адабий чыгармалардын ичинен эң атактуулары кыргыз элине оозеки түрүндө болсо да белгилүү болуп турушу толук ыктымал, себеби оозеки чыгармаларда 14-кылымдагы Кутбанын “Хосров менен Ширин” поэмасы сыңарындай мотивде “Аксаткын менен Кулмырза”, Сарынжы-Бөкөй”, “Жаныбек менен Гүлбайра” сыяктуу кичи дастандарды кыргыз акындары да ырдашкан. “Манас” эпосунда болсо Огуз хан, Рүстөм баатыр, “Шах-наме” жөнүндө үзүл-кесил маалыматтар кездешет. Мисалы:

Эр *Үрүстөм* Дастандын

Обурагын чакырып,

Жомок кылып айттыңар

Самнаарман арстанды-

Кайра тартпас баштанды. (СО, 1997,4-том,153-бет).	Эр <i>Үрүстөм</i> Дастанды (СО,3-том,1995,37-бет).
Азыркысы абандын <i>Үрүстөмдөй</i> сыягы (СО,1997,4-том, 295-бет)	Башкы тарых <i>Шаа нама</i> Барып андан карачы! (СО,3-том,1995,38-бет).
<i>Угуз кан</i> болду уулу деп, /Урууга маалим ушу кеп./ <i>Угуз кандын</i> үч уулу, /Ушу жерде калсак деп,/	
Бу да айнып туруптур. (СО,3-том,1995,39-бет).	
Үлкөн атам <i>Угуз кан</i> , /Кырга көчкөн эл үчүн <i>Кыр угуз</i> – деп, жугузган, /Кырк уруу болгон кыргызым Бир атадан туушкан, (СО, 4-том,1997,289-бет).	

13-15-кылымдарда орто-азиялык түрк жазуу традицияларынын салтын улап “Хибатул-Хакаик”, “Киссас ал-анбиа”, “Тефсир”, “Тазкира-и авлия” [250, 10-б.] чыгармалары жаралат жана алардын жалпы стилинде сакталган диний-дидактикалык традиция Орто Азияда 19-кылымдарга чейин улантылган. 13-14-кылымдарда Урал жана Волга бойлорунда түркчө Алтын Ордо адабияты дагы өзүнүн гүлдөгөн дооруна жеткен. Алсак: “Кисса-и Юсуф”, “Мухаббат-намэ”, “Тулистан”, “Хосров-у Ширин” [250, 10-б.] ж.б. белгилүү эмгектер жаралган.

Орто Азиядагы акындардын поэтикалык тилинин көркөмдүгүн изилдеген В.Д.Артамошина [16, 9-12-б.] жогоруда аты аталган чыгармаларды Орто Азия элдеринин адабий чөйрөсүнө кеңири таанымал болгонун белгилейт жана 15-кылымга чейинки жазма түрк тили оозеки түрк урууларынын тилине жана карахандар мамлекетинин адабий тилинин традицияларына негизделгенин баса көрсөтөт. Ал эми 15-кылымдан тартып араб жана перс тилдеринин үлгүсүнө салып адабий-көркөм тилди өркүндөтүү (өзгөчө, поэзиянын араб-ирандык “аруз” ыкмасын) аракети жана аны коомдук чөйрөдө кеңири колдонуу тенденциясынын күчөгөндүгүнө байланыштуу, баштагы түрк лексикасынын нукура негизи жардыланып, түрк сөздөрүнүн ордуна араб-перс сөздөрү активдүү колдонулуп, түркчөдөн көбүнесе жардамчы этиштер менен кызматчы

сөздөр гана колдонулган кунарсыз тилге айлана баштаганына токтолот. Албетте, мындай экстралингвистикалык факторлор ал доордогу оозеки жана жазма адабияттын тилине өз таасирин тийгизбей койгон эмес, ушунун натыйжасында жана ар кайсы топтогу этностор ортосундагы түрдүү алакалардын негизинде Орто Азиядагы түрк элдеринин тилинде дагы лексика-семантикалык жактан бир топ өзгөрүүлөр жүргөн. Алсак, байыркы кыргыз доорунда *илгерү күн тогсыка, биргерү күн ортусыңару, курыгару күн батсыкыңа* [192, 53-б.] “илгери күн чыгышта, оңго – түштүктө, артка күн батышта” деген сүйлөмдөрдө *күн* сөзү “асман телосу, күн” маанисинде эле колдонулган болсо, орто кылымдарда ага кошумчаланып “таңдан кечке чейинки мезгил” маанисине ээ болгон. Мисалы: Махмуд Кашгариде *күн* “солнце”, *күн* “день” [162, 174-б.], Ахмед Югнакиде жана Рабгузиде *күн* “день” [16, 19-б.]. “Манас” эпосунда *күн* “асман телосу”, *күн* “мезгил аралыгы”, *күн* “белгилүү бир доор, замана”, *күн* “турмуш-тиричилик, жан сактоо”, *күн* “аба-ырайы” маанилерин туюндурат. Мисалы:

Алган экен атабыз /*Күн* чыгыштын тарабын. (СО, 3-том, 1995, 21-бет).

Ушу күндө балдарың /Уйгурга кыргын салганы (СО,3-том,1995,22-бет).

Кырк күнкү кыштын суугунда, /Өлүмгө жаның жуугунда,

Кырк күнкү жайдын ысыкта/Аманат жаның кысылса,(СО,3-т,1995, 34).

Канчалык күнү чапса да /Кардыкпай турган адаты(СО,3-том,1980,87-бет).

Көрбөй турбу көзүңүз/Чыгып күндүн калганын? (СО,1-том,1995,105-бет).

Баш күнүмөн мал жыйдым /Бала менен ишим жок.(СО,1-том, 1995,83-бет).

Күн чыгыш карай жол менен/Алакең кетти аргытып,(СО,4-том,1982,151-бет).

Бир жумадан бир жума /*Күн* ачылбай жуп-жуда. (СО, 4-том, 1982, 159-бет).

Күн көрүндү жаркырап,/Күчтүү жел жүрдү заркырап,(СО,4-том,1982,159).

Эгерде байыркы кыргыз доорунда *тап//тапла* [192, 226-б.] сөзү “элине кызмат өтөө, эскерүүнү”, мисалы: *элимге тапдым* “элиме кызмат өтөдүм” дегенди билдирсе, Махмуд Кашгариде *тапди* [162, 248-б.] “кызмат кылды, табынды, тапты” маанилерин билгизет. Аталган сөз 15-кылымдагы Лютфинин

“Гул-у Навруз” – Гул менен Навруз (1411-жыл) поэмасында *тапуклыг* “табынуучу”, 14-кылымдагы Рабгузинин “Киссас ал-анбиясында” *тапуз* “кызмат” [16, 20-21-б.] түрүндө кездешсе, “Манас” эпосунда болсо “табынуу, сыйынуу” маанисин менен кездешет жана азыркы убакта анын байыркы “элге кызмат кылуу” деген мааниси унутулган:

Намазым деп окудуң. /Күндү көрүп *табындың*, (СО, 3-том, 1995, 51-бет).

Кара чоюн бут куюп, /*Табынган* кандай наркыңар?(СО,3-том,1995,51-бет).

Бутуңузду койгун да,/Жаратканга *табын* – деп. (СО, 1-том, 1995, 335-бет).

Ушул орто кылымдык кыргыз тилинин өнүгүшү тууралуу окумуштуулар арасындагы көз караштар негизинен бирдиктүү. Маселен, Э.Тенишев [239, 18-б.] байыркы кыргыздар аларга касташкан кидан жана найман урууларынын кысымы астында 12-13-кылымдарда акырындап батышка карай жылып, негизинен кыпчак тилдүү түрк уруулары менен катнаш түзүшкөнүн жана көп убакытка Алтайда турушуп, ал жердеги түрк тилдүү алтайлыктар менен тыгыз тилдик карым-катнаштын натыйжасында жаңыланган орто кыргыздык элдик-оозеки тили түзүлгөнүн баса белгилеп, лексикасы байыркы сибирлик типтен алыстап ортоазиялык типке жакындашканын, эринге карай үндөшүү кубулушунун күчөгөнүн, кийинки созулмалардын же дифтонгдордун пайда боло баштаганын жана Алтай периодунан кийин кыргыз урууларынын Тянь-Шанга оошу кыргыз элинин жана азыркы кыргыз тилинин түзүлүшүнө алып келгенин айтат. Б.М.Юнусалиев [278, 206-207-б.] дагы азыркы кыргыз тилиндеги жалпы элдик белгилер 14-кылымдарга чейин, керек болсо 12-кылымдарга чейин эле негизделип калган деген пикирге келет жана анын себебин 10-12-кылымдардагы кара кытайлардын чапкынынан кийин эле Чынгызхандын кыйраткыч казаттарынын башталышы, андан аркы Моголстандагы тынымсыз ички чыр-чатактар менен 15-кылымдан кийинки калмактардын узакка созулган чабуулдарынын натыйжасында кыргыздар өз алдынча бириге алышпай чачыранды абалга кабылышкандыктан, андай кырдаалдарда азыркы кыргыз тилинин жалпы элдик негизинин

калыптанышынын мүмкүн эместиги менен түшүндүрүп, кыргыз урууларынын тилиндеги жалпы элдик белгилердин калыптануу процесси 12-кылымдарга чейинки мезгилде Алтай тараптарда жүргөнүн баса белгилейт.

Кыскасы, орто кылымдык кыргыз доорунун экинчи этабында кыргыз тилиндеги өзгөрүүлөрдүн кандайча жүргөндүгү тууралуу тике жазма булактардын жок болгондугуна байланыштуу, аталган доордогу тилдин лексикалык абалын жана анын өнүгүү деңгээлин илимий негизде тактап, аныктай албайбыз. Бирок жогорудагы “Манас” эпосундагы мисалдардын негизинде бул доордогу кыргыз тилинде да лексика-семантикалык өзгөрүүлөрдүн болуп өткөндүгүн, лексикада негизинен иран жана араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн көбөйө баштаганын, кыргыз тилинин сибирлик байыркы көөнө фонетикалык-грамматикалык негизине ортоазиялык түрк, иран тилдеринин таасири тийе баштаганын байкайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунда орто кылымдардагы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар байыркы лексикалык катмарлардан төмөнкүдөй бир катар өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

- Эпостогу орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмардагы айрым сөздөр фонетикалык формасы жагынан сезилерлик өзгөрүүлөргө дуушар болгон;
- Эпостогу орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмардагы сөздөрдө семантикалык жактан метаморфозалык өзгөрүүлөр пайда болгон, б.а. семантикалык деривация кубулушу жүргөн;
- Орто кылымдардагы кыргыз тилине иран жана араб тилдеринен сөздөрдү кабыл алуу процессинин биринчи этабы башталган.
- Бул доордо Махмуд Кашгариде байыркы түрктүк белгилер туруктуу сакталса, Жусуп Баласагында иран-араб элементтерине карай басым оой баштаган;
- Өзгөчө ислам дининин кеңири кулач жайышы аркылуу араб сөздөрү, Орто Азияда жашаган тохар, согды элдеринин таасири аркасында иран сөздөрү аларга коңшу турган кыргыз жана түрк элдеринин тилдерине

кабыл алына баштаган. Экинчи жагынан, ирегелеш жашаган ортоазиялык түрк-монгол урууларынын тили белгилүү бир деңгээлде кыргыз тилине кыйыр түрдө болсо да өз таасирин тийгизбей койгон эмес жана тилдеги андай процесстердин изи “Манас” эпосунун лексикасында да реликтилик формада сакталып калган.

§ 2. “Манас” эпосундагы кийинки кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар

“Манас” эпосундагы кийинки кыргыз доору 15-кылымдан тартып биздин күндөргө чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Кийинки кыргыз доору түрдүү тарыхый өзгөрүүлөргө бай, б.а. бул этапта дагы эл тагдырына олуттуу таасирин тийгизген окуялар биринен сала бири өтүп турган. Атап айтканда: “15-17-кылымдарда кыргыз эли түндүгүндөгү чек арасы казактар, түндүк-чыгышы ойроттор, түштүк-батышы Моголистан менен саясий жана аскердик мамиледе болушкан” [11, 16-б.]. “1420-жылдары калмактардын Моголстанга жортуулу башталган. 1514-жылдагы монгол ханы Султан Саид Кашкарды басып алган жана бул күрөштө ага Мухаммед кыргыз зор жардам көрсөткөн, бул үчүн ал Моголстанга жиберилген жана ага кыргыздардын бардыгы баш ийген. Мухаммед Түркстанга, Сайрамга жана Ташкенге кол салып турган” [29, 46-б.]. Андан кийин казактар монгол ханы Эсен-Буканын колдоосуна таянып, Чүй бооруна журт которуп келишкен. Натыйжада кыргыздар менен казактар жалпы саясий турмушта жашашкан” [29, 47-б.]. Андан кийинки мезгилдерде кыргыздар тууралуу Тахир хан, Рашид-хан, Хакк-Назар, Махмуд-Султан, Абдулла-ханга байланышкан тарыхый окуяларда эскерилет. 16-17-кылымдарда кыргыздарды “Моголстан токойлорунун арстандары” [29, 50-б.] деп да аташкан. Кийин кыргыздардын калмактар менен болгон, Кокон хандыгы менен болгон согуштары, Орус империясы менен ийгиликтүү болбосо да, өз жеринин боштондугу үчүн күрөш жүргүзүп келишкени жөнүндө үзүл-кесил маалыматтар тарых барактарынан кездешет. Бирок бул окуяларга карабастан кыргыз элинин негизги бөлүгү 15-кылымда азыркы орун алган аймагында

туруктуу жашап турушкан. Бул жөнүндө профессор Б.М.Юнусалиев [278, 204-б.] тарыхый документтердин маалыматтарына таянып, кыргыздардын негизги бөлүгү Борбордук Тянь-Шанда 16-кылымдарда эле жашап турушканын жана Октябрь революциясы болгон учурда адыгыне, мунгуш, тагай, ичкилик урууларынын мурунку 17-кылымдарда жайгашкан жерлеринде дале жашап турушканын айтат.

Кыскасын айтканда, бул доордо Жети-Суу аймагында тарыхый окуялар менен саясий-коомдук өзгөрүүлөр тынымсыз жүрүп турган. Экинчи жагынан, 16-кылымдарда кыргыз эли калмактардын чапкынынан сүрүлүп Памир, Фергана, Гисар тараптарга жылышканы маалым жана азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы негизги өзгөчөлүктөр да ушул мезгилдерде пайда болгон, б.а. аталган тарыхый этапты азыркы кыргыз тилине иран-араб сөздөрүн кабыл алуунун экинчи активдүү этабы катары кароо керек. Ал жөнүндө профессор Б.М.Юнусалиев: “16-кылымдын башында Памир, Гисар, Фергана өрөөндөрүнө көчкөн кыргыз урууларынын тилине иран сөздөрүн кабыл алуу айрыкча мүнөзгө ээ болгон. Бул жерден кыргыздар иран тилдүү тажиктер менен тыгыз тилдик байланыш түзүүгө аргасыз болушкан. Демек, кыргыз тилиндеги ирандык кабыл алуулардын көп кылымдык тарыхы бар” [278, 220-222-б.] – дейт.

Демек, иран-араб сөздөрүнүн кыргыз тилине активдүү кабыл алынышы негизинен ушул кийинки кыргыз дооруна туура келет. Иран сөздөрүн кабыл алуу процесси андан мурунку 11-кылымдарда эле башталганын биз Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагындын эмгектериндеги фактылардын негизинде далилдеп көрсөткөнбүз жана ал мезгилдерге мүнөздүү болгон иран-араб сөздөрүн “Манас” эпосунун лексикалык составынан дагы табууга боло турганын тастыктаган мисалдарды бергенбиз. Ал эмес кыргыз тилинин лексикасын кезинде абдан тыкыр изилдеген профессор Б.М.Юнусалиев [278, 220-221-б.] да учурунда иран-араб сөздөрүнүн кыргыз тилине кабыл алынышы 11-кылымдарда эле башталганын айткан жана анын айкын далили катары *кабар, кагаз, кат, баа* сөздөрүн мисалга келтирген.

Демек, кыргыз тилине иран сөздөрүн кабыл алуу процессинин 1-этабы 11-кылымдан башталган, б.а. айрым кыргыз урууларынын Алтайдан Тянь-Шанга жылуусуна байланыштуу Орто-Азиядагы иран тилдүү согды, тохарлар менен болгон алгачкы тилдик алакалар түзүлгөн. Ал эми анын экинчи активдүү этабы 16-кылымдан башталат. Ушул мезгилдерде иран тилдеринен кыргыз тилине соода-сатыкка, багбанчылыкка, дыйканчылыкка, курулушка жана турмуш-тиричиликке ж.б. тармактарга байланыштуу көптөгөн сөздөр өздөштүрүлгөн. Маселен: *соода, арзан, майда, тараза, нарк, пайда, пахта, бак, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно, бадам, алча, дарбыз, терезе, ылай, мык, дубал, чатыр, багбан, зергер, мүнүшкөр, маймыл, мекиян, илегилек, кетмен, замбирек, канжар, паранжы, аташкүрөк, манат, чарба, кожо, парбадигер, душман, ширин* [278, 222-225-б; 11, 160-161-б.] ж.б. Азыркы кыргыз тилинин активдүү лексикасында да иран сөздөрүнүн саны кыйла көп, К.Дыйканов белгилегендей: “лексиканын 6,56 % ын түзөт” [70, 6-б.]. Анткени иран сөздөрү турмушбуздун өтө маанилүү чөйрөлөрүндө колдонулгандыктан, кыргыз тилинин байышына да жагымдуу таасирин тийгизген.

“Манас” эпосунда орун алган кийинки кыргыз дооруна тиешелүү иран сөздөрүн колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүп кароого болот:

- 1) Соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода, арзан, тараза, нарк, базар, зер, пул, соодагер, тараза, пайда, майда, зумурут, дилде*:
Арзан кыргыз деп туруп, /Арам өлүп калбаңар! (СО, 4-том, 1997, 123-бет).
Эч бир байда көрбөстөн /Эми чыкты биздин жан. (СО, 4-том, 1997, 129-бет).
Кылдырды соода каныңыз, /Кызыгын көрүп алыңыз (СО, 1-том, 1995, 253-бет).
Жүгүн чечип караса /Зумурут, көөхар таш экен, (СО, 1-том, 1995, 269-бет).
Тартып калба бир күнү /Тараза-мийзам тарлыгын. (СО, 3-том, 1995, 41-бет).
Үч нарына жүктөгөн /Кызыл *дилде зар* экен. (СО, 2-том, 1980, 416-бет).
Баарысынын баасы, /Кыйла кыздын кыйыны, (СК, 921-бет).
Качып жүрөт шокшоктоп, /Жети жүзүн *майдалап*, (СК, 443-бет) ж.б.

2) Багбанчылыкка байланыштуу сөздөр: *бак, бакча, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, анар, мейиз, данек, дарбыз, алмурут, мисте, бадам, алча, гүл, гүлзар, чарбак, чынар ж.б.*:

Алма, жүзүм, алмурут /Алча, анар дагы өсүп, (СО, 1995, 2-том, 49-бет).

Анарлары бышыптыр, /Алмурут, алча эзилип, (СО, 1995, 2-том, 74-бет).

Тамагынан көрүнөт, /Кара мейиз жеген аш! (СО, 1995, 2-том, 152-бет).

Тамашасын карап ал /Мөмөлөрү бышып тур, (СО, 1-том, 1995, 338-бет).

Боз үй тигет кыргыз деп /Бакчанын багын кыйдырып, (СО, 2-том, 1980, 404).

Алма, бадам жуда бар, /Алча, жүзүм бу да бар. (СО, 2-том, 1980, 354-бет).

Эгер амыр кылса асман-жер /Бир мистеге толбогон. (СО, 3-том, 1995, 52-бет).

Чырпыктары чынардай, /Чынарлары мунардай, (СК, 37-бет) ж.б.

Багбанчылыкка байланыштуу сөздөр «Манас» эпосунда айрыкча түштүк тарапта (Анжиян, Кокон, Букар ж.б.) жашаган элдин турмуш-тиричилигин же жергиликтүү колоритин сүрөттөөдө даяр тилдик көркөм каражат катарында кеңири колдонулат. Профессор Б.М.Юнусалиевдин [278, 224-225-б.] эрте отурукташып дыйканчылык менен кесиптенишкен уйгур, өзбек, тажик элдеринин таасири аркасында көбүнесе түштүк тараптагы кыргыздардын арасында бакчачылык, багбанчылык сыяктуу жаңы тармактар өздөштүрүлө баштаганын айтканы бар. Албетте, байыркы доорлордо кыргыздар жалаң эле көчмөнчүлүк менен гана жашоо кечирбестен, аңчылык, дыйканчылык, устачылык, зергерчилик, узчулук сыяктуу кесиптер менен дагы алектенишкен. Улуу Кыргыз Дөөлөтү кулагандан кийин кара-кытайлардын, монголдордун, калмактардын кыйраткыч чапкындарынын натыйжасында 5-6 кылымга жакын өздөрүнүн мурунку экономикалык жана маданий жетишкендиктеринен ажырап, аргасыздан согуштук-көчмөнчүлүккө негизделген жашоого өтүп ыңгайлашууга туура келген. Анын натыйжасында дыйканчылык, зергерчилик, курулуш, соода-сатык тармактарында мурда колдонулуп келген көөнө кыргыздык сөздөрдүн басымдуу бөлүгү бара-бара унутулуп, алардын ордун жогорудагы жаңы кирген иран сөздөрү ээлей баштаган.

3) Дыйканчылыкка байланыштуу: *дан, пахта, күрүч, жүгөрү, калемпир, мурч, беде, амбар, дүмбүл, кетмен:*

Кетмен чаап шакылдап, /Башчы болгон Басаңкул(СО,1-том,1995,276-бет).

Алтымыш кабат *пактада* /Жайнап жаткан Сааниге(СО,2-том,1980,399-бет).

Амбарда буудай аш болуп, /Аттарым семиз мас болуп,(СО,1-том,1978,75-б.).

Чыгып турган мистеден,/Тышы сөөк, ичи *дан* (СО, 2-том, 1980, 432-бет).

Баштан аяк басмалап, /Чачма *күрүч* тарттырып, (СО, 4-том, 1982, 52-бет).

Кара *мурчтан* буулаган, /*Калемпир* менен суулаган,(СО,4-том,1982,85-б.)

Ушул кийинки доордо байыркы кыргыз доорундагы дыйканчылыкка байланыштуу колдонулган *эгин, эгиндик, аңыз* (айдоо жер) сыяктуу сөздөр менен бирге, жаңы маданий өсүмдүктөрдүн өздөштүрүлүшүнүн натыйжасында алардын *пахта, дан, күрүч, жүгөрү, беде* ж.б. сыяктуу аталыштары жана жерди иштетүүдө пайдаланылуучу айыл-чарба шаймандарынын *кетмен, амбар, аташкүрөк* сыяктуу жаңыча аталыштары айтыла баштаган. Ал эми байыркы кыргыз доорундагы “эгин себилген жер” деген маанини туюнткан жалпы түрктүк типтеги *тарлаг* өңдүү сөздөр кийинки доордо көөнөрүп колдонуудан чыккан. Азыркы мезгилде *тарлаг* деген тыбыштык формадагы сөз кыргыз тилинин лексикалык курамында жолукпайт жана аталган сөз К.К.Юдахиндин сөздүгү менен “Манас” эпосунда дагы учурабайт.

4) Курулушка байланыштуу сөздөр: *терезе, устун, ылай, такта, мык, дубал, чатыр, шып, бакса, айбан, аспап, астана, мор, сарай, мейманкана, авуз, чеч (вила), акыр, дандыр, кен, күмбөз, күлбото, календеркана, күлкана, моло, мүрзө, панжара, сарай, чалдыбар* ж.б.:

Алтын барда бетинде, /Алтындаган *тактада*, (СО, 2-том, 1980, 398-бет).

Манас кирген *сарайдын* /Кеңдигинен сыйдырып, (СО, 2-том, 1980, 404-бет).

Бектер кирип отурган /*Мейманкана* киргизгин, (СО, 2-том, 1980,365-бет).

Басып жолго салганым, /*Авуздун* жогор жагынан (СО, 2-том, 1980, 367-бет).

Таш күмбөзүн талкалап /Такыр чаап өттү эми (СК, 14-бет).

Мейманкана беш сарай /Бекемдиги бир далай (СК, 14-бет).

Жез түркүктүү чатырга, /Каяша берген адам жок (СК, 44-бет) ж.б.

- 5) Кесипке, коомдук-саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: уста, зергер, багбан, дыйкан, соодагер, чабандес, акын, дарыгер, мандикер, наабай//наабайчы, кенизек, бадачы, бакалчы, шаа, паша, балбан, падыша, бечара, дарыгер, зардал, муршап, мандикер, өнөрпоз, чалыяр, чилтен, мүнүшкөр, кедей, календер ж.б.:

«Кербенчилер, соодагер, /Таап бастыр жолунду, (СК, 163-бет).

Мандикердин баарысы /Басандан коркуп калтылдап,(СО,1-том,1995,276-б.).

Наабайчынын дандырын /Талкалай чаап түк койбой.(СО,2-том,1980,411-б.).

Саратан күнгө койдуруп, /Усталыктан кылдырган, (СО,2-том,1980,390-б.).

Жети жамбы көтөрүп /Жети кенизегине /Жетип Ажың барганы(СО,2-т,398-б).

Бадачы болсоң келгин деп / Ордого келип бакырып.(СО,2-том,1980,394-б.).

Бакарчым аты да Манас, /Бакалчым аты да Манас. (СО, 2-том, 1980, 401-бет).

Жаратка дары салдырып, /Жата турсун Кырмуз шаа. (СО, 2-том, 1995, 30-б.)

Баашадан аскер барууга /Байкап турсам жолу жок. (СО, 1-том, 1995, 252-б.).

Багып-күтүп алсын деп, /Падыша кайда малчың деп,(СО,2-том, 1980, 394-б.).

Нескараны колдогон /Элүү балбан дөөсү бар, (СО, 1-том, 1995, 277-бет).

Аты Кызыр кырк чилтен /Айкөл эрдин жолдошу, (СК, 201-бет).

Тырып жыгылып, бечара /Дүнүйөдөн кетиптир. (СК, 623-бет) ж.б.

- 6) Турмуш-тиричиликке байланыштуу сөздөр: дутар, паранжы, парда, шейшеп, дасторкон, чырак, чынжыр, кулпу, бокчо, дандыр, казан, килем, манат, мумия, көкнар, дары, кебеп, кымкап, сарпайы, башайы, канжар, шамыян, бадана, бапик, баяндос, дастар, жасайыл, жекендос, келтек, кисе, кепич, кумура, кундак, маасы, накер, ободо, оромол, топу, турнабай, устара, чайдоос, чыны, чырак, шамшар, шым ж.б. :

Найзанын учу жылтылдап, /Аскердин башы кылкылдап,(СО,2-т.,1995,120-б.).

Канжарлары колунда, /*Каршы-терши* жатыптыр (СО, 2-том, 1980, 398-бет).
Беренжилүү тондору, /*Пери* ургандай теңселип, (СО, 2-том, 1980, 413-бет).
Кызыл кымкап дейилде /*Үч сарпайы* кийгизди,
Башайы менен *бейкасам* /*Тогуз сарпай* кийгизди, (СО, 2-том, 1995, 380-бет).
Кыйбат баа дарыны /*Жарасына* агызып, (СО, 4-том, 1997, 86-бет).
Чыракка барда тартыптыр, /*Чыйрыгып* жаман айтыптыр. (СО, 2-т, 1980, 399).
Жайын көргүн *Каныштын*, /*Дасторкон* жайып салышын (СО, 2-т., 1980, 428-б).
Балага келме билгизди, /*Бардасын* тартып бейиштин (СО, 1995, 1-том, 337-б.).
Желбегей тонун жамынып, / *Дандырлуу* оттой камыгып, (СО, 2-т, 1980, 413-б).
Бил тилчисин үйрөткөн /*Замбирек* менен барганы. (СО, 3-том, 1995, 48-бет).
Аркасы чынжыр себилден, /*Омуруонун* баарысы
Ок өтпөгөн темирден, (СК, 344-бет) ж.б.

7) Диний түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: *барбадигер, багымдат, жадал, кудай, бут, жайнамаз, кожо, орозо, тозок ж.б.:*
Бербердигер кудурет /*Берерин* өзү билер да, (СО, 3-том, 1995, 38-бет).
Кошо жүргөн киши жок, /*Кудай* билет бул ишти! (СО, 2-том, 1995, 78-бет).
Айды көрсөң чокундуң, /*Намазым* деп окудуң. (СО, 3-том, 1995, 51-бет).
Кара чоюн бут куюп, /*Табынган кандай наркыңар?* (СО, 3-том, 1995, 51-бет).
Тозоктун көрүп айбатын, /*Өзүнүн* таппай айласын, (СО, 1-том, 1995, 336-бет).
Ушунчанын башы – деп, /*Ойротту билген казы!* – деп, (СО, 2-том, 1995, 127-б).
Кожолорду коройтту, /*Айыл башы адамдын* (СК, 675-б.) ж.б.

8) Абстрактуу маанидеги сөздөр: *душман, зардап, дөө, зар, кеп, бейбак, апсун, мант, бетпак, абийир, азил, бушайман, тагдыр, дарман, дат, забын, зыян, кадик, калаба, капсалаң, каргаша, кумар, күнөө, маанай, маараке, майдан, мүлк, опуза, өнөр, паана, пир, убара ж.б.:*
Тууганбыз десек болбоду, /*Душмандан* бетер байлады, (СО, 1-том, 1995, 272-б).
Зардабына чыдабай /*Зарыгып* келип турганым (СО, 1-том, 1995, 273-бет).
Бай балаага калганы, /*Балдарын* ойлоп зарланды (СО, 1-том, 1995, 276-бет).

Эми Манас не болду, / *Кебинин* кара соңуна. (СО, 1-том, 1995, 339-бет).
Эмне дейсиң, *бейбак* деп /Эки-үчөө жүгүрүп, (СО, 2-том, 1995, 406-бет).
Ансун окуп дем менен /Албарсты болуп алыптыр (СО, 2-том, 1980, 422-бет).
Нескара деген *дөө* болгон, / Көлүгүнөн айрылып, (СО, 1-т., 1995, 276-б.).
Бадышасын камадың, / *Мантка* салдың балбанын. (СО, 3-том, 1995, 48-бет).
Намыстанып Коңурбай / Токтолбостон кытайды (СК, 1178-бет).
Бирлигин билбей кудайдын /*Бетпак* болуп тим калба!(СО,3-т., 1995, 51-б.)

9) Анатомиялык аталыштар: *көөдөн, дене, муштум, дидар, беден, келде, керден, манжа, орой ж.б.:*

Көтөрүп жерге урганы, /*Көөдөнүнөн* бир басып,(СО, 1-том, 1995, 265-бет).
Көрдү кыйын ушундай, /*Көзү* шишип *муштумдай*. (СО,1-том,1995,337-бет).
Билдирмекке *дил* берген, /*Сүйлөмөккө* тил берген, (СО, 3-том, 1995, 51-бет).
Каарланса капырлар /*Денекул* кылып алат го. (СК, 12-бет).
Ар түтүнгө бир бирден /*Муштумдай* алтын беришип, (СК, 21-бет) ж.б.

10) Жан-жаныбарларга, курт-кумурскаларга байланыштуу сөздөр: *бада, баранда, тил, керик, шер, аңги, барбана, тайган, жаныбар, ноопаз, аспи, зымырык, тотугуш, кумпай, алман, баян ж.б.:*

Башы Сооса көл – деген, /*Баранды* жүрбөс чөл – деген, (СО,3-т., 1995, 9-б.).
Ургалу деген тоосу бар, /*Бил, кериктен* жоосу бар. (СО, 3-том, 1995,17-бет).
Чытырман токой -чер – деген, /*Чылгый жолборс-шер*–деген,(СО,3-т.,1995, 9).
Арысланды илиптир, /*Жан-жаныбар*, макулук (СК, 257-бет) ж.б.

11) Убакыт-мезгилге, мейкиндикке жана табиятка байланыштуу сөздөр: *ишемби, жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, бейшемби, апторой, чилде, бешим, дигер, апта, куптан, шашке, жаан, жааннам, асман, биябан, дарыя, аптап, баар, кум, сел ж.б.:*

Дигерден мурун кечинде, /*Кечки бешим* кезинде.(СО,2-том,1980, 397-бет).
Эгер келсе жай *чилде* /Эрибей турган тоң барбы? (СО, 3-том, 1995, 39-бет).
Дүйшөмбүнүн түнү экен, /Түк койбой чаап таштаган!(СО,2-том,1995,38-бет).

Күн кечкирип кечинде, /Кечки салкын *бешимде*, (СК, 778-бет).

Дарыяны соолттум, /Бет алганды өрттөдүм. (СК, 64-бет) ж.б.у.с.

Бул доордо кабыл алынган иран сөздөрү “Манас” эпосунун лексикасында дагы өзүнчө катмар болуп сакталган. Себеби азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде гана айтылуучу *барик* “жалбырак”, *жувалдыз* “темене”, *келде* “баш”, *кетте* “ири, чоң”, *зор* “күчтүү, кубаттуу”, *жекендос* “төшөк”, *аптава* “кумган” ж.б. сыяктуу бир катар иран сөздөрү иликке алынган эпостун лексикасында да орун алат. Мисалы:

Көпчүлүк менен киргени, /*Бариктүүсүн* өрттөтүп, (СО, 2-том, 1995, 134-бет).

Мойну *аптаба* чайнектей, /Эки көзү айнектей, (СО, 4-том, 1997, 50-бет).

Какандан келген кытайдын /Денеге турбас *келдеси*, (СО, 4-том, 1997, 294-б.).

Манжуулардан Алөөкө /Эсеби жок *зор* чыгып, (СК, 5-бет) ж.б.

Жогоруда көрсөтүлгөн иран сөздөрү “кыргыз тилине ар кандай жолдор менен кирген: а) кыргыздардын тажиктер менен тикеден тике катнашынын натыйжасында, б) Орто Азиянын башка элдери (өзбектер, уйгурлар) аркылуу, в) анча-мынчасы мурдагы сабаттуу адамдар аркылуу фарсча китептерден да өтүшү мүмкүн. Кээ бирлери согдий, а балким, тохар лексикасынан калган калдык түрүндө болушу да мүмкүн” [73, 33-б.; 11, 160-б.].

“Эгерде иран сөздөрүнүн айрымдары кыргыз тилине иран тилдүү элдерден түз кирген болсо, мындан айырмаланып, араб сөздөрү кыргыз тилине коңшулаш тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу келип кирген. Себеби кыргыздар арабдар менен эч качан тике байланыштарды түзгөн эмес. Орто Азияны арабдар басып алып, анда үстөмдүк кылып турган мезгил болжол менен 8-10-кылымдарга туура келет. Бул мезгилде кыргыздар Орто Азиядан алыс Чыгышта, Энисей ойдуңунда турушканы жана кыргыз тилиндеги араб сөздөрү көбүнесе динге байланыштуу, диндин кыргыздар арасына таралышына байланыштуу 17-кылымдан кийин гана кабыл алынганы, башка орто азиялык тилдерде дагы кезигери” [278, 226-230-б.; 11, 161-б.] белгилүү. “Кыргыз тилиндеги араб сөздөрүн изилдеген З.Акылбекова К.Юдахиндин «Кыргызча-

орусча сөздүгүндө» кыргыз тилине араб тилинин таасиринде келип кирген 2177 сөз бар экенин белгилейт» [9, 197-б.]. “Булардын бардыгы кыргыз тилинин грамматикалык закондоруна, фонетикалык нормасына ылайыкталып кабыл алынган” [11, 162]. Маселен, динге, коомдук-саясий түшүнүктөргө, илим-билимге, маданиятка, абстракттуу ж.б. түшүнүктөргө байланыштуу көп сөздөр кирген: *дин, имам, жаназа, битир, садага, куран, бата, айт, ажы, азан, алла, ислам, мечит, молдо, медресе, адабият, арип, дарс, илим, китеп, мектеп, мугалим, нуска, сабат, таалим, саясат, укук, аскер, арыз, урмат, айбан, кембагал, зайып, аким, аалым* [11, 161-162-б.] ж.б.

Араб тилинен кирген сөздөр «Манас» эпосунда абдан кеңири мүнөздө орун алып, көп учурда диний түшүнүктөргө байланыштуу же ага жакындатылган мотивдеги окуяларды баяндоодо кеңири колдонулат. “Манас” эпосундагы араб сөздөрүнүн колдонулуш чөйрөсүнө карай ич ара төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрөбүз:

- 1) Диний түшүнүктөргө байланыштуу колдонулган сөздөр: *ыслам, аят, адис, дин, молдо, имам, куран, алла, жаназа, бата, калпа, келме, дооран, шайтан, сыйкыр, жин, арбак, ажы, азан, акырет, даарат, медресе, мечит, жаннат, зыярат, кыбыла, кыямат, аалым, мехри шавкат, шарыят, жааннам, шарабан-тоор, шейит, мыгрыпат, замзам, улама, кутпа, сааба, азирет, жебирейил, ырасул, азирейил* ж.б.

Ыслам – дейт, *динибиз*, /Ырас, балам, билиңиз! (СО, 1-том, 1995, 335-бет).

Аят, адис баарысын /*Аалымдардан билерсиз!* (СО, 1-том, 1995, 335-бет).

Мехри шавкат чачылды, /*Кирси лом көрүндү* (СО, 1-том, 1995, 335-бет).

Аят келип турат ко, /*Айттырып ийген бар сөзү.* (СО, 3-том, 1995, 45-бет).

Арбак берсе кудайым /*Атактуу арстан, бек болуп,* (СО, 3-том, 1995, 50-бет).

Сураганда *ырасул* /*Жебирейил* сөзү бул: (СО, 2-том, 1995, 127-бет).

Трими бар, тнзихи бар /*Шарыяттан билерсиң.* (СО, 1-том, 1995, 334-бет).

Өкүмүң болсо колдо – деп, /*Өзү келер молдо* – деп, (СО, 1-том, 1995, 334-б.).

Ан азирети пайгамбар /*Шол жерде колун алыптыр.* (СО, 2-т., 1995, 127-б.).

Албай койбойт акырет, /Азыр жүрсүң капилет. (СО, 3-том, 1995, 41-бет).
Медиресе, мечитти /Бекем кылып салдырды, (СО, 2-том, 1995, 121-бет).
Шейит өтсөң дүйнөдөн, /Кыйналбайсың кудайга (СО, 3-том, 1995, 41-бет).
Казат үчүн жаның кый /Тез берүүгө жообунду. (СО, 3-том, 1995, 41-бет).
Асман жакка караса /Гириш ыглы көрүндү, (СО, 1-том, 1995, 336-бет).
Бербердигер кудурет /Берерин өзү билер да, (СО, 3-том, 1995, 38-бет).
Кыямат күнүн эстебей /Кырылган кандай калыксың?! (СО,3-т., 1995, 41-б.).
Жаннатты көздөй жанасың, /Шарабан-Тоор суусунан(СО,3-т., 1995, 42-бет).
Ажалсыз менин жанымды /Азирейил албады, (СО, 1-том, 1995, 95-бет).
Жай сурабайт ал жерде, /Жааннамга жөнөөрсүң. (СО, 3-том, 1995, 42-бет).
Аты болуп сүйлөөчү, /Ажына менен жин болуп, (СО, 1-том, 1995, 277-бет).
Шайтан келип сөздөгөн, /Көөхар таштан көздөгөн, (СО, 3-том, 1995, 14-бет).
Абу замзам суусунан /Бетине бүркүп салыптыр. (СО, 1-том, 1995, 338-бет).
Отуз үч миң саабадан /Ак байгамбар кашында (СО, 2-том, 1995, 127-бет).
Бербердигер бир Алда /Кечээтеден бер жакка (СО, 1-том, 1995, 115-бет) ж.б.

- 2) Илим-билим жана маданиятка байланыштуу колдонулган сөздөр:
арип, илим, кат, кагаз, санжыра, сүрөт, таалим, нуска, адабият, тарых, дарс, калаа ж.б.

Илимдүүнү жоктоңор, /Мусулмандын колунан, (СО, 4-том, 1997, 123-бет).
Кум-Арыктын боюна /Курап калаа салайын, (СО, 3-том, 1995, 57-бет).
Сүрөттөрүн булта – дейт, /Сүйлөгөнүн жан билбейт(СО,3-т., 1995, 14-бет).
Аалымдардын дарсы үчүн /Аттанып казат жүрбөсөм,(СО,3-т., 1995, 54-бет).
Уругу улук кайып деп, /Нускасынан бу кыздын (СО, 2-том, 1980, 429-бет).
Ак буудай унун чайнашып, /Келеме шарип кармашып, (СК, 254-бет) ж.б.

- 3) Коомдук-саясий жана турмуштук түшүнүктөргө, кесипке байланыштуу колдонулган сөздөр: *казына, аскер, өкүм, султан, так, увазир, адам, коом, табып, кызмат, зайып, аким, өкүмөт, бакыр, майып, мыйзам, бакарчы, нике, илегер ж.б.*

Казыналык малынан, /Ар сонундун баарынан, (СО, 1-том, 1995, 263-бет).
Алтайда кантип туралык, /Арбын аскер куралык.(СО,3-том,1995,41-бет).

Өткүр, чечен тилдүүңөр, /*Өкүмөт* жөнүн билчүүңөр! (СО, 1-т., 1995, 393-бет).
 Кылымды билген кан болсо /*Кыркы убазыри* болот ко, (СО, 1-т., 1995, 394-б.).
Өкүмүнө чаара жок, /*Өнө* турган бала жок, (СО, 3-том, 1995, 52-бет).
 Суракчы келген кытайды /*Султан* кылып алыптыр, (СО, 3-том, 1995, 41-бет).
 Чакырып алып бир *желдет*, /*Күйөөңөр* кайсы үйдө деп, (СО, 2-т., 1980, 407-б.).
Бакарчым аты да Манас, /*Бакалчым* аты да Манас. (СО, 2-том, 1980, 401-бет).
 Эч таппайсың *майып* деп /*Саани* кыз аны сайрады. (СО, 2-том, 1980, 429-бет).
 Көчө албаган *бакырдан* /*Жарыбаган* жакырдан, (СО, 3-том, 1995, 57-бет).
 Тартып калба бир күнү /*Тараза-мийзам* тарлыгын. (СО, 3-том, 1995, 41-бет).
 Билер болсоң бу кожо /*Мисирден зайып* алыптыр. (СО, 2-том, 1995, 31-бет).
Кызмат кылып төөчүгө /*Кыйладан* бери жол жүрдүк, (СО, 1-т., 1995, 264-бет).
Никеге кутпа окутуп, (СО, 2-том, 1980, 420-бет).
Илегерди алдырып, /*Жаратка* дары салдырып, (СО, 2-том, 1995, 30-бет) ж.б.

- 4) Буюм-тайымдарга, нерселерге, табиятка, соодага, мезгил-мейкиндикке байланыштуу колдонулган сөздөр: *аснап, набат, шекер, супура, шам, доол, зат, мухит, табак, убакыт, жума, кылым, лагил, кымбат, нагыра, насыя, жазайыл, лаал (лагил), жануб* ж.б.

Катын алып, үй тигип, /*Аснап* алып, ат минип, (СО, 3-том, 1995, 38-бет).
Лагил алтын жыгасы /*Оң* чекеде кырданып. (СО, 2-том, 1980, 415-бет).
 Аяк жагын сурасаң /*Мухиттин* кара көлү бар. (СО, 3-том, 1995, 11-бет).
 Тирсегинен илгин – деп, /*Насия* мал бергин – деп, (СО, 1-том, 1995, 263-б.).
 Кымкап менен дейилде, /*Кыйбат* баа булардан (СО, 2-том, 1980, 437-бет).
 Жарым ай жатты токтолуп, /*Жазайыл* мылтык октолуп, (СО, 3-т., 1995, 45-б.).
 Тойго какчу *нагыра* /*Атемир* азыр чалдырды, (СО, 2-том, 1980, 420-бет).
 Кантип билем өлүмдү, /*Кылымга* канча турамын! (СО, 3-том, 1995, 52-бет).
 Ары чети Нааран шаар /*Магрубдун жанубу*, (СО, 2-том, 1995, 31-бет).
Шекер-шербет, бал менен, /*Жая* коюп жал менен, (СО, 2-том, 1980, 428-бет) ж.б.

- 5) Абстракттуу түшүнүктөргө байланыштуу колдонулган сөздөр: *акыл, амал, айла, азап, адат, адал, адилет, айып, аманат, аракет, аалам, балаа, баам, дүйнө, далил, даам, даража, зээн, кайрат, кубат, касиет*,

кабар, куса, калп, максат, сабыр, тартип, тарбия, табият, талап, шарт, убайым, убада, урмат, ызаа, ажайып, бекем, эмгек, ада, мээнет, арам, алал, залал, ыйман, намыс, насип, маалим, мазак, бехуш, керемет ж.б.

Көбүнөр кулак салсаңар, /Айткан накыл сөзүмө. (СО, 3-том, 1995, 44-бет).
Баарысына тең келген /Асыл дүйнө ушу экен, (СО, 1-том, 1995, 269-бет).
Эңкейип кетип кытайга, /Эмгегин тартып жүрүптүр(СО,1-т.,1995, 395-бет).
Атаңды *ада* кылдың деп,/Адамдын баарын кырдың деп,(СО,2-т.,1980,411-б.).
Мээнетке белим байлайын, /Берсе кудай тилегим (СО, 3-том, 1995, 53-бет).
Адам *арам* өлгөндөй /Көбү-Шаму чөлүнү (СО, 3-том, 1995, 55-бет).
Ыйман айтса ынабас,/Ырысы жок жакырым (СО,1-том,1995,377-бет).
Аманат жаным чыкканча /*Намыс* жолун кубамын! (СО,3-том,1995, 52-бет).
Насип кылса кудайым, /Азыр салган шаардын (СО, 3-том, 1995, 57-бет).
Кан көтөрүп койдун – деп,/Өз *напсыма* тартпайын,(СО,1-том, 1995, 395-бет).
Айтуучу келер *аалым* – деп, /Баарын айтар *маалым* – деп,(СО,1-т.,1995,334).
Ааламдан киши жеңбеген /*Азапка* калган экенбиз,
Байкабай туруп коноктон /*Мазакка* калган экенбиз,(СО,2-т., 1980, 365-бет).
Бетин ачып көрүнсө /*Бехуш* болуп өлөсүң. (СО, 3-том, 1995, 42-бет).
Пайгамбардын *парзы* үчүн, /Алда салган карс үчүн, (СО,3-том,1995,54-бет).
Арам менен *алалды*, /*Аманат* жанга *залалды*. (СО, 1-том, 1995, 334-бет).
Аныктап билсең *кабарын* /Айтып бизге бергин – деп, (СО,1-т., 1995, 263-б.).
Даамын татып өлүмдүн, /Талкаланды жок болуп. (СО, 3-том, 1995, 45-бет).
Көргөзгөнү *керемет*, / Көөхар, *жакут*, мерүбет. (СО, 1-том, 1995, 337-бет).
Адамдан артык көрүнөт, /Акылайдын *урматы*. (СК, 802-бет) ж.б.

“Манас” эпосунда кездешкен араб сөздөрүнө карата мисалдарды келтире берсек абдан көп жана анын лексикалык курамында жалпы элдик мүнөздөгү араб сөздөрү менен катар тар чөйрөдө гана колдонулгандары да бар. Айрыкча диний чөйрөлүк маанидеги араб сөздөрү “Манас” эпосунун С.Каралаев айткан вариантына салыштырмалуу С.Орозбаковдун айткан вариантында өтө кеңири колдонулат. Бул көрүнүш Сагымбайдын динге болгон бекем ишенимине байланыштуу болсо керек, ал эми С.Каралаев өз кезегинде кызыл армиянын

катарында кызмат өтөгөндүктөн жана советтик доордогу саясий цензуранын кесепетинен улам өзүнүн вариантындагы динге байланыштуу айтылган окуяларды көп аралаштырбай, диний түшүнүктөгү сөздөрдү дагы атайын тандап колдонууга аргасыз болгон окшойт.

Кыскартып айтканда, 15-кылымдан кийинки кыргыз доорунда кыргыз тилинин лексикалык курамына иран тилдеринен тике түрдө жана коңшулаш орто азиялык өзбек, уйгур, казак, тажик тилдери аркылуу кыйыр түрдө араб сөздөрү активдүү кабыл алына баштаган. Андай кабыл алынган сөздөр кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамдарына ылайыкташтырылып өзгөртүлгөндүктөн, басымдуу бөлүгү тилдин активдүү лексикасына айланып, көөнө кыргыздык төл сөздөр сыяктуу эле жалпы элдик тилде алар менен бирдей функциялануу деңгээлине жеткен. Натыйжада 15-кылымдан кийинки кыргыз доорунда кабыл алынган иран-араб сөздөрү тилде активдүү лексика катары ал кездеги манасчылар тарабынан “Манас” эпосун айтууда да активдүү колдонулуп, эпостун тексттик мазмунунда туруктуу орун алып калган салттуу даяр лексикалык бирдик иретинде “Манастын” кийинки варианттарында да сакталуу менен улантылып отурган.

§ 3. “Манас” эпосундагы кыргыз-монгол лексикалык параллелдери жана кытай, орус сөздөрүнүн катмары

Мындан сырткары «Манас» эпосунун тарыхый лексикасы иран, араб сөздөрүнүн катмарынан тышкары кыргыз-монгол тилдери менен окшош лексикалык параллелдерди түзүп турган катмардан жана кытай, орус тилдеринен кирген сөздөрдүн катмарынан да турат. Анткени кыргыз эли өзүнүн басып өткөн жолунда ар кандай элдер менен түрдүү мезгилдерде геосаясий, этномаданий, соода-экономикалык байланыштарда болуп келген жана анын натыйжасында сөздөр өздөштүрүлгөн. Ага ылайык эпостун мазмуну айтуучулар тарабынан кеңейтилип, болуп өткөн тарыхый окуялардын өтө орчундуу эпизоддору эпостун өзөгүнө улам кошулуп турган, ошого ылайык

анын тили да байып отурган. Башкача айтканда, эпостун лексикалык курамын ошол доорлордун тарыхый-лексикалык абалын чагылдыруучу барометр катары эсептөөгө болот. Андыктан “Манас” эпосунун тарыхый-лексикалык жактан катмарлануу процессиндеги кыргыз-монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин орун алышына жана кытай, орус тилдерине мүнөздүү сөздөрдү өздөштүрүүнүн тарыхый-эпохалык себеп-шарттарына да кыскача сереп сала кетели.

Алтай бүлөсүнө кирүүчү түрк жана монгол тилдеринин лексикалык курамында бири-бирине дал келген орток сөздөр орун алган. Ошол эле учурда кыргыз тилинин лексикалык составында монгол тилдери менен лексикалык параллелди түзүп турган сөздөрдүн катмары да бар экендиги белгилүү. Мисалы: *алтын, аяк, аймак, бараан, туулга, канчык, шыраалжын, талкуу, унаа, келегей, салаа, канжыга, сонун, каалга, белең, топчу, кулан, дарга* ж.б. Бирок кыргыз жана монгол тилдериндеги лексикалык параллелдер туурасында окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир өкүм сүрбөйт. Айталы, профессор Б.М.Юнусалиев “*белең, сонун, соңурка, каалга* сөздөрүн байыркы доорлордо кыргыз тилине монгол тилдеринен кабыл алынган” [278, 209-216-б.] деп эсептейт. Башкача айтканда, биздин замандарга чейинки мезгилде кыргыз тилине киргенин боолголойт, анын далили катары кыргыздар менен коңшу жашаган казак, өзбек, уйгур тилдеринде аталган сөздөрдүн жок экендиги негизге алынган. Ал эми “*темене, шибеге, топчу, таар, керээз, салаа, унаа, келегей* ж.б. сөздөрдү болсо орто кыргыз доорунда (10-кылымдан 15-кылымга чейин) кыргыз-алтай жалпылык мезгилинде кирген деп белгилейт” [11, 160-б.]. Ошондой эле мындай сөздөрдүн орток лексикадан айырмалап туруучу белгиси катары алардын “монгол тилинде туунду сөздөр экендиги жана аларды түзүүчү элементтердин түрк тилдеринде жоктугу, түрк тилдеринде субстантивдешкен абалда учурашы” [11, 159-б.] эске алынат.

Ал эмес түркологияда түрк тилдериндеги монгол сөздөрүнүн катмары боюнча да бирдей көз караш жок. Маселен Г.И.Рамстедт [201, 113-б.] түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги мындай окшоштук көрүнүштү байыркы

алтайлык жалпылыктан калган көрүнүш катары эсептесе, И.Котвич [134, 30-35-б.] түрк жана монгол элдеринин ортосундагы миңдеген жылдык карым-катнаштын натыйжасы деп карайт. Ал эми Б.Я.Владимирцевдин «Сравнительная грамматика монгольского языка халхасского наречия» (1929), «Турецкие элементы в монгольском языке» (1941) [53, 1927; 54, 1941] деген эмгектеринде азыркы монгол тилдери менен түрк тилдери эзелки алтай баба тилинин өрүшүндө бөлүнүп чыккан бир эле тилдин көрүнүшү деген жыйынтык чыгарылган. Бул пикирге Г.Д.Санжеев [214, 62-83-б.] дагы кошулуп, монгол жана түрк тилдериндеги лексикалык параллелдер тилдик кабыл алуудан эмес, алар бул тилдердин негизги сөздүк фондусунан пайда болгон орток сөздөр, ал эми тилдеги окшош эмес сөздөр болсо өнүгүштүн кийинки баскычына туура келет деген пикирин айткан.

Айрым монгол сөздөрүнүн түрк тилдерине кирүү мезгилин С.К.Кенесбаев (13-14-кк.) [116, 323-б.], Ц.Д.Номинханова (13-15-16-кк.) [127, 72-б.] жана Одемиш Зейнел (13-14-кк.) [183, 3-15-б.] негизинен 13-16-кылымдар деп эсептешет. Айталы, осмон түрк тили менен Түштүк Сибир түрк тилдериндеги түрк-монгол элементтерин изилдеген Одемиш Зейнел түрк тилдеринин ичинен Түштүк Сибирдеги тилдерде монгол элементтери айрыкча көп орун алаарын белгилейт. Тактап айтканда, алтай тилинде 100дөн ашуун, хакас тилинде 200дөн ашуун, шор тилинде 200гө жакын, чулумдук түрк тилинде 50дөй, батыш татар тилинде 80ден ашуун, тофа тилинде 50 дөн ашуун, тува тилинде 2200, якут тилинде 2500 сөз монгол тилдеринен киргенин жана ал сөздөрдүн басымдуу бөлүгү 13-14-кылымдарда монголдордун Саян-Алтай чөлкөмүндөгү үстөмдүгүнүн учурунда кирген [183, 3-15-б.] деп эсептейт.

Кыргыз жана монгол тилдеринде кездешкен лексикалык параллелдерди монгол тегиндеги сөздөр катары эсептеген окумуштуулардын арасында дагы алардын кыргыз тилине кирүү мезгили боюнча берген пикирлери да бирдей эмес. Алсак, И.А.Батманов кыргыз тилине монгол сөздөрүнүн кабыл алынышы үч мезгилде жүргөн [39, 59-60-б.] деп эсептесе, Ж.Мамытов 13-15-кылымдарда жана 17-18-кылымдардын орто ченине чейин кабыл алынышы мүмкүн [11, 160-

б.] деп божомолдойт. Ошондой эле түркологияда жана кыргыз тил илиминде аталган талаш-тартыштуу маселеге байланыштуу пикирлер С.Калужинскийдин [107, 1961], А.И.Батмановдун [39, 1947], С.Кудайбергеновдун [136, 1968], Д.Исаевдин [99, 1972; 100, 1971] ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде да сөз козголот.

Кыргыз тил илиминде мындай сөздөрдүн катмарын кыргыз-монгол лексикалык параллелдери катары эсептеген жана аталган маселеге өтө этияттык менен мамиле кылуу керек деген да пикирлер бар. Айталы, А.Сапарбаев [219, 162-б.] түрк-монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин кайсынысы кимге таандык экендиги тил илиминде али так аныктала электигин эскертсе, Б.Орузбаева [187, 1964] менен С.Сыдыковдор [237, 12-25-б.] андай сөздөрдүн тобун лексикалык параллелдер катары гана кабыл алуу туура болорун баса белгилешип, «кабыл алынды» дегенге өтө этияттык менен мамиле жасоону талап кылышат да, аларды ажыратуунун айрым критерийлерин сунуш кылышкан. Маселен, академик Ө.Б.Орузбаева кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнө төмөнкүдөй мүнөздөмө берет:

1. “Болжолдонгон монгол тилинен кирген сөздөр (фонетикалык айырмалары менен) негизинен сибирдик (чыгыш) түрк тилдерине таандык жана алар батыш түрк тилдеринде жок же эң эле сейрек учурайт.
2. Бул сөздөр составы боюнча эки же андан да көбүрөөк татаал сөздөр болгондугуна карабастан, алар морфологиялык элементтерге бөлүнбөйт.
3. Алардын мындан наркы морфологиялык өнүгүшү чектелген.
4. Өз негизинде (мис.: монгол тилдеринде) алар алгачкы уңгу гана эмес, туунду сөздөр да болушу мүмкүн” [187, 179-б.].

Түштүк Кыргызстандагы топонимдерди изилдеген окумуштуу К.Конкобаев: “Түштүк Кыргызстандагы монгол тектүү географиялык аталыштар эзелки монгол жана кыргыз тегинин жалпылыгынан, ошондой эле монгол урууларынын Орто Азияда, анын ичинде Түштүк Кыргызстанда узак убакытка (13-17-кк.) турушунун натыйжасында пайда болгон” [127, 79-б.] – деп тыянак чыгарат. Ал эмес жалаң казак-монгол лексикалык параллелдерин

изилдөөгө алган окумуштуу Ш.Ш.Сарыбаев [218, 256-262-б.] өз этникалык курамына көптөгөн монгол урууларын сиңирген казак элинин тилинде дагы монгол катмарына өтө этияттык менен мамиле кылуу керектигин жана мындай сөздөрдүн түбү жалпы алтайлык текке барып такаларын эскертет.

Биздин пикирибизде, кыргыз жана монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин пайда болушунун башаты байыркы алтайлык тектен башталып, андан кийинки доорлордо кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын биздин замандарга чейинки Алтай-Монголияда ирегелеш жашаган мезгилине туура келсе, кийинчерээк Теңир-Тоого чейинки аралыкта тилдеги андай окшоштуктардын саны кыйла көбөйгөн окшойт. Тагыраак айтканда, кыргыз-монгол лексикалык жалпылыгынын башаты болжол менен тээ алтай доорунан тартып б.з.ч. 2-1-кылымдарга чейинки мезгил деп эсептөөгө болот. Анткени биздин замандарга чейинки доорлордо кыргыздар Монголиянын түндүк-батышындагы, азыркы Кыргыз-Нор көлүнүн аймагында монголдор менен жанаша жашап турганын айрым тарыхчы-окумуштуулар маалымдайт. Маселен: Л.Кызласов, С.Киселев ж.б. тарыхчылар: “байыркы кыргыздар хундар доорунда Монголиянын түндүк-батышындагы Кыргыз Көл (Хяргас Нур) аймагында жана Енисейде жашап турушкан” [194, 31-б.] - дешсе, В.В.Бартольд Бань Гунун “Улуу Хань тарыхындагы” кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарга токтолуп: “Кытайлар белгилеген аралык чындыкка жакын болсо, анда кыргыздар Енисейде гана эмес, андан түштүгүрөөктө, азыркы Кыргыз-Нор (*нор* же *нур*, монголчо – “көл”) көлү тушта да жашашы мүмкүн” [29, 18-б.] - деп болжолдойт. Белгилүү кыргыз тарыхчысы Т.Өмүрбеков: “Кыргыздардын байыркы мекени жөнүндөгү ойлордун ичинен Л.А.Боровкова менен Ю.С.Худяковдун пикири чындыкка жакындай туюлат. Аталган аалымдар ар түрдүү тарыхый булактарга таянуу аркылуу эзелки кыргыздар Чыгыш Теңир Тоону мекендешкен деген тыянак чыгарышты. Чыгыш Теңир Тоонун бир салаасы Боро-Хоро тоо кыркасынын түндүк тарабынан тартып чыгышта Дзосотын-Элисун чөлүнө (Монгол Алтайынын батышындагы) чейинки өрөөндү, Кара-Шаар, Манас шаарларынын аймагын кыргыздардын эзелки

мекени экендиги тууралуу алардын оюн азыркы учурда көпчүлүк окумуштуулар колдогону маалым. Кызыктуу бир жагдай, Синьцзян Уйгур Автоном районундагы ошол ойдундун орто жеринде Манас суусу агып өтөт, Манас району, Манас калаасы бар” [194, 32-б.] – деп тыянактайт.

Демек, биздин жеке пикирибизде, жогоруда академик Б.М.Юнусалиев тарабынан монгол тегине мүнөздүү деп эсептелген кыргыз тилиндеги *белен, сонун, соңурка, каалга ж.б.с.* сөздөр ушул белгиленген эзелки кыргыз-монгол тегинин алтайлык доорунда эле пайда болуп, аталган тилдерде туруктуу сакталып калган болушу керек. Ошондуктан кыргыз тилиндеги монгол сөздөрү менен параллелди түзгөн лексикалык окшоштуктардын орун алуу процессинин алгачкы башатын хронологиялык жактан эзелки алтай доорунан бери карай б.з.ч. 2-кылымдардагы мезгилдерге чейин башталганын, андай жалпылыктардын аягы биздин замандын 4-5-кылымдарына чейинки мезгилдерге чейин келерин айтсак жаңылышпайбыз.

“Манас” эпосунун лексикалык составында да мына ушундай кыргыз-монгол лексикалык параллелин түзүп турган сөздөрдүн өзүнчө катмары кездешет. Мисалы: *белен, сонун, каалга, топчу, таар, керээз, салаа, алтын, бараан, туулга, канчык, канжыга, кулан, шыраалжын, талкуу, унаа, келегей, соңурка, дарга, темене, шибеге, аяк, аймак, дорго, жага, зубун, какай, кыяк, лайлама, салбырын, чаган, бөндү // мөндү, лама, пайна // байна, жабын-эбин, кайгуул, кандагай, отого, сай (кашка), шоодай, Гөби-Шаму, Каңгай, Көкө-Ноор, домбура, кечил, мөңгү // мөңгүн, мөрүн, үкүр ж.б.:*

Акылмандын баарысы, /Чекседе *белен* дарысы (СО,2-том, 1980, 43-бет).

Кандай *сонун* болду деп, /Кан Текеске мынча кол(СО,2-т.,1980,40-бет).

Канча түрлөп чийдирип,/Каалгага коюп сызыкты, (СО,2-т.,1980,404-б.).

Көөхардан *топчу* муштумдай, /Эми көрүүчү болсоң ушундай, (СК,23).

Таар ордуна бөз тапкан, /Тарылган жерде сөз тапкан, (СО,2,1980,320).

Акбалтай турду аңгырап, /*Керээзин* айтып аңгырап, (СК, 381-бет).

Андан ары караса /Көк адырдын *салаасы*, (СО, 2-том, 1980, 120-бет).

Көөдөндө *алтын* жанымды /Көп урушпай бербеймин! (СК, 383-бет).
 Маңдайга чыкса *барааның*, /Кармашып жоого кол салсаң (СК, 239-бет).
Туулга башта жаркылдап, /Тулпар аттар алкылдап, (СО, 4,1982, 25-б.).
 Качырса канга тойбогон /*Канчык* жолборс өзүмүн. (СК, 856-бет).
 Карыпчы, сооттун баарысы /*Канжыга* болуп тытылып, (СК, 378-бет).
 Букта бакай, кулан жал,/Кебежи курсак, кең соору (СО,4-т.,1982, 22-б.).
Отого менен диңсесин /Оруну менен сайынып, (СО, 2-том, 83-бет).
Зубундап ураан чакырып, /Сайкал жөнөп калыптыр. (СО, 3-т, 104-бет).
Жагалалап буркурап, / Жан соогалап чуркурап. (СО, 3-том, 84-б.) ж.б.

Чындыгында, аталган сөздөрдүн теги алтайлык кыргыз-монгол жалпылыгына мүнөздүү экендигин билүү үчүн алардын түпкү номинативдүү маанисин бири-бирине салыштырып, кийинки валенттүүлүк мотивациясын талдап көрүү керек. Маселен, азыркы кыргыз тилиндеги *белен* сөзү “даяр, даярдалган, камдалган” [141, 259-б.] маанисин туюнтат. Байыркы түрк тилдеринде жана Махмуд Кашгариде аталган сөз учурабайт. Ал эмес кыргыздарга коңшулаш жашаган казак, өзбек, уйгур тилдеринде да кезикпей турганы факт. Бирок Түштүк Сибир түрк тилдеринде жана айрыкча монгол, тунгус-манжур тилдеринде ар түрдүү фоно-семантикалык модификацияда учурайт. Алсак, “алтай тилинде *белен* “готовый, готов”, хакас тилинде *пилен*, тува тилинде *пелен* “готов, готовый” [278, 212-б.], монгол тилинде *бэлэн* готовый, приготовленный”, манжур тилинде *бэлэни* “готовый, готово” [229, 125-б] ж.б. Мына ушуга караганда бул сөздүн түбү байыркы бир тектен таралгандай сезилет. Анткени кыргыз тилинде атоочтук маанидеги *белен* сөзүнөн *беленде, белендеп, белендет, белендеи* сыяктуу ыңгай-мамилелик катыштар уюшулса, монгол тилинде *бэл* уңгусунан *бэлдэ, бэлтгэ* “приготовлять, заготовлять, запасать, приготовиться”; *бэлтгэл* “подготовка, заготовка, запас”; *бэлхэн* “готовый, готовность, готов, налицо” [229, 125-б.] сыяктуу туунду этиштер жасалат. Демек, *белен* сөзүнүн кийинки субстантивдешкен абалы гана кыргыз тилинде сакталып, монгол тилиндеги байыркы этиштик мааниси унутулбастан активдүү функцияланып кеткен.

Ушундай эле кыргыз-монгол лексикалык параллелдеринин катарына кирген *сонун* сөзү азыркы кыргыз тилинде “эң жакшы, мыкты, абдан кооз, сулуу, абдан кызык” [142, 442-б.] деген маанилерди билгизет. Махмуд Кашгариде жана байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө учурабайт, бирок түрк тилдеринин ичинен тува, хакас, алтай тилдеринде *сонун* // *солун* “интересный, любознательный” [278, 215-б.] түрүндө учурайт. Монгол тилинде да *сонин* “интересный”, андан *сонирхох* “интересоваться”, *сонирхол* “интерес” [61, 196-197-б.], бурят тилинде *һони(н)* “новость, весть, газета, интересный, замечательный”, *һониноор* “чудно, интересно”, *һонинтой* “интересный, занимательный, увлекательный”, *һонирхогшо* “интересующийся, любознательный” [49, 683-684-б.] сөздөр кездешет. Азыркы кыргыз тилинде да *сонун* деген сын атоочтон келип чыккан *соңурка* деген буйрук этиш бар (Б.М.Юнусалиев ушул түрүндө алтай, кыргыз тилдерине кабыл алынганын божомолдогон) [278, 214-215-б.]. Биздин оюбуз боюнча, бул көрсөтүлгөн *сонун* сөзү дагы байыркы алтайлык кыргыз-монгол жалпылыгынан калган көрүнүштөн. Кыргыз тилинде азыркы учурда дагы активдүү колдонулат.

Нөкөр сөзүнүн К.К.Юдахинде «эпостук баатырдын кызматкери, хандын өспүрүм баласы жана алардын жандоочу кыздары» [275, 557-б.] деген үч мааниси көрсөтүлгөн. Байыркы түрк тилинде *нүкер* «соратник, боевой друг, дружинник, слуга» [68, 361-б.] маанилерин туюндурган. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *нөкөр* «баатырлардын, хандардын жанында кызмат кылып кошо жүргөн жигитти, жан жөкөрдү» [143, 454-б.] билгизсе, уйгур тилинде *нөкэр* «слуга» [172, 738-б.], монгол тилинде *нөхөр* «друг» [61, 127-б.], бурят тилинде *нүхэр* «товарищ, друг» [49, 335-б.], солон тилинде *нухө* «друг», манжур тилинде *нэку* «подруга, приятельница» [229, 609-б.] маанилерин туюндурат.

Аталган сөздүн тегин К.Сейдакматов монгол тилинен кабыл алынганын жана кыргыз тилине кабыл алынганда башкы *н* тыбышы *жс* тыбышына өткөрүлүп *жөкөр* (жан-жөкөр) түрүндө [225, 100-б.] айтылып калганын белгилейт. Бирок жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай, түрк тилдеринде *нөкөр* «кызматчы» маанисин туюнтса, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде

«дос, жолдош, жубай» маанилеринде колдонулат. Башкача айтканда, сөздүн түбү байыркы алтайлык бир тектен эле таралганы айкын көрүнүп турат, себеби анын этимологиялык семантикасы “жолдош, дос” маанисин туюнтканын монгол, тунгус-манжур тилдеринде текши таралганы айкын далилдеп турат. «Манас» эпосунда да *нөкөр* сөзү көп кездешет:

Отуз *нөкөр* кашында, (СО,1-том,1995, 279-бет) ж.б.

“Манас” эпосунда ушундай эле тариздеги *каалга, топчу, таар, керээз, салаа, алтын, бараан, туулга, канчык, канжыга, кулан, шыраалжын, талкуу, унаа, соңурка, дарга, темене, шибеге, аяк, аймак* ж.б. сөздөр кыргыз жана монгол тилдерине бирдей мүнөздүү көрүнүштү берет.

Демек, “Манас” эпосунун лексикасында кездешкен кыргыз-монгол параллелдери кыргыздардын байыркы замандарда монгол уруулары менен тыгыз алака-байланыштарынын болгонун ачык күбөлөп турат жана андай сөздөрдү эзелки замандардагы алтайлык жалпылыктан калган реликтилик көрүнүш катары кабыл алганыбыз туура. Ал тургай алтай бүлөсүндөгү элдердин эзелки этномаданий байланыштарын “Манас” эпосунун окуяларынан да көрө алабыз. Алсак, кыргыздардын Алтайда монгол, калмак, манжур уруулары менен коңшулаш жашап турушканы, кээде алардын айрым уруулары менен жакын туугандык ымала-алакаларда болуп аралашып келгендиги жөнүндө “Манас” эпосунда абдан таасын баяндалат:

Кабар бер – деди – казакка, /Барып кел – деди *Маңгулга*,/

Кабар берди *калмакка*. (СО, 1-том, 1995, 118-бет).

Колго келген *маңгулдар* /Бадыша экен Жакып! – деп,/

Кошоматын айтышып. (СО,1-том,1995,158-бет).

Каңгайда калып көп кыргыз /*Калмак* болуп куруду. (СО,1,173-бет).

Манжуудан барган *калмактан* /Кырк төртү өлүп калыптыр./

Өлүгүн жыйнап алышты, /Өкүрүп ыйлап калышты./

Өкүрбөнөр ыйлап – деп, /Калганынын баарына/

Кайрат айтып салышты, /*Казак, кыргыз* барышты. (СО,1,1995, 245-б.).

Ошентип, кыргыз жана монгол тилдеринде байыркы алтай жалпылыгына мүнөздүү болгон сөздөр басымдуу орунду ээлейт жана аны окумуштуулар да эскертишет. Мисалы: кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарын изилдөөгө алган окумуштуу И.Абдувалиев: “кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы монгол тилдери менен болгон окшоштуктарды алтай баба тилине таандык болгон жалпылыктар катары карайбыз” [4, 295-б.] – деп эсептеп, кыргыз жана монгол тилдериндеги андай окшоштуктарга атайылап кайрылган эмес. “Манас” эпосундагы мына ушундай кыргыз жана монгол тилдерин байыркы алтай жалпылыгына чейин тектештирген сөздөр аркылуу да түрк, монгол, тунгус-манжур тилдеринин тектештигин далилдөөгө болот. Маселен:

1. Томпойдун тийген учунан,
Манастын черткен *күчүнөн* (СО,1-том, 1995, 254-бет).
2. Кайраттуу, мыктуу, заары *күч*,
Бу да катылганды кылган түз, (СК, 1-бет).
3. Кыңкылдаган, ой Дөңгө,
Менин бу *күчүмдү* билип ал,
Жүргөнүмөн чаң чыгат, (СК, 33-бет).
4. Алты өгүз, төрт качыр
Күчүн берип айдады,
Алты эчки, үч уйдун
Сүтүн берип айдады (СК, 36-бет).
5. Жылкы жайып, *күч* минип,
Антип жанын бакты эми. (СК, 37-бет).
6. Алышып адамдын *күчү* жетпеген,
Арслан тиши өтпөгөн (СК, 54-бет).
7. Кара калмак *күч* кылды,
Калкыбызды бүт кырды. (СК, 104-бет).

Жогоруда “Манас” эпосунан келтирилген мисалдарда бир эле *күч* сөзүнүн түрдүү маанилерде келгенин көрдүк, маселен, 1-мисалда “физикалык дене

күчү”, 2-мисалда “адамдын кайраты, сүрү”, 3-мисалда “кара күчү”, 4-мисалда “малдын күчү”, 5-мисалда “жылкы, ат”, 6-мисалда “сыйкырдуу күчү”, 7-мисалда “зордук-зомбулук” деген маанилерди туюндурду.

Азыркы кыргыз тилиндеги *күч* сөзү ушундай эле “сила, военная сила, сильный, лошадиная сила, моральная сила, мощь, насилие” [275, 473-474-б.] деген маанилерди туюндурат жана башка түрк тилдеринде да ушуга окшош тыбыштык формада жана мааниде жолугат. Мисалы: байыркы түрк тилинде *күч* “сила, мощь, насилие”, уйгур тилинде *күч* “сила, мощь”, татар тилинде *көч* “сила, мощь, мощность, могущество, усилие, труд”, түркмөн тилинде *гүйч* “сила, мощь, силы, войска” [121, 200-201-б.] ж.б. Монгол тилинде *күчи (н)* ~ *күчү(н)* “сила, мощь, крепость, прочность, могущество, насилие, военная сила”, калмак тилинде *күтсн* “сила, мощь”, тунгус-манжур тилдеринде *кусу(н)* “сила, сильный, власть” маанилерин туюнтат. Алсак: негидаль тилинде *кусун* “сила, сильный” орок тилинде *кусу(н)* “сила, власть, нанай тилинде *кусу // кусу (н)* “сила, энергия”, манжур тилинде *хусун* “сила, мощь, крепость, сила телесная и моральная, работник, поденщик, наемный работник, мастер”, чжурчжен тилинде *huh-sun* “сила” [101, 202-203-б.] ж.б.

Сөздүн түрк тилдериндеги семантикалык мааниси монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги маанилери менен негизинен дал келет, фонетикалык формасы боюнча дагы окшош. Бул сөздүн уңгусу түрк тилдеринде *күч*, монгол тилдеринде *күчи(н)* ~ *күчү(н)*, тунгус-манжур тилдеринде *кусу(н)*, *күси*. Анын байыркы алтайлык архетиби катары *күч* ~ *күси* формасы болгонун монгол, тунгус-манжур тилдериндеги сөз аягында *н* формасынын кээде кошулуп, кээде түшүрүлүп айтылуусунан улам билүүгө болот. Сөздүн этимологиялык “бирөөнү уруу, согуу” же “бирөөгө үстөмдүк кылуу” деген кыймыл-аракеттик маанилеринен “күч”, “күчтүү”, “күч-кубаттуу”, “согуштук күч”, “адамдын күчү”, “аттын күчү”, “бийлик”, “зордук” ж.б. кошумча маанилери өнүгүп чыгып, кеңири семантикалык талаага ээ болгон. Демек, түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги *күч* сөзүнүн түбү байыркы алтайлык текке барып такалат.

Кыскартып айтканда, “Манас” эпосунун лексикалык курамындагы кыргыз жана монгол тилдерин жакындаштырып турган параллель сөздөрдүн катмары кыргыз элинин байыркы замандардагы монгол уруулары менен тыгыз алакада жашап, көп кылымдык тарыхый-географиялык карым-катнаштарынын болуп турганын дагы бир жолу ачык тастыктап, алтай жалпылыгына чейин тектештирип турат.

Түрк тилдериндеги кытай сөздөрүнүн катмарын изилдөөгө В.П.Васильев, Н.А.Баскаков кайрылса, айрым сөздүктөрдө [199, 1911; 275, 1965; 35, 1987; 176, 1939; 172, 1968 ж.б.] кытай тилинен киргени көрсөтүлөт. Мындан сырткары уйгур тилиндеги кытай элементтери жөнүндө 1951-жылы Н.Новгородскийдин, 1970-жылы Т.Рахимовдун атайын монографиялык эмгектери жарык көргөн. Ал эми кыргыз тилиндеги кытай сөздөрүнүн катмары туурасында И.Абдувалиевдин диссертациясында гана азын-оолак сөз козголгон. Анда негизинен кесипчилик лексикасынын байыркы катмарына кирет деп эсептелген *жамбы, найза, тиңсе, туу* деген төрт эле сөздүн лексикалык маанилери көрсөтүлгөн. Ошондой эле анын “Об историческом пласте лексики кыргызского языка на фоне Великого шелкового пути” аттуу макаласында азыркы кыргыз тилиндеги *чот, чокой, жаван, жаады, даңза, кокозо, жаза, найза, каң, чаң, заң, тоң, чын, чың, муң, туу* ж.б.у.с. сөздөрдү кытай тилине тиешелүү сөздөр катары эсептейт.

Тарых барактарында кыргыз эли менен кытай элинин ортосунда үзгүлтүксүз болбосо да, кээ бир учурларда саясий-экономикалык жактан алакалардын түзүлүп тургандыгы кабарланган. Атап айтканда, “байыркы Кыргыз мамлекетин б.з.ч. 49-жылы хундар кайрадан караткандан кийин, аны Модэ шанүй Теңир Куту Бильге (Хянь) жана андан кийинки хандар дайындаган акимдер (Чжуки-ван) башкарып турган. Ошондой өкүмдар-вандардын бири теги кытай аскер башчы, көзгө атар мерген Ли-Лин эле. Ал б.з.ч. 99-жылы кытай-хун согушунун учурунда колго түшүп калып, хундардын падышасынын (Цзюйдихэу шанүй) сунушу боюнча хандын кызына үйлөнүп, ага кызмат кыла баштаган. Ли Лин хундардын ханынын мындагы ишенимдүү өкүлү сыпатында

Кыргыз өлкөсүн дээрлик 25-жыл, т.а. б.з.ч. 75-жылга чейин көзү өткүчө башкарган” [194, 34-б.]. Кыргыздар хун империясынын курамында турган мезгилде бөлөк элдер менен болгон маданий-чарбалык, саясий байланыштары кеңейген, бийлик бутактарынын түзүлүшү чыңдалганы да маалым. “Кытай тарыхынын үч падышалык доорунда (220-265-жж.) Кыргыз хандыгы кытайлыктарга коңшу чет өлкө катары жакшы белгилүү болгону жөнүндө маалымат “Бянь-и-дянь” аттуу тарыхый булакта да жолугат” [194, 36-б.]. “632-жылы Тан сулалесинин императору Ван Ихун деген элчисин жиберген. Мындан он бир жыл өткөн соң, 643-жылы кыргыздардын элчиси Тан Сулалесинин борбор шаарына келип кеткен. Ушинтип кыргыздар менен кытайлар өз ара пайдалуу алакаларды жүргүзүп турган. 648-жылы Тан сулалеси менен түздөн-түз мамиле куруу үчүн кыргыз өлкөсүнүн өкүмдары элтебер Шибокүй Ачжан Кытай империясынын борборуна келген. Тан сулалесинин императору аны шаан-шөкөт менен тосуп алган” [194, 74-75-б.]. 8-кылымдарда кыргыздар Тан сулалеси менен алака түзүүгө аракет кылышкан. Маселен: “кытайлык ордо тарыхчылары 722, 723, 724, 747, 748-жылдары Кыргыз кагандыгынын элчилери Тан империясынын борборуна келгендигин тастыкташат” [194, 83-б.]. Ал эми “842-жылы Тапу Алп Сол аттуу кыргыз колбашчысы элчи катары Тан империясынын борборуна келип кеткен. Ошондо кытайлык ордо тарыхчылары анын маалыматтарын жазып алышкан. Кыргыз аскерлери 840-842-жылдары Куча, Беш-Балык шаарларынын аймагына, б.а. Теңир-Тоонун чыгышына, Тарим ойдуңуна чейин кирип келишкен” [194, 97-б.].

Башкача айтканда, Энесайдагы Барсбек кагандын жана Улуу Кыргыз каганатынын мезгилинде кыргыз-кытай алакалары күчөгөн, аскердик-саясий, соода-сатык мамилелери да бир топ жакшы жолго коюлган.

Демек, кытай сөздөрүнүн кыргыз тилине өздөштүрүлүшүнүн алгачкы этабы б.з.ч. 50-жылдардагы кытай Ли Линдин мезгилинен башталса керек жана ал доордо кыргыз тилине саясий башкаруу системасына таандык болгон айрым чин-титулдук аталыштардын киргизилиши мүмкүн. Муну кийинки 7-8-кылымдардагы Энесайдагы Кыргыз мамлекетинде дагы *дудуфу* (дуу-дуу),

элтебер, цзай-сан (жайсаң), ду-ду (тутук), цзянь-цзюнь, дацян (даган), тархан, инал ж.б. бийлик даражаларынын болгондугу далилдеп турат. Алсак: “Кыргыз мамлекетинде башкы колбашчысы *Хэсу-бэй* (*хэ* – “тайманбас”, *су* – “сол”), андан кийинки даража – *Ацзүй шэби-бэй*, андан төмөнү - *Ами-бэй* деп аталат. (Бул) үч адам чогуу башкарат. Кыргыз мамлекетинде өкмөттүк кызмат ээлери *цзай-сан, ду-ду* (тутук) кызматтарына, андан соң – *цзянь-цзюнь, дацян* наамдарына эгедер” [194, 84-б.]. Албетте, бул титулдук аталыштар кытай булактарындагы аталыштары боюнча берилген, бирок кезинде алардын тилде активдүү колдонулганын да эстен чыгарбоо абзел.

Түрк жана кыргыз тилдерине кытай сөздөрү кийинчерээк кара-кытайлардын (кидандар) мезгилинде да кириши мүмкүн. Себеби “Түндүк Кытайда 907-жылы түптөлгөн Улуу Ляо мамлекетине 1115-жылы чжурчжендер (көчмөн тунгус-манжур урууларынын бири) каптап кирип, 1125-жылы аталган мамлекетти толук багынтып, өздөрүнүн Цзинь династиясын негиздешкен. Ошол себептен кара-кытай төбөлдөрүнүн бири Элүй Даши бир топ кытай уруулары менен Түндүк Кытайдын батыш жагына чегинип, кийинчерээк алар жаңы Батыш Ляо мамлекетин негиздешкен” [194, 122-б.].

“Жувейнинин баянындагы бир маалымат боюнча, гурхан өзүнүн өлкөсүнөн 80 кишиден гана турган отряд, башка бир маалымат боюнча көп аскер менен чыккан. Кара-кытайлар кыргыздардын чегине келип, ошол тушта жашаган урууларды чаап кетип турушкан: беркилер (кыргыздар – Ж.С.) аларга ошондой эле кол салуулар менен жооп беришкен; кара-кытайлар андан ары батышка кетүүгө аргасыз болушкан” [29, 37-б.]. “Кара-кытайлар Баласагундан кийин Кашкар менен Хотанды алышкан, андан кийин мурунку көрсөткөн каршылыктары үчүн кыргыздардан өч алуу максатында аларга аскерлерин жиберип, Бешбалыкты алышкан, андан кийин аскерлерин Түркстанга жөнөткөн” [29, 38-б.]. В.В.Бартольддун белгилөөсү боюнча бул окуя “1137-жылга чейин болгон, анткени кара-кытайлар хижранын 531-жылы рамазан айында Ферганада Самаркан ханынын аскерлерин талкалаганы тарыхый даректерде так жазылып калган” [29, 38-б.].

Демек, дал мына ушул 12-кылымдын биринчи жарымында кара-кытайлар менен түрк урууларынын, анын ичинде кыргыздар менен кара-кытайлардын ортосунда болгон согуштук окуялардын жүрүшү “Манас” эпосунун мазмунунда туруктуу сакталып калган деп айта алабыз.

Андан кийинки мезгилдердеги тарыхый маалыматтарда кыргыздардын өлкөсүндө кытайлык кол өнөрчүлөрдүн көп экендиги эскерилет. Маселен: "ал жакта көптөгөн кытай кол өнөрчүлөрү жашайт, алар жибек кездемелерди, кымкап жана түр салынган кездемелерди токушат" [29, 40-б.], “Хубилай 1270-жылы кытай Лю Хао-лини кыргыздар өлкөсүнө аким кылып дайындаган, ал Йиланьчжоуда (кыргыздардын үч аймагынын кытайча аталышы – кыргызчасы *Жылаан дубаны*), Кытайдан кол өнөрчүлөрдү алдыртып, жергиликтүү маданиятты көтөрүүгө көмөктөшкөн” [29, 42-б.].

Ошентип, тарыхта кыргыздар менен кытайлардын ортосунда өтө тыгыз алакалар жүрбөсө да ар кайсы учурларда кыска мөөнөттүү саясий, маданий, экономикалык жактан карым-катнаштары болуп турган. Натыйжада кытай сөздөрүнүн айрымдары кыргыз тилине түздөн-түз өтсө, кээ бирлери коңшулаш түрк элдери, уруулары аркылуу өткөн (уйгур, алтай, айрым монгол уруулары). Так айтканда, б.з.ч. 50-жылдан кийинки энесайлык кыргыздарды башкарган улуту кытай Ли-Линдин тушунда, 8-9-кылымдарда Энесайдагы Улуу Кыргыз каганатынын мезгилинде, 12-кылымдарда кара-кытайлардын үстөмдүгү учурунда жана андан кийинки монгол-калмак доорлорунда кабыл алынган.

Мындай кыргыз-кытай байланыштарынын тилдеги изи “Манас” эпосунда айрыкча даана сакталган жана аны эпостун лексикасында орун алган кытай сөздөрүнүн катмары аркылуу далилдөөгө болот. Мисалы:

Кырк жың алтын бул алып,

Алты атанга *жамбы* алып,

Амбалды тосуп камданып, (СО, 3-том, 151-бет).

Бул үч сап ырдагы *жың*, *алтын*, *жамбы*, *амбал* деген сөздөр кытай тилине мүнөздүү. Алсак, *жың* кытай тилинде *цзинь* “кытайда колдонулуп келген 560 граммга барабар келүүчү оордук өлчөмүн” билгизет, аталган сөз

уйгур тилинде *жин* // *жиң* түрүндө айтылат. Демек, сөз кыргыз тилине *жың* формасында уйгур тилинен өткөн, бирок “Манас” эпосунда гана кездешет. Ал эми *алтын* сөзү өз ара *ал+тун* деген эки морфемага ажырайт, *ал* морфемасы байыркы түрк тилинде “кызыл, ачык-кызыл, саргыч” [68, 31-32-б.] маанисин билгизсе, *тун* // *тон* морфемасы кытай тилинде “жез” [262, 328-б.] дегенди билгизет, демек, көөнө түркчө “кызыл” сөзүнө кытайдын “жез” сөзү кошулуп = *ал+тун* // *ал+тын* сөзү келип чыккан. *Жамбы* сөзү кытай тилинде *юаньбао*, *юань* “уюткан”, *бао* “асыл, кымбат баалуу” [“Манас”.С.Орозбаков, 1-том, 1995, 468-б.] дегенди туюнтат жана илгери кытайда ар түрдүү малдын туягынын формасында куюлуп, акча бирдиги катарында колдонулган. *Жамбыны* кезинде кыргыздар дагы акча ордуна колдонуп келишкен. *Амбал* сөзү Цин империясынын тушунда кытай тилинде *анбань* “улук киши, мансаптуу киши” [“Манас”. С.Орозбаков, 3-том, 1995, 629-б.] деген маанини туюндуруп, кытай армиясынын генералдарына карата айтылып келген. Аталган эпосто дагы кытай-калмактардын чоң даражалуу аскер адамынын титулу катары айтылат.

“Манас” эпосундагы кытай сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү жоокерчиликке, бийлик даражаларына, турмуш-тиричиликке байланыштуу колдонулат, тактап айтканда, аскердик чин-титулдарга, кесипчиликке, турмуш-тиричиликке, руханий маданиятка жана бийлик структураларына тиешелүү сөздөр болуп саналат. Мисалы: *чоро*, *дуу-дуу*, *баң-баң*, *калдай*, *зуң*, *чоң*, *дуу*, *туу*, *жамбы*, *жаң-жуң*, *даңза* // *даңса*, *шаңшуур*, *луңтуң*, *шумбул*, *илий*, *наапа*, *тыйтай*, *чыйтай*, *шаң*, *заң*, *амбал*, *диңсе*, *зуңдуң* // *зуңтуң* // *сунтуң*, *инжуу*, *самбур*, *чампан*, *чанту* // *чантуу*, *канжа*, *чанжу*, *суңшо*, *шаму*, *доотай ж.б.*

Коёндой кулак жапырды, /*Даңканды* көккө сапырды (СО,1,164-бет).

Ай жан-жуңдан озунуп, /*Алманбет* шилтеп өттү эми. (СО, 2,182-бет).

Алтымыш бурку, *илийди* /*Жетик* билип окуган. (СК, «Манас», 1-к, 34).

Алты жыл мурун кан Манас,

Даңзабызга катталган.(СК,«Манас», 2-к.,163-б).

Жаң-жуңдары жактырган. /*Суңдуң*, *чыйтай*, *баңбаңы* (СО, 4-т., 86-бет).

Көк отого, ак *диңсе* / Көркү кыйын көрүнсө. (СО, 3-том, 251-бет).

Каардуу айткан кадимки, /Домабил *жайсаң* сөзүнөн. (СО, 1-т., 41-бет).

Самарканда *дуу-ду* бар, /Бу кытай деген заңгардан, (СО, 3-том, 12-бет).

Желегин желге жапырып, /Алтың деген бир *суңдуң* (СО,3-т., 172-бет).

Култка, Бурткан *калдайы*,/Бу турган жандын далайы,(СО, 3-т, 173-б).

Элинин түбүн сурасаң /*Зуң* кытай деген кеби бар(СО, 3-том, 16-бет).

Эрини жакут, *инжүү* тиш,/ Не десең болор ушул иш? (СО, 3-т., 14-бет).

Кароол карап жолунда,/ *Канжасы* бар колунда, (СО, 3-том, 132-бет).

Эки-Баш менен *Суңиону*,/Эсиңе алгын ошону. (СО, 3-том, 55-бет).

Тегеренди *тейтейи*, /Элжиреди эжийи, (СО, 3-том, 47-бет).

Тигиндей экен *чантуу* – деп, /Баашага кабар айткан жок. (СО, 3-т.,48).

Бакшы менен бүбүдөн /Немесин койбой чакырды. (СО, 1-том, 131-бет).

Калдайына каңкуулап, /*Доотайына* добурап, (СК,«Манас»,2-т., 80-б.).

Айгай салып *та-талап*, /Аламан койду санталак. (СО, 1-том, 161-бет).

Он эки *напа* зарыны, /Ага салды барыны. (СО, 2-том, 250-бет).

Жаң-жуң менен *баң-баңды* /*Калдай* менен *даңдаңды* (СО, 2-т.,179-б.).

Кашын жубар безеген /Айтат экен *буркан* – деп, (СО, 2-том, 121-бет).

Өлүк көмгөн *заң* эмес, /Өлүгүн жыяр дагы эмес, (СО, 2-том, 343-бет).

Кабылан Манас баланы /*Кан* көтөрүп салдык! – деп.(СО,1-т., 399-б.).

“*Коома!*” – деп, айтып калганы,(СО, 2-т., 69.).

Чын шаарына бет алып, /Атка камчы койгону. (СО, 2-том, 45-бет).

Ушуну айтып Култка /*Бандулуга* киргени (СО, 4-том, 138-бет).

Таргыл *жайсаң*, *даң* Кабыл /Ал экөөндө калыптыр. (СО, 4-том, 34-бет).

Жаң-жуң менен *доотайдан* /*Сундуң* менен *тыйтайдан*(СО,4-т.,96-б.).

Шаңшу кытай баласы /Тос-тос болуп калыптыр, (СО, 4-том, 36-бет).

Луңтуңдун каны аралаш. (СК, «Семетей», 1-китеп, 78-б.).

Чампандан жылкы алсам деп. (СК, «Манас», 1-том, 28-бет).

Тынбай төрт ай салышып, /*Какан* элин талкалап, (СК, 1248).

Бандулу//*бандуулу* (СО, 2, 1980, 172-бет).

Баңсат (СО, 3, 1980,115) ж.б.

Жогорудагы мисалдардагы кытай сөздөрү эпостун мазмунунда ар түрдүү кылымдардагы кытай элинин коомдук-аскердик түзүлүшүн, саясий-бийлик структурасын, улуттук жашоо колоритин жана каармандык кептин өзгөчөлүктөрүн даана сүрөттөп берүүчү көркөм сөз каражаттары катары кызмат кылып, эпостун лексикалык сөз байлыгы менен образдуулук көркөмдүүлүгүн арттырып турат.

“Манас” эпосунун лексикалык курамындагы жана кытай тилиндеги тыбыштык айтымдары менен түшүндүргөн лексикалык маанилери төмөнкүдөй (39 сөз):

№	“Манастагы” Айтылышы	Кытай тилиндеги айтылышы	<i>Кытайча туюнткан мааниси</i> “Манастагы” мааниси
1	Ай жан-жуң	Хей+жуң+жаң	“дениз”, “орто”, “генерал” жогорку аскер чиндеринин бири
2	Амбал	Анбань	“улук киши”, “мансаптуу киши” Кытайлардын даражалуу аскер адамынын титулу
3	Баңбаң	Ван	“князь” жогорку титулдардын бири
4	Бакшы	Поши	“устат”, “мугалим” Көзү ачык, олуя, ырчы-жарчы
5	Буркан	фо, бвур+хан	“будда” + хан будда хан
6	Бандулу	Баңг	“жар”, “жарыя”+ ар. тэбл “дабыш” Чоң барабан орнотулган жай - мунара
7	Даңза	Даныцзы	“тизме”, “кагаз”, “каттоо кагазы” Атактуу адамдар жазылган бал китеп
8	Диңсе	Диңсе	“тоголок”, “шарик” Кытай төбөлдөрүнүн баш кийиминдеги чоң мончок
9	Дуу-ду	Ду + ду	“улуу, башкы”+ “көзөмөлдөө, башкаруу” Башкы башкаруучу, генерал- губернатор
10	Доотай	Дао + тай	“округ” + “урматтуу, ардактуу” Аймак, округ башчысы, губернатору
11	Даң-даң	Ван хан	Хандан кийинки даража

12	Даң	Дань	“улук”, “төрө” Канга чейинки мансап даражанын бири
13	Даңкан	Даңкан	“Фарфор”, “чайнек” Үч буттуу казан
14	Зун	Цзун	“башкы, жогорку, чоң” Улуу кытай, башкы кытай
15	Заң	Цзянь	“көрүү”, “көз караш”, “адат”, “салт” Каада-салт, адат
16	Илий	И-луй	“закон, мыйзам” Мыйзам жазылган китеби, жазуусу
17	Инжүү	Džen-džu, инцин	“бермет”, “сапфир” Баалуу асыл-бермет таш
18	Жамбы	Юань+бао	“уюткан” + “асыл, кымбат баалуу” малдын туягы формасында алтын, күмүштөн куюлган акча бирдиги
19	Жаң-жуң	Цзян+цзюнь	“команда берүү, генерал”+ “аскер, кол” Кол башчы, генерал-губернатор
20	Жайсаң	Цзай-сян	“улуу министрлердин жалпы аталышы” Уруу же аскер башчыларынын титулу
21	Жың	Цзинь	560 грамм
22	Калдай	Колдай	“штаб офицери” Жогорку башкаруучу титул
23	Канжа	Ганыцзы	“Тамеки салып тарта турган түтүкчө” Эпосто калмак-кытайлар гана тартат
24	Кан	Хуан	“башкаруучу”, “император” Уруунун, элдин, мамлекетти башкаруучу адам
25	Коома	Хо ма	“саламатсызбы, жакшысызбы?!” Кытай-калмактардын саламдашуучу сөзү
26	Луңтуң	Ду + тун	“чоң аймак” + “башкаруу” Кытай айылынын башкаруучусу
27	Напа	Мапа	“ат араба” Кытай-манжур төрөлөрү түшүп жүрүүчү үстү чүмбөттөлгөн эки дөңгөлөктүү араба

28	Суң	Цин	“таза” Кытайды сураган манжур сулалесинин аталышы
29	Суңдуң	Цзунь + тун	“башкы” + “башкаруучу” Эпосто орто мансаптагы башкаруучу
30	Суңшо	Цзун + шо	“чоң” + “суу, өзөн, дарыя” Кытайлар Нарын дарыясын ушинтип аташкан
31	Та-та	Та	“ур, сок” Эпосто кытайлардын согуштук урааны
32	Тейтей	Тайтай	“каныша, төрө аял, айым” Кытай улуктарынын аялдарына карата айтылат
33	Тыйтай//чыйтай	Титай	“генерал” Кытай-калмактардын аскердик наамы
34	Шаңшу	Шанши	“жогорку”, “улук” Улук кытай уругу маанисинде айтылат
35	Чантуу	Чань + тоу	“ороо, чулгоо” + “баш” Кытайлардын мусулмандарды шылдыңдап “башы оролгон” маанисинде айтышы
36	Чын	Чжэнь	“чын, туура” Анык, даана, ырас, туура маанисинде айтылат
37	Чампан	Чампан	“тилди чала билген адам” Кытай тилин билбегендерге карата айтылган кытайлардын сөзү
38	Какан	Ке-хан	“улуу хан, улуу өкүмдар” Кытай элинин жалпы аты кээде акан деп айтыла берет
39	Таңшаң	Тянь+шань	“асман, теңири”+”тоо” Теңир-Тоонун кытайча аталышы

Эгерде “Манас” эпосундагы бул саналып көрсөтүлгөн кытай сөздөрүнүн тобуна профессор Н.А.Баскаков [35, 1987] белгилеген түрк жана кытай тилдерине орток сөздөрдүн тобун кошо турган болсок, анда кыргыз тилиндеги кытай сөздөрүнүн саны дагы бир кыйлага көбөйөт: “бакишы, бек, чур, чоро, жабгу, каган, кам, сырчы, тайшу, тархан, тегин, турун ~ тудун, тутуң ~ тутук, хан, битик ~ бичик, буркан, чын, күү, лу ~ луң “дракон”, туу, заң “закон, обычай”, алтын, чай, чогуң “чугун”, инжи, суу, чан “сосуд, стакан”, чанак

“посуда”, *жай* “место, дом”, *иш*, *үтүк*, *пай* “доля”, *кап* “мешок”, *таң* “утро, восход солнца, заря”, *чоң*, *куу* “сухой”, *тың* “сильный, очень”, *тыңла* - “слушать”, *бити* “писать” [35, 1987] ж.б. Ошондой эле К.К.Юдахиндин сөздүгүндө бул сөздөрдөн сырткары кытай сөздөрү катары белгиленген алтымышка жакын сөздү кошсок, анда кыргыз тилиндеги кытай сөздөрүнүн саны дагы артат. Н.А.Баскаков түрк тилдериндеги кыркка жакын кытай сөздөрүн Түштүк Сибир, Орто Азия жана Чыгыш Европадагы түрк тилдеринин дээрлик баарында кездешерин белгилеп, андай сөздөрдүн айрымдарынын өтө байыркы мезгилдерде эле түрк тилдерине кабыл алынганын эскертет. Аны далилдөө үчүн *чоң* “большой”, *жай* “место, дом”, *иш* ~ *ис* “дело, работа”, *кап* “мешок”, *куу* “сухой”, *суг* ~ *суу* “вода”, *таң* “утро, заря”, *тең* “ровный”, *тыңла* “слушать” сыяктуу кытай сөздөрүн мисалга келтирип, алардын азыркы түрк тилдериндеги өздөштүрүлүш хронологиясынын даана билинбей калышы менен түшүндүрөт.

Чынында эле, аталган сөздөрдү кыргыз жана кытай тилдериндеги параллелдерине салыштырып карай турган болсок, фоносемантикалык структурасы боюнча бири-бирине жакындыгы даана байкалып турат. Мисалы: кыргыз тилинде *чай* – кытай тилинде *ch'a* “чай”, кыргыз тилинде *чын* – кытай тилинде *чжэнь* “истинный, верный”, кыргыз тилинде *тың* – кытай тилинде *таң* “сильный, сильно” [124, 1935] ж.б.

Кыргыз тилиндеги кытай сөздөрүнүн оозеки айтылышы менен фонетикалык түзүлүшү боюнча да төл сөздөрдөн өзгөчөлөнүп турат. Мисалы, бирине бири жалганган окшош бир морфемадан түзүлөт: *баң+баң*, *даң+даң*, *дуу+дуу* ж.б.; морфеманын башындагы бир тыбышы өзгөртүлүп түзүлөт: *суң+дуң*, *луң+туң*, *жаң-жуң* ж.б.; көбүнчө сөздүн аягы уяң /ң/, /н/, /й/ үнсүздөрү менен же үндүү /а/, /у/ тыбыштары менен аяктайт: *Таңшаң*, *суң*, *чын*, *канжа*, *шаңшу* ж.б.; -за мүчөсү сөз курамынын аягында келет: *даңза*, *жаза*, *кокозо* ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун лексикалык составындагы кытай сөздөрүнүн катмары кыргыз эли менен кытай элинин байыркы

мезгилдерден бери ар кыл этаптарда тарыхый-саясий, маданий-экономикалык жактан байланыштары болуп келгендигин айкын далилдеп турат.

“Манас” эпосунун тарыхый-лексикалык составында иштин мурунку бөлүгүндө сөз кылынган кыргыз-монгол лексикалык параллелдери менен кытай, иран, араб сөздөрүнүн катмарынан тышкары орус сөздөрүнүн катмары да орун алган. Мисалы: *ашепке, аршын, совет, борсук, илегер, минут, самак, себер, мор, салдат, тилграм, чайнек, борум, сабсем, соко, бешмант, банар, абжор*. Бирок орус сөздөрүнүн саны өтө чектелүү, көбүнесе манасчынын кебинде гана жолугат, б.а. аларды эпостогу неологизмдер катары эсептөөгө болот. Ошондой болсо да, аталган сөздөрдүн арасында түбү түрк тилдерине тиешелүү сөздөр да бар жана алар “Манас” эпосунун лексикасында мурунтан сакталып келаткан көрүнүштөн. Мисалы:

Кемени суу көтөрүп, /Асманга жакын барыптыр.

Ала-Тоодон кырк *аршын* /Өйдө чыгып алыптыр.(СО,2-т.,1995,114-б.).

Орус тилинде *аршин* - 71,12 сантиметрге туура келген узундук өлчөмү. Аталган сөз 16-кылымдарда түрк тилдеринен славян тилдерине өткөнү маалым, кийинчерээк орус тилинен кайра кыргыз тилине кирген. Бирок “Манас” эпосундагы *аршын* сөзү нукура түркчө тыбыштык айтымы менен, жана алгачкы номинативдик маанисинде (кулач) айтылгандыктан, аны орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн катарына кошууга болбойт. Караңыз: байыркы түрк тилинде *аршын* // *аршун* “локоть (мера длины)” [220, 183-184-б.]. Ошондой эле *абжор* “шамдагай, ыкчам, ылдам” сөзү эң алды иран тилинен түрк тилдерине, түрк тилдеринен орус тилине өткөн, кийин кыргыз тилине орус тилинен *абжора* “жадный, прожорливый” башка маанисинде кайра кирген. Бирок бул сөз “Манас” эпосунун лексикасында “шамдагай, ылдам, ыкчам” маанисинде эле айтылат, демек сөз эски маанисинде эле сакталган:

Ар качандан бир качан /Айтасың *абжор* сөзүңдү,(СО,1982,4-т.,184-б.).

Азелден бери көрбөдүм /*Абжор* мындай журутту (СО,1982, 4-т,317-б.).

“Манас” эпосундагы орус сөздөрүнүн башка тилдердин сөздөрүнө салыштырмалуу аз кездешүүсүнүн себебин ХХ кылымдардын башында орус

сөздөрүнүн кыргыз тилине текши тарай электиги менен түшүндүрүүгө болот. Анткени, XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып кыргыздардын Орусияга кошулуу процесси бир кылка жүргөн эмес. Түндүк Кыргызстан түштүккө караганда биринчи болуп кошулган, бирок Түштүк Кыргызстан Кокон хандыгынын курамында болгондуктан Орусия тарабынан басып алынганы белгилүү. Кошулгандан кийинки жылдарда административдик-башкаруу түзүлүшүнө, маданий жана экономикалык өзгөрүүлөргө карата кыргыз тилинин лексикасына орус тилинин айрым сөздөрү оозеки түрдө кире баштаган. Маселен: *болуш, үйөз, сот, түрмө, салдат, зоот, борум, банар* ж.б.

“Манас” эпосунда кездешкен орус сөздөрү дагы мына ушул учурларда кабыл алынган сөздөрдүн тобуна кирет. Себеби “Манас” эпосундагы орус сөздөрү кыргыз тилинин оозеки айтымына ылайык колдонулат. Мисалы:

Ашенке айтып салбасак /Үч кишидей өзү бар, (СО, 2-том, 1995, 75-бет).

Орус тилиндеги *ошибка* “ката, катачылык” сөзү кыргыз тилинин оозеки айтымына ылайыкташтырылып тыбыштык формасы *ашенке* түрүндө жана семантикасы “калп, жаңылыш” маанисинде айтылды. Ушундай эле таризде *савет, борсук, илегер, минүт, самак, себер, мор, банар, салдат, чайнек, борум, сабсем, тилграм, соко, бешимант* сыяктуу орус тилине мүнөздүү саналуу сөздөр колдонулат:

Алиги бакыр сөзүнүн /*Саветине* кириңиз. (СО, 2-том, 1995, 218-бет).

Башы курсун кытайдын /*Маймыл, борсук* дагы адал(СО,2-т.,1995,112).

Илегерди алдырып, /Жаратка дары салдырып, (СО, 2-том, 1995, 3-бет).

Сөзүн сурай салганы, /Көргөнүм айттым *минүттө*(СО,2-т.,1995,217-б).

Өткөрүп алып ар жакка /Билектей *самак* салыптыр,(СО,2-т.,1995,207-б).

Коргондогу дарбаза /*Самөк* салып бекитип, (СО, 4-том, 1995, 328-бет).

Күн чыгышың жатыр го /*Себер* мухит көлүндө (СО,2-т., 1995, 340-бет).

Агып Чуунун дайрасы /Аягы Арал *моруна* (СО, 4-том, 1997, 227-бет).

Урматтуу Шаабек баласың, /Узакка жанар *банарсың*, (СО,3-т.,1995,50).

Күнү-түнү оюмдан /Сарала кетпей бир *мүнөт* (СК, 1097-бет).

Ондурбастай көрүнөт /Ошолордун *боруму*. (СО, 2-том, 1980, 168-бет).

Сары ит болгон сүрөтү /*Сабсем* күйүп калыптыр (СО, 3-т.,1995,170-б.).

Жердээр болсоң жеримди /Ченетип *салдат* алам деп (СО,2-т.,1980,176).

Соко (СО, 3-том, 196-бет), *Чайнек* (СК, 5-том, 267-бет), *Бешмант* (СК, 4-том, 47; 330, 335, 337-беттер), *Боруму* (СК, 3-том, 119-бет), *Бороз* (СК, 3-том, 12).

Мисалдарда көрсөтүлгөн *савет* сөзү орус тилинде *совет* “кеңеш”, *борсук* сөзү *барсук* “кашкулак”, *илегер* сөзү *лекарь* “дарыгер”, *минут* сөзү *минута* “убакыт өлчөмү: 60 секунда”, *самак* сөзү *замок* “кулп”, *себер* сөзү *север* “түндүк”, *мор* сөзү *море* “деңиз”, *банар* сөзү *фонарь* “шам, чырак”, *салдат* сөзү *солдат* “аскер, жоокер”, *чайнек* сөзү *чайник* “суу же чай кайнатуучу идиш”, *борум* сөзү *форма* “келбет, көрүнүш”, *сабсем* сөзү *совсем* “такыр, таптакыр”, *тилграм* сөзү *телеграмма*, *соко* сөзү *соха* “буурсун”, *бешмант* сөзү *бешмет* “тигилген кийим түрү” түрүндө айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун лексикалык составындагы орус сөздөрүнүн саны чектелүү болсо да, тарыхта кыргыздар менен орустардын байланышы болгонун, бирок ал байланыштын мезгилдик алкагы жагынан жаңыдан эле башталганынан кабар берип турат. Анткени тилдеги лексикалык кабыл алуулардын жалпы элге жайылышы жана сиңиши үчүн кеминде эле 50-60 жылдай убакыттын кетери мыйзамченемдүү көрүнүш экени маалым.

Жыйынтыктар

I. «Манас» эпосунун орто кылымдарга мүнөздүү лексикалык катмары 11-кылымдагы Махмуд Кашгаринин «Девону лугат-ат-түрк», Жусуп Баласагундун «Кутадгу билиг» аттуу эмгектери менен салыштырылып аныкталды жана 10-кылымдын тартып 15-кылымга чейинки мезгилди орто кылымдардагы кыргыз доору катары эсептедик. Аталган орто кыргыз доору ич ара монголго чейинки мезгил (10-13-кылымдар) жана монгол мезгили (13-15-кылымдар) деп эки этапка бөлүнөт. Ушул орто кыргыз доору орто-азиялык түрк-монгол урууларынын бири-бири менен аралашуусу, ислам дининин кеңири кулач жайышы, зор аймакты ээлеген күчтүү империялардын пайда болуусу сыяктуу

ири тарыхый процесстер менен коштолгон. Натыйжада, андай окуялардын эпкинине айрым майда түрк этностору менен кошо тилдери дагы бирге жоголсо, башкалары өсүп-өнүккөн. Башкача айтканда, түрк тилдеринин уюткусу катары азыркы түрк тилдеринин негизи түзүлө баштаган жана бул доордо азыркы кыргыз тили акыркы өң-келбетине жакындашкан абалга калыпташа баштаган. Ушундай бир катар экстралингвистикалык факторлор кыргыз тилинин дагы фонетикалык системасына, лексика-грамматикалык структурасына бир кыйла таасирин тийгизген. Алсак, эринчил үндөшүүнүн күч алышы, кийинки созулмалардын пайда болуусу, сөз башында *й//ж* тыбыштарынын алмашуусу, *адак* эмес *аяк* (д~й) болуусу, иран-араб сөздөрүнүн кабыл алынышы ж.б.у.с.

Орто кылымдардагы кыргыз доорунун монгол мезгилине чейинки биринчи этабында айрым сөздөр фонетикалык өзгөрүүлөргө учурап, бир топ сөздөрдүн мурунку семантикалык талаасынын алкагы кеңейген. Айрыкча ислам дининин таралышы аркылуу араб сөздөрүн, Орто Азиядагы иран тилдүү тохар, согды элдери менен болгон ар кандай алакалар аркылуу иран сөздөрүн түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасына дагы кабыл алуу процесси башталган.

11-кылымдагы аталган жазма эмгектердин лексикасы менен “Манас” эпосунун лексикалык курамын салыштырып көргөндө, эпостун лексикалык катмарларынан ушул орто кылымдык кыргыз дооруна мүнөздүү болгон көп сөздөр жолугат: *сандувач* - сандугач, *апа* - апа, *эгин* - ийин, *эзе* - эже, *байрак* - байрак, *билезүк* - билерик, *бөрк* - бөрк ж.б. Ошондой эле орто кылымдардагы кыргыз тилине мүнөздүү лексикалык катмарга кирген айрым сөздөр фоносемантикалык өзгөрүүлөргө учураган: байыркы кыргыз доорундагы *суг* сөзүнүн аягындагы жумшак /г/ тыбышы жана *суб* сөзүндөгү жумшак /б/ тыбышы кууш эринчил /у/ тыбышынын таасири аркасында эринчил /w/ дифтонгусуна айлануусуна түрткү болгон: *суг* > *суw*, *суб* > *суv* > *суw* ж.б.; байыркы кыргыз доорунда *күлүг* “атактуу, даңктуу” деген маанини туюнткан болсо, орто кылымдык кыргыз тилинде *күлүг билге* “урматтуу илимпоз” деген

маанини билгизген. Ал эми “Манас” эпосунда болсо тыбыштык формасы каткалаң *күлүк* түрүндө болуп “мыкты жүгүргөн, жүрүшү, чуркаганы тез, ылдам” жана “тынбай удургуй берген, тез-тез өзгөрүлүп турган учкул (өтмө); алдында жүргөн мыкты экенин көрсөткөн өтмө эпитет” сыяктуу маанилерди билдирет. Демек, *күлүг* сөзүнүн семантикасы деривацияланган.

II. “Манас” эпосундагы орто кылымдарга мүнөздүү кыргыз доорунун экинчи этабы 13-кылымдын башынан тартып 15-кылымдарына чейинки монгол мезгилине туура келет жана бул доордо айрым түрк тилдери тууралуу кыскача маалыматтар камтылган араб, иран тилдериндеги сөздүктөр, грамматикалар менен адабий чыгармалар жазылганы маалым. Бирок ал эмгектердин орто кылымдардагы кыргыз элине түздөн-түз тиешеси жок болсо дагы, ирегелеш жашаган башка түрк уруулары аркылуу белгилүү болуп, аз болсо да кайсы бир деңгээлде тилине кыйыр таасирин тийгизген. Бул этапта араб жана перс (иран) тилдеринин үлгүсүнө салып адабий тилди өркүндөтүү аракети, коомдук чөйрөдө араб-перс (иран) элементтеринин кеңири колдонуу тенденциясынын күчөшү көөнө түрк лексикасынын нукура негизинин жардыланышына алып келген. Албетте, мындай экстралингвистикалык факторлор ал доордогу оозеки жана жазма адабияттын тилине дагы өз таасирин тийгизбей койгон эмес, ушунун натыйжасында жана ар кайсы тилдик топтогу этностордун ортосундагы түрдүү алакалардын негизинде Орто Азиядагы түрк элдеринин тилинде дагы лексика-семантикалык жактан бир топ өзгөрүүлөр жүргөн. Алсак, байыркы кыргыз доорундагы *күн* сөзү “асман телосу, күн” деген номинативдик маанисинде колдонулган болсо, орто кылымдарда “таңдан кечке чейинки мезгил” деген кошумча мааниге ээ болгон. Мисалы: Махмуд Кашгариде *күн* “солнце”, *күн* “день”, Ахмед Югнакиде жана Рабгузиде *күн* “день”; “Манаста” *күн* “асман телосу”, *күн* “мезгил аралыгы”, *күн* “белгилүү бир доор, замана”, *күн* “турмуш-тиричилик, жан сактоо”, *күн* “аба-ырайы” маанилерин туюндурат.

Кыскартып айтканда, “Манас” эпосунун орто кылымдардагы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмары байыркы кыргыз тилинин лексикалык катмарынан өзүнүн фонетикалык жактан өзгөрүү процесстеринин активдүү

жүрүүсү, лексикалык жактан семантикалык жылыштарга дуушарлануусу, лексикага иран-араб сөздөрүнүн активдүү кабыл алынышы, ирегелеш жашаган ортоазиялык этностор менен түрк-монгол урууларынын тилдеринин белгилүү бир деңгээлде таасирин тийгизүүсү сыяктуу өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат жана тилдеги андай белгилер “Манас” эпосунун лексикасында да реликтилик формада сакталып калган.

III. “Манас” эпосунун тарыхый-лексикалык составындагы кийинки кыргыз доору 15-кылымдан тартып биздин күндөргө чейинки мезгилди камтыйт. Кийинки кыргыз доору дагы олуттуу тарыхый окуялар менен коштолгон. Аталган доордун 16-кылымдарында кыргыз эли калмактардын чапкынынан сүрүлүп Памир, Фергана, Гисар тараптарга жылууга аргасыз болушкан жана азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы негизги өзгөчөлүктөр дагы ушул мезгилдерде пайда болгон. Себеби кыргыз тилине иран сөздөрүн кабыл алуу процессинин 1-этабы 11-кылымдан башталса (айрым кыргыз урууларынын Алтайдан Тянь-Шанга жылуусуна байланыштуу Орто-Азиядагы иран тилдүү согды, тохарлар менен болгон алгачкы тилдик алакалар түзүлгөн), анын экинчи активдүү этабы ушул 16-кылымдан башталган. Аталган мезгилдерде иран тилдеринен кыргыз тилине соода-сатыкка, багбанчылыкка, дыйканчылыкка, курулушка жана турмуш-тиричиликке ж.б. байланыштуу көптөгөн сөздөр өздөштүрүлгөн: *соода, арзан, майда, тараза, нарк, мөмө, шабдалы, анар, мисте ж.б.* “Манас” эпосунда дагы ушул доорго мүнөздүү иран сөздөрү колдонулуш чөйрөсүнө карай соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода, арзан, тараза, нарк, пайда ж.б.* ; багбанчылыкка байланыштуу сөздөр: *бак, бакча, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, анар, мейиз, данек, алмурут ж.б.*; дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр: *дан, пахта, жүгөрү, беде, жонгучка, амбар, кетмен ж.б.*; курулушка байланыштуу сөздөр: *терезе, устун, ылай, такта, мык, дубал, чатыр, шып, бакса ж.б.* ; кесипке, коомдук-саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: *уста, зергер, багбан, соодагер, чабандес, акын, дарыгер, мандикер, наабай//наабайчы, кенизек, бакалчы, паша, падыша*; турмуш-тиричиликке байланыштуу сөздөр: *дутар, паранжы, парда, шейшен,*

дасторкон, чынжыр, бокчо, дандыр, килем, кымкап, замбирек, канжар ж.б.; динге байланыштуу сөздөр: *барбадигер, кудай, бут, багымдат, жайнамаз, кожо, орозо, тозок ж.б.;* абстракттуу маанидеги сөздөр: *душман, зардап, дөө, зар, кеп, бейбак ж.б.;* анатомиялык аталыштар: *көөдөн, дене, муштум, дил ж.б.;* жан-жаныбарларга байланыштуу сөздөр: *баранда, пил, керик, шер ж.б.;* убакыт-мезгилге байланыштуу сөздөр: *ишемби, жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, апта ж.б* деп тематикалык топторго бөлүнөт.

Жогоруда көрсөтүлгөн иран сөздөрү кыргыз тилине кыргыздардын тажиктер менен тикеден тике катнашынын натыйжасында, Орто Азиянын башка элдери аркылуу жана сабаттуу адамдар аркылуу кирген жана бул доордо кабыл алынган иран сөздөрү “Манас” эпосунун лексикасында дагы өзүнчө катмар болуп сакталып калган. Себеби азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде гана айтылуучу *барик* “жалбырак”, *жувалдыз* “темене”, *келде* “баш”, *кетте* “ири, чоң”, *жекендос* “төшөк”, *аптава* “кумган” ж.б. сыяктуу бир катар иран сөздөрү изилдөөгө алынган эпостун лексикасында да орун алат.

Ал эми араб сөздөрү кыргыз тилине иран сөздөрүндөй болуп түз кабыл алынбастан, аларга коңшулаш жашаган тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу келип кирген. Себеби кыргыздар арабдар менен эч качан тике байланыштарды түзгөн эмес. Араб тилинен кирген сөздөр «Манас» эпосунда дагы өтө кеңири орун алып, негизинен диний түшүнүктөргө байланыштуу окуяларды баяндоодо кеңири колдонулат. “Манас” эпосундагы араб сөздөрүнүн колдонулуш чөйрөсүнө карай ич ара тематикалык топторго бөлүштүрүлөт. Алсак, диний түшүнүктөргө байланыштуу колдонулган сөздөр: *ыслам, аят, адис, дин, молдо, имам, кожо, куран, алла, жаназа ж.б;* илим-билим жана маданиятка байланыштуу колдонулган сөздөр: *арип, илим, кат, кагаз, санжыра, сүрөт, таалим, нуска, адабият, тарых ж.б;* коомдук-саясий жана турмуштук түшүнүктөргө, кесипке байланыштуу колдонулган сөздөр: *казына, аскер, өкүм, султан, так, увазир, адам, коом, табып ж.б;* буюм-тайымдарга, нерселерге, табиятка, соодага, мезгил-мейкиндикке байланыштуу колдонулган сөздөр: *аспап, набат, шекер, супура, шам, доол, зат, мухит, нагыра, лаал*

(лагил), жануб ж.б; абстракттуу түшүнүктөргө байланыштуу колдонулган сөздөр: акыл, амал, бекуш, керемет, казан ж.б.

Демек, 15-кылымдан кийинки кыргыз доорунда кыргыз тилинин лексикалык курамына иран тилдеринен тике түрдө жана коңшулаш өзбек, уйгур, казак, тажик тилдери аркылуу араб сөздөрү кыйыр түрдө кабыл алына баштаган. Андай иран-араб сөздөрү кыргыз тилинин оозеки айтым нормасына, фонетикалык мыйзамдарына ылайыкташтырылып кабыл алынгандыктан активдүү лексикага айланып, кыргыздын төл сөздөрү сыяктуу эле жалпы элдик тилдин кеңири катмарында колдонулуу даражасына чейин өсүп жеткен. Натыйжада ошол мезгилдерде өздөштүрүлгөн иран-араб сөздөрү тилдеги активдүү лексика катарында ал мезгилдердин манасчылары тарабынан “Манасты” айтуучулукта кеңири мүнөздө пайдаланылып, эпостун кийинки варианттарынын лексикалык составында туруктуу орун ала берген.

IV. «Манас» эпосунун лексикасындагы сөздөрдүн тыбыштык формасы же семантикалык мааниси, же грамматикалык түзүлүшү бир канча убакыт өткөн соң ар доорго жараша өзгөрүүлөргө учурап отурган. Айрыкча элдик оозеки чыгармалар улам барган сайын жаңы айтуучунун көз карашына ылайыкталган. Башкача айтканда, элдин турмушка карата болгон аң-сезими коомдук турмуштун өзгөрүүлөрүнө, тарыхый шарттарына болгон көз караштарын билдирүүчү сөздөр, туюнтмалар менен толукталып, алымча-кошумчаланып келген. Буга мисал иретинде “жүз жылдан ашуун убакыт өткөн, бирок эки башка айтуучунун аткарышы боюнча сакталган «Манас» эпосунун бир эле сабак ырын салыштырып көрөлү:

Кар үстүнө кар йаса, /Кардан апак эти бар.

Кар үстүнө кан тамса, /Кандан кызыл бети бар.

[Радлов В.В.1870, 20-бет].

Ушул эле саптар манасчы С.Каралаевдин “Манасында” төмөнкүдөй формада колдонулат:

Капрай, кара жерге кар жааса, /Кардан аппак этин көр.

Кар үстүнө кан тамса, /Кардан кызыл бетин көр.

Бул ыр саптарынын биринчи варианты анын экинчи вариантында *капрай* деген сөз менен толукталгандыгын жана биринчи саптагы *кар* деген сөз *кара* деген сөз менен, *үстүнө* деген сөз *жааса* менен алмаштырылгандыгын көрдүк. Экинчи саптагы *анак* формасындагы сөз *анпак* формасындагы сөз менен, *эти* деген сөз *этин* менен, *бар* деген сөз *көр* менен алмаштырылган” [165, 33-б.]. Ал эми “Манас” эпосунун С.Орозбаков айткан вариантында да өзүнөн мурунку салттуу ыр формаларына айрым жаңы сөздөр кошумчаланып, айырмачылыкка ээ болгонун көрөбүз:

*Ээ, кулунум, Көккөөн! /Кызыл чок ойрот, кытайдан
Кызыгып балбан салганы, /Кан боло туруп бул акмак
Калмактын кара жолтою /Жолой чыгып калганы,
Кандайсың деп балбанга /Карыя Кошой барганы.(СО,3-т.,1981,192-б.).*

“Манас” эпосундагы ушул эле саптар Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыздардан 1856-жылы В.В.Радлов жазып алган «Манастын» вариантында мындайча кыска түрдө айтылган:

Алп-Аймат иниси, /Абышка кемпир баласы,/
Алты йашиар Көк Койон, /Сен кандайсың балбанга?/
Йыгып байгең алганга? (Радлов В.В. 1870, 1057-1061-саптар) [126, 91-б.].

Демек, бул мисалдардан бир кылымдык мезгилде «Манас» эпосунун текстине манасчылардын көркөм чыгармачылык дараметине, талантына, сөз байлыгына жараша улам жаңы сөздөр киргизилип отурганын көрөбүз, бирок эпосту айтуунун байыркы салттуу ыр формасы, түзүлүшү, структурасы менен мазмундук өзөгү жана аны айтуунун традициялуу байыркы тилинин нукура негизи туруктуу сакталып айтылып келгени айкын көрүнүп турат. Андыктан «Манас» эпосунун тили лексикалык көп катмарлардан куралган. Экинчиден, «Манас» эпосунда бир кезде колдонулган айрым сөздөрдүн фоносемантикалык түзүлүшү убакыттын өтүшү менен экстралингвистикалык факторлордун таасиринде өзгөрүүгө дуушарланып, тыбыштык жаңы формаларга алмаштырылып же жаңы маанилер кошумчаланып отургандыктан, эпостун

курамындагы андай процесстер аркылуу кыргыз тилинин тарыхый этаптарындагы абалын аныктоого болот.

V. «Манас» эпосунун тарыхый-лексикалык курамында иран, араб сөздөрүнүн катмарынан тышкары кыргыз-монгол параллелдери, ошондой эле кытай, орус тилдеринен кирген сөздөрдүн катмары да бар жана андай сөздөрдүн тобу кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолундагы түрдүү алака-байланыштардын натыйжасында пайда болгон же өздөштүрүлгөн.

Кыргыз жана монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин пайда болушунун башаты кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын биздин замандарга чейинки Алтай-Монголияда ирегелеш жашаган мезгилине туура келет, б.а. хронологиялык мезгили жагынан андай окшоштуктардын башталышы байыркы алтай доорунан тартып б.з.ч. 2-кылымдарына чейинки аралыкта башталып, аягы биздин замандын 4-5-кылымдарына чейинки мезгилдерди камтыйт. Мына ушундай кыргыз жана монгол тилдеринде лексикалык параллелдерди түзгөн сөздөрдүн катмары дагы “Манас” эпосунун лексикалык курамында көп кездешет: *белен, сонун, каалга, топчу, таар, керээз, дорго, жага, кыяк, нөкөр, салбырын, чаган, кайгуул, кандагай, отого ж.б.* “Манас” эпосундагы лексикалык параллелди түзгөн ушул кыргыз-монгол сөздөрүнүн катмары байыркы алтай жалпылыгына чейин тектештирген сөздөр болуп саналат жана алтай бүлөсүндөгү тилдеринин тектештигин “Манас” эпосунун страттык катмарларындагы лексикалык материалдар аркылуу да далилдөөгө болот.

VI. Тарых барактарында кыргыздар менен кытайлардын ортосунда тыгыз мамиле-алакалар жүрбөсө дагы, ар кайсы учурларда кыска мөөнөттүү саясий, маданий, экономикалык жактан карым-катнаштары болуп турган. Ошондой алакалардын учурунда айрым кытай сөздөрү кыргыз тилине түздөн-түз өтсө, кээ бирлери аларга коңшулаш түрк уруулары аркылуу өткөн (уйгур, алтай, айрым монгол уруулары ж.б.). Башкача айтканда, кыргыз тилине кытай сөздөрү б.з.ч. 50-жылдан кийинки энесайлык кыргыздарды башкарган улуту кытай Ли-Линдин тушунда, 8-9-кылымдарда Энесайдагы Улуу Кыргыз каганатынын

мезгилинде, 12-кылымдарда кара-кытайлардын үстөмдүгү учурунда жана андан кийинки монгол-калмак доорлорунда кабыл алынган. Мындай кыргыз-кытай байланыштарынын тилдеги изи “Манас” эпосунда айрыкча даана сакталган жана аны эпостун лексикасында орун алган кытай сөздөрүнүн катмары ачык далилдеп турат: *жаң-жуң, чыйтай, канжа, дуу-дуу, баң-баң, калдай, зуң, чоң, туу, жамбы, даңза // даңса, шаңшуур, луңтуң, шумбул, илий ж.б.* Ушул кытай сөздөрүнүн кыргыз тилинин айтылышы жана фонетикалык түзүлүшү боюнча төл сөздөрдөн өзгөчөлөнүп турат: бир морфеманын катмарлануусунан түзүлөт: *баң+баң, даң+даң, дуу+дуу ж.б.*; бир морфеманын тыбышы өзгөртүлүп түзүлөт: *суң+дуң, луң+туң, жаң-жуң ж.б.*; сөздүн аягы уяң /ң/, /н/, /й/ үнсүздөрү менен же үндүү /а/, /у/ тыбыштары менен аяктайт: *Таңшаң, суң, чын, канжа, шаңшу ж.б.*

VII. Ал эми “Манас” эпосундагы орус сөздөрүнүн саны чектелген мүнөзгө ээ жана көбүнесе манасчынын кебинде гана жолугат: *ашепке, аршын, совет, борсук, илегер, минүт, самак, себер, мор, салдат, тилграм, чайнек, борум, сабсем, соко, банар, абжор.* Аталган орус сөздөрүнүн арасында түбү түрк тилдерине тиешелүү “кайтып келген” сөздөр да бар жана алардын “Манас” эпосунун лексикасында учуроо фактысы байыртан сакталып келаткан реликтилик көрүнүштүн натыйжасы. Эпостогу орус сөздөрүнүн башка тилдердин сөздөрүнө салыштырмалуу аз кездешүүсүнүн себебин 20-кылымдардын башында орус сөздөрүнүн кыргыз тилине текши тарай электиги менен түшүндүрүүгө болот жана “Манас” эпосунда кездешкен орус сөздөрү революцияга чейинки этапта кабыл алынган сөздөрдүн тобуна кирет. Себеби изилдөөгө алынган эпостогу орус сөздөрү кыргыз тилинин оозеки айтымына ылайык колдонулат: *ашепке, илегер, самак ж.б.* Демек, “Манас” эпосунун тарыхый-лексикалык курамындагы орус сөздөрүнүн санынын чектелүү болушу, ошол “Манас” эпосунун тексти жазылып алынган учурда кыргыздар менен орустардын байланышынын жаңыдан башталганынан кабар берип турат.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилинин тарыхый-лексикалык составы сырттан келип кошулган сөздөргө бир топ байыган, ошого жараша

анын лексикасы дагы өзүнүн түпкү материалдык негизи боюнча бир тектүү эмес. Бирок бүгүнкү күндө кыргыз тилинин төл лексикасынын басымдуу бөлүгүн түзүп турган мындай сөздөрдү өздөштүрүлгөн деп эсептөөгө болбойт, анткени аларды көпчүлүк эл нукура кыргыз сөзү катары гана кабылдайт. Глотто-хронологиялык аспектиден караганда кыргыз лексикасынын калыптанып-өнүгүү тарыхы өтө узак жана бул мезгилдердин аралыгында кыргыз эли нечендеген тарыхый жолду басып өткөндүктөн, өз тагдырындагы олуттуу мааниге ээ урунттуу окуялары “Манас” эпосунун мазмунуна кошулуп катмарлана берген, аны менен бирге ар доорго мүнөздүү сөздөр дагы тарыхый турмуштун көрсөткүчү катары анын лексикасында орун алып катмарланган.

4-ГЛАВА

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АДАМГА БАЙЛАНЫШТУУ СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК СТРАТИФИКАЦИЯСЫ

§1. «Манас» эпосундагы сөздөрдү лексика-семантикалык жактан стратификациялоонун илимий негиздери

Түрк тилдеринин лексикасын салыштырма-тарыхый планда изилдөө жагы түркология илиминде дагы өтө аз каралган маселелерден болуп саналат жана аталган багыттагы изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнө бардык жеке түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүктөрүнүн, котормо сөздүктөрүнүн текши бир кылка түзүлбөгөндүгү, айрым тилдердеги лексикалык материалдардын толук такталбагандыгы, кээ бир түрк тилдериндеги диалектилик лексиканын аныкталбагандыгы сыяктуу факторлор мүмкүнчүлүк бербей келген. Азыркы мезгилде мындай мүмкүнчүлүктөр толук бар деп айтсак жаңылыштык болбос, себеби түрк тилдеринин, ал эмес алтай бүлөсүндөгү монгол, тунгус-манжур тилдеринин котормо, түшүндүрмө, салыштырма сөздүктөрү дагы жарык көргөн жана Э.Севортяндын жетекчилиги менен түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүгү менен этимологиялык сөздүктөрү да жарыяланган. Бирок мурунку изилдөөлөрдүн көбүндө кээ бир жагдайлар боюнча үстүртөн талданып, жыйынтыксыз каралган маселелер арбын кездешет. Ошол себептен, азыркы учурда айрым бир маселелердин кайрадан изилдениши мааниге ээ болууда, б.а. алыскы же жакынкы тектеш тилдерге орток катары эсептелген лексикадагы өзөктүү (ядролук) же мааниси бүдөмүк сөздөрдүн этимологиясын кайра анализге алууну жана тилдин лексикасын стратификациялоонун илимий-теориялык негиздерин компаративистика илиминин азыркы көз карашынан карап чыгууну талап кылып турат.

Демек, ушул тапта кыргыз тилиндеги мааниси түшүнүксүз же теги белгисиз сөздүн этимологиясын же семантикалык деривациясын аныктоо үчүн тиешелүү сөздүктөрдүн материалдарынан кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгү толук бар жана «Манас» эпосунун лексика-семантикалык катмарларын

салыштырма-этимологиялык аспектиден изилдөөгө багытталгандыгынын себеби дагы мына ушул жагдайлар менен шартталып турат.

Кыргыз тил илиминде лексиканын маселелерин салыштырма-тарыхый методдун негизинде талдап изилдөөнү алгач профессор Б.М.Юнусалиев өзүнүн 1959-жылы жарык көргөн «Киргизская лексикология» деген эмгегинде колдонгон. Кийинчерээк, сейрек болсо дагы, эски жазма эстеликтердин тилин изилдөөгө арналган эмгектерде аталган методдун айрым элементтеринен колдонуу тенденциясы орун ала баштаган. Мисалга ала турган болсок, 1956-жылы И.А.Батмановдун «Язык енисейских памятников древнетюркской письменности», 1962-жылы «Современная и древняя енисейка», 1963-жылы А.Ашыралиевдин «Орхон-Енисей эстеликтериндеги уңгу сөздөр», 1964-жылы С.Сыдыковдун «Монгольско-киргизские языковые параллели», 1984-жылы “Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар”, Ү.Асаналиевдин «Лобнор тилинин грамматикалык кыскача очерки» деген эмгектеринде салыштырма-тарыхый методдун элементтеринен колдонууга аракеттер жасалган. Кийинчерээк, 2004-жылы Ү. Асаналиевдин «Тунгус-манжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллелдери» аттуу докторлук диссертациясында кыргыз тили менен түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндериндеги айрым лексикалык параллелдерди салыштырма-тарыхый мүнөздө изилдөө проблемаларына кайрылат. Арийне, кыргыз тилиндеги лексикологиялык маселелердин каралышында «Манас» эпосунун лексикасы түрк-монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги лексикалык параллелдери менен тарыхый-этимологиялык аспектиден салыштырылып изилдөөгө алына элек. Андыктан кыргыз тилинин лексикасын салыштырып изилдөөнүн негизги булагы катары «Манас» эпосунун лексикалык материалдарын пайдалануу максатка ылайыктуу. Себеби анын лексикалык составындагы сөздөр кыргыз элинин жашоо-турмушунун бардык чөйрөсүн камтып турат жана аталган эпостун лексикалык материалдарына салыштырма-тарыхый метод менен изилдөө

жүргүзүүнүн жыйынтыгы тарыхый лексикология үчүн да теориялык жана практикалык жактан баалуу маалымат-материалдарды берет.

«Манас» эпосунун лексика-семантикалык катмарларын изилдөө процессинде анын лексикасына тиешелүү факты-материалдар тиешелүү өлчөмдө чогултулуп, жыйналган материалдар атайын хроно-топологиялык стратификациялоонун максатына ылайык аныкталып чыккан релеванттуу критерийлердин негизинде лексика-семантикалык группаларга ажыратылып, ар бир группадагы верификацияланган негизги лексемалардын этимологиясы салыштырма-тарыхый методдун элементтерин колдонуу аркылуу тарыхый-этимологиялык изилдөөгө алынды. Бирок кыргыз тил илиминде «Манас» эпосунун мурда изилденген лексика-семантикалык катмарлары иштин бул бөлүгүндө анализге алынган жок. Себеби Р.А.Бейбутова (1988), Ч.А.Кадырова тарабынан (2011) “Манас” эпосундагы аскердик терминдери изилденсе, А.Ж.Шериев (1991) эпостун курамындагы эпитет, титул, чин, наамдарын, А.А.Боронов тарабынан “Манас” эпосундагы антропонимдер (адам аттары)” (1988) изилденген. Андыктан «Манас» эпосундагы сөздөр колдонулуш чөйрөсүнө жана парадигмалык маанисине карата адамга жана анын ишмердигине байланышкан эки чоң топко бөлүштүрүлүп, алар лексика-семантикалык жактан төмөнкүдөй катмарларга стратификацияланат:

1. «Манас» эпосундагы адамдын дене-мүчө аталыштарына байланыштуу лексика.
2. «Манас» эпосундагы тууганчылык лексикасы.
3. «Манас» эпосундагы аңчылык лексикасы.
4. «Манас» эпосундагы мал чарбачылык лексикасы.
5. «Манас» эпосундагы дыйканчылык лексикасы.
6. «Манас» эпосундагы тамак-аш лексикасы.
7. «Манас» эпосундагы турмуш-тиричилик лексикасы.
8. «Манас» эпосундагы фауна жана флора лексикасы.
9. «Манас» эпосундагы жер-суу аталыштары.

«Манас» эпосундагы ушул көрсөтүлгөн катмарлардагы лексика-семантикалык группаларды салыштырма-тарыхый аспектиден изилдөөдө барып-келип сөздөрдүн этимологиясына такалабыз, анткени анын изилдөө объектиси сөздөрдүн тарыхына тике байланышкан. Сөздүн келип чыгуу тарыхына анализ жүргүзүү менен сөз жасоо жолдоруна көңүл буруп, сөздүн этимонун табууга, тектеш тилдер менен салыштырууга аргасыз болобуз. Натыйжада талданып жаткан сөздөрдүн теги белгилүү болуп (байыркы баба тилге, же башка тилге тиешелүүлүгү), сөз аркылуу тилдин тарыхын тагыраак түшүнө баштайбыз. Зарыл учурларда глотто-хронологиялык аспектинин элементтеринен да пайдаланууга туура келет, б.а. тилдин мезгилдик алкактагы стратификациялануусунун тарыхый окуялар менен байланыштуулугун аныктоо жолу аркылуу да иликтенет. Экинчи жагынан алганда, эпостогу өзөктүү (ядролук) сөздөрдүн составын изилдөө проблемасы семантика менен да тыгыз байланыштуу каралашы керек. Себеби тилдеги тигил же бул сөз номинативдик кызматты аткарат, эгерде кайсы бир сөздүн алгачкы номинативдик мааниси бүдөмүктөнүп унутулган болсо, анда ал сөз таптакыр колдонуудан чыгып калары айкын. Мисалы: байыркы түрк тилдеринде *кунчуй* “принцесса, женщина”, *сү* “войско” [236, 265, 288-б.] ж.б.с. сөздөр азыр тилде сүйлөнбөйт. Анткени алар кайсы бир тарыхый доордо колдонулуп, бирок белгилүү бир убакыттын өтүшү менен кандайдыр бир маанини туюнта албай калгандыктан тилде да жашай албай калган. Демек бир канча убакыттын өтүшү менен бири-бирине жакын тектеш тилдердин ортосунда да мындай негизги орток сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшү менен лексикалык маанилеринде семантикалык жылыштар сөзсүз болуп турат. Мисалы: байыркы түрк тилинде *таг* “гора” деген сөз азыркы кыргыз тилинде *тоо*, алтай тилинде *туу*, казак тилинде *тау*, уйгур тилинде *таг*, азербайжан тилинде *даг* “гора” түрүндө окшош тыбыштык жана семантикалык мааниде болсо, якут тилинде тыбыштык түзүлүшү жагынан ага окшош *тыя* сөзү “лес” деген маанини туюнтуп калган. Бирок ар бир тилдин сөздүк составында орток ядрону түзүп турган сөздөр болот. Мындай сөздөрдүн лексикалык маанисинин туруктуулугу анын чөйрөлүк функциясына тыгыз

байланыштуу экендигин Б.М.Юнусалиев [278, 87-б.] өз кезегинде баса белгилеп, тилдеги андай туруктуу маанидеги сөздөрдүн тобуна жактама ат атоочторду, уңгу этиштерди, сан атоочторду жана анатомиялык, тууганчылык аталыштарын, эмгек куралдары менен үй жаныбарлардын ж.б. аталыштарын киргизген. Ошондуктан, биринчи кезекте, бир тилдеги мааниси белгисиз, бирок башка тилдерге орток сөздү тектеш тилдердеги алардын эквиваленттерине салыштырып кароо зарыл, бөтөнчө алыскы тектеш тилдердин материалдары менен салыштыруу аркылуу күтүлгөн жыйынтыктарды алууга болот. Маселен, монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги материалдар менен салыштыруу аркылуу бизге мааниси белгисиз сөздөрдүн сыры белгилүү болот түшөт.

Коомдо жаңы пайда болгон кандайдыр бир нерсенин же көрүнүштүн жаралуу мотивациясына жараша ага жаңы тилдик аталыш ыйгарылат. Акырындан анын алгачкы номинативдүү аталышына кошумча маанилердин кошулушу аркылуу моносемантикалык сөз полисемантикаланат. Бул процесс сөздүн мурунку маанисине ага жакындашкан өтмө маанини кошумчалоо аркылуу ишке ашырылат. Мисалы: 1. *баш* “анатомиялык аталыш”; 2. *баш* “адамдын же айбандын өзү”; 3. *баш* “бир нерсенин башталышы”; 4. *баш* “дан эгиндеринин башы”; 5. *баш* “чоку, төбө, үстүңкү бөлүк”; 6. *баш* “башчы”; 7. *баш* “окуянын башы, башталышы” ж.б. сөздөрдүн баарында бизге анчейин байкалбаган заттын же кыймыл-аракеттин башталышы деген этимологиялык маани жатат. Бирок ар кайсы доорго мүнөздүү тилдик системасы толугу менен чагылдырылган жазма эстеликтери жок тилдер үчүн мындай полисемантикалык өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн аныктап чыгуу өтө татаал маселелерден. Мындай учурларда фрагментардык түрдө болсо да, колдо болгон байыркы жазма эстеликтердин жана фольклордук чыгармалардын материалдарындагы төл сөздөрдүн фоносемантикалык өзгөрүү тенденцияларын контексттик маанисине жараша иликке алуу зарыл. Андыктан “Манас” эпосунун лексикалык материалдарына кайрылабыз.

“Манас” эпосунун лексикалык составындагы сөздөрдү лексика-семантикалык группаларга стратификациялап бөлүштүрүүдө, биринчи кезекте,

этимологиялык анализ жүргүзүү үчүн тектеш тилдердин бардыгына бирдей мүнөздүү болгон орток номинативдүү сөз экендиги, экинчи кезекте, семантикалык анализ үчүн андай сөздөрдүн семантикалык деривациясы жана полисемантикалык, контексттик маанилеринин көп учурашы, үчүнчү кезекте, айрым сөз формаларынын же морфемаларынын байыркы реликтилик форма экендиги сыяктуу негизги көрсөткүч факторлору эске алынды.

§ 2. “Манас” эпосундагы адамдын дене-мүчө аталыштарына байланыштуу лексика

Адамдын дене-мүчө аталыштары лексиканын эң байыркы катмарына жатары белгилүү. Ошондуктан алтай бүлөсүнө кирген тилдерди изилдөөчүлөр лексиканын өтө туруктуу бөлүктөрүнүн бири катарында адамдын дене-мүчө аталыштарын изилдөөгө айрыкча көңүл буруп келишкен. Алсак, алтаист-окумуштуу В.Д. Колесникова жалпы алтай тилдериндеги адамдын дене-мүчө аталыштарын изилдеп келип, аталган топтогу тилдерде 200-600гө чейин ар түрдүү дене-мүчө аталыштарынын орун аларын аныктап көрсөтүп, алардын арасындагы бир нече ондогон аталыштары түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде байыркы жалпы уңгулук бир негизди түзөөрүн баса белгилейт. Алсак: *ама(н)* “рот”, *агур* “рот”, *көке-(н)* “көкүрөк”, *ар(у)-ка* “арка”, *гари-/а* “кол” [123, 71-б.] ж.б.

Кыргыз тилинде адамдын тулку-боюн анын анатомио-физиологиялык түзүлүшү боюнча алып караганда өтө маанилүү роль аткарган дене мүчөлөрү бар, маселен: *баши, ооз, көз, кулак, көкүрөк, арка, кол, алакан, бел, бут, таман* ж.б. Тилде мындай байыркы архетиптеги жалпылыкка ээ болгон адамдын дене-мүчө аталыштарынын базасында тике жана өтмө маанидеги сөздөр жаралган. Мисалы: кыргыз тилинде *арка* деген анатомиялык аталыш “дененин моюндан тартып куймулчакка чейинки омурткалардан турган бөлүгүн” билгизет. Андан “адамдын артын”, “арткы тарапты”, “бир нерсенин арткы бөлүгүн”, “түндүк тарапты” ж.б. кошумча маанилерди туюнкан сөздөр өнүккөн: *арка-жөлөк* “таянар күч, колдоочу”, *аркай* “арсак-терсек болуп сороюп чыгып калуу”,

арка+ла “аркага, жонуна салып көтөрүү, аркасына жүктөө”, *аркалуу* “1. малдын бел омурткалуу түзүлүштөгү кыр аркасы; 2. белдүү, кубаттуу, күчтүү”, *аркалык* “түндүк тараптык” ж.б.

Байыркы мезгилдерде адам өзүнүн дене-мүчө түзүлүшүнүн мисалында табияттын өзгөчөлүктөрүн окшоштуруп түшүндүрүүгө аракет кылган. Ушундай анатомиялык аталыштар курчап турган айлана-чөйрөдөгү кандайдыр бир окшош функциялары, белгилери, сапаттары, көрүнүштөрү боюнча жакындашкан заттарды, нерселерди атоо үчүн дагы колдонулган. Маселен, жаныбарлардын кайсыл бир мүчөсү адамдын окшош мүчөсүндөй кызматты аткаrsa же сырткы түзүлүшү жагынан ага типтешсе, анда ал экөө тең бирдей термин менен атала бериши кадыресе көрүнүш болгон. Мисалы: *баш, көз, сөөк, кабырга, тиш, жүрөк, боор, бөйрөк*: койдун *башы*, малдын *сөөгү*, уйдун *кабыргасы*, иттин *тиши*, карышкырдын *жүрөгү*, эчкинин *боору* ж.б. Жансыз заттарга да сырткы белгисинин окшоштугуна салыштырылып айтылышы мүмкүн: тоонун *бели*, асканын *бети*, теректин *бою*, суунун *башы* ж.б.

Азыркы кыргыз тилинде адамдын дене-мүчөсүнө байланыштуу айтылган сөздөрдүн тобу арбын. Маселен: *баш, көз, ооз, мурун, кулак, бет, моюн, ийин, арка, желке, далы, кекирте, колко, көкүрөк, ич, бел, омуртка, жамбаш, балтыр, сан, бут, таман, кежиге* ж.б. Кыргыз диалектилеринде мына ушундай анатомиялык терминдердин аталыштары боюнча бөтөнчөлүктөр орун алган: *баш // кэллэ, кулак // кулгак, бут // аяк, моюн // герден, муштум // жудурук* ж.б.

Ал эми “Манас” эпосунун лексикалык курамында болсо анатомиялык аталыштардын саны бир кыйла мол кездешет. Алсак: *арка, аяк, айдар, баш, бел, бет, балтыр, бут, бөйрөк, боор, далы, дене, дидар, ич, ийин, желке, жамбаш, жоорун, жудурук, муштум, каш, карек, кулак, канчыр, кары, колко, кежиге, кекирте, келде, көкүрөк, керден, куйка, моюн, манжа, муштум, ооз, омуртка, орой, таман, төш, тарамыш, чырай* ж.б. Булардын арасында тилдин байыркы, кийинки катмарларына мүнөздүү болгондору жана башка тилдерден кабыл алынгандары да бар. Түбү боюнча жалпы алтайлык текке чейин жеткени *арка, аяк, баш, көз, кежиге, ийин, кол, куйка, бут, көкүрөк, моюн, ооз, тамыр* ж.б.

Кыргыз-түрк катмарына гана мүнөздүүлөрү: *бел, бет, балтыр, далы, жоорун, жудурук, колко, кекирте, омуртка, таман, тарамыш, желке, айдар, канчыр ж.б.* Башка тилдерге мүнөздүүлөрү: *керден (иран), орой (иран-араб), муштум (иран), дидар (иран), келде (иран), дене (иран), манжа (иран) ж.б.* Анатомиялык терминдердин арасынан тилде азыркы кезде да колдонулган *куйка, кежиге, шили, чач, чырай, бет, маңдай, кулак, кирпич, таноо, саамай, чеке, сакал, бүйлө, таңдай, кары, моюн, көмөкөй, көкүрөк, мүрү, тамыр, арка, уча, желин, куйрук, мүчө, ийин, далы, билек, чыканак, манжа, алакан, бармак, балтыр, такым, томук, бут* сыяктуу сөздөрдүн теги жалаң эле түрк тилдеринде жолукпастан, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде да орун аларын көрүүгө болот. Маселен: “Манас” эпосунда жана кыргыз тилинде *куйка* деген сөз “баш тери, баштын териси” [141, 92-б.] маанисин туюнтат. Уйгур тилинде *куйка* “кожа на голове человека; опалённая и сваренная кожа с головы овцы” [172, 618-б.], якут тилинде *кужаха // кунжаха // кыжага* “кожа” (на голове), “кожа животного” (с опаленной шерстью), башкыр тилинде *койка* “паленая кожа, шкурка”, монгол тилинде *хуйх*, жазма монгол тилинде *хийха* “кожа черепа”, манжур тилинде *койка* “кожа” (на голове), бурят тилинде *хуйха // хууха* “кожа черепа”, “опаленная кожа” [123, 263-б.] ж.б.

Кулжундап кетсе кууратып, /*Куйкасын* кармап тилели. (СК, 16-бет)

Кебете эвенки тилинде *кева* “лицо”, кыргыз тилинде *омкочок* сөзүнө тектеш эвенки тилинде *омкото//омкочо//омкошо*, негидаль тилинде *омкото*, эвен тилинде *омкыт//омкат//омкут//оңкат* “лоб” [123, 278-б.] орун алганы кызык. Саягы кыргыз тилиндеги *омкочок, оңко* сөздөрүнүн түбү “маңдай, чеке” сөзүнүн бир заттын чекесинен же бет маңдайынан тик туруп калуу абалына карата чыкса керек. “Манас” эпосунда *кебете* “сырткы түрү”, “бети, жүзү” маанилеринде кездешет:

Кебетесин-кешпирин

Айбанга чалыш, балбаным, (СК, 148-бет).

Кыргыз тилинде жана “Манас” эпосунда *кирпик* “ресница, бровь” сөзү байыркы түрк тилинде *кирпик*, тува, хакас, башкыр тилдеринде *керпек*, татар

тилинде *керфек*, чуваш тилинде *харпак* // *хырпык*, башка түрк тилдеринде *кирпик* “ресница”. Эвенки тилинде *киримкин*, негидаль тилинде *кимки*//*кижумки* “ресница”, эвен тилинде *киримки* // *киримкин* “бровь”, “веков” [123, 282-б.].

Кирпик, кашын карасам,

Төө көтөргүс жүк болгон, (СК, 321-бет).

Кыргыз тилиндеги *таноо* “мурундун аба кирчү эки тешигин” билгизет. Бул сөз башка түрк тилдеринде да ушуга жакын айтылат. Мисалы, башкыр тилинде *танау* “нос”, татар тилинде *танау* “морда, нос”, чуваш тилинде *туна* “морда” ж.б. Жазма монгол тилинде *танага* “носовая перегородка”, бурят тилинде *танаа* “ложбинка, выемка, впадинка”, калмак тилинде *тана* “углубление у крыльев носа”, эвенки (монг.) тилинде *танахун* “ноздря, крыло носа” [123, 285-б.]. “Манас” эпосунда *таноо* “мурундун аба кирчү эки тешигин” туюндурат жана бул анын түпкү берген маанисине жакындашат, бирок айрым түрк тилдеринде “мурун, жүз, ырай” маанилерине өтүп кеткендиги байкалат:

Мурунунун *таноосу* –

Ачылып калган ороодой, (СК, 527-бет).

Кыргыз тилинде *саамай* сөзү казак тилинде *самай*, башкыр тилинде *һамай* “висок”, якут тилинде *чабархай* // *чабыргай* “надбровная кость, висок, подбородок”, бурят тилинде *сабиргай* “висок”, монгол тилинде *чамархай* “висок”, жазма монгол тилинде *чимархай* “висок”, эвенки тилинде *чавургэй* // *чавуркай* “висок” [123, 286-б.]. “Манас” эпосундагы *саамай* сөзү да “чеке” маанисине туура келет:

Сары *саамай* көк койдон

Сары башыл ирик тууду, (СК, 80-бет).

Демек, адамдын дене-мүчө бөлүктөрүнө байланышкан аталыштардын басымдуу бөлүгү лексиканын эң байыркы катмарынан экендигин жогоруда салыштырууга алынган түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги параллелдери дагы бир ирет тастыктап турат. Бирок “Манас” эпосунун

лексикалык составында кезиккен мындай анатомиялык аталыштардын байыркы же кийинки, көөнө же бөтөн экенин аныктоо үчүн ар бирине деталдуу тарыхый-этимологиялык пландагы илик жүргүзүп чыгуу зарыл. Мисалы:

Кежиге – “желке, моюндун арт жагы; бир нерсенин сырт жагы, арт жаккы багыты” [140, 677-б.]. Мына ушул кыргыз тилиндеги *кежиге* сөзү байыркы түрк тилинде *кидин* “назад”, якут тилинде *кэтэх* “затылок, тыл, задняя сторона”, бурят тилинде *гэзэгэ* “коса”, “затылок”, монгол тилинде *гэзэг* “коса” маанилерин туюндурат. Ал эмес жазма монгол тилинде да *геде* “затылок”, *кежеге* // *кежиге* “коса, затылок” маанисин, эвенки тилинде *гедимук* “затылок” [123, 274-б.] маанисин билгизет. Мына ушуга караганда сөздүн праформасы алгач *гэди* түрүндө болуп, андан *киди* > *геде* // *гезе(г)* > *кежег* (*е*) // *кежиг* (*е*) формалары өнүгүп чыккандыгы байкалат. Байыркы түрк тилдеринде *кедин* “сзади; задний”, *кединки* “задний” [68, 293-б.] маанилерди туюнкан сөздөр кездешет. Ал эми азыркы кыргыз тилинде ушул *геди* уңгусунан пайда болгон *кежир* “упрямый”, *кежирлен* “упрямиться, капризничать”, *кедейген* “маленький, малый” д.с. сөздөр бар. Демек, *геди* же *киди* деген байыркы аталышы “адамдын арка жагы, желке жагы” деген түшүнүккө байланыштуу келип чыккан.

“Манас” эпосундагы *кежиге* аталышы дал ушул “желке”, “моюндун арт жагы” деген маанилерди туюндурат:

Кежигесин кержейтип /Кырып кетти - деп уктум, (СК, 85-бет).

Шили – “кежиге, желке тарамышы” [140, 1377-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *шили* деген форма орун албайт, бирок айрым азыркы түрк тилдеринде кезигет. Мисалы: кыргыз тилинде *шили* “кежиге, желке тарамышын; бир нерсенин арты, өйдөңкү, үстү жагын” [143, 790-б.] билдирет. Монгол тилинде *шил(эн)* “затылок”, байыркы жазма монгол тилинде *шили* “затылок”, манжур тилинде *силда йали* “шейное мясо”, “затылок”, “зашеина”, “зарез”, эвенки тилинде *сил* “затылок”, бурят тилинде *шэлэ*, калмак тилинде *сил(и)* “затылок”, “загривок” [123, 274-б.]. Тунгус-манжур тилдеринде *шили* сөзүнүн башка синонимдери да орун алат: эвенки тилинде *дохо* “затылок”,

гавала “затылок”, *гедимук* “затылок”, негидал тилинде *анаху* “затылок”, “шея”, “загривок” [123, 274-б.] ж.б. ошондуктан аталган тилдерде *шили* формасы монголизм катары эсептелет. Бул форма түрк тилдериндеги *жал* “грива, загривок” формасы менен жакындашат, мисалы: байыркы түрк тилдеринде *йал* “грива, загривок” [68, 227-б.], М.Кашгариде *йал* “грива; место откуда вырастает грива” [162, 107-б.], тува тилинде *чал*, якут тилинде *саал*, өзбек тилинде *йал*, түрк тилинде *йеле*, балкар тилинде *жалка* “грива” [223, 86-б.] ж.б. Бирок монгол тилинде аталган сөз *дел* “грива” түрүндө да айтылат. Дж.Клосон монгол тилдериндеги *дел* формасын түрк тилдеринен өткөн деп эсептесе, З.Гомбоц байыркы алтайлык тектен тараган деп эсептейт.

Тилде *шил* // *сил* варианты адамдын моюнундагы, желкесиндеги тарамышына байланыштуу айтылса, анын *йал* // *жал* варианты жылкынын моюнундагы кылын, же ошол жердеги майлуу бөлүккө карата айтылат. Эки аталышында тең моюнга байланышкан жалпы семантикалык түшүнүк туюнтулуп тургандыктан, адам менен туяктуу жаныбардын ушул анатомиялык аталыштарын өз ара айырмалоо үчүн *шил* – *йал* варианттары келип чыккан окшойт. Убакыттын өтүшү менен түрк тилдеринин көпчүлүгүндө *шил* // *шили* аталышы колдонулбай калса, монгол тилдеринде аталган сөздүн кеңири функцияланышынан улам дээрлик сакталып калган деп эсептөөгө болот.

“Манас” эпосунда да *шили* сөзү “моюн, кежиге, желке тарамышын” туюнтса, *жал* “жылкынын жалын”, же “тамак-аш: жылкынын бышкан майлуу жалын”, же контекстке келгенде өтмө мааниге ээ болуп “бир тууган, ага-ини” маанисин туюнта алат:

Асты жагы тердиктин /*Шилиге* жетип калбайып, (СО, 3-том, 1981, 245-бет).

Жолоюнун *шилсин* /Айбалта менен чор кылып, (СО, 3-том, 1981, 296-бет).

Бала болсун мал менен, /Аргымак болсун *жал* менен, (СО, 1-т., 1978, 30-бет).

Куйругу болсом, *жал* элең, /Куруп калсын дүнүйө, ай,

Ойноп жүргөн бала элең. (СО, 1-том, 1978, 184-бет).

Сары казы, кыйма *жал* /Адамдарга тарттырып, (СО, 2-том, 1980, 21-бет).

Чач – “адамдын баш терисинен чыккан кыл, калың түк” [140, 1315-б.]. Кыргыз тилиндеги *чач* байыркы түрк тилдеринде да *сач* “волосы” [68, 479-б.], М.Кашгариде да *сач* “волосы” [162, 212-б.] формасында айтылган. Азыркы түрк тилдеринде сөз башында *с // з // ч // ш* тыбыштары аркылуу айтылат. Мисалы: азербайжан жана түрк тилдеринде *зач*, өзбек тилинде *соч // чоч*, уйгур тилинде *чач*, хакас тилинде *сас*, түркмөн тилинде *сач*, башкыр тилинде *сэс*, чуваш тилинде *сус*, якут тилинде *ас* “волосы” [123, 276-б.] ж.б. Ушул *чач* сөзү тунгус-манжур тилдерине түрк тилдеринен кабыл алынганын В.Д.Колесникова баса белгилейт: эвенки тилинде *сажи* “коса”, негидаль тилинде *чачаха*, манжур тилинде *шошку* “пучок волос”, *шошон* “прическа детская” [123, 276-б.]. Анткени аталган тилдерге көбүрөөк мүнөздүү болгон анын *нурикттэ* “волосы” деген көөнө синоними орун алганын эске алат. Монгол тилинде *үс хялгас* “волос” [61, 58-б.] якут тилиндеги *ас* “волосы” менен окшош.

Демек, сөз түрк тилдеринин базасында жасалып, монгол жана тунгус-манжур тилдерине тараган. Байыркы түрк тилдеринде *сач* “сыпать, посыпать, рассыпать” деген маанини билгизген этиш сөзү бар, мына ушул кыймыл-аракеттик “сыпать, рассыпать” маанисинин негизинде адамдын башында өскөн түктүн атайылап сээп же чачып койгондой жыш чыкканына метафоралуу салыштыруудан келип чыккан окшойт.

“Манас” эпосунда *чач* “адамдын баш терисинен чыккан кылды” туюнтуучу анатомиялык аталыш катары учурайт:

Бедөөнүн *чачын* өрүп ал, / Бейлебей койсоң бул ишти,(СК, 45-бет).

Чырай – “өң, жүз, бет (көбүнчө ажарлуу өңгө байланыштуу колдонулат)” [140, 1356-б.]. Байыркы түрк тилдеринде кезикпейт, бирок азыркы түрк тилдериндеги аталган сөздүн фонетикалык айтымы менен туюнткан маанилери окшош. Мисалы: башкыр тилинде *сырай*, татар тилинде *чырай*, казак тилинде *ширай* “лицо”, “физиономия”, “черты лица”, “выражение лица”. *Чырай* сөзү байыркы жазма монгол тилинде да *чирай* “лицо”, “физиономия”, “лик”, “облик” маанилеринде кездешет. Ошондой эле азыркы монгол тилинде *царай* зүс “лицо”, “внешний вид”, бурят тилинде *шарай* “лицо”, “облик”, солон тилинде

шира “лицо”, манжур тилинде *чира* “лицо”, “вид”, “облик”, “отражение”, “цвет”, “краска” [123, 277-б.] ж.б. В.Д.Колесникова бул сөздүн тунгус-манжур тилдерине монгол тилинен киргенин белгилейт.

Ушул мисалга келтирилген тилдердеги фактылардан көрүнүп тургандай, *чырай* сөзүнүн этимологиялык семантикасынын түпкүлүгүндө “облик, вид, цвет, краска” деген түшүнүк камтылып жатат. Так айтканда, сөздүн келип чыгуу мотивациясына адамдын бетинин сырткы өң-түсү түрткү берип, сөздүн *чира* формасындагы архетибине –й аффикси уланган.

“Манас” эпосунда *чырай* адамдын “жүзүн”, “өңү-түсүн”, “өңдүү-түстүүлүгүн”, “адамдын сырткы турпатын” билгизет:

Ай-чырайлуу ур беттен /Ошондо арык-арык кан кетип,

Карагаттай кайран көз /Камчы бою жаш кетип, (СК, 1630-бет).

Бет – “баштын ооз, мурун, көз жайгашкан маңдайкы бөлүгү, адамдын жүзү” [140, 217-б.]. “Манас” эпосундагы *бет* сөзү байыркы түрк тилдеринде *бит* “лицо, физиономия” [68, 103-б.]. Азыркы түрк тилдеринде дагы ушул түрүндө орун алат, мисалы, уйгур тилинде *бэт* “лицо”, “щека” [172, 199-б.], тува тилинде *бет* “лицо”, “сторона” [245, 100-б.], алтай тилинде *бет* // *нет*, татар жана башкыр тилдеринде *бит*, чуваш тилинде *пит* “лицо” [221, 121-б.] ж.б. Монгол жана тунгус-манжур тилдеринде да орун алат: эвенки тилинде *бадэ* “лицо”, *бад* “вид, облик, наружность, форма, контур, цвет, масть”, нанай тилинде *бар* “вид” (о лице), жазма монгол тилинде *байдал* “состояние, вид, наружность”.

Сөздүн байыркы архетиби *бет* // *бит* түрүндө болушу мүмкүн, себеби көп тилдерде ичке *е* же *и* тыбышы менен кездешет. Сөздүн алгачкы семантикасы “адамдын жүзүн, бетин” билгизип, аталган сөздөн кыргыз тилинде *беттүү*, *беткей*, *бетпак*, *беттеи* деген сыяктуу сөздөр жасалган.

“Манас” эпосунда анын *бет* “жүз” деген номинативдүү маанисинен сырткары “көздөй”, “тоонун бети”, “бетме-бет, маңдайлаш” сыяктуу валенттүү өтмө маанилери кезигет:

Караса *бети* бөлүнүп, /Кан аралаш кандуу жаш (СК, 1630-бет).

Кең Таласты *бет алып*,/Жаныбар керилип качып алыптыр. (СК, 1637).

Карабеттин амалынын кетишин. (СК, 1642-б.).

Кум-Дарыя *бетинен*,/Жылгындуунун четинен, (СК, 1648-бет).

Беттешкен жоону көргөндө, /Бет алыша келгенде, (СК, 1655-бет).

Маңдай – “баш сөөктүн каштан жогорку чачка чейинки бөлүгү, чеке” [140, 907-б.]. Аталган сөз башкыр тилинде *маңлай*, татар тилинде *маңгай*, казак тилинде *маңдай*, өзбек тилинде *манглай* “лоб”, “чело” ж.б. Байыркы жазма монгол тилинде да *манглай*, азыркы монгол жана бурят тилдеринде *магнай* “лоб”, солон тилинде *маңил* // *маңила* “лоб” [123, 278-б.], формасында фонетикалык жактан түрк тилдериндеги айтылышына окшошуп айтылат. Бирок сөздүктөрдө *маңдай* сөзү солон тилине жана жогорудагы түрк тилдерине монгол тилдеринен өткөндүгү белгиленгени менен, аталган сөздүн кыргыз, монгол, тунгус-манжур тилдеринде орток орун алыш фактысы анын байыркы алтайлык тектен тараганын айгинелеп турат. Себеби байыркы түрк тилдеринде *маң* уңгусу “шаг; хождение; шагать, идти (прямо)”, *меңэ* “мозг (головной)”, *меңиз* “облик, внешний вид; лицо” [68, 336,341,342-б.] маанилерин туюндурган. Мында *маң* “алдыга, бет маңдайга басууну”, *меңэ* “адамдын мээси жайгашкан баштын бөлүгүн” жана *меңиз* “адамдын жүзүнө, сырткы турпатына” байланышкан түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккандыгы көрүнүп турат. Эвенки тилинде *маңа* “твердый, жесткий, упругий, тугой”, эвен тилинде *маң* “твердый, крепкий, тугой, прочный” [229, 529,530-б.], бурят тилинде *манагар* “припухший (о лице)”, *манхайха* “разбухать”, *мондогой* “круглый, закруглённый, выпуклый” [49, 291,293,299-б.], монгол тилинде *мангуу* “твердолобый” [61, 711-б.] ж.б.у.с. маанилерди билдирет. Демек, *маңдай* аталышынын түрк тилдериндеги этимологиялык семантикасы анын жайгашкан ордуна карай “адамдын мээси жайгашкан баштын алдыңкы бөлүгүн” туюндурса, монгол тилдеринде анын сырткы түзүлүшүнө карай “баш сөөктүн томпойгон, тоголоктонуп чыгып турган бөлүгүн” жана тунгус-манжур тилдеринде сапатына карай “баш сөөктүн катуу, бекем, бышык бөлүгүн” туюндурган. Ушул берген этимологиялык маанилерине караганда *маң(з)+-лай*

// *маң+дай* аталышы “адамдын баш сөөгүнүн алдыңкы бөлүгүндө томпоюп чыгып турган катуу сөөк” жөнүндөгү анатомиялык түшүнүккө байланыштуу келип чыкканы байкалып турат. Бирок К.Сейдакматов санскрит тилиндеги *мангал* “ырыс, бакыт, таалай” сөзүнүн *маңдаг* > *маңдай* болуп өзгөрүүсүнөн пайда болгон [225, 177-б.] деп туура эмес эсептейт. Анткени адамдын баш сөөгүндөгү анатомиялык түзүлүштү атаган *маңдай* аталышы менен санскрит тилиндеги “ырыс, бакыт, таалай” деген абстрактуу маанини туюнткан *маңгал* сөзүнүн ортосунда эч кандай семантикалык байланыш жок.

“Манас” эпосунда да *маңдай* анатомиялык аталыш катарында “адамдын баш сөөгүнүн каштан жогорку чачка чейинки томпогой бөлүгүн” билгизет:

Маңдайынан үч сылап, /Көздөн кайым болду эле, (СК, 91-бет).

Кулак – “адамдардын, жаныбарлардын угуу мүчөсү; баштын угуу органы орношкон жериндеги кемирчектүү калканчы” [140, 807-б.]. М.Кашгариде *кулхак* “ухо” [162, 376-б.], байыркы түрк тилдеринде *кулгак* // *кулкак* // *гулаг* “ухо” [68, 456-б.]. Азыркы түрк-монгол тилдеринде да *кулак* менен анын ичиндеги *кулкусу* тыбыштык формасы жагынан бири-бирине окшош айтылат. Мисалы: кыргыз тилинде *кулак* “ухо”, *кулку* “ушная сера”, байыркы түрк тилинде *кулак*, азербайжан тилинде *гулаг*, түркмөн тилинде *гулак*, алтай жана тува тилдеринде *кулак*, өзбек тилинде *кулок*, хакас тилинде *хулах*, якут тилинде *кулгах* “ухо”, *кулугу* “ушная сера”, жазма монгол тилинде *хулугу* // *хулуу*, монгол тилинде *хулхи*, бурят тилинде *холхи* // *хулха* “ушная сера”, “внутреннее ухо” [123, 279-б.]. Ушуга караганда сөздүн архетиби түрк-монгол, тунгус-манжур тилдеринде *кул* “ухо”, андан *кул* // *хул* + *у* > *кулу* // *хулу* + *гу* > *кулку* // *хулугу* түрүндө өнүккөн окшойт. Бирок К.Сейдакматов бул сөздүн тегин *ук* этишине алып барып, ага зат таооч жасоочу –*ул* мүчөсү жалгануудан *укул* сөзү жасалганын, ага дагы –*ак* мүчөсү улануудан *укулак* болуп, кийин *у* тыбышынын түшүп калуусунан *кулак* келип чыкканын [225, 159-160-б.] божомолдойт. Бирок түрк тилдеринде төл сөздөрдүн мындай татаал формада жасалышы мүмкүн эмес. Тескерисинче, *кулак*, *кулку* сөздөрүнүн негизги морфемасы *кул* экени, –*ак* менен –*ку* кошумча морфема экени байкалып турат. Ушуга караганда байыркы

түрк тилдеринде да *кулак* “ухо”, *кулгак* “ухо” [68, 464-465-б.] деп аталган жана бирок анын *кул* морфемасынын түпкү номинативдүү семантикасы учурабайт. Тунгус-манжур тилдеринде болсо *кулку* аталышынын алгачкы мааниси сакталып калган: орок тилинде *хул* “сыпать, высыпать”, ульче тилинде *хуэлби* “литься, сыпаться” [229, 476-б.] ж.б. Демек, *кулку* деген аталыш “кулактан куюлуп же майдаланып бөлүнүп чыккан заттан” улам келип чыкканы көрүнүп турат. Ошондон улам, *кулак* сөзүнүн алгачкы аталыш мотивациясын дагы жогоруда айтылган маани менен кайсы бир деңгээлде жакындаштырсак болот.

“Манас” эпосунда сөзүнүн түрк тилдерине мүнөздүү болгон фонетикалык *кулак* деген варианты кезигет:

Кулак угуп, көз көрүп, /Мындай тойду ким кылган?! (СК, 93-бет).

Чеке – “баш сөөктүн үстүңкү бет жак бөлүгү, маңдай” [140, 1318-б.]. Аталган сөз байыркы түрк тилдеринде кезикпейт, бирок азыркы түрк тилдеринде орун алат. Мисалы: өзбек тилинде *чакка* “висок”, башкыр тилинде *сика* // *сикэ* “висок”, якут тилинде *чого* “что-л. выпуклое, выступающее” жана монгол тилинде да *цох* “теменные бугры; середина верхней части лба”, байыркы жазма монгол тилинде да *чоху* “теменные бугры”, манжур тилинде да *чоки* “выпуклость на лбу, крутолобий”, солон тилинде да *сохо* “висок”, эвенки тилинде да *чакар* “висок”, “веко” [123, 286-б.] ж.б. болуп фоносемантикалык жактан жакындашып айтылат. Демек, *чеке* аталышы адамдын баш сөөгүнүн маңдайындагы өзүнчө томпоюп чыгып турган орто жерин атоого байланыштуу келип чыкканы байкалып турат. Окумуштуулардын баары аталган сөздү монгол тилине гана мүнөздүү форма катары эсептешет, бирок сөздүн семантикасын түрк тилдеринин алкагында да аныктаса болот. Тактап айтканда, түрк тилдериндеги *чык* деген буйрук этишке сөз жасоочу –*е* мүчөсүнүн уланышы аркылуу *чык*+*-е* > *чыке* > *чеке* түрүндө пайда болушу да мүмкүн. Себеби адамдын баш сөөгүнүн маңдайкы бөлүгү сыртка карай томпоюп чыгып турат.

“Манас” эпосунда *чеке* сөзүнүн номинативдик маанисинде, кээде өтмө маанилерде колдонулган учурлары кездешет:

1. *Чекесин* түйүп тырышып, (СК, 234-бет).

2. Ат салышкан жеке жок, /Айрылбаган *чеке* жок, (СК, 308-бет).
3. Бир *чекесин* Жакып бай /Союп калган кези экен, (СК, 194-бет).

Биринчи учурда *чеке* анатомиялык аталыш катары келсе, экинчисинде баштын бет жаккы бөлүгүн: бет, чеке, маңдай, баш жагын туюнтуучу жалпы аталыш катарында айтылып жатат. Ал эми үчүнчү учурда “бир тарабын”, “бир жагын”, “бир бөлүгүн” деген маанини билгизүү үчүн колдонулду.

Сакал – “эркектердин жаактан ылдый тарта, ээкти каптай чыккан кылы” [140, 1063-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *сакал* “борода”, *сакалсыз* “безбородый” [68, 486-б.], М.Кашгариде *сакал* “борода”, *сакак* “подбородок” [162, 215-б.]. Мына ушул *сакал* сөзү башка түрк тилдеринде да фонетикалык жактан окшош эле айтылат. Мисалы, казак, татар, уйгур жана каракалпак тилдеринде *сакал*, хакас тилинде *сагал*, түрк тилинде *сакал*, өзбек тилинде *сокол*, чуваш тилинде *сухал*, тува тилинде *сал*, түркмөн тилинде *сакгал*, азербайжан тилинде *саггал*, байыркы түрк тилинде *сакал* “борода” ж.б. Ошондой эле монгол, тунгус-манжур тилдеринде дагы ушуга окшош айтылат. Мисалы: жазма монгол тилинде *сакал*, монгол тилинде *сахал*, бурят тилинде *хахал*, калмак тилинде *сахал* “борода, усы”, манжур тилинде *салу* “борода”, солон тилинде *сагала* “борода, усы”, нанай тилинде *салоху* “борода, усы”, эвенки тилинде *сакал* “борода” [123, 288-б.].

Сөздүн этимологиясын В.Д.Колесникова нанай тилиндеги *сапсокта* “борода, усы” менен *сафала* “волосы на лобке” [123, 288-б.] сөздөрүнүн тыбыштык жакындыгына карата маңдайдагы чач менен байланыштырат. Бирок сөздү өз ара морфемаларга ажыратсак *сак* + *ал* түрүндө ажырайт, ошондо праформасы *сак* // *сах* формасында болушу мүмкүн. Байыркы түрк тилдеринде *сак* уңгусу “внимательный, чуткий, настороженный, осторожный”, “думать, считать”, *саг* “здоровый, благополучный; ум; сообразительность, сметливость” [68, 485-486-б.], бурят тилинде *хахар* “шерсть второй стрижки”, *хахагар* “мохнатый, лохматый, обросший (о человеке)” [49, 679-б.] ж.б. маанилери кездешет. Эгерде түрк тилдериндеги маанилерине көңүл бура турган болсок, анда “сак, көрөгөч, айлакер, акылдуу, тажрыйбалуу” деген түшүктү туюнткан

жалпы семантикасы даана байкалат. Чындыгында, адамдын жашы өйдөлөп орто курактан өтүп калганда ээгине сакал чыга баштайт. Ошол орто курактан өткөн мезгилде ага акыл дагы, турмуштук тажрыйба дагы топтолуп, аң-сезими өзүнөн жашы кичүүлөргө салыштырмалуу жогору болот. Балким, адамдын ушул сапатына байланыштуу келип чыгышы мүмкүн. Экинчи жагынан алганда, монгол, тунгус-манжур тилдеринде аталган формада негизинен “жүн, түк” деген адамдын анатомиялык өзгөчөлүгүнө байланышкан түшүнүктөр басымдуулук кылат. Эгерде ушул жагдайдан карасак, анда *сак* же *сах* уңгусу “ээкке чыгуучу түк, жүн, сакал” номинативдүү семантикасына ээ болуп турат. Адамдын анатомиялык түшүнүктөрүнө байланыштуу аталыштардын байыркылыгын эске алсак, анда *сак* // *сах* “ээктин жүнү, түгү” маанисиндеги аталышы биринчи пайда болуп, “акылдуу, айлакер, сак, тажрыйбалуу” деген маанилери кийинчерээк өнүгүп чыккандыгы айкын болот. Демек, *сак* // *сах* уңгусуна сөз жасоочу байыркы –ыл мүчөсүнүн жалгануусунан *сакал* аталышы пайда болгон. Бул –ыл аффиксин Б.Ө.Орузбаева [187, 296-б.] дагы азыркы –луу формасынын байыркы түрү катары эсептеген. Ушул байыркы –ыл формасынын негизинде *токол, түгөл, арал, көкүл, көңүл, агыл, айыл* сыяктуу сөздөр жасалган.

“Манас” эпосунда да *сакал* “адамдын ээгине чыккан түк” деген анатомиялык аталышын жана “ак сакалдуу карыяны” туйгузат:

Ак сакалчан дубана /Чекесинен үч сылап, (СК, 121-бет).

Ак шумкардай баркылдап, /Аксакалы жаркылдап, (СК, 106-бет).

Таңдай – “ооз көңдөйүнүн жаа формасында ийилген үстү жагы, тилдин үстүңкү жагы” [140, 1143-б.]. *Таңдай* сөзү башка түрк тилдеринде жана монгол, тунгус-манжур тилдеринде да орун алат. Мисалы: тува тилинде *таалай* “нёбо”, якут тилинде *тан`алай* // *таңалай* “нёбо”, кумык тилинде *танглав* “нёбо”, казак тилинде *таңдай*, өзбек жана уйгур тилинде *таңлай* “нёбо”, жазма монгол тилинде *тангнай*, монгол тилинде *тагнай*, бурят тилинде *тангалаи*, калмак тилинде *таңно* “нёбо”, солон тилинде *таңа* // *таңна* “нёбо”, эвенки тилинде *таңалай* “нёбо” [123, 291-б.] ж.б. Жогоруда көрүнүп тургандай, бардык аталган

тилдерде бир эле мааниде кездешет жана анын негизги архетиби *та(г)н* формасында болгону байкалат. Азыркы түрк тилдериндеги *таң* формасы адамдын анатомиялык өзгөчөлүктөрүн туюнта албайт, ал эми монгол тилинде *тагнай* “твёрдое нёбо” жана *нармай* “мягкое нёбо” [61, 316-б.] деп ажыратылып айтылат. Мына ушуга караганда *таңдай* аталышы аталган органдын жумшак же катуулук сапатына карай келип чыккан окшойт. Салыштырыңыз: монгол тилинде *таг* уңгусунун негизинде жасалган *тог-твортой* “твёрдо, твёрдый”, *тэг-нэг* “твёрдолобый” [61, 711-б.] ж.б.с. сөздөр арбын кездешет.

Демек, байыркы алтайлык *таг(н)* “катуу” уңгусуна атооч сөздөрдү уюштуруучу –*лай* мүчөсү (таңг+-лай, маңг+-лай, борол+-дой) уланып “ооз көңдөйүнүн ичиндеги жаа формасында ийилген тилдин үстүңкү катуу жагы” деген анатомиялык түшүнүктү туюнткан *таңдай* аталышы пайда болгон. “Манас” эпосунда да *таңдай* “ооз көңдөйүндөгү тилдин үстүңкү катуу жагын” туюнтуучу номинативдик мааниге ээ:

Таңдай кургап, көз жайнап, /Чөлдө калар бекенбиз? (СК, 692-бет).

Моюн – “денени, тула бойду баш менен бириктирип турган бөлүгү” [140, 934-б.]. Байыркы түрк тилдеринде жана М.Кашгариде *бойун* “шея” [68, 110-б.; 162, 71-б.] формасында кезигет. Байыркы түрк тилдериндеги *боюн* “шея”, “место соединения лезвия меча или ножа с рукоятью” [68, 110-б.] сөз башында жумшак /б/ тыбышы менен, азыркы батыш түрк тилдеринде да *бойун* “шея” сөз башында жумшак /б/ тыбышы менен жана чыгыш түрк тилдеринде мурунчул /м/ тыбышы *мойун* // *мойн* // *моин* формасында айтылат. Маселен, түрк, түркмөн, азербайжан тилдеринде *боюн* болуп сөз башына /б/ тыбышы менен келсе, кыргыз тилинде *мойун*, казак тилинде *мойын*, хакас тилинде *мойен* [221, 180-б.] түрүндө сөз башына /м/ тыбышы менен айтылат. Бул *моюн* сөзү эвенки тилинде да *моңон* // *моңун* жана нанай тилинде *моңго*, манжур тилинде *моңгон* “шея”, “горло”, “гортань” [123, 293-б.] ж.б. формада кездешет.

Аталган сөздүн архетибин Э.Севортян *бо:н* формасында болгонун, *бой* “рост” маанисин туюнткан морфемага –(а)н деген кичирейтүүчү аффикс улануу аркылуу пайда болгонун [221, 180-181-б.] жана анын *мойун* варианты

кийинчерээк өнүгүп чыкканын белгилейт. Ал эми Н.Поппе, тескерисинче, *мойун* формасынан *бойун* [298, 140-б.] келип чыкканын айтат. Демек адамдын бою менен анын моюну вертикалдык абалы боюнча бири-бирине окшош болгондуктан, анын кичирээк формасын билгизүү үчүн *бой* уңгусуна *–ын* мүчөсү уланган сыяктуу.

“Манас” эпосунда адамдын же башка жаныбардын моюнун билгизген аталыш катары жана анын өтмө “адам башына, тагдырына” деген маанисинде кездешет:

*Моюну*мду бургамын, /Айдаркан уулу Көкчөнү (СК, 1082-бет).

Жетип Сыргак берениң /*Моюнга* чаап өттү эле. (СК, 1123-бет).

Моюнга келген азапты /Жигити чиркин көрбөйбү? (СК, 1104-бет).

Көмөкөй – “кичине тил менен таңдайдын ортосу” [140, 779-б.]. Кыргыз тилиндеги *көмөкөй* сөзүнүн *көмөй* деген кыскарган варианты да бар. Ал *көмөй* деген форма тунгус-манжур тилдериндеги *көмөкөй* сөзүнүн фонетикалык вариантына туура келет. Мисалы: эвенки тилинде *комуй* “горло вместе с пищеводом”, солон тилинде *кома* // *комага* // *комуге* “шея”, *хөм* “горло”, “пища” жана якут тилинде *көмөгөй* “передная часть шеи”, “наружная часть горла”, “пищевод” [123, 294-б.] ж.б. Түрк тилдериндеги сөздүн праформасын *көм(ө)* // *хөм(ө)* деп эсептесек, тунгус-манжур тилдеринде *ком(а)* // *хөм* деп эсептөөгө болот. Бул сөздүн семантикасын түрк тилдериндеги *көм* деген этиш менен жакындатып карасак болот, анткени бир нерсенин үстүнө топурак таштап жашырууну же бир нерсе менен жаап, бастырып коюуну *көм* деп айтабыз. Байыркы түрк тилдеринде *көм* уңгусу “погружать во что-либо, закрывать” [68, 314-б.] маанисин туюндурган. Мына ушул үстүн жашырып жаап коюу процессине адамдын ооз көңдөйүнүн ичиндеги таңдай менен кичине тилдин аралыгы көмкөрүлүп жабылып тургандыгына карай метафораланып *көм+–ө+–көй* сөзү келип чыгышы мүмкүн. Аталган сөз “Манас” эпосунда көбүнчө жылкынын *көмөкөйүн* “кичине тил менен таңдайдын ортосун” туюнтуу үчүн колдонулат:

Кара болот ооздук /*Көмөкөйдө* карсылдап, (СК, 704-бет).

Кара болот ооздук, /*Көмөкөйдөн* алышып, (СК, 756-бет).

Көкүрөк – “дененин төш жагы, көөдөн жак бөлүгү” [140, 776-б.]. “Манас” эпосундагы *көкүрөк* сөзү байыркы түрк тилинде *көкүз* // *көкүс*, өзбек тилинде *кукрак*, казак тилинде *көкрек*, хакас тилинде *көгүс*, түрк тилинде *гөгүс*, башкар жана татар тилдеринде *күкрэк*, уйгур тилинде *көкрэк*, чуваш тилинде *какар* “грудь, грудная клетка” деген маанини туюнтса, якут тилинде *көгүс* // *көңүс* // *көрүс* “спина выше поясницы”, “хребет” [185, 82-б.] деген башка маанини берет. Жазма монгол тилинде *көкен* // *көкүн*, монгол тилинде *хөх*, бурят тилинде *хүхэ* (*н*), калмак тилинде *көкн* “женская грудь”, эвенки тилинде *укун* // *укун* // *укур* *укуу*, эвен тилинде *өкьн* // *өкөнөн* // *укан*, нанай тилинде *кү* // *кү* (*н*) // *укун*, манжур тилинде *укун* “женская грудь”, “сосок” [123, 297-б.] ж.б. Бул сөздүн праформасы *көке* “сосать грудь, соску” деген этиш менен байланыштуу болуп, андан *көке-н* “сосок, грудное молоко” деген архетиби пайда болгон.

Демек, сөздүн баштапкы семантикасы монгол, тунгус-манжур тилдеринде сакталып калган. Маселен, *көкүрөк* аталышындагы *көк* деген уңгу калмак тилинде *көк* “сосать грудь”, монгол тилинде *хөхө* “сосать грудь” маанисин билгизет, *-р* аффикси болсо жалпы алтайлык текке мүнөздүү көптүк маанини уюштуруучу мүчө, мисалы: *кө+з* “глаза”, *агыз* “рот” сыяктуу. Ал эми *-ак* // *-ек* аффикси кичирейтүүчү мүчө: *көкү+р+өк*.

“Манас” эпосундагы *көкүрөк* сөзү “адам денесинин төш жагын, көөдөн жак бөлүгүн” атоочу анатомиялык термин катарында жана “көөдөнү чоң, көкүрөктүү”, “эр жүрөк” деген өтмө маанилерде орун алат:

Жоон *көкүрөк* балбандан, /«Айт!» - дегенде токтолбой (СК, 275-бет).

Кең *көкүрөк*, жайык төш, /Келберсиген куу бурут (СК, 300-бет).

Жоон *көкүрөк* бөрүң кел! /Коркогуң коюп, эриң кел, (СК, 330-бет).

Колдураган бурканды /*Көкүрөккө* урушуп: (СК, 359-бет).

Желин – “сүт эмүүчү жаныбарлардын (уй, кой, жылкы ж.б.) сүт бездери орун алып, сүт жыйноочу эмчектүү органы” [140, 447-б.]. *Желин* сөзү байыркы түрк тилинде сөз башында *й* тыбышы менен *йелин* формасында айтылган.

Азыркы түркмөн, азербайжан, түрк, гагауз, кумык, балкар, ногой, уйгур, алтай тилдеринде *елин* “вымя”, татар тилинде *жилын*, якут тилинде *силин* [223, 180-б.] ж.б. формаларда кездешет. Ал эми жазма монгол тилинде *делен*, монгол тилинде *дэлэн* (г), бурят тилинде *дэлэн* (г) “вымя”, эвенки тилинде *дэлэн* “вымя”, эвен тилинде *делңа*, орок тилинде *зилиа* // *зилига* “сосок”, манжур тилинде *дэлэн* “вымя”, “сосок” (у самки животного) [123, 298-б.] ж.б. болуп айтылат.

Демек, сөздүн праформасы *йел* // *дел* түрүндө болуп, ага атооч сөздөрдү уюштуруучу байыркы *-ын* аффикси жалганып, *йел+ -ын* // *дел + -ен* аталышы “үйлөнгөн, томпойгон, толгон” маанисин билгизүү максатында пайда болгон. Себеби айрым түрк тилдеринде *йел* “воспаляться, пухнуть” деген маанини түшүндүрөт: түркмөн тилинде *йеллен* “вспучиваться, вздуваться, отекасть”, *йелли* “опухший, распухший; надутый”, тилинде *йилхин* “опухать” [223, 176, 180-б.] ж.б.у.с. маанилерди туюндурат.

“Манас” эпосундагы *желин* сөзү дагы “жаныбарлардын сүт жыйноочу безин”, “желини чоңоюп, тууту жакындап калган” деген маанилерди туюндурат:

Сараланын энеси, /*Желиндеген* тору бээ (СК, 1032-бет).

Тамыр – “өсүмдүктөрдүн жерге орунтукталып турушун, суу же башка азык заттарын өзүнө тартып, тамактанып туруусун камсыз кылуучу жер астындагы бөлүгү; кан жүрүү жолдору, кан тароочу түтүкчөлөр” [140, 1141-б.]. “Манас” эпосундагы *тамыр* “жила”, “кровеносный сосуд”, “пульс” сөзү байыркы түрк тилинде *тамар* // *тамир* // *тамур* “жила”, “кровеносный сосуд”, “пульс”, уйгур тилинде *томур*, өзбек тилинде *томир*, азербайжан тилинде *дамар* “жила”, “кровеносный сосуд”, “пульс”. Байыркы жазма монгол тилинде *тамыр* “сила”, “крепость”, “здоровье”, “энергия”, “бодрость”, “кровеносный сосуд”, монгол тилинде *тамир* “кровеносный сосуд”, “сила”, “энергия”, “здоровье”, бурят тилинде *тамир* “сила”, “энергия”, “здоровье” [123, 301-б.]. Бул уңгу түрк жана монгол тилдеринде “жила”, “кровеносный сосуд”, “артерия”, “вена”, “пульс” деген маанилерде кездешсе, тунгус-манжур

тилдеринин ичинен эвенки тилинде гана *тымэр* “аорта” деген якут тилиндегидей варианты кездешет.

Сөздүн келип чыгышын К.Сейдакматов [225, 214-б.] *тара* этишине алып барып, ага –*м* мүчөсү уланып *тарам* болуп түзүлүп, кийин сөздөгү *р* жана *м* тыбыштарынын орун алмашуусунун натыйжасында *тамыр* болуп калганын айтат. Бир жагынан алганда бул пикир туурадай сезилет, бирок түрк тилдеринин базасында *там* “капай, капать” деген этиш сөз бар. Аталган уңгудан *тамчы*, *тамылжы*, *тамыр* деген сөздөр пайда болгонун даана байкай алабыз, себеби *там* этиши “суунун же суюк заттын өзүнчө бөлүнүп үзүлүп түшүүсүн, тамчылап агууну” билгизет. Байыркы адам кокусунан кан тамырларынын бирин кесип алганда же кайсыл бир жаныбар жараланганда анын кан тамырларынан кандын тамчылап агып турганын көргөн, ошондон *там* этиши, андан *там*⁺-*ар* семантикасы “жила, кровеносный сосуд” маанисин туюнткан сөз пайда болгон. Кийин тарамдалып тараган өсүмдүктүн тамырына карата да колдонула баштаган. Ал эми “Манас” эпосунда *тамыр* “өсүмдүктүн тамырын” жана “ойнош, көңүлдөш” деген өтмө маанини билгизет:

Мен туулган чынарым /Бүткүл чирип *тамыры*,

Такыр куурап алыптыр, (СК,1139-бет).

Айдаркандын Көкчөсү /Экөөбүздү ойнош - деп,

Арасы жакын камыр - деп, /Экөөбүздү *тамыр* - деп, (СК, 1085-бет).

Биринчи мисалдагы *тамыр* сөзү чынар терек өсүмдүгүнүн куурап калган түпкү бөлүгүн атаса, экинчисинде бири-бирине көңүлү жакын эки адамдын мамилесин билгизүү максатында өтмө мааниде айтылды.

Арка – “дененин моюндан тартып куймулчакка чейинки омурткалардан турган бөлүгү” [140, 113-б.]. Кыргыз тилиндеги *арка* “спина”, “плечо”, “тыл”, “зад, задняя сторона” сөзү байыркы түрк тилинде *арка* “спина”, “тыл”, башкыр тилинде жана татар тилдеринде *арка* “спина”, “зад, задняя сторона”, “тыл”, уйгур тилинде *а (р) ка* “спина”, “зад”, каракалпак тилинде *арка* “спина” “север, северная сторона”, якут тилинде *арга* “спина”, “тыл”, “зад”, “запад, “на запад” ж.б. Монгол жана тунгус-манжур тилдеринде дагы ушундай эле формада

айтылат. Мисалы: жазма монгол тилинде *агу* “зад”, “задняя, тыльная сторона”, “северный склон”, монгол тилинде *ар*, бурят тилинде *ара*, калмак тилинде *ару* “зад”, “спина”, “тыл”, “задняя сторона горы”, “северная сторона”, “север”, эвенки тилинде *аркан* “спина”, “плечо”, “лопатка”, “углубление между лопатками”, “задняя часть туши животного”, “спинка одежды”, эвен тилинде *аркан* // *аркын* “спина”, “плечо”, “позвоночник”, “горб”, орош тилинде *аккан* “спина” (надлопаточная часть), “спинка” (одежды) [123, 310-б.] ж.б.

Сөздүн архетиби *ар+ка* формасында болуп, анын алгачкы этимологиясы жалпы алтайлык тектеги адамдын денесинин арткы жагын, тескери жагын туюндурган түшүнүккө байланыштуу келип чыккан деп эсептөөгө болот. Анткени жогоруда мисалга келтирилген тилдердин басымдуу көпчүлүгүндө туруктуу экинчи мааниси катарында “зад”, “задняя сторона”, “тыльная сторона”, “северная сторона” деген маанилери орун алат. Мындагы *ар-* бөлүгү этиштик дагы, атоочтук дагы маанини туюндурат. Салыштырыңыз: монгол тилинде *ару* // *ар* “задняя сторона”, “север”, “зад”, “спина”; *ард* “повесить за спину что-либо” [220, 174-175-б.], кыргыз тилинде да *арт* “жүктөө, артына асуу” ж.б. Ушул *ар-* морфемасын Э.Севортян менен Г.Вамбери дагы этиштик-атоочтук уңгу катарында эсептешкен.

Демек, бул сөздүн этимологиясы адамдын арткы бөлүгү, арткы тарабы жөнүндөгү түшүнүк-туюм менен байланыштуу келип чыкканы айкын болуп турат.

“Манас” эпосунда *арка* “спина”, “тыл”, “север”, “задняя сторона”, “опора” маанилеринде жана топонимдик аталыш катары да кездешет:

Кол токмоктой кара чач /*Аркасында* селпилдеп,

Чуу туруп кытай күүлөнүп, (СК, 359-360-беттер).

Арка кылып турууга /Кабылан тууган шер эле,

Чындап кудай жараткан /Жоо бөрүсү эр эле! (СК, 366-бет).

Кол *аркага* байланып, /Кордук көрүп тентидик, (СК, 388-бет).

Аркада көк жал жалы бар, /Серпишип менде жеңе албайт,

Кан ичме тууган абыдан. (СК, 396-бет).

Аркасынан калмакты /Арслан Манас кабылан
 Бирөөн аман таштабай,/Соруп чыгып келатат. (СК, 444-бет).
 Эр Буудайык ошо бар./Сары-*Арканы* жердеген,
 Салмактуу кыйын эр деген /Казактардан Айдаркан (СК, 458-бет).
 Айбанбозго чак каңкы /Алдыңкы кашы ак алтын,
Арка кашы чылк күмүш, /Эки каптал эн темир
 Эңишке минсе эңкейбейт./Аркасы бийик, зээри бас (СК, 497-бет).
 Медер кылып дем байлап, /*Аркалуу* Талас жериңди,
 Баана кылам башыма /Кызырлуу сендей эримди. (СК, 539-бет).
Аркадан келип Манасты /Далы ортого сайды эми. (СК, 1213-бет).
 Аккаңкы менен жүгөндү /Бекем байлап кабылан
Аркасына тартты эми. (СК, 1219-бет).
Аркамда эркек бала жаш, /Агайындын баары кас! (СК, 1220-бет).

Куйрук - “куймулчак сөөгүнө туташкан дене бөлүгү, кээ бир жаныбарлардын чычаң сөөгүнө туташкан, чубалжыган мүчөсү, шыйпаңы” [140, 805-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *кудрук* // *кудурук* // *кузрук* “хвост” “задняя часть” [68, 463-б.] формасында айтылган. Орус тилинде “хвост”, “задняя часть” маанисиндеги *куйрук* сөзү азербайжан тилинде *гуйрук*, уйгур, өзбек тилдеринде *куйрук*, каракалпак тилинде *куйрык*, кумык тилинде *кьуйрук*, тува тилинде *кудурук*, түркмөн тилинде *гурук*, хакас тилинде *хузурук* “хвост”, “курдюк”, якут тилинде *кутурук* “хвост”, эвенки тилинде *кутурук* “копчик”, “хвост” [123, 311-б.], *кудурга* “подхвостник (у седла), манжур тилинде *кудархан* “подхвостник”, монгол тилинде *худрага* “шлея” [229, 423-б.] ж.б. Ушул *куйрук* сөзүнүн *куймулчак* сөзү менен жакындыгы бар, себеби экөө тең бел омуртка менен жамбаш сөөктөрүнө туташкан бөлүгүн билгизет жана ал экөөнүн праформасын *куд* > *куй* болгон деп эсептөөгө болот. Себеби байыркы түрк тилдеринде *куд* уңгусу “лить”, ал эми *кудрук* *эт* деген сөз айкашы “выходить наружу” [68, 463-б.] маанисин туюндурган. Ошого караганда жаныбардын арткы жамбаш жаккы бөлүгүнөн өзүнчө бөлүнүп чыгып турган мүчөсүн түшүндүрүү максатында *куд* (*у*)+*-рук* формасындагы номинациялык сөзү келип чыкса керек.

“Манас” эпосунда дагы *куйрук* сөзү “хвост”, “задняя часть” маанилерин туюндурат:

Жал-куйруктан ажырап, /Көрбөгөндү көрөт - деп, (СК, 1053-бет).

Көсөө куйрук көк арслан /Оң жагынан чамынды, (СК, 81-бет).

Түлкүлөр куйрук чубалтып, /Бөксөсүндө шөлкүлдөп, (СК, 605-бет).

Уча – “жетим арка менен чычандын ортосуна жайгашкан, эки жамбашты бириктирип туруучу омуртка (жылкыда гана болот) [140, 1265-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *уча* “крестец” [68, 604-б.] жана М.Кашгариде *уча* “зад, спина”, *уч* “окончание, предел чего-либо” [162, 307-б.]. Кыргыз тилиндеги *уча* “крестец” сөзү башкыр тилинде *оса* “ягодица”, “круп”, татар тилинде *оча* “ягодица”, *оча башы* “крестец”, якут тилинде *уса* “задняя часть туловища” (животного) сыяктуу саал айырмаланган фонетикалык варианттарда айтылат. Аталган анатомиялык аталыш монгол тилдеринде да орун алат: байыркы жазма монгол тилинде *угуча*, азыркы монгол тилинде *ууц* “крестец”, бурят тилинде *ууса* “крестец”, “круп лошади”, солон тилинде *уса* “крестец” [123, 311-б.] ж.б. Монгол тилинде *ууц нурууны евчин* “боль в пояснице” деп адамдын бел омурткасына карата да айтыла берет. Ушул көрсөтүлгөн тилдердеги *уча* сөзүнүн негизги семантикасы эки сөөктүн бүткөн учундагы кайчылашып ашташкан жери менен тыгыз байланыштуу экени билинип турат. Демек, *уча* аталышы жылкынын эки жамбашын бириктирип турган омурткасын өзүнчө бөлүп атоо максатында келип чыккан.

“Манас” эпосунда той-аштарда эт берүүнүн өзүнчө салттуу тартиби бар, б.а. союлган бодо мал же майда жандыктын эти бышырылгандан кийин, келген меймандардын алыс-жакынына, кадыр-баркына же улуу-кичүүсүнө карата бөлүштүрүлөт. Мисалы, кыргыздарда жылкынын учасы эң аксакалына же эң сыйлуу адамына тартылса, койдун куйругу жашы улуу же сыйлуу байбичелерге тартылган. “Манас” эпосунда да жылкынын *учасы* сыйлуу конокко гана тартылары айтылат:

Кара калмак, манжуунун /Балдары уча байланды, (СК, 1-к, 1995, 149-б.).

Мүчө – “адамдын денесинин бөлүктөрү; бүткүл дене, дене түзүлүшү” [140, 949-б.]. *Мүчө* “часть тела”, “член”, “орган” сөзү башка түрк тилдерине да белгилүү. Мисалы: казак тилинде *муше* “часть тела”, “член тела”, якут тилинде *мүсэ* “каждая из восьми частей расчлененной скотской туши”, башкыр тилинде *мөсэ* “орган”, “член”, “телосложение”, өзбек тилинде *муча* “часть тела”, “член”, уйгур тилинде *мүчэ* “часть тела”, “орган” ж.б. Жазма монгол тилинде *мөчө* // *мөчи*, монгол тилинде *мөч* “конечность”, бурят тилинде *мүсэ* “член (тела”, солон тилинде *мусу* “члены тела, конечности”, эвенки жана негидал тилинде *мучи-кте* “хвоя” (лиственницы), эвен тилинде *мучи-т* “лиственница” [123, 313-314-б.] ж.б. Сөздүн монгол тилдериндеги архетиби *мөчи*, түрк тилдериндеги архетиби *мүч* // *мөч* болгонун байкайбыз. Анткени монгол тилдеринде аталган уңгуга *-р* мүчөсү жалганганда “бутак”, “чырпык” маанилерин туюнтуп калат. Мисалы: монгол тилинде *мөчи+-р* “ветка, сук, хворост”, бурят тилинде *мүшэ+-р* “ветка, сук, хворост” ж.б. Ушуга караганда мүчө менен бутактын бири-бирине семантикалык жактан тыгыз байланышы бар. Ал эми түрк тилдеринде бул сөз көбүнчө дене бөлүктөрүнүн аталышын билгизет: башкыр тилинде *мөсэ* “орган”, “член”, “телосложение”, “доля” ж.б.

Демек, *мүчө* деген аталыш адамдын денесиндеги дарактын бутактары сыяктуу чыгып турган бөлүктөрүн номиациялоого байланыштуу келип чыккан.

“Манас” эпосундагы *мүчө* сөзү да “адам денесинин мүчө бөлүктөрүн” же “бүткүл дене түзүлүшүн” билгизет:

Билеги жоон, таш жүрөк /Өзү бил *мүчөлүү* бадирек: (СК, 33-бет).

Он *эки мүчө* тең болуп, /Ааламга чыр баштап, (СК, 67-бет).

Ар *мүчөсү* бөлүнөт, /Жаныбардын артыкча сыны көрүнөт. (СК, 78-бет).

Мүрү // **мүр** – “ийин менен колдун сөөгүнүн бириккен жериндеги ийиндин бери чыгып турган бөлүгү; ийин” [140, 949-б.]. Түрк тилдеринин ичинен кыргыз жана уйгур тилдеринде гана *мүрэ* “плечо” кезигет. Ушул эки тилде гана жолуккан фактысынын негизинде *мүрү* аталышын аталган тилдерге монгол тилинен киргенин В.Д.Колесникова [122, 91-б.] белгилейт. Ал эми

Г.Рамстедт болсо ийиндин *мүрү* аталышынын пайда болушун *мэи-: мэи-рин* деген этишке байланыштуулугун жана түрк тилдериндеги *ми-н* “сесть верхом на спину лошади” этиштик формасы менен түбү бир экенин [304, 144-145-б.] божомолдойт.

Бул *мүрү* аталышы байыркы жазма монгол тилинде да *мөрү* (*н*), монгол тилинде *мөр* (*өн*), бурят тилинде *мүрэ*, калмак тилинде *мөрн* “плечо”, манжур тилинде *мэйрэн* “плечо”, нанай тилинде *мэйрэ* // *мүйрэ*, эвен тилинде *мир*, солон тилинде *миру* // *мүрэ*, эвенки тилинде *мүрэ*, негидаль тилинде *мүйэ* “плечо” [123, 314-б.] ж.б. болуп ушул монгол жана тунгус-манжур тилдеринде кеңири ареалга ээ. Анткени жогоруда аталган тилдерде *мөр* // *мүр* уңгусунун негизинде бир топ этиштик жана атоочтук маанидеги жаңы сөздөр жасалат. Мисалы: бурят тилинде *мүрэлхүү* “плечистый”, эвенки тилинде *мирэктурэ* “широкоплечый”, монгол тилинде *мөрөвч* “наплечный ремень”, “лямка”, *мөрлө* “поднимать, поддерживать плечом” [122, 91-92-б.] ж.б.у.с. Ошого караганда монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги сөздүн жалпы алтайлык формасы *мөйрэ* формасында кеңири таралып функцияланса, *мүрү* формасы түрк тилдеринин ичинен кыргыз жана уйгур тилдеринде гана сакталып калган. Себеби бул эки тилдин генезиси башка түрк тилдерине караганда тарыхтын терең түпкүрүнө нарылап кетет.

Демек, *мүрү* аталышынын этимологиялык семантикасы адамдын ийин бөлүгүнүн анатомиялык түзүлүшүнө карата, б.а. *мүр* // *мүрэ* “ийилген, ийри” деген маанисине байланыштуу келип чыккан. Мына ушул *мүр* уңгусуна 3-жактын таандык *-ы* мүчөсү улануудан *мүрү* формасы пайда болгон: *мүр+ -ы > мүрү*.

Мүрү сөзү кыргыз элинин фольклордук чыгармаларында да арбын учурайт: “*чабыттап куштай учарга чалгын канат, мүр берген* (фольклор)” [143, 267-б.]. “Манас” эпосунда да *мүрү* адамдын ийинин, кол сөөк менен ийиндин ашташкан жерин (плечо) билгизет:

Милтелерин чоктошуп, /*Мүрүгө* кундак токтошуп, (СО, 4-т, 1982, 24-б.).

Билгендерге бир шумдук, /*Мүрүдө* кундак токтолуу (СО, 3-т, 1981, 111-б.).

Далы – “бир учу күң жиликтин жогорку башына туташып, жалпак жагы арканын өйдөкү жагына жайгашкан үч бурчтуу, ортосу кырча келген жука сөөк түрүндөгү дененин бир мүчөсү; эки ийиндин аралыгы” [140, 327-б.]. Байыркы түрк тилинде учурабайт, бирок азыркы түрк тилдеринде кездешет, мисалы: тува тилинде *дал*, казак жана каракалпак тилдеринде *дэл*, алтай тилинде *тал*, уйгур диалектилеринде *долу* [222, 131-132-б.] ж.б. Аталган сөз монгол жана тунгус-манжур тилдеринде да орун алат. Мисалы: байыркы жазма монгол тилинде *далу*, монгол тилинде *дал*, бурят тилинде *дала* “лопатка”, ошондой эле жазма монгол жана азыркы монгол тилинде *дали* // *даль* “крыло” (птицы) маанисин туйгузат. Эвенки тилинде *далу* “лопатка” (оленья, лося) [123, 316-б.]. Бирок аталган сөздүн түрк тилдерине монгол тилинен кабыл алынган тууралуу ойлорун Ю.Т.Ценкер, В.Банг, Л.Лигети, Г.Рамстедт сыяктуу окумуштуулар айтышса, түрк жана монгол тилдериндеги *дал* “плечо” [222, 132-б.] уңгусунун түбү бир эле негизден пайда болгонун Э.Севортян белгилейт жана анын божомолу туурадай сезилет. Себеби байыркы түрк тилдеринде *дал* “ветвь, ветка” [68, 158-б.], байыркы жазма монгол тилинде *дали* “крыло” жана азыркы монгол тилинде *даль* “крыло”, “лопасть”, эвенки тилинде *далу* “лопатка” [229, 195-б.] маанилерин билгизет. Эгерде ушул көрсөтүлгөн маанилерине көңүл бурсак, анда сөздүн праформасы байыркы алтайлык мезгилде *дал* түрүндө болуп “адамдын эки ийининин артынан куштун эки канатындай болуп бутактанып чыгып турган дене мүчөсүн” туюнтуучу түшүнүккө байланыштуу номинацияланган.

“Манас” эпосунда да *далы* “эки ийиндин аралыгын, ийиндин сырт жагын, адамдын арка жагынын” аталышы болуп саналат:

Оң *далынын* үстүндө /Табактай кызыл калы бар, (СК,55-бет).

Эңчегей бойлуу, кең *далы* /Эр экени чын экен, (СК, 57-бет).

Чыканак – “кар жилик менен күң жиликтин кошулган жериндеги, колду ичин көздөй ийгенде урууп чыгып турган жери” [140, 1349-б.]. Аталган сөз байыркы түрк тилдеринде *чиг* “локоть”, “аршин”, азыркы алтай тилинде *чаганак*, тува тилинде *шенек*, хакас тилинде *чыганак* “локоть”, ногой тилинде

*шыгана*к “локоть”, нанай тилинде *чаха* // *цаха* “локоть”, “мера длины” (равная расстоянию от локтя до конца среднего пальца) жана монгол, бурят тилдеринде *тохой* “локоть”, *тохоног* “локоть, излучина”, эвенки тилинде *тогой* “излучина, извилина (реки)”, корей тилинде *чаэи* “мера длины (33 см)”, кытай тилинде *чи* // *чиаег* “мера длины около 30 см) [123, 318-б.].

Демек, сөздүн этимологиялык семантикасы “колдун ичине карай ийилгенде сырт жагы томпоюп чыгып турган дене бөлүгүнө” байланыштуу пайда болгон, ал эми анын узундук өлчөмүндө колдонулушу кийинки көрүнүшкө жатат: *чык*+*-а*+*-нак*. Байыркы түрк тилдеринде да *чик* уңгусу “вогнутая сторона альчика” деген маанини туюндурган.

“Манас” эпосунда *чыкана*к аталышы “кар жилик менен күң жиликтин кошулган сырткы бөлүгүн (локоть)” билгизет:

Чыканактап тынч алып, /Чырым этип уйку алып, (СК, 839-бет).

Чыканактап дем албай, /Чырым этип, уйку сен албай, (СК, 1112-бет).

Кары – “колдун чыканактан ийинге чейинки бөлүгү” [140, 660-б.]. *Кары* орусча “верхняя часть руки (от локтя до плеча)” маанисин билдирген сөзү байыркы түрк тилинде *гар* “верхняя часть руки”, “плечо”, *гары* “локтевая часть руки”, өтмө мааниси “локоть”, “лучевая кость”, “локтевая кость” маанилерине ээ. Алсак: уйгур тилинде *кары* “рука” (верхняя часть), якут тилинде *хара* // *хары* “рука”, “предплечье” (часть руки от локтя до запястья), “локоть” ж.б. Жазма монгол тилинде *гар*, монгол тилинде *гар* “рука”, өтмө мааниси “сторона”, “фланг”, “крыло”, бурят тилинде *гар*, калмак тилинде *гар* “рука, руки”, эвенки тилинде *кар* // *каре* “лучевая кость”, “локтевая кость”, “тонкий прут”, *гара* “ветвь”, “сук” [123, 318-б.] ж.б. Бул сөз алтайлык тектен тараганы айкын байкалып турат, анткени монгол тилинде *гар* “рука” маанисин билгизет. Сөздүн праформасы *гар* “кол” формасында болуп, түрк тилдеринде *гар(ы)* “локтевая часть руки” маанисине өткөн, монгол тилдеринде *гар* “рука” маанисинде калган, ал эми тунгус-манжур тилдеринде *гар* // *кар* “лучевая кость” маанисин туюнтуучу милдетти аткарып калган. Демек аталган сөздүн

праформасы *gar* түрк тилдеринде $p > l$ тыбышына өтүүсүнөн *кол* деген варианты келип чыккан.

“Манас” эпосунда *кары* “колдун чыканактан ийинге чейинки бөлүгүн” же “көкүрөктөн колдун учуна чейинки бөлүгүн” туюнтат:

Карысынан колдорун /Канга колун малышып, (СК, 748-бет).

Кадимден берки сырнайза /*Карыга* баатыр илгени. (СО, 4-т, 1982, 339-б).

Билек – “чыканактан колдун башына чейинки аралыктагы мүчө, жилик” [140, 226-б.]. Кыргыз тилиндеги *билек* “запястье” сөзү байыркы түрк тилинде да *билэк* “запястье” түрүндө айтылган. Ал эмес уйгур жана азербайжан тилдеринде да *билэк*, түрк тилинде *билек* “кисть” (руки), алтай жана каракалпак тилдеринде *белек*, башкыр жана татар тилдеринде *белэк*, өзбек тилинде *билак*, хакас тилинде *пилек* “предплечье” жана кумык, ногой, тува, түркмөн тилдеринде *билэк* “предплечье” [221, 145-146-б.], ошондой эле эвенки тилинде *билэн*, эвен тилинде *бүлэн* “запястье” [123, 319-б.] ж.б.

Э.Севортян сөздүн этимологиясы белгисиз бойдон калганын эскертсе, К.Г. Менгес сөздүн баштапкы мааниси *биле* “пеленать”, “завертывать” [221, 146-б.] болгонун жана *билек* сөзү андан келип чыкканын айтат. Биздин пикирибизде, түрк-монгол тилдеринде *бил* // *бел* “талия” деген уңгу сөз бар, мына ошол адамдын далысынан жамбашына чейинки узунураак бөлүгү менен чыканактан кол учуна, манжасына чейинки бөлүктүн бири-бирине сырткы окшоштугу болгондуктан *бил* // *бел* негизине кичирейтүүчү –*ак* мүчөсү кошулган: *бил+ак* // *бил+-эк*. Түрк тилдеринде сөздөрдүн мындай формада жасалышы байыркы учурларына мүнөздүү көрүнүш болгон.

“Манас” эпосундагы *билек* сөзү өзүнүн “чыканактан кол учуна чейинки бөлүгү” деген номинациялык аталышында жана “күчтүү”, “чыдамкай”, “жоон” деген өтмө маанилерде да кездеше берет:

Билекке кынай чалынып, /Билимдүү Кошой абакөң (СК, 266-бет).

Жолум үйдөй чоюн баш /*Билекке* орой чалынуу (СК, 199-бет).

Кара байыр, казанат /Калбыр өпкө, *жез билек*

Ат тулпарын минишип, (СК, 21-бет).

Түрүнүп кир *билекти*,/Күлүн сабап чаңдатып, (СК, 159-бет).

Кара курту бармактай, /Балтырканы *билектей*, (СК, 250-бет).

Билек аталышы биринчи, экинчи мисалдарда анатомиялык аталыш, үчүнчү мисалда “чыдамкай”, “күчтүү” маанисинде, төртүнчүсүндө “шымаланып, даярданып” маанисинде келсе, акыркысы салыштыруу иретинде келди.

Манжа – “колдун жана буттун салаа-салаа болуп кеткен эң акыркы кыймылдуу бөлүктөрү” [140, 905-б.]. “Манас” эпосундагы *манжа* “кисть” сөзү байыркы түрк тилдеринде *айа* “ладонь”, түрк тилинде *ауа* “ладонь”, “пятка”; кумык, ногой, түркмөн жана хакас тилдеринде *ая* “ладонь”. Эвенки тилинде *һа’нңа* // *һанңа* // *һаңа*, эвен тилинде *һанңа* // *һаңгь* // *һанңо* // *һаңңо* // *һаңгэ* “ладонь”, “кисть”, “ступня”, орок тилинде *паңала*, негидаль тилинде *ханңала* “мера длины” (равная ширине ладони) [123, 320-б.] ж.б. Сөздүн тегин К.Сейдакматов иран тилиндеги *панч* “беш” сөзүнө такап, кыргызча “беш манжа” [225, 176-б.] деп котормосу менен айтыла берерин эскертет жана К.К.Юдахиндин сөздүгүндө дагы *манжа* // *манча* сөзү иран тилинен киргени [275, 516-б.] белгиленген. “Манас” эпосунда да ушул *беш манжа* деген сөз айкашы формасында кездешет.

Кармай калган душмандын

Беш *манжасы* кыйылган. (СО,4-т,1982, 339-б).

Алакан – “колдун манжаларга чейинки ички жайык бети” [140, 74-б.]. “Манас” эпосундагы *алакан* “ладонь” сөзү байыркы түрк тилинде *елиг* “кисть руки, рука” [68, 170-б.] түрүндө айтылган. *Алакан* сөзү азыркы түрк тилдеринде жана монгол, тунгус-манжур тилдеринде орун алат. Алсак: казак, каракалпак, алтай тилдеринде *алакан*, түркмөн тилинде *алаган* “ладонь”, байыркы жазма монгол тилинде *һалага* (*н*), азыркы монгол тилинде *алга*, бурят тилинде *альга* (*н*), калмак тилинде *ал’хан* “ладонь”, эвенки тилинде *һалган* // *алган*, солон тилинде *алгэ* “нога”, “стопа”, “ступня”, “ладонь”, эвен тилинде *һалгьн* // *алгьн* // *алган* “стопа”, “ступня”, “подошва” (ноги), манжур тилинде *фалаңгу* “ладонь”, солон тилинде *нални алга* “ладонь” [123, 320-б.] ж.б. Аталган сөз тунгус-

манжур тилдеринде көбүнчө бут же тамандын аталышы катары кездешсе, түрк-монгол тилдеринде болсо алакандын аталышын билгизет.

Академик В.В.Радлов аталган сөздүн *ал* “брать” деген этиштен пайда болгонун осмон түрк тилиндеги *эл* “кол” сөзүнүн орун алыш фактысы менен далилдейт. Ал эми Э.Севортян *алакан* аталышын [220, 133-б.] монгол тилдеринен өткөнүн боолголойт. К.Сейдакматов болсо сөздүн уңгусун *алак* деп эсептеп, аны азыркы *эли* сөзү менен тектештигин жана *алак* уңгусуна –*ан* кичирейтүүчү мүчөсү уланып жасалганын [225, 19-20-б.] айтат. Бирок *алакан* сөзү алтай бүлөсүндөгү тилдерге текши таралганына караганда алтайлык тектен келип чыккан, б.а. *ал* “брать” деген этиштен пайда болгон. “Манас” эпосунда да *алакан* анатомиялык “колдун манжаларга чейинки ички жайык бетин” семантиканы туюндуруу менен катар кээде “кичинекей, чакан” деген өтмө маанини билгизет:

Алакан жайып дубаң кыл,/Абам Кошой, батаң бер! (СК, 276-бет).

Басканынан чаң чыгып,/Алакандан кан чыгып, (СК, 683-бет).

Алты күлүк ат берип, /Алакандай кат берип, (СК, 94-бет).

Алакандай аз журттун /Ырысына туулган, (СК, 266-бет).

Бармак - “колу-буттун беш манжасынын башкысы, биринчиси” [140, 182-б.]. Кыргыз тилиндеги *бармак* “большой палец” азыркы түрк тилдеринде жана анын диалектилеринде *бармак* // *бармаг* // *пармак* // *парбак* деген фонетикалык варианттарда айтылат. Мисалы: казак, кумык, каракалпак тилдеринде *бармак* // *бармаг*; түркмөн жана чуваш диалектилеринде *пармак*; татар диалектисинде *пармаг* [221, 66-67-б.] түрүндө айтылат. Ал эми байыркы түрк тилинде *ернэ* // *ерңэк*, уйгур тилинде *эрэңэк*, тува тилинде *эргек*, алтай тилинде *эркэк*, якут тилинде *эрбэх* // *тарбах* “большой палец” ж.б. Байыркы жазма монгол тилинде *ерекей*, монгол тилинде *эрхий*, бурят тилинде *эрхы*, калмак тилинде *ерке* “большой палец”, эвенки тилинде *эрэкэй* // *эрбэк*, солон тилинде *оругун* // *уругун* // *ургун* // *эргу*, орок тилинде *поро (н)* // *пуру (н)*, манжур тилинде *фэрхэ* “большой палец” [123, 321-б.]. Ошол эле учурда анын *эрэгей* < *пэрэгей*, калмак тилинде *бархэ* “держать в руках, хватать” сыяктуу

варианттары да орун алат. К.Сейдакматов аталган сөз монгол тилиндеги *бари* “карма” деген уңгусуна атооч жасоочу –*мак* мүчөсүнүн уланышы аркылуу “кармагыч, туткуч” [225, 46-б.] маанисиндеги сөз пайда болгонун айтса, Э.Севортян менен Г.Рамстедт дагы монгол тилиндеги *бари* “хватать” сөзүнө – *мак* уланып “хватаящий”, “хваткий” [221, 67-б.] деген маанидеги *бармак* сөзү пайда болгон деп эсептешет.

“Манас” эпосунда *бармак* “колдун манжаларынын эң башкысы” деген маанини берет, ошол эле учурда анын чоң нерсеге кичинекей нерсени салыштыруучу “кичинекей” жана “бала кезде, жаш кезде” деген өтмө маанилери да орун алат:

Арман деп *бармак* тиштебей, (СК, 1258-бет).

Кара курту *бармактай*,/Кымыздыгы билектей, (СК, 1142-бет).

Биттейимде биригип, /*Бармактайда* баш кошкон, (СК, 428-бет).

Жудурук – “муштум” [140, 487-б.]. “Манас” эпосундагы *жудурук* “муштум” сөзүнүн түрк жана монгол тилдериндеги баштапкы архетипин Ф.Г.Исхаков *ниду* – *рга* формасына [104, 20-б.] алып барып такайт, бирок бул туура эмес пикир. Себеби байыркы түрк тилинде *йудрук* // *зудурук* // *зудрук*, алтай тилинде *йудрук* // *дьюдрук*, башкыр тилинде *йозрок* // *йозорок*, казак тилинде *жүдырык* // *жодырык*, каракалпак тилинде *жудырык*, татар тилинде *йодырык*, тува тилинде *чудурук*, хакас тилинде *нузурух*, якут тилинде *сутурук* “кулак”. Жазма монгол тилинде болсо *нидург-а*, монгол тилинде *нударга* (н), бурят тилинде *нюдарга* (н) “кулак”, манжур тилинде *нузан* (*нурга*) “кулак”, эвенки тилинде *нидурга*, солон тилинде *норга* // *нуруга*, негидаль тилинде *нойга* “кулак” [123, 327-б.]. Ошондой эле эвенки тилинде муштумду атоо үчүн **солто** “кулак”, “ударить”, “бить кулаком”, жазма монгол тилинде *чокилта*, бурят тилинде *сохилто*, монгол тилинде *цохилт* “удар” деген маанилерди билгизген башка синонимдик аталышы да бар (бул сөздү кыргыз элинин этникалык составындагы азыркы солто уруусунун аталыш этимологиясын аныктоо үчүн колдонсо болот). К.Сейдакматов түрк тилдериндеги *йумулдурук* // *йумдурук* сөздөрүнөн *йумурук* // *жудурук* (йумул+-дырык) [225, 103-104-б.] варианттары

келип чыккан дейт. Чындыгында эле манжаларды жума турган болсок биригип муштум болот, ушул физикалык касиетине байланыштуу *йумул+-дурук* болуп, андан *йумдурук > йудурук > жудурук* түрүндө эволюцияланган окшойт. Ал эми анын синонимдик *муштум* деген аталышы айрым түрк тилдерине иран тилдеринен кийинчерээк киргени белгилүү, андыктан аталган сөздүн байыркы *йумулдурук // жумулдурук* формасынан келип чыккан акыркы фонетикалык варианты *жудурук* түрүндө “Манас” эпосунда сакталып калган деп эсептөөгө болот:

Жумурунун учунда /*Жудуруктай* майы бар. (СО, 4-том, 1982, 177-бет).

Тура калып Манаска /*Жудурук* коюп калганы(СО,1-том,1978,101-бет).

Бут - “адамдардын, айбандардын, канаттуулардын, ар кандай жан-жаныбарлардын басып жүрүүгө, илгерилеп жылууга, конуп отурууга ылайыкталган мүчөсү” [140, 277-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *бут* “бедро”, “нога”, азербайжан тилинде *буд*, башкыр жана татар тилдеринде *бот*, кумык жана түркмөн тилдеринде *бут*, хакас тилинде *пут* “бедро”, алтай жана тува тилдеринде *бут*, уйгур тилинде *пут* “нога”, якут тилинде *бүт* “бедро”, “стегно”, “задняя нога” (животного), “нога” (человека), “ручки” (у ножниц) ж.б. Эвенки тилинде *бэгди // богди*, солон тилинде *бэлдир*, эвен тилинде *бөдьл*, негидаль тилинде *бэгди*, манжур тилинде *бэтхэ* “нога” [123, 329-б.]. Э.Севортян сөздүн архетибин түркмөн, өзбек диалектилери менен якут тилиндеги *бу:т* формасына алып барат, М.Рясянен болсо түрк тилдериндеги *бут* унгусун тунгус тилдериндеги *боди* “нога” [221, 281-б.] сөзүнө жакындаштырат.

Ушул тилдердеги фактылардын негизинде сөздүн праформасы катары якут тилинде сакталган *бүт* вариантын негизге алып, анын этимологиялык семантикасы адамдын дене бөлүгүнүн ылдыйкы бүткөн бөлүгүн туюнтуудан келип чыкканын божомолдой алабыз. Себеби адамдын физиологиялык-анатомиялык түзүлүшү боюнча анын тулку боюнун жогорку бөлүгү баш, ылдыйкы бөлүгү бут болуп эсептелет эмеспи. Ушуга жараша дененин бүткөн жери мотивациялык белги катары эске алынуу менен сөздүн архетиби *бут*

формасында номинацияланып, кийин алтай бүлөсүндөгү ар бир тилдин фонетикалык айтымына ылайык өзгөрүүгө учураган.

“Манас” эпосунда дагы *бут* “адамдын басып жүрүүгө ылайыкталган дене мүчөсүн”, “малдын же башка жандыктын бутун” туюнтат:

«Басайын десем *бутум* жок, /Жыланга чалыш экемин.(СК, 1411-бет).

Таш бастырбай *бутуна* /Алтындан така ийдирип,

Какпай турган мал бекен? (СК, 1351-бет).

Балтыр – “шыйрактын булчуң эти” [140, 174-б.]. Бул *балтыр* “икры” (ног) сөзү менен *булчуң* “мышцы” сөзүнүн түпкү теги бир негизден чыккан, себеби азыркы түрк тилдеринде аталган лексема *балтыр* же *былчың* болуп айтыла берет. Маселен, байыркы түрк тилинде *балдыр* // *балтыр*, өзбек тилинде *болдир*, казак тилинде *балтыр*, хакас тилинде *палтыр*, тува тилинде *балдыр* “икры” (ног), якут тилинде *былчың* // *бытчың* // *быччың* “мускул”, “мышца”, “икры ног убитой скотины” [221, 54-б.] ж.б. Монгол жана тунгус-манжур тилдеринде *булчин(г)* формасында айтылат: жазма монгол тилинде *булчинг*, монгол тилинде *булчин(г)* “мускул”, “мышца”, бурят тилинде *булшан* “икры”, “мускулы, мышцы” (ног), солон тилинде *булчатта*, манжур тилинде *булча йалу* // *булчан йалу* “икры” (ног) [123, 333-б.] ж.б. *Балтыр* сөзүнүн архетибин М.Рясянен *балтур* [221, 55-б.] болгон деп эсептейт. Кыргыз тилинде ага мааниси жакындашкан *бакы* “лодыжка”, *бакай* “лодыжечная кость”, *баканак* “копыто” деген сөздөр бар, мына ушул сөздөрдүн баарында *бак* // *баг* уңгусу өзгөчө бөлүнүп турат.

Демек, бул *балтыр* сөзү *балтур* > *балтыр* > *балчур* > *былчыр* > *былчың* > *булчуң* формасында өз ара экиге ажыраган. Анын прасемантикасы “булчуң” (мускул, мышцы) болгону оңой байкалат. Аталган сөз *бал+тур* деген эки бөлүктөн турат жана түрк тилдеринде *бал* бөлүгү *балыр*, *балтыр*, *балчык*, *балжыр* сыяктуу сөздөрдүн жасалышына катышкан. Түрк тилдериндеги *балтыр* аталышынын этимологиялык прасемантикасында “балжыраган, күлкүлдөгөн, жумшак” деген маани жатса, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде бул “торчать, высовываться” [229, 106-б.], калмак тилинде *балтср*

“краснолицый”, “свежий и обильный” [221, 55-б.] деген маанилерди билгизет. Ошого караганда *балтыр* аталышы байыркы алтайлык доордогу “денеден өзүнчө бөлүнүп чыгып турган, былжырлуу жумшак кызыл эт, булчуң” деген түшүнүктөн улам номинацияланса керек.

“Манас” эпосунда да *балтыр* сөзүнүн түпкү мааниси “адамдын бутунун же малдын шыйрагынын булчуң этин” билгизет. Ошол эле учурда *балтыр* “эр жете элек, күчкө толо элек, акылга толо элек”, “эр жетүү, баралына келүү” деген өтмө маанилерде кездешет:

Ошондо өлгөндө көргөн Семетей /Алты айлык болгон кези экен,

Балтыр бешик чагы экен, (СК, 1624-бет).

Балтыры барып толгондо, /Балбандык атка конгондо, (СК, 120-бет).

Балтырлашып чабышып, /Бардигер жинди кагышып, (СК, 682-бет).

Балтыр этиң толо элек, /Кара көк жал Манаска

Кармашар чагың боло элек, (СК, 825-бет).

Таман – “буттун жер баса турган жалпак жагы, бети” [140, 1138-б.]. *Таман* сөзүнүн келип чыгышын К.Сейдакматов *теп* “жерди теп” деген этишке атооч жасоочу –*ан* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу пайда болгон *тап+ан* “тебүүчү жер” [225, 213-б.] деген сөз экенин туура белгилейт. Аталган сөз башка түрк тилдеринде да ушуга окшош айтылат, бирок фонетикалык жактан вариацияланат. Айталы: түркмөн тилинде *даабан*, алтай тилинде *табаан*, түрк тилинде *табан*, чуваш тилинде *тупан*, тува тилинде *даван*, өзбек тилинде *таван* // *тэвон*, уйгур тилинде *тапан* [222, 111-112-б.] ж.б. Монгол тилинде *табаг*, калмак тилинде *таваг* “подошва ноги, лапа, нижняя часть ноги” [301, 234-б.] ж.б. Э.Севортян *тап (а)* этишинен –*н* аффиксинин жардамы менен түрк тилдериндеги *даабан* // *табаан* // *дабан* // *табан* [222, 111-б.] варианттары келип чыкканын белгилейт. Чындыгында, айрым түрк тилдеринде кыргыз тилиндеги *теп* этиши *тап* түрүндө да айтылат: казак тилинде *тапа* “топтать, мять”, татар тилинде *тапал* “быть задавленным”, *тапала* “задавить”, ал эмес кыргыз тилинде дагы *тапта* “топтать, выравнивать” деген сөз бар.

“Манас” эпосунда да *таман* сөзү “буттун жерди баса турган жалпак бети”, “малдын туягы”, “бир нерсенин түбү”, “бут кийимдин таманы”, “буюмдун же нерсенин жазы жери” сыяктуу маанилерди туюнтат:

Кырк жайсандын кырк тулпар /*Таманы* жерге тарсылдап, (СК, 704-бет).

Дарбазадан кирди эле /Ары *таман* жүрдү эле. (СК, 793-бет).

Баскан изин *тамандап*, /Атаңдын көрү, кытай кул (СК, 972-бет).

Ордо салды ортого, /Кырк *таман* жерди чийишип, (СК, 974-бет).

Каканчындын Бээжинди /Кыймылдатпай билип бер!

Каршы келсе Коңурбай, /Ары *таман* сүрүп бер! (СК, 1038-бет).

Алтын *таман* үзөңгү /Кайра бутту салалбай, (СК, 1073-бет).

Таманым тилип, туз салып, /Көкүрөккө муз салып, (СК, 1085-бет) ж.б.

Бул бөлүм боюнча кыскартып айтканда, “Манас” эпосунун лексикалык составындагы салыштырма-тарыхый методдун негизинде изилдөөгө алынган *куйка, кежиге, иили, чач, чырай, бет, маңдай, кулак, кирпич, таноо, саамай, чеке, сакал, бүйлө, таңдай, кары, моюн, көмөкөй, көкүрөк, мүрү, тамыр, арка, уча, желин, куйрук, мүчө, ийин, далы, билек, чыканак, алакан, бармак, балтыр, такым, томук, бут, жудурук* ж.б.с. анатомиялык терминдери түрк-монгол жана тунгус-манжур тилдеринде дээрлик бирдей тыбыштык формада, бири-бирине жакын маанилерде учурашы байыркы алтайлык жалпы тектен таралгандыгын дагы бир жолу айкын далилдеп турат.

“Манас” эпосунун лексикасында мындан башка дагы адамдын дене-мүчө аталыштарына, жан-жаныбарларга карата айтылган, жер шартынын географиялык-рельефтик түзүлүшүнө карата колдонулган, башка жандуу же жансыз заттардын окшош бөлүктөрүнө карата айтылган жана алардын белгилерин бири-бирине салыштыруу максатында колдонулган анатомиялык сөздөрдүн саны арбын. Мисалы, жан-жаныбарларга карата колдонулган анатомиялык терминдер: *баш, кулак, куймулчак, сан, жилик, бут, кабырга, уча, омуртка, соору, иили, таноо, мүрү, такым, томук, куйрук* ж.б.; рельефтик жер түзүлүшүнө карата айтылган сөздөр: тоонун *бети*, капчыгайдын *оозу*, тоонун *чокусу*, коктунун *таманы*, тоонун *жону*, суунун аркы *маңдайы* ж.б.; башка

жандуу же жансыз заттарга карата колдонулган сөздөр: чөп *тамыры*, данектин *көзү* ж.б. Бирок андай сөздөр жогоруда изилдөөгө алынган анатомиялык аталыштардын негизинде өнүгүп чыккандыктан, алар бул иште атайын изилдөөгө алынган жок.

Демек, алтай доорунун башатында адамдын дене-мүчө бөлүктөрүн атоо максатында пайда болгон аталыштардын басымдуу бөлүгү өзүнүн алгачкы праформалык структурасы боюнча айрым бир фоносемантикалык өзгөрүүгө учураган калыбында гана азыркы түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде миңдеген жылдар бою туруктуу сакталып келе жатат. Ошондуктан алтай таануучу окумуштуулар тарабынан ностраттык макросемьядагы тилдердин тектештигин аныктоо маселесинде адамдын дене-мүчө аталыштарын билгизген сөздөрдү эң алды менен тарыхый-салыштырма лексикологиянын объектиси катары тандап алышы да бекеринен чыккан эмес. Айрыкча глоттохронологиялык изилдөөлөрдөгү анализге алынуучу эң негизги материалы болуп анатомиялык терминдер эске алынат.

§ 3. "Манас" эпосундагы тууганчылык лексикасы

Түрк тилдериндеги нагыз тууганчылык терминдерине *ата, бала, чоң ата, баба, эне, кыз, чоң эне, небере, чөбөрө, ага-уни, сиңди-карындаш, ага, эже, жээн* сыяктуу түшүнүктөрдү атоочу сөздөр кирет. Бул топко үй-бүлөлүк жана жубайлык мамилелерди туюнтуучу *ата-эне, уул-бала, кыз-кыркын, эрди-катын, күйөө-келин* терминдерин, ошондой эле тууганчылык мамилелерди байланыштыруучу звено катары *туугандык, жек-жааттык, куда-кудагыйлык* мамилелерди атаган сөздөрдүн тобун кыйыр түрдө кошууга болот.

«Кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдери негизинен бардык говорлордо окшош жана адабий нормага дал келет» [27, 26-б.]. Жалпы кыргыздык мүнөзгө ээ болгон тууганчылыкка байланыштуу сөздөргө *ата, апа, эне, чоң эне, чоң апа, чоң ата, эже, сиңди, карындаш, тайке, байке, куда, кудагый, жээн, небере, бала, уул, катын, келин, абысын, кемпир, кыз, жигит, күйөө, бала* сыяктуу сөздөрү кирет. Ошол эле учурда кыргыз говорлорунда

айрым тыбыштык жана семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон диалектилик мүнөздөгү тууганчылык сөздөрү да жолугат. Мисалы: *эже // апэжэ // апче // апиэ, аба // байке // аке, тайке // тайаке // тага, уни // үкө // үкэ, үке // ика* ж.б.

«Манас» эпосунда дагы тууганчылык чөйрөсүнө тиешелүү болгон сөздөрдүн катмары кеңири учурайт. Алсак, адамдардын бири-бири менен жакын карым-катышына, ымала-алакасына байланышкан: *ата, апа, эне // ана, чоң эне, чоң апа, байке // аке, тага // тайке, аба // ава, үкө // уни, адаш, жолдош, куда, кудагый, келин, күйөө // эр, жээн, небере, жек-жаат, тамыр, тууган, бир тууган* сыяктуу аталыштары; адамдын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө байланышкан *перзент, бала, уул, катын, кемпир, кыз, жигит, чал, абышка курбу* ж.б. аталыштары; өтмө мааниде колдонулган: *туяк, баш, кол, бото, кызыл аяк* ж.б. сыяктуу лексемалары орун алган. Аталган тууганчылык сөздөрүнүн түбүн изилдей келгенде көпчүлүгүнүн этимологиясы байыркы алтай баба тилине чейин барып такалса, айрымдарынын номинативдик семантикасы менен түпкү уңгусу алыскы же жакынкы тектеш тилдерден, айрымдарынын теги башка тилдерден кабыл алынган сөздөр болуп чыгат. Айтылган маселенин аныгын билүү максатында «Манас» эпосунун лексикалык составындагы тактоону кайра талап кылган тууганчылыкка байланыштуу сөздөрдүн этимологиясын алтай бүлөсүнө кирген түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги материалдары менен салыштырып анализдеп көрөлү.

Ата – байыркы түрк тилинде *ата* [162, 26-б.], өзбек тилинде *ота*, чуваш тилинде *атте//ати*; ошондой эле алтай, тува, хакас тилдеринде *ада*; башкыр, каракалпак, татар, уйгур тилдеринде да *ата* [220, 200-б.]. Ал эмес монгол тилинде *этикэ//эцэг*, тунгус-манжур тилдеринде *амин//ама*, корей тилинде *аба//аби* [258, 38-б.] болуп тыбыштык айтымы негизинен окшошуп айтылат. Мында сөз ортосундагы *т//д* түрк тилдери үчүн, *т//ц* монгол тилдери үчүн жана *м//б* тыбыштары тунгус-манжур, корей тилдери үчүн мүнөздүү.

Кыргыз тилинде башка түрк тилдериндегидей болуп *ата* термини ага жардамчы сөздөрдүн айкалышы аркылуу бир катар туугандык мамилелерди дагы билгизет. Мисалы: кыргыз тилинде *чоң ата*, казак тилинде *улы ата*,

башкыр тилинде *оламай* (*оло+атай* «дед»), татар тилинде *дәү эти*, чуваш тилинде *асатте* (*асла* «старший, главный»); кыргыз тилинде *өгөй ата*, башкырча *үгэй ата*, татар тилинде *үги ата*, каракалпак тилинде *огей ата*, түркмөн тилинде *өвей ата*, өзбек тилинде *угай ота*, чуваш тилинде болсо *сене атте* (*жаңы ата*) ж.б. Монгол тилдеринде дагы ушундай формада айтылат. Мисалы: монгол тилинде *өбөг етике//эцег*, бурят тилинде *үбгэ эсэгэ* (чоң ата); *хойто етике//эцег*, бурят тилинде *хойто эсэгэ* (өгөй ата) ж.б.

Демек, түрк жана монгол тилдериндеги бул сөздүн *ата* // *ети* деген түпкү уңгусу бири-бирине генетикалык жактан жакын жана эркек кишиге карата айтылат. Алтаист-окумуштуу В.И.Цинциустун пикири боюнча «*ет – эт – ат – ит* - «делать», «создавать», «производить», «устраивать» деген этиш менен *ети* зат атоочтук уңгунун бири-бирине жакындыгы бар, мындайча айтканда, түбү жалпы алтайлык «*ети – эти* (этүү) – «производить», «производитель» деген этиштик уңгуга барып такалат» [258, 39-б.]. Биздин оюбузда дагы *ата – эти – эти* деген зат атоочтук уңгунун *эт* этиши менен семантикалык жалпы байланышы билинип турат. Себеби жаратылыштын табигый мыйзамы боюнча эркек затына жаратуучулук касиети таңууланган (кыймыл-аракет). Экинчиден, адамзат коомунда атага үй-бүлөнү багуучулук, бүлө мүчөлөрүн турмуш жолуна салуучулук милдеттери да жүктөлгөн (балдарын үйлөнтүү, кыздарын турмушка берүү ж.б.). “Манас” эпосунда дагы атанын мына ушундай уул үйлөнтмөк милдети байыртадан бери баба салты катары сакталып келатканы так баяндалат:

Баланы *ата* үйлөмөк /Баштагынын наркы экен, (СО,2-т.,1980,349-б).

Бай Жакыпбай *атаке*, /Кандай кылган арманың?(СО,1-т.,1995,112-б.).

Атам Ногой кан болду,/Жакып кандай жан болду?(СО,1-т.,1995,83-б).

«Ай *атаке*, Жакып бай, /Кандай жансың?»-дегени.(СО,1-т., 1995,110).

Атакеси бай Жакып /Мал жайытын чалыптыр, (СК, 100-бет).

Бирок Э.В.Севортян алтай, тува тилдериндеги *ада* формасын архаикалык форма катары эсептөө менен, анын тектеш ногой, башкыр, татар тилдериндеги

«самец» маанисин эң алгачкысы [220, 200-201-б.] болсо керек деп эсептейт. Тууганчылык терминдерин изилдөөгө алышкан окумуштуулар М.Шимчак, Л.Я.Штернберг тарабынан айтылган пикир да өтө кызыктуу. Алар: “тууганчылык терминдеринин ичинен ата-энелерди атоодо, б.а. *атаны* атоодо *па, ап, та, ат* элементтери, *энени* атоодо *ма, ам, на, ан* элементтери дайыма кездешет. Ушуга караганда алар өз алдынча сөз катарында эң алгач бала тилинен пайда болгон окшойт” [269, 272; 271, 63-б.] - деп эсептешкен.

Эне – байыркы түрк тилинде *ана* [162, 19-б.], кыргыз тилинде *эне*, түркмөн тилинде *эне*, казак, татар, уйгур тилдеринде *ана*, өзбек тилинде *она*, манжур тилинде *эмэ*, эвенк тилинде *эн'э*, телеут тилинде *ана*, нанай тилинде *эн'иэ*, монгол тилинде *эх* «мать», *эм(э)* «женщина», корей тилинде *эни* “мать” [304, 52-б.].

«Манас эпосунда *эне* // *ана* деген фонетикалык эки варианты бирдей колдонулат. Мисалы:

Ошол кыргын ичинде /Шейит болгон *энекем*, (СК, 1018-бет).

Эртетеден эсти алып, /Бүлүндүрдү *анасы*, (СО,1-том, 1995, 96-бет).

Эне-атаңа эркелеп, /Эштеме билбес неме элең(СО,1-т., 1995, 285-б.).

Бакырып барып ыйлашып, /*Ата-энесин* кармады. (СО,2-т.,1995, 251-б.).

Э.В.Севортян *эне* тыбыштык вариантынын байыркы түрк-рун эстеликтеринде орун албаганын эскертүү менен, анын *анна* «мать», «матка», «бабушка» вариантын *ана* “мать”, “мама” деген баштапкы формасынан өнүгүп чыкса керек деп эсептейт [220, 280-281-б.]. Бирок түрк, монгол, тунгус-манжур жана корей тилдериндеги *эне* ~ *ана* ~ *она* ~ *эмэ* ~ *эн'иэ* ~ *эми* ~ *эм(э)* формасынын түпкү номинациясы барып-келип *эм* (*эмүү*) деген этишке такалат. Бул жалпы алтайлык түпкү уңгудан *эм, эмчек, эмчектеиш, эмизүү* деген сөздөр келип чыккандыгы байкалат, мисалы: түркмөн тилинде *эм-жек*, өзбек тилинде *эм-чак*, казак тилинде *ем-шек*, кыргыз жана алтай тилдеринде да *эм-чек* болуп эки морфемага ажырайт. Муну дагы кененирээк салыштырып көрөлү. Мисалы, монгол тилинде *эм*, бурят тилинде *эмэ*, калмак тилинде *ем* «женщина» (аял)

маанисин түшүндүрсө, түрк тилдеринде *эм* «дары, дабаа» деген маанилерде жана байыркы түрк тилиндеги *емиг//емик* формасы менен тува тилиндеги *емиг//амыг* формасы «грудь», «сосок» деген маанилерди билгизет. Монгол, бурят тилдеринде *эмег-тэй* «женщина», *эмег-чин* «самка» маанилерин берет. «Бул зат атооч түркологдор тарабынан *ем* – *эм* «сосать» деген этиштик негизге –(а)г/к суффикстеринин жалгануусу аркылуу пайда болгон деп эсептелинет жана ал форманын өтө кеңири семантикалык талаага (процесс, процессти алып жүрүүчү, курал-жарак, объект, жыйынтык, аракет орду жана анын белгилери боюнча) ээ экендиги белгиленет» [185, 24-б.].

Демек, монгол тилдериндеги *эме* ~ *эм* ~ *эмэ* жалпылыгынын мотивациясы “аял”, “эне” маанилерин билдирсе, түрк тилдериндеги анын этимологиялык номинациясы *эм* этиши менен түшүндүрүлөт. Мунун баба алтайлык праформасы *эм*(э) “сосать” структурасында болуп, андан *эмэ* > *эми* > *эмиэ* > *эниэ* > *эне*//*ана* варианттары келип чыккан. Семантикалык эволюциясы “эм” > “аял” > “эне” түрүндө өнүккөндүгүн кайрадан реконструкциялай алабыз.

Ага – байыркы түрк тилинде *aq//aqa* «улуу бир тууган» (старший брат) [236, 226-б.], кыргыз адабий тилинде *ага*, анын диалектилеринде *ага//аке//байке//ава//экэ* [27, 36-37-б.], тектеш уйгур, хакас тилдеринде *ака*, өзбек тилинде *ака//ога*, азербайжан тилинде *агададаш*, түрк тилинде *агабей*, татар тилинде *ага* ж.б. Түрк тилиндеги *ага* жана азербайжан тилиндеги *ага* «господин», «начальник» деген маанилерди билгизет. Ошол эле учурда жазма монгол тилинде *аха* “старший брат”, бурят тилинде *аха*, эвенк тилинде *ака//акай*, орок тилинде *ага-агга*, *ака-акка*, манжур тилинде *агу* “старший брат, братец” [229, 23-24-б.] ж.б. маанилерди билгизет.

«Манас» эпосунда дагы «улуу бир тууган» маанисин туюнткан сөздүн тыбыштык формасы *ага* же *аке* деген эки вариантта учурайт. Ошону менен катар өзүнөн жашы улуу адамга карата *аке* деп кайрылган учурлары да кездешет:

Айтамын Жакып атыңды /*Аке* дебей, сиз дебей! (СО,1-т.,1995, 105-бет).

Тыргоот *аке* балдары /Тыйпыл мында калганы (СО,3-т.,1995, 14-бет).

Алат экен ал экөө,/Агасынын орунун. (СО,1-том,1995, 124-бет).

Кенже агасы Улак кан / Аман экен - деп угуп. (СК, 319-бет).

Карап турган ага-ини /Кандай кылсак эп болот(СО,1-т.,1995, 266-бет).

Ага сөзү кыргыз жана түрк, монгол тилдеринде «улуу бир тууган» маанисинде колдонулса, тунгус-манжур тилдеринде атанын инисине карата же жашы улуу адамдарга карата айтылат. Мисалы: эвенк тилинде *акин* «улуу агасынын баласы», «атанын кичүү иниси», манжур тилинде *агу* «тууган, жашы улуу» [185, 44-б.] ж.б.

Ушул *ага* ~ *ака* ~ *агу* формаларынын тегин *акин* формасынан кыскартылган үндүү аббревиатура катары эсептөөгө толук негиз бар. Себеби байыркы алтай баба тилинде “**а-** морфемасы өз алдынча турганда “сила производящая, деятельное начало природы, мужское начало, мужчина, самец” [185, 44-б.] сыяктуу маанилерди билдирген жана мындай өзгөчө маанилер азыркы кезде манжур тилинде гана сакталып калганын көрөбүз. Алсак, *а-хун* деген сөздүн башкы ***а-*** деген бөлүгү бул тилде «сила производящая, деятельное начало природы, мужское начало» [229, 1-б.] деген жогоркудай эле маанини туюндурат.

Ал эми сөздүн экинчи *-хун* ~ *-кун* мууну байыркы түрк тилинде *кун* «родственник», «люди», «народ»; монгол жана бурят тилдеринде *хун* «человек», «люди» (монголчо *эрэ хүн* «мужчина»); манжур тилинде *эту-хун* «сильный» деген маанилерди туюндурат.

Демек, байыркы алтайлык тектин башатында “сила производящая, деятельное начало природы, мужское начало, мужчина, самец” маанилерин билгизүүчү ***а*** праформасына «человек», «сильный», «родственник», «люди», «народ» маанилерин билгизген ***-хун~кун*** формасынын маанилери синкреттелип, *а+кун* «эр, күчтүү эр, күчтүү эркек, улуу эркек, улуу бир тууган» этимологиялык номинациясы келип чыккан.

Апа – байыркы түрк тилинде *аба* «мать» [68, 1-б.], башкыр татар тилдеринде *апа*, *апай*, чуваш тилинде *аппа* «старшая сестра», «тетя», казак, кыргыз тилдеринде *апа*, өзбек тилинде *она* «старшая сестра», «мать», казак

тилинде кайрылууда *апай* «сестра», каракалпак тилинде *ана* «старшая сестра», түркмөн тилинде *ана* «тетя», уйгур тилинде *ана* «старшая сестра», азербайжан жана түрк тилдеринде *абла* «старшая сестра», якут тилинде *аба* «бабушка» (атанын энеси, эненин улуу эжеси). «Манас» эпосунда болсо *ана* «эне» маанисинде эле айтылат:

Нарын тартып койдуруп, /Азырлаган *апаңар*. (СО,4-том,1982,87-бет).

Алиги келген *апаңыз*/Арстан эрге муну айтып: (СО,4-том,1982, 85-бет).

Азыркы кыргыз тилинде *эне* сөзү «чоң эне», *ана* сөзү «эне» маанисинде айтыла баштады. *Ана* «эне» термини айрым түрк тилдеринде гана бар. Алсак, уйгур тилинин диалектилеринде *ана* «мать», ошол эле учурда «старшая сестра», Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *ана* сөзү «мать» маанисинде карлук түркмөндөрүнүн тилинде бар экендиги белгиленген. Бул сөздүн мааниси көпчүлүк түрк тилдеринде көбүнчө «старшая сестра» маанисинде колдонулат.

Кыргыз тилинин Чүй жана Талас говорлорунда жана түштүк диалектинин Алай, Ноокат, Өзгөн райондорунда *апаже//апше//апче//апше* “улуу эже”. Бул жердеги *ча* компоненти (*ача, эчи, эже*) байыркы түрк тилиндеги *ча//ача (ече)* «старшая сестра» менен дал келет. Ошондой эле ошол кездеги *ача* «родственник» тува тилиндеги *ча* (*ача, ачай* «старшая сестра»), хакас тилиндеги *пиче* «сестра», улуз *пиче* «старшая сестра» менен сырткы формалык жагынан да, маанилик жагынан да окшошот.

Демек, сөздүн өнүгүү эволюциясы *че > иче > ача > ече > эже > аба(ана)че//же > абиже > апче* (апа-эже) түрүндө жүрсө керек. Башкача айтканда, апасынан кийинки эле улуу эжесинин *ана+эже* деп атоонун негизинен *апче* деген кыскарган варианты пайда болгон. Бирок С.Каралаевдин вариантында аталган сөз орун албайт, анткени Ысык-Көл говорунда бул сөз айтылбайт.

Аба – кыргыз тилинин Ысык-Көл говорунда *аба* «байке, ага, атанын агасы» маанисин билгизет. Кыргыз говорлорунда эгерде чоң апасы бар болсо балдары өз энесин *эже* же *апче, жеңе* деп, чоң атасы бар болсо атасын *аба* же *аке, байке* деп атоо салты бар. Байыркы түрк тилинде болсо *аба* “отец” [68, 1-

б.] маанисин туюнткан. Азыркы түрк тилдеринин кээ бирлеринде “байке”, “жолдош” маанилерин туюндурат. Мисалы, хакас тилинде *абаан* “брат”, чуваш тилинде *ами* “товарищ, брат”, азербайжан тилинде *абай* “дядя по отцу”. Ал эми түркмөн, телеут, шор, уйгур тилдеринде *аба* «отец», якут тилинде *абага* “отец”. Монгол, тунгус-манжур тилдеринде дагы ушул сыңары айтылат. Мисалы: монгол жазма тилинде *аба*, бурят тилинде *аба* «отец», «батюшка», эвенк тилинде *абага*, солон тилинде *аба*, *абаи*, удегей тилинде *абуга* «отец», манжур тилинде *абка//аб(а)га* «небо», «бог», «божество», «погода», «день» [229, 8-б.] маанилерин туюнтат.

Демек, сөздүн теги байыркы алтайлык текке чейин барат, байыркы түрк тилинде *аб // ав* “быть престарелым” маанисин билдирет, ал эми *-а* мүчөсү процесстин алып жүрүүчүсүн билгизген көрсөткүч: *аб+-а // аб+-ы*.

Ыйман *аба*, жүргүн деп,/Жылкыны айдап түргүн деп, (СО,1,1995, 216).

Алың кандай, *аба?* – деп,/Айтып бергин мага – деп, (СО,1,1995, 288).

Ачканында эшикти /*Абаң* Бакай кашында, (СО, 2-т,1995, 284-б.).

Балдар эрбейип атка мингенде /*Абаң* Балтай барыптыр. (СК, 4-бет).

Абаң Балтай көк жалдын /Ашы болду жороолош. (СК, 4-бет).

Абаң Кошой артык эр - /Акылга дыйкан кемеңгер (СК, 256-бет).

Баба – байыркы түрк тилинде *баба* «ата» [68, 76-б.], түркмөн тилинде *баба*, гагауз тилинде *боба*, хакас тилинде *баба* «отец», азербайжан, башкыр, каракалпак, татар тилдеринде *баба* деп айтылат. Ал эми татар тилиндеги *бабай* варианты «старик», «дед», «дядя» (атанын же эненин улуу агасы) маанилерин туюндурат. Бул сөздүн тегин Э.С.Севортян *ба-+ба* деген бала тилиндеги тууранды сөздөн улам пайда болгондугун белгилеп, анын түрк, монгол, иран, семит, славян ж.б. тилдерге чейин таралганын эскертет [221, 10-13-б.]. Ал эми Б.Орузбаева *баба* сөзү кыргыз тилинде жалаң өтмө мааниде колдонуларын белгилейт: «*ата-баба* «предки», *бабалар* «предки вообще», *бабабыз* «наши деды, прадеды» [189, 109-б.]. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *баба* «дед, предок» иран тилине мүнөздүү [275, 90-б.] сөз катары берилет.

Аябай азап тартууга /Азыр турат *бабаң!*» - деп,

Оозуна Жакып алганы. (СО,1-том,1995, 203-бет).

Өкүмөт кылган *бабабыз* /Кытайдын журтун сүрүп деп,(СО,1,1995, 209).

Балам, *бабаң* Ногой тушунда /Согушкандар сойлогон. (СО,1,1995,210).

Ата-баба кеткен жер, /Малы жайнап өскөн жер, (СК, 533-бет).

Бабабыз кан өлүптүр /*Бабадан* калган сан дүйнө

Кара кытай, көп манжуу /Камчыга ченеп бөлүптүр (СК, 580-бет).

Тайке//тайаке//тага – кыргыз адабий тили менен анын түндүк говорлорунда *тайаке* (*тай+аке*) «эне жактан агасы» болсо, кыргыз тилинин түштүк говорлорунда *тага* варианты колдонулат. Эки термин тең эненин бир тууганын билгизип же эненин улуу-кичүү бир туугандарына карата айтылат. Аталган сөз башка тектеш тилдерде да кездешет. Маселен, М.Кашгариде *тагай* “дядя” [68, 526-б.], өзбек тилинде *тога*, уйгур тилинде *тага* (окшош маанилерде), алтай тилинде *тай//таай*, хакас тилинде *тай*, түркмөн тилинде *дайы*, тува тилинде *даай*, бурят-монгол тилдеринде *таабай* «родство со стороны матери». Кыргыз тилинде *тай//тайы* «эне жагынан болгон туугандыкты» [275, 688-б.] билгизет, мисалы: *жаман тайын тааныбайт* деген макалда эне жактан болгон туугандык жакындык айтылат.

Демек, *тай* деген эне жагынан болгон туугандык байланышты билгизүүчү компонент. Мына ушул *тай* компонентине *ата*, *эне*, *аке*, *эже*, *жеңе*, *жезде* сөздөрүнүн жалганышы аркылуу кыргыз тилинде *тай+аке*, *тай+эже*, *тай+эне*, *тай+ата*, *тай+жеңе*, *тай+жезде* сыяктуу туугандык мамилени туюндурган жаңы сөздөр пайда болгон. Ал эми *тага* деген тыбыштык форма *тай+ага* сөздөрүнүн оозеки кепте кыскарып айтылышынан улам келип чыккан. “Манас” эпосунда *таяке*, *тага* деген эки варианты бирдей кездешет:

Таянарга *тага* жок, /Тагдыр жетсе даба жок. (СО, 4-том, 1982, 105-бет).

Албаймын *тага* тайыңды,/Карап көрүп турам го (СО,2-т.,1995,103-б.).

Жамгырчы *таякем* кана? –деп,/Эр Манас сурап салганы(СО,2-т,1995,105).

Чоң ата – негизи эле түрк тилдериндеги адамдын өз уругуна, тегине байланышкан *чоң ата, чоң ана // чоң эне* деген туугандык аталыштардын жасалышына *чоң*, улуу деген кошумча сын атооч сөздөр катышкан. Мисалы: кыргыз тилинде *чоң ата* «дедушка» же *чоң эне // чоң ана* «бабушка», казак тилинде *улы ата // дэу ата* «дед», татар тилинде *дэу эти* «дедушка» же *дэу эни* «бабушка», башкыр тилинде *олатай (оло+атай* «дед»), чуваш тилинде *асатте* «дедушка» (*асла* «старший», «главный» деген маанилерди туюндурат) ж.б. Ушул сыяктуу айрым бир өзгөчөлүктөр монгол, тунгус-манжур тилдеринде сейрек болсо да сакталган: монгол тилинде *эмэг эх // ээж* «бабушка», манжур тилинде *сакда аза (сакда* «старший») «старушка», «матушка» ж.б.

«Манас» эпосунда кыргыз тилинде кеңири колдонулган *чоң ата, чоң эне* деген тууганчылык терминдери орун алат:

Чоң атаң аты Ногой деп, /Ногой кайдан оңой деп (СО,1-т,1005, 209).

Менден аркы *чоң атам* /Дуушаңгөр бааша тушунда(СО,1-т,1995, 251).

Эр – байыркы түрк тилинде *ер* «муж», «мужчина», «супруг» [68, 175-б.], *еран* «муж», «мужчина», «воин» [68, 176-б.], *еркак* «муж», «мужчина», «самец»; кыргыз тилинде *эр* «күйөө, жолдош», «эр жүрөк, баатыр, азамат», *эркек* «мужчина, храбрый, самец»; түрк тилинде *ер* «муж, супруг, мужчина», «мужественный человек», түркмөн тилинде *эр* «муж, супруг, мужчина, молодец, храбрый», *эркек* «мужчина, самец, мужественный, храбрый»; якут тилинде *эр* «муж, супруг, мужчина, витязь, мужество, возмужалость, сила, энергия, твердость»; татар тилинде *ир* «муж, супруг, мужчина, герой, богатырь»; чуваш тилинде *ар* «муж, супруг, мужчина» ж.б. Монгол тилинде *эр*, бурят тилинде *эрэ*, калмак тилинде *ер* «муж», «супруг», «мужчина», «самец» маанилерин берсе, ал эми түрк тилдериндеги *эркек* «самец», «мужчина» маанилерин туюндурат. Монгол тилинде «эркек» мааниси *эр хүн*, бурят тилинде *эрэ хүн* деген тыбыштык формада айтылат.

Негизи түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде *эр* зат атоочунун түпкү семантикасы тирүү жандыктын эркек түрү жөнүндөгү түшүнүктү

туюндурат. Мисалы: кыргыз тилинде *эр-кек*, *айг-ыр (эр)*, *кочк-ор (эр)*, *(к)ор-оз* болсо, монгол тилинде *эр тахиа*, бурят тилинде *эрэ тахья*, калмак тилинде *ер така* «петух». Бул жердеги *такыя* деген экинчи компонент кыргыз тилиндеги *такыя* // *таажы* менен тыбыштык жактан да, маанилик жактан да шайкеш келип турат. Демек, бул сөздүн чыгыш теги бир, этимологиясы алтай баба тилине барат.

Кийинчерээк аталган сөздөн *эр* > *эр-ен*, *эр-кек*, *эр-кектик*, *эр-дик* ж.б. сөздөр келип чыккан. Мисалы, байыркы түрк тилинде *ерлик* «мужская сила» деген маанини берсе, азыркы түркмөн тилинде *эрлик* «мужество, храбрость, смелость», кыргыз тилинде *эрдик* «мужество, смелость, героизм, отвага», татар тилинде *ирлек* «героизм, отвага, смелость, мужество, решимость, решительность, дерзание» болуп бир катар өтмө маанилерге ээ болгон.

«Манас эпосунда дагы *эр*, *эрен*, *эркек* деген варианттары учурайт. *Эр* «күйөө», «жолдош», «эркек», «бала» маанисин, ошондой эле «баатыр», «эр жүрөк», «тайманбас» деген маанилерде кездешет. Мисалы:

Эрим өлгөн менден, - деп, /Эмнең чыкты сенден деп (СО,1,1995, 232).

Кааласаңар *эр* деп тиесиң, /Каалабасаңар мейлиңер, (СО,2,1995, 283).

Жок жерден *эрен* табылат, /Жолдош да ошол, бел да ошол, (СК, 666-бет).

Эркек уул *эр* болуп, /Не кыйындын баарысы (СО,1-том,1995, 123-бет)

Кеминге кейиш салган *эр*, Кездешкенин алган *эр*,

Кыпчактардын кыйыны /Таздын уулу Үрбү дээр(СО,4,1995, 26-бет).

Ардаң баатыр зор келет, /Шүмшөк аяр *эр* келет, (СО,4,1995, 93-бет).

Тартышып кетип баратып, /*Эр* Көкчө кылыч салыптыр (СО,4-т., 310).

Бет алышып турганда /Же кайрат кылар *эр* да жок, (СК, 30-бет).

Эки катын биригип /*Эркек* – деп, сени сактады,(СО,1-том,1995, 86-бет).

Эркек түгүл кыз туубай,/Эмгектен чыгып бел буубай(СО,1-т,1995,100).

Туякка *эркек* бала жок, /Тура албас болду кайран жан. (СК, 43-бет).

Кайын ата – байыркы түрк тилинде *кадын* «кайын, кайын ата», кыргыз тилинде *кайын ата*//*кайната*, казак, каракалпак тилдеринде *кайын ата*, татар

тилинде *каената*, өзбек тилинде *кайната*, түркмөн тилинде *гайын ата* «тест», «свекор»; монгол тилинде *хадам эцег*//*хадам аав* «свекор», манжур тилинде *амака* «свекор» (отец мужа), нанай тилинде *амаха* «свекор» ж.б.

Кайын ата – кайната – амака – амаха - хадам эцег (*кайын ата - хадам эти*) болуп түрк, монгол, манжур тилдериндеги сөздүн жалпы айтылышы менен семантикалык маанисинде окшоштуктар байкалат, болгону жеке тилдердин фонетикалык нормаларына ылайык сөздүн сырткы тыбыштык формасы бири-биринен айырмаланып калган. Сөздүн байыркы аталышы *кадын ата* «катындын атасы» болушу толук мүмкүн, оозеки айтымга ылайык кыскарып *катыната* > *кайната* түрүнө келген. Салыштырыңыз: байыркы түрк тилинде *кадын* «аял», монгол тилдеринде *кадум* «аял».

«Манас» эпосунда кыргыз тилиндегидей эле *кайната* сөзү орун алат, бирок С.Каралаевдин вариантында аталган сөз эмнегедир учурабайт:

/Кайнатаң айткан малын тап. (СО,2-т,1980,387-бет).

Кайнатаңыз Атемир/Айткан кеби бул деди.(СО,2-т.,1980,387-бет).

Канкор Манас баатырга */Кайната* болгон жан деген (СО,4-т,1997,100).

Кайната келди кызга деп, (СО, 2-том,1980, 358-бет).

Кайын эне - кыргыз тилинде *кайын эне* // *кайнене*, казак жана каракалпак тилдеринде *кайын эне*, татар тилинде *каенана*, өзбек тилинде *кайнана*, түркмөн тилинде *гайын эне* «теща», «свекровь» ж.б. болуп негизинен окшош формада айтылат. Бул сөз тунгус-манжур жана монгол тилдеринде башкача тыбыштык формада айтылат. Мисалы: монгол тилинде *хадам эх* // *хадам ээж*, эвенк тилинде *кадумике* (кадум экэ), манжурча *эмэ-кэ* «свекровь» ж.б. Мындагы *кадум* «свойственник» сөзү монгол жана тунгус-манжур тилдеринде никелешкен жагынан болгон туугандык жакындыкты билгизет.

Кайын эне сөзүнүн мааниси *кадын эне* > *катын эне* > *кайын эне* > *кайнене* түрүндө эки сөздүн *кадын+эне* болуп биригишинен келип чыгышы мүмкүн. Аталган сөз С.Орозбаковдун вариантында гана кездешип, С.Каралаевдин вариантында учурабайт:

Кайнатасы Мунарга /*Кайненеси* Кыялды

Катынын кылды чабарды, (СО, 2-том, 1995, 69-бет).

Кудагый – кыргыз тилинде *кудагый* «күйөөнүн жана келиндин энелеринин, чоң энелеринин, жеңелеринин бири-бирине карата аталышы» [143, 356-б.]. Байыркы түрк тилинде кездешпейт, ал эмес 11-кылымдагы Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө да жолукпайт. Бирок монгол тилинде *худгай* «сваха», эвенки тилинде *кураду* «зять», «шурин, свояк». Эвенки тилиндеги *кураду* сөзүнүн *кура* уңгусу «связывать, спутать» деген маанилерди туюндурат. Ушул монгол, манжур тилдериндеги семантикасына караганда этимологиясы *кудагый* < *кудагу* < *кураду* < *кура* «бири-бирине чырмалышкан, байланышкан» деген маанилерден улам келип чыккан окшойт. Аталган *кудагый* сөзү «Манас» эпосунун С.Каралаев айткан вариантында учурабайт, С.Орозбаковдун вариантында гана кездешет:

Байбиче Шакан *кудагый*,/Барууга болгон ылайык,

Кудагыйдын жолдошун /Тогуз берип тыналык. (СО, 2-т., 1980, 389-б.).

Куда – кыргыз тилинде *куда* «күйөөнүн жана келиндин аталары же алардын агайын-туугандары тарабынан бири-бирине карата аталышы» [143, 355-б.]. Байыркы түрк сөздүгүндө жана М.Кашгариде орун албайт, бирок тунгус-манжур тилдеринде бар. Мисалы, эвенки тилинде *куда* «сват», бурят тилинде *худа* «сват, кум», монгол тилинде *худ*, жазма монгол тилинде *худа* «сват, кум» [229, 423-б.]. Ошол эле учурда тунгус-манжур тилдеринде бул сөздүн мааниси алыскы туугандык мамилелерди туюнтат. Мисалы: негидал тилинде *ходову* «зять - муж дочери», ульче тилинде *ходу* «зять», ороч тилинде *ходу* «зять» [229, 423-б.]. *Куда* сөзүнүн түпкү теги эвенки тилиндеги *кура* ««обвернуть, забинтовать, связывать, спутать» [229, 435-б.] дегенге жакын, демек *кура* ~ *куда* «чырмалышкан, байланышкан» маанисинен улам келип чыккан окшойт. *Кура* сөзү «кош, бириктир, жама, чогулт» деген мааниде кыргыз тилинде да кездешет. «Манас» эпосунда бул сөз *куда* формасында кездешет:

Беш көкүлдүү кызына /*Куда* болуп, мал айдап, (СК, 770-бет).

Куда болом Карачка, /Куу жанымды аябайм, (СК,805-бет).

Бүгүн менин коногум /Кудамдан болду корегим,(СО,2-т.,1980,367-бет).

Адаш – байыркы түрк тилинде *адаш* «друг, приятель, товарищ, дружить с кем либо», тува тилинде *атташ* «тезка», хакас тилинде *адас* «тезка», уйгур тилинде *адаш* «тезка, однофамилец, друг, приятель» дегенди билдирсе, азыркы кыргыз тилинин диалектилеринде *адаш* «аты-ысымы уйкаш, окшош, дос, жолдош» деген маанилерди билгизет. Бул *адаш* сөзү тува тилиндеги *атташ* “ысымы окшош” деген вариантына жакын: *атташ* > *адаш*.

«Манас» эпосундагы *адаш* сөзү «аты уйкаш» жана «дос» маанилеринде колдонулат, бирок аталган сөз С.Каралаевдин вариантында учурабайт:

Атым менен атың бир /Анык *адаш* экенсиң, (СО, 4-том,1995, 150-бет).

Азгансың *адаш* жолуңдан,/Бийлигиң кетти колуңдан.(СО,2,1995,136).

Уул – байыркы түрк тилинде *ог* «уул, урпак», *огул* «уул» жана *оглан* «улан», кыргыз тилинде *уул*, казак тилинде *ул*, түрк тилинде *огул* // *оглы*, түркмөн тилинде *огул* ж.б.; монгол тилинде *хүү* «сын», бурят жана азыркы монгол тилинде *үр*, *үрэ* «ребенок», «дитя», «потомок», «плод», «семя», «зерно», «результат», «следствие», «плоды»; бурят тилинде *үринэр* «потомки»; башкыр менен татар тилдеринде *үр* «прорастать», түрк тилинде *уре* «размножаться», тува тилинде *уре* «семя, зародыш». Ушул *уре* сөзү кыргыз тилиндеги *үрөн* «семя, семена» деген сөз менен тыбыштык жагы боюнча дагы, түп маанилик жагы боюнча дагы окшошуп турат. Ошого карай, *үр* (*e*) «семя» дегенден *уре*(*л*) – *у(p)гл* – *огул* - *уул* «плод, потомок, дитя» маанилери келип чыкса керек. «Манас» эпосунун лексикасында *уул* сөзү «бала», «тууган», «жигит», «эр жүрөк» маанилерин туюндурат:

Улуу уулу Көкчөкөз, /Угулат мага шондой сөз, (СО,1-т,1995, 211).

Беш атанын уулунан / Белгилеген байрактан (СО,1-т,1995,223).

Тентек болду бул уулуң, /Тентегин калмак көрбөйбү, (СК,108-бет).

Эрешен тартып, эр болду,/ Эр уулу менен тең болду, (СК, 110-бет).

Катын - байыркы түрк тилинде *катун* «госпожа, вельможная дама, жена правителя, знатного человека» [68, 436-б.], кыргыз тилинде *катын* «аял, зайып»

[141, 806-б.], кээде жашы өтүп калган аялдарга карата да айтыла берет жана башка түрк тилдеринде да ушуга окшош тыбыштык формада айтылат. Ал тургай эвенк тилинде *катун* «хозяйка, госпожа» жана монгол тилинде *хатун* > *хатан* «госпожа, знатная дама, княгиня» [229, 384-б.] маанисинде кездешет. Анын негидал тилиндеги *катон* «жена старейшины» деген мааниси кызыгууну жаратат. Себеби адамзат коомунун алгачкы этабында урууну аксакалдар башкарганы белгилүү, кийинчерээк башында өз башкаруучусунан турган чакан ээликтер, мамлекеттер пайда боло баштаганда *катун* «кожоюндун аялы», «башкаруучунун аялы» маанисине өтүп, андан соң жалпы «аял» маанисинде колдонула баштаган окшойт.

Катын сөзүнүн этимологиясына кайрыла турган болсок, тунгус-манжур тилдеринде *хат*//*катан* «ломкий, хрупкий» [229, 383-384-б.], *ин* «женское начало», «жить» [229, 315-б.], байыркы түрк тилинде *кат* «смешивать, примешивать, присоединять», ал эми азыркы кыргыз тилиндеги *катын* сөзүнө тыбыштык формасы окшош *катын* сөзү байыркы түрк тилинде «становиться сильным, крепнуть» [68, 432-435-б.] деген маанилерди да билгизген. Ушул маанилердин ичинен «присоединять, примешивать, смешивать» маанилерин билгизген *кат* морфемасына «женское начало» маанисиндеги *ин* морфемасын жалгаштыруудан *кат+ин* «аралашкан, кошулган, бириккен аялзаты» деген маани келип чыккан: *кат+ин* > *кат+ун* > *кат+ын*. Кийинчерээк «бир топ жашка чыгып, катыгып калган, тажрыйбалуу аялзатын» атоо үчүн да семантикасы деривацияланып айтыла баштаган.

«Манас» эпосунда да *катын* сөзү «аял», «зайып», «жубай», «бир топ жашка чыгып, көптү көрүп катыгып калган, тажрыйбалуу аял» маанилерин туюндуруу максатында колдонулат:

Бозтайлак минип ушунда /Болбой *катын* кетти деп(СО,1-т,1995, 221-б).

Акбалтанын *катыны* /Ачууланып акыры, (СО,1-том,1995, 139-бет).

Катынга берди башыны, /*Катын* алып бу башты(СО,2-т,1995,286-б.).

Катындын баары чочуду, /Кайта башын көтөрүп, (СО,1-т,1995, 136-б.).

Катын, келин, сулуу кыз, Жашы менен карыбыз, (СО, 2-т, 1995, 283-бет).

«Кейибегин, сен *катын*, /Кайгырган капаң жазылды, (СК, 121-бет).

Катынын кара баскансып, /Энтеңдеген капырлар (СК, 197-бет).

Жигит – кыргыз тилиндеги «бой жеткен, эр жеткен эркек, боз улан, азамат» [141, 560-б.] маанилерин түшүндүрүүчү *жигит* сөзүнүн этимологиясын Э.В.Севортян *йиги+т* этиши менен байланыштырып, байыркы түрк тилиндеги *тегин* менен *тегит* сыяктуу эле *йиг*//*йег*- > *йегин* жекелик түрү, *йигит* анын «молодец» [223, 198-199-б.] көптүк түрү деп эсептейт. Мисалы, байыркы түрк тилинде *йегин* «молодец, храбрый, сильный, проворный» дегенди билгизет. Байыркы түрк тилинде *jigit* «юноша, молодой человек» [68, 260-б.], *jetik* “зрелый, опытный” [68, 259-б.]. Башка түрк тилдеринде да аталган сөздүн тыбыштык түзүлүшү жана семантикалык мааниси жалпы жонунан окшош. Маселен: татар, башкыр, чуваш тилдеринде *йигит* “молодой человек, юноша”; түркмөн, азербайжан, кумык тилдеринде *йигит* “молодец”, хакас тилинде *чиит* “молодой человек, юноша” [223, 198-б.] ж.б. К.Сейдакматов *жет* сөзүнө зат атооч жасоочу – *ак* мүчөсү улануудан жаралып, *йетик* > *йекит* болуп метатезаланган [225, 95-б.] сөз катары эсептейт. Г.Рамстедт түрк тилиндеги *йигит* сөзүн монгол тилиндеги *йиг*, *йег* «хорошо» [201, 200-б.] маанисин туюнткан сөзү менен салыштырган. Биздин баамыбызда, байыркы түрк тилиндеги *йегед* “улучшаться: *күниңе йегедүр аның едгүси* с каждым днем увеличиваются его хорошие качества” [68, 252-б.] маанисин туюнткан сөздөн *йигит* “жетилген, бой жеткен” мааниси келип чыккан. Себеби жаш улан бой жеткенде күчкө, акылга толуп, эркек кишиге мүнөздүү мыкты сапаттарга ээ болот, ошондуктан *йегед* “жакшы, жакшырган, мыкты” сөзүнөн *йегит* > *йигит* > *жигит* келип чыккан. “Манас” эпосунда да *жигит* “эр, баатыр”, “бой жеткен”, “күчкө толгон эр-азамат” маанилерин билгизет:

Бел байлаган *жигиттен* / Беш жүзү чыкты бөлүнүп, (СО, 1-т, 1995, 223-б.).

Айылдагы *жигиттер*/ Баары шашып энтеңдеп. (СО, 1-том, 1995, 138-бет).

Бойдок барган *жигитке* /Болбой ике кыйдырып, (СК, 1363-бет).

Аттарына камчы уруп, /Идерлүү *жигит*, күлүк ат

Кайратына келишип, /Кара көздөн от чыгып, (СК, 1415-бет).

Жоро - кыргыз тилинде *жоро* «теңтуш, жолдош, курбу-курдаш» [141, 579-б.] маанисин билгизет. И.Абдувалиев аталган сөздү *жор+о* түрүндө морфологиялык ыкма менен жасалган [4, 135-б.] дейт. Ал эми Х.Карасаев бул сөздү иран тилдеринен келип киргендигин [108, 111-б.] белгилесе, К.К.Юдахиндин сөздүгүндө дагы *жоро* «1. компания; 2. участник жоро; 3. товарищ» [275, 262-б.] маанилерин туюнтуучу иран сөзү катары берилет. Бирок байыркы түрк тилдеринде кыргыз тилиндеги *жоро* сөзүнө тыбыштык жактан окшош *jor* «1.идти, ходить; 2. объяснять, толковать», *jorci* «проводник» [68, 274-б.] деген маанини билгизүүчү сөздөр кездешет. Эгерде *жоро* сөзүн *йор* // *жор* уңгусуна –а мүчөсүнүн жалганышы аркылуу пайда болгон деп эсептей турган болсок, анда байыркы түрк тилиндеги *йор* уңгусунун «идти, ходить» маанилерине «бирге, жанында» деген маанини туюндуруучу –а аффиксинин жалганышы аркылуу *йор+а* > *жоро* “бирге жүрүү, жанында жүрүү” мааниси пайда болгон деп эсептөөгө болот. Кийинчерээк түрк тилдерине кабыл алынган иран тилиндеги *жоро* «товарищ» сөзү менен синонимдик катарды түзүп, анын байыркы түрк тилиндеги *йоро* уңгусу ирандык *жоро* сөзү менен кабатталып, сөздүн кыргыз тилиндеги этимосу күңүрттөнүп билинбей калган. Ошондуктан *жоро* сөзү иран тилинен өздөштүрүлгөн сөз катары эсептелинип келген.

«Манас» эпосунда болсо «жолдош» маанисин туюнткан *жоро* сөзү көп кездешет жана кээде Манас баатырдын жанында дайыма коштоп, чогуу жүрүүчү кырк чоросу *жоро* деп да айтыла берет:

Чоркок айтса кырк чоро, /Кырк чоро эмес кырк *жоро*, (СК, 122-бет).

Кылымды бузар кырк *жоро* /Кыялын тапсаң кырк кашка, (СК, 595-бет).

Абышка – “кары киши, чал, карыя” [140, 18-б.]. Байыркы түрк тилинде *абычка* // *абучка* // *авычка* “старик” [68, 3-б.]. Мындай *абыч* // *абыш* формасы кээ бир азыркы түрк тилдеринде кезигет. Мисалы: түркмөн диалектисинде *абыш* “дед по отцу” деген маанини туюнтат. Башка түрк тилдеринде деле ушундай формада айтылат. Мисалы: казак тилинде *абышка*, башкыр тилинде

абышка, чуваш тилинде *унашка* ж.б. Бирок Алтай жана Сибир тараптагы түрк тилдеринде сөз аягы к//х тыбыштары менен айтылат. Алсак: алтай тилинде *апшыыйак // абыыйак*, хакас тилинде *апсах // абысах*, тува тилинде *авшак* ж.б. Көрсөтүлгөн фонетикалык варианттардын ичинен *абышка* деген формасы байыркы түрк тилиндеги *абычка // абучка* формасына жакын. Э.Севортян аталган сөздүн этимологиясы боюнча **аба** сөзүнүн негизинде *абач ~ абыш* формасы өнүгүп: *абы // абуч > абыш ~ абуч*, ал эми *-ч ~ -ш* байыркы кичирейтүүчү-окшоштуруучу *-ч* аффикси уланган [220, 60-61-б.] деп эсептейт. Ал эми К.Броккельман [285, 44-б.] *абышка* сөзүнүн тегин “жашы улуу тууган” маанисин туюнткан *абыч* негизине алып барып, ага байыркы сөз жасоочу *-ка* аффиксинин жалгануусунан улам келип чыккан сөз деп эсептеген.

“Манас” эпосунда *абышка* сөзүнүн ушул көрсөтүлгөн “чал”, “карыя”, “кары киши” деген маанилери толук берилет:

Абышкам, дүнүйөдөн тойдуңбу, (СО,1-том,1995).

Калың кытай ичине

Бир *абышка* сайрады (СК, 56-бет) ж.б.

Мындан сырткары «Манас» эпосунун лексикасында башка туугандык мамилелерди туюндурган: *жолдош, жек-жаат, перзент, бала, кемпир, келин, күйөө, карыя, аксакал, чал, кыз, курбу, зайып, тууган, карындаш, сиңди, кайнага, кенизек, таята, таяне, жеңе, бөлө* сыяктуу сөздөр орун алат. Аталган туугандык сөздөрдүн ичинен *перзент, кенизек, кемпир* сөздөрү иран тилине тиешелүү болсо, *зайып* сөзү араб тилине, ал эми калган *жолдош, жек-жаат, бала, келин, күйөө, карыя, аксакал, чал, кыз, курбу, тууган, карындаш, сиңди, кайнага, таята, таяне, жеңе, бөлө* сөздөрдүн түбү көөнө түрктүк негиздеги сөздөр болуп саналат. Бул тууганчылык терминдерине эпостун тексттинен кыскача мисалдарды бере кетели:

Жолдош - *Жолдошко* бекем шайлаптыр (СК,197-бет).

Перзент - Эркек *перзент* көрдүм - деп,(СК, 91-бет).

Бала – Сексен *бала* качырып, (СК, 98-бет).

Кемпир – Түбүмө *кемпир* жетти- деп, (СО,1-том,1995, 221-бет).

Келин – Эптүү, сулуу *келинден* (СО,1-том,1995, 299-бет).

Кыз - Жүз отуз *кыз* алыптыр. (СО,1-том,1995, 299-бет).

Чал– Кыркында көпкөн мыкты *чал*, (СК, 1432-бет).

Байбиче– *Байбиче* айран-таң калды (СО,1-том,1995, 217-бет).

Курбу-Тең *курбу* Бакай кабылан (СК, 1596-бет).

Бир тууган-Казак, кыргыз *бир тууган* (СО,1-том,1995, 222-бет).

Тууган – Коңшулаш *тууган* болоюн, (СО,1-том,1995, 239-бет).

Зайып – Катыны жок, *зайбы* жок,(СО,1-том,1995, 332-бет).

Аксакал – «Ой, *аксакал*, -деп айтат. (СО,1-том,1995, 342-бет).

Карыя – *Карыядан* беш миңче,(СО,2-том,1995, 283-бет).

Күйөө - Ыгы жок болсо *күйөөсү* (СО,2-том,1980,380-бет).

Таяне - Ороңгу деген *таянем* (СО, 2-том, 1995, 60-бет).

Бөлө - Жат эмессин, *бөлөсүн*,(СО, 1-том, 1995, 379-бет).

Кайнага - *Кайнагадан* каччу эле (СО, 2-том, 1995, 373-бет).

Синди - Ороңгунун *сиңдиси* (СО, 2-том, 1995, 47-бет).

Таята - *Таятасы* эр Эштек, (СО, 2-том, 1995, 101-бет).

Жеңе - Баштап *жеңең* Каныкей (СО, 4-том, 1982, 85-бет).

Кенизек - Кырк *кенизек* жүгүрүп (СО, 4-том, 1982, 87-бет).

Карындаш - Төркү үйдө *карындашыңа* (СО, 2-том, 1980, 397-бет) ж.б.

Кыскартып айтканда, «Манас» эпосундагы тууганчылык лексикасында кыргыз тилинин түрлүү доордогу өнүгүү динамикасы сакталган. Башкача айтканда, “Манас” эпосундагы тууганчылык лексикасына тиешелүү айрым терминдердин этимологиясы байыркы алтайлык текке чейин барса, башкаларыныкы алыскы же жакынкы тектеш тилдерден, саналуу бирин-экин формалары башка тилдерден табылат. Бирок тууганчылык терминдеринин дээрлик басымдуу бөлүгү көөнө кыргыз тилине гана тиешелүү төл сөздөрдөн болуп саналат.

Жыйынтыктар

Ошентип, «Манас» эпосунун лексика-семантикалык стратификациясы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик:

I. «Манас» эпосунун лексикасы хроно-топологиялык жактан колдонулуш чөйрөсүнө жана парадигмалык жалпы маанисине карата адамга жана анын ишмердигине байланышкан эки чоң топко бөлүштүрүлүп, алар төмөнкүдөй лексика-семантикалык группаларга стратификацияланат:

1. «Манас» эпосундагы адамдын дене-мүчө аталыштарына байланыштуу лексика.
2. «Манас» эпосундагы тууганчылык лексикасы.
3. «Манас» эпосундагы аңчылык лексикасы.
4. «Манас» эпосундагы мал чарбачылык лексикасы.
5. «Манас» эпосундагы дыйканчылык лексикасы.
6. «Манас» эпосундагы тамак-аш лексикасы.
7. «Манас» эпосундагы турмуш-тиричилик лексикасы.
8. «Манас» эпосундагы фауна жана флора лексикасы.
9. «Манас» эпосундагы жер-суу аталыштары.

Ушул саналып көрсөтүлгөн лексика-семантикалык группаларды генетика-хронологиялык, салыштырма-тарыхый аспектиден изилдөөдө айрыкча сөз этимологиясына көңүл бурулуп, атайын далилденип верификацияланган сөздөр тектеш тилдердеги параллелдери менен салыштырылуу аркылуу этимологиялык номинациясы аныкталды. Зарыл учурларда айрым аталыштардын семантикалык моделдери менен мотивациялануусуна басым жасалуу аркылуу лексика-семантикалык группаларга мүнөздүү болгон жалпы мыйзамченемдүү кубулуштары белгиленди. Ал эми эпостун лексикалык составындагы сөздөрдү лексика-семантикалык группага бириктирүүдө, биринчи кезекте, этимологиялык анализ үчүн тектеш тилдерге орток номинативдүү сөз экендиги, экинчи кезекте, семантикалык анализ үчүн андай сөздөрдүн эпостогу этимологиялык номинациялануу мотивациясы,

семантикалык деривациясы жана контексттик өтмө маанилерге ээ болушу, үчүнчү кезекте, айрым сөз формаларынын же морфемаларынын байыркылыгы өңдүү негизги факторлору эске алынды.

II. Коомдо жаңы пайда болгон кандайдыр бир нерсенин же көрүнүштүн жаралуу мотивациясына жараша ага жаңы тилдик аталыш ыйгарылат, денотат номинацияланат. Акырындан анын алгачкы номинативдүү аталышына коннотациялык кошумча маанилер жүктөлүп отуруп моносемантикалык сөз полисемантикаланып көп маанилүү сөзгө айланат. “Манас” эпосунда бул процесс сөздүн мурунку маанисине ага жакындашкан өтмө маанини кошумчалоо аркылуу ишке ашырылат. Бирок ар кайсы доордун тилдик системасын толук чагылдырылган жазма эстеликтери жок тилдер үчүн мындай полисемантикалык өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн аныктап чыгуу өтө татаал маселелерден. Мындай шартта фрагментардык түрдө болсо да, колдо болгон байыркы жазма эстеликтердин жана фольклордук чыгармалардын материалдарындагы ядролук сөздөрдүн фоносемантикалык өзгөрүү тенденциялары эпостогу контексттик маанисине жараша иликке алынууга тийиш.

III. “Манас” эпосунун лексикалык курамында адамдын дене-мүчө бөлүктөрүнө байланыштуу анатомиялык аталыштардын саны бир кыйла мол кездешет. Алсак: *арка, аяк, айдар, баш, бел, бет, балтыр, бут, бөйрөк, боор, далы, дене, дидар, ич, ийин, желке, жамбаш, жоорун, жудурук, муштум, каш, карек, кулак, канчыр, кары, колко, кежиге, кекиртек, келде, көкүрөк, керден, куйка, моюн, манжа, муштум, ооз, омуртка, орой, таман, төш, тарамыш, чырай ж.б.* Булардын арасында тилдин байыркы, кийинки катмарларына мүнөздүү болгондору жана бөтөн тилдерден кабыл алынгандары да бар. Түбү боюнча жалпы алтайлык текке чейин жеткени *арка, аяк, баш, көз, кежиге, ийин, кол, куйка, бут, көкүрөк, моюн, ооз, тамыр ж.б.* Кыргыз-түрк катмарына гана мүнөздүүлөрү: *бел, бет, балтыр, далы, жоорун, жудурук, колко, кекиртек, омуртка, таман, тарамыш, желке, айдар, канчыр ж.б.* Башка тилдерге мүнөздүүлөрү: *керден (иран), орой (иран-араб), муштум (иран), дидар*

(иран), келде (иран), дене (иран), манжа (иран) ж.б. Белгилей кетчү нерсе, жогорудагы анатомиялык терминдердин арасынан тилде азыркы кезде да колдонулган куйка, кежиге, шили, чач, чырай, бет, маңдай, кулак, кирпич, таноо, саамай, чеке, сакал, бүйлө, таңдай, кары, моюн, көмөкөй, көкүрөк, мүрү, тамыр, арка, уча, желин, куйрук, мүчө, ийин, далы, билек, чыканак, манжа, алакан, бармак, балтыр, такым, томук, бут сыяктуу сөздөрдүн параллелдери жалаң эле түрк тилдеринде жолукпастан, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде да орун алат жана аталган тилдердин көпчүлүгүндө дээрлик бирдей тыбыштык формада, дээрлик окшош же жакын маанилерде учуроо фактысы алардын түпкүлүгү эзелки жалпы алтайлык тектен таралгандыгын дагы бир жолу айгинелеп турат.

IV. «Манас» эпосунда тууганчылык чөйрөсүнө тиешелүү болгон сөздөр да кеңири учурайт. Алсак, адамдардын бири-бири менен жакын карым-катышына, ымала-алакасына байланышкан: *ата, ана, эне // ана, чоң эне, чоң ана, байке // аке, тага // тайке, аба // ава, үкө // уни, адаш, жолдош, куда, кудагый, келин, күйөө // эр, жээн, небере, жсек-жаат, тамыр, тууган, бир тууган* сыяктуу аталыштары; адамдын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө байланышкан *перзент, бала, уул, катын, кемпир, кыз, жигит, чал, абышка курбу* ж.б. аталыштары; өтмө мааниде колдонулган: *туяк, баи, кол, бото, кызыл аяк* ж.б. сыяктуу лексемалары орун алган. «Манас» эпосундагы ушул тууганчылык лексикасында кыргыз тилинин түрлүү доордогу өнүгүү өрүшү менен динамикасы сакталганын белгилөөгө болот жана аталган эпостон орун алган тууганчылык лексикасына тиешелүү айрым аталыштардын этимологиясы байыркы алтай баба тилине чейин барса, айрымдарыныкы алыс же жакын тектеш тилдерден, же чет тилдерден табылат. Бирок тууганчылык терминдеринин дээрлик басымдуу бөлүгү көөнө кыргыз тилине гана тиешелүү сөздөрдөн болуп саналат.

4-ГЛАВА

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АДАМ ИШМЕРДИГИНЕ БАЙЛАНЫШТУУ СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК СТРАТИФИКАЦИЯСЫ

§1. “Манас” эпосундагы аңчылык лексикасы

Адам баласы жаралгандан эле тиричиликтин негизги булагы катары аңчылык өнөрү маанилүү роль ойноп келгендиги белгилүү. Ал эми аңчылык кесибинин пайда болушу байыркы адамдардын миграциялык таралуу ареалына түздөн-түз байланыштуу болгон. Себеби климаты жылуу аймактарда азык-түлүк топтоо үчүн айбанаттарга аңчылык кылуу салты эң алгач калыптанган, б.а. аңчылык Африканын тропиктик токойлорунда, Түштүк-Чыгыш Азияда, Түштүк Америкада биринчи жолу пайда болуп, кийинчерээк мергенчи аң издеп улам жаңы чөлкөмдөргө акырындан жылып отуруп, аңчылык кылган адамдардын географиялык жашоо ареалы да кеңейген. Белгилүү болгондой, муз доорунун акырында, б.з.ч. 10-7 миң жылдыктарда кеңири аймакты кучагына алган муздар артка тартылып, жаратылыш шартында жана жаныбарлар дүйнөсүндө чоң өзгөрүүлөр жүрүп, климат азыркы абалындагыдай болуп калыптана баштаган. Ошого жараша аба-ырайынын кескин өзгөрүүсүнө байланыштуу мамонт, жүндүү носорог, бизон сыяктуу ири жаныбарлар жоголуп, адамдарда мурда салт болуп калган зор жаныбарларга аңчылык кылуунун шарттары таптакыр өзгөрүп, эми мергенчиликтин негизги олжосуна элик, багыш, бугу, эчки, аркар өндүү майда жаныбарлар алына баштаган. Бул өзгөрүүлөр адамдарга жашап калуу үчүн жаңы шартка ыңгайлашууга түрткү берип, майда таш куралдарын жасоого аргасыз кылып, ал куралдарды аңчылыкта колдонууну кеңири жайылткан. Алардын ичинен кесүүгө, саюуга ыңгайлуу болгон жалпак таштардын мааниси зор болгон. Ошондой эле кыргычтар, кескичтер, тешкичтер кеңири колдонулган. Бул куралдар менен бирге мурдагы доорлорго мүнөздүү болгон сай таштан жасалган уруу, кесүү, чабуу үчүн колдонулуучу куралдар да болгон. Балта сымал кылдат жасалган

жаңы куралдар пайда болуп, сөөктөн, мүйүздөн жасалган куралдарды колдонуу жана аларды жасоо ыкмалары өнүккөн. Атайын балык кармоо үчүн кайырмак, дегээ пайда болгон. Бул доор илимде мезолит доору деп аталып, аталган доордун негизги чарбачылыгы катары мергенчилик менен жыйноочулук иштери болгону менен мүнөздөлөт. Ошентип, жаратылыш шарттарынын кыйла өзгөрүшү мергенчиликтин жаңы ыкмаларын жана куралдарын талап кылган. Ушул мезгилде жаа менен жебе пайда болуп, алгачкы үй жаныбары катары ит колго үйрөтүлгөн. Адамдар мурдагыдай топ-тобу менен аңчылыктын ордуна жеке аңчылыкка чыгууга өтүшкөн. Жаа жана жебе, найза сыяктуу бир кыйла өркүндөтүлгөн курал менен куралданган адамдын чуркап бараткан айбанаттарга аңчылык кылууга мүмкүнчүлүгү түзүлгөн. Мына ошондой байыркы замандарда аң-илбээсиндер толтура болгон Алтайдын, Тянь-Шандын тоолуу өрөөндөрү менен капчыгайлары аңчылыктын өнүгүшү үчүн да ыңгайлуу шартты түзгөн.

Кыскасы, мезолит доору адамзат коомунун өнүгүшүнүн жаңы баскычы болуу менен бирге, кийинчерээк дыйканчылык жана мал чарбалык формаларына өтүүгө негиз берген. Кыргызстандын аймагынан бул доорго мүнөздүү бир канча эстеликтер Алай, Арпа, Аксай жана Фергана өрөөндөрүнөн табылган. Демек, кыргыз тилиндеги “аңчылык терминологиясы лексикабыздын эң байыркы катмарына жатат. Ага анын составындагы терминдердин архаикалык мүнөзү далил боло алат” [42, 69-б.].

Кезегинде кыргыздар арасында да аңчылык кесибине байланыштуу атоо сөздөрү, ырым-жырым, салт-жөрөлгөлөрү кеңири орун алганын “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Манас” эпосторунан улам билсек болот. Маселен, “Кожожаш” эпосунда адамдардын аңчылык кесиби менен жашоо сүрүшү табийгат мыйзамдарынын чегинен ашпай жүргүзүлүүсү негизги шарт экендиги катуу эскертилет. “Манас” эпосунда дагы Манас же Семетей аңчылыкка чыкканда аларды дайыма жанында Акшумкары менен Кумайыгы коштоп жүрөт, кийикке жаа менен аңчылык кылат. Мына ушул Акшумкар менен Кумайыктын образын

тарыхта кыргыздардын куш салып, тайган агытып аңчылык кылып келишкен кесиби менен да байланыштырууга болот. Мисалы:

Аюуга салып: «Айт!» - десең, /Агытса жанды күлдүрөр,
Тиштегенин *Кумайык* /Тим эле бөөдө бүлдүрөр.
Жолуккан ырыс *Кумайык* /Жолборстон кайра тартабы!
Бул Кумайык чоңойсо, /Ар демеден кайтабы!
Арсландыгы абыдан, /Бул *Кумайык* жаныбар -
Өз билгенин кылбайбы, /Үйүрү менен бөрүнү
Көз алдында кырбайбы! /Муну баккан кишиге
Бушман түшөт дечү эле, /Азуулуудан артыкча
Душман түшөт дечү эле. /Асыл болот *Кумайык*, (СК, 891-бет).
Кырк үйлүүдөн кырк *мерген* /Шерге уу кылып калганы.
Салбурун тартып, жол жүрүп, /Жан аябай мол жүрүп,
Мергенге шер табылбай /Бейпай тартып турду эле, (СК, 70-бет).

Кыргыздарда аңчылык кылуунун салттуу жөрөлгөсү, ырым-жырым, эрежелери да укумдан тукумга өтүп келгени белгилүү. Анткени кыргыз элинде аңчылыктын тузак салуу же капкан салуу, мергенчилик же мүнүшкөрчүлүк кылуу, бүркүт салуу же тайган агытуу сыяктуу түрлөрү кеңири таркап, ар бири өзүнчө кесип катары эсептелинген. Бир эле бүркүтү менен мүнүшкөр бүтүндөй айылды же бир адис мергенчинин көзгө атарлыгы менен бүт урууну баккан учурлар кыргыз тарыхында, элдик фольклордо көп эле кездешет.

Томогосун тартканда /Калайманды салыптыр
Кара чаар жолборс, каманды /Каршы-терши жарыптыр,
Кайыр кылган бир жан жок /Канаттуунун баарысы
Астына түшүп калыптыр. /Көтөрсө боосу сексен төрт,
Ал *бүркүттүн* серп алган жагы /кызыл өрт,
Күн чыгышка көтөрүп /*Салбурунга* барыпмын, (СК, 63-бет).
Андис кыраан *мергени* /Жаа тартуучу ыктуудан,
Чалма уруучу мыктуудан, /Эң эрдиги келгенден,
Эсеби жок мергенден, (СК, 351-бет).

Алтымыш *мерген* аткарып, /Териге залал кылдырбай
Бир-бир көзгө аттырып, (СО, 3-том, 1981, 208-бет).

Мына ушундай аңчылык кесибине байланышкан сөздөр азыркы кыргыз тилинде жана анын диалектилеринде дагы бир топ орун алган. Мисалы: *аң, жаа, жебе, тузак, кылтак, куш, илбээсин, салбурун // салбырын, мүнүшкөр* ж.б. Өзгөчө кыргыз тилинде башка тилдерге карганда мүнүшкөрлүк (куш салуу) кесибине байланыштуу колдонулган бир топ сөздөр бар. Мисалы: *далба* — алгыр куштарды үндөп чакыруу үчүн көрсөтүлө турган жем, *чырга* — бүркүт таптоодо же аны салууда колдонулуучу жапайы аңдын (көбүнчө түлкүнүн) кеби, *түлөк*: *бозум түлөк, таш түлөк, кум түлөк, ным түлөк* — алгыр куштардын кайталанып түлөө мезгилин туюндуруучу аттар, *сонор* — жаңы кар түшкөндөгү аңчылык ж.б. Бул кесипте тосуу, өңүү, айдоо, из куу, сонорлоо ж. б. ыкмалары кеңири колдонулган.

Кыргыздарда аң уулоо үчүн колдонулган куралдар өзүнүн аткарган кызматына жараша атылма: *жаа, мылтык* жана тутма: *капкан, тор, тузак* болуп экиге бөлүнөт. Алгач *жаа, кылтак, тузак, тор* колдонулса, кийин аңчылыкта *мылтык, капкан* көбүрөөк колдонула баштаган. Ал эми аңчылык кылуучу айбанаттарга *чил, бөдөнө, тоодак, өрдөк, каз, улар, кекилик, багыш, марал, тоо эчки, аркар, кулжа, теке, коен, бөрү, түлкү, каман* ж.б. кирген. Кыргыздардын аңчылык өнөр кесибине байланыштуу элестүү баяндалган окуялар “Манас” эпосунда да арбын кездешет жана анда аталган аңчылык чөйрөсүндө гана колдонулуучу атоолор менен катар жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон аңчылык сөздөрү да орун алган.

“Манас” эпосундагы аңчылык өнөрүнө байланыштуу айтылган сөздөрдүн тобуна *аң, андис, мерген, тайган, тузак, кылтак, тузак, жуткуур, ор, илбээсин, кийик, аркар-кулжа, куу, томого, түлөк, аткы, саятчы, саяпкер, мүнүшкөр, ылаачын, далба, капкан, шыралга, салбырын, каргы, үртүк, чалма, наштар* ж.б. көп сөздөрдү кошууга болот. Мисалы:

Бузулаарда чыгуучу /*Андис кыраан мергени*(СК, 351-бет).

Агала чап, Кызыл-Кум,/Аңчы барса жырлаган,
Ойнобой менде турбаган,/Кымбат баа жерим бар -
Муну кошо берейин. (СК, 730-бет).

Томогосун тартканда/Калайманды салыптыр. (СК, 63-бет).

Байтал бээни сойдуруп,/Бир кишиге көргөзбөй,
Байтал бээнин казысын /Тили менен сордуруп,
Оозу менен сүт берип,/Чыканактап тынч албай,
Чырым этип уйку албай,/Минтип бакты *тайганды*,
Мойнуна болоттон *каргы* тактырды, /Жонуна жолборстон *үртүк*
жаптырды,/Кырк аркан бою ор казып,
Түбүнө байлап бактырды. (СК, 931-бет).

Тозгун бер жак *кийик* деп/Дооштоп айгай салышып,
Аңга кызып калыптыр, (СО, 2-том, 1980, 168-бет).

Караңгы түгүл күндүздө/Кадам койбос *капканды*
Ачып келген мен Манас! (СО, 2-том, 1980, 400-бет) ж.б.

“Манас” эпосунда да аң уулоо үчүн колдонулган негизги курал-жабдыктарга *жаа, мылтык, саадак, капкан, тор, тузак, кылтак, кылыч, канжар, найза, чалма, нашта, жуткуур* кирсе, аңчылык кылуучу илбээсиндерге *бөрү, түлкү, чил, бөдөнө, тоодак, суксур, элик, бугу, теке, өрдөк, каз, улар, кекилик, багыш, марал, тоо эчки, аркар, кулжа, коен, каман, жолборс* кирет жана аңчылыкка чыгуунун, аң уулоонун өзүнчө салт-жөрөлгөлөрү да бар. Маселен, кыргыздар Алтайда жашап турганда Манаска өзү келип катылган Нескаранын колун жеңгенден кийин, аң уулап эс алмакка Манас өзүнүн 84 жолдошу менен Алтайдагы Уркун дарыясынын жээгине салбырынга чыгышат. Алар аңга чыгаарда атасы Жакып союшуна беш семиз бышты жылкыны берип, акыл-насаатын айтып жолго узатат. Аң улоого чыгышкандар тайгандарын агытып, ар түркүн аңга бүркүттөрү менен алгыр куштарын салышып, мылтык-кылычын асынып, бир жерге конушса чатырларын тигишип, арасынан

бирөөсүн (Манасты) хан шайлап алышып, калгандары анын нөкөрү болуп аңчылык кылышат:

Алып келип Манасты / Ак тердикке салганы,
Ханыбыз деп дүркүрөп /Хан көтөрүп алганы,
Хан нөкөрү бизбиз деп, /Кашындагы боз балдар
Каткырып күлүп калганы. (СО, 1-том, 1978, 241-бет).

Уркун дарыянын боюнан мына ушул аңчылыкка чыккан кыргыз жигиттеринин хандай салтанатын көргөн кытай жоокерлеринин башчысы Нуукердин кыргыздарга жиберген жасоолу андай шаан-шөкөттүү салт-жөрөлгөгө таңкалгандыктан Манаска минтип суроо берген жери бар:

Кылыч, мылтык, бар жарак /Боюңарда көрүнөт.
Бүркүтүң бар, кушуң бар, /Адырмакта аң уулап
Келген жанбы ушулар? /Салтанатың хан өңдүү,
Кандай жүргөн жансыңар /Сапарга келген жан өңдүү?(СО,1,1978, 248).

Илгери кыргыздарда салбырынга чыкканда көп адам атайын биригип алып, аңчылыкка керектүү курал-жарактарын, жол азыктарын камдап алып, анан алыс жактагы аң-илбээсини көп жерлерге күндөп-түндөп же апталап-айлап кетишкен учурлары болгон. Антип көп убакытка алыскы жерге кетип жаткандыктан араларынан жөн билги, тажрыйбалуу бирөөсүн башчы кылып шайлап алышып, анын айткан кеп-кеңешине көнүп аң уулашкан. Жогоруда “Манас” эпосунда мисалга келтирилген аңчылыктын мына ушул байыркы түрү тууралуу айтылып жатат жана манасчы аны угуучуга көркөм шөкөттөп баяндоону көбүнесе аңчылыкта колдонулган сөздөрдүн жардамы аркылуу ишке ашырган. Андыктан, изилденип жаткан “Манас” эпосунун лексикалык курамында аңчылык лексикасы да өзүнчө бир катмарды түзүп турат, бирок ал катмарга кирген сөздөрдүн келип чыгуу теги менен колдонулуу жыштыгы бирдей эмес. Эмесе алардын негизгилерине салыштырма-этимологиялык анализ жүргүзүп көрөлү.

Аң – “уу кылына турган бардык жаныбарлардын” [141, 120-б.] жалпы аталышы. Байыркы түрк тилинде *ең мең* “добыча” [68, 174-б.] жана М.Кашгариде *аң* “птица, жир которой используется как лечебное средство” [162, 20-б.]. Ушул формада башка түрк тилдеринде да кездешет, мисалы: казак тилинде *аң*, ногой тилинде *аң*, каракалпак тилинде *аң*, алтай тилинде *аң*, тува тилинде *аң*, хакас тилинде *аң*, якут тилинде *ың* “дичь, всякое животное, на которое охотятся”. Өзбек тилинин диалектисинде *ав* “охота”, караим тилинде *аг* “устраивать засаду” [220, 152-б.]. Ал эмес бул форма монгол, тунгус-манжур тилдеринде да орун алат, бирок маанилери саал өзгөргөн. Мисалы: монгол тилинде *аңг* // *ан(г)* “зверь”, “дикое животное”, “дичь”, “охота”, “трофей”, *анч* “охотник” [61, 37,413-б.], бурят тилинде *ан(г)* “зверь” [49, 51-б.], тунгус тилинде *ан-ан* “изгородь для северного оленя”, эвенки тилинде *аң* “скрыться, исчезнуть” [229, 45-б.] ж.б.

Бул жерден көрүнүп тургандай, аталган сөздүн түрк тилдериндеги негизги мааниси “дичь”, андан кийинкиси “зверь”, ал эми монгол тилдериндегиси болсо “зверь”, тунгус-манжур тилдериндегиси “скрыть, скрыться”. Байыркы түрк тилинде *ав* “охота на зверей” [68, 1-б.], *ең* // *аң* “добыча”. Демек байыркы түрк тилдеринде сөздүн *аң* // *ең* “дичь” деген эки варианты болгон, ал эми *аг* формасы болсо “охота” маанисин туюнтуп, айрым азыркы түрк тилдеринде да ушул формасында сакталып калган. Ошондон улам сөздүн праформасы *аңг* // *еңг* түрүндө болуп мотивациясы “жашырынып аң кармоо” процессине байланыштуу номинацияланган, кийин аталган праформадан *аң(г)* // *ең(г)*, *а(г)г* // *ав* “аң, аңчылык” деген формалары келип чыккан. Демек, *аң* сөзү алтайлык тектен өнүп чыккан.

“Манас” эпосунда түрк тилдерине мүнөздүү фонетикалык структурада *аң* формасында кезигип, семантикасы “аңчылык кыла турган жаныбар”, “аң”, “жырткыч” маанилерин билгизет:

Даңдуң баштын тоо теке, /*Аң* уулап адам көрбөгөн (СО,3-т,1981,207).

Ала-Тоодо жүрүптүр / *Аң* кийигин кубалап. (СО, 2-том, 1980, 168-бет).

Ар тараптан *аң* көрсө / Атырылып атылат. (СО, 2-том, 1980, 279-бет).

Жоо ордуна *аң* издеп, (СО, 2-том,1980, 287-бет).

Аң сөзү “Манас” эпосунун С.Каралаев айткан вариантында 25 жолу, С.Орозбаковдун вариантында 26 жолу колдонулат.

Андис // адис – “кандайдыр бир иштин же бир нерсенин ыгын мыкты өздөштүргөн, машыккан, чебер, устат” [141, 35-б.]. Ушул тыбыштык формасында байыркы түрк тилдеринде да, М.Кашгариде да, башка түрк тилдери менен монгол тилдеринде да орун албайт. Бирок байыркы түрк тилдеринде, тагыраак айтканда, М.Кашгариде жана Ж.Баласагында *атым* “меткий стрелок” деген сөз бар, мисалы: *атым ерсе ерсиг болур ог йачы* – если он меткий и храбрый, то станет стрелком [68, 67-б.; 162, 27-б.; 280, 238-б.]. Бирок *адис* менен *атым* сөздөрү бири-бирине фонетикалык жана семантикалык жактан эч жакындашпай турат. Тажик тилинде *тирандоз* “стрелок” [205, 738-б.] сөзү бар, анын экинчи компоненти *андоз* “Манас” эпосундагы *андис* деген сөзгө маанилик жагынан да, тыбыштык түзүлүшү боюнча да окшош. Ушуга караганда аталган сөз кыргыз тилине иран тилдеринен өткөн окшойт. “Манас” эпосунда *андис* же *адис* “көзгө атар, мыкты, чебер” деген эки варианты тең кезигет:

Алганын көрүп баланы /*Андис* мерген аткан го, (СО, 1-т,1978, 36-бет).

Андис баатыр жыласы, /Арстан Манас жолдошу, (СО,2-т,1980, 187-бет).

Мылтыкка *адис* мерген бар,/ (СО,4-т,1982, 256).

Мылтыкка *адис* мергенди,/Мыкты атам деп келгенди (СО,2-т,1980,120).

Адамдан бөлөк артык шер,/Атышып Бээжин көп көрүп,

Адис болгон кайран эр. (СК, 1154-бет).

Бузулаарда чыгуучу /*Андис* кыраан мергени

Жаа тартуучу ыктуудан, /Чалма уруучу мыктуудан (СК, 351-бет).

Жогоруда иликке алынган сөздүн *андис* деген варианты С.Каралаевде 2 жолу, С.Орозбаковдо 22 жолу жана анын *адис* варианты С.Каралаевде 49 жолу, С.Орозбаковдо 6 жолу кезигет.

Мерген // мергенчи – “таамай жазбай атуучу адам, мылтык менен уучулук кылган адам, мергенчилик” [142, 232-б.]. Аталган сөз байыркы түрк

тилдеринде жана М.Кашгариде учурабайт. Азыркы түрк тилдеринин ичинен уйгур тилинде *мэргэн* “стрелок, снайпер”, *мергенлик* “меткость” [172, 703-б.], якут тилинде *бэргэн* // *мэргэн* “меткий стрелок; ловкий, удалой”, тува тилинде *мерген* “меткий; мастерской; мудрый, гениальный” [245, 293-б.], хакас тилинде *махачы* “храбрый, герой” [206, 155-б.] формасында кездешет. Монгол тилдеринде да ушундай эле тыбыштык формада айтылып, сөздүн туюнткан маанилери да түрк тилдериндеги семантикасына жакын. Мисалы: бурят тилинде *мэргэ(н)* “меткий стрелок; меткий, искусный, ловкий” [49, 312-б.], монгол тилинде *мэргэн бууч* “снайпер”, *мэргэн* “меткий, мудрый, меткость” [62 663,268-б.]. Тунгус-манжур тилдеринде мааниси саал башкача болуп айтылат, мисалы: эвенки тилинде *мэргэнчи* “молодец”, солон тилинде *мэргэ* “мудрый”, негидал тилинде *мэйген* “добрый молодец”, орок тилинде *мэргэ(н)* добрый молодец, богатырь”, нанай тилинде *мэргэ* // *мэргэн* “добрый молодец, герой, храбрец, удачливый”, манжур тилинде *мэргэн* “умный, мудрый, остроумный; мудрец, философ” жана ошондой эле байыркы жазма монгол тилинде дагы *мерген* “меткий стрелок, мудрый” [229, 571-б.]. Жогоруда аталган сөз тажик тилинде да кездешет, бирок ал тилде көбүнчө анын ордуна башка синонимдери колдонулат: *шикорчи* // *сайёд* // *мерган* “охотник” [205, 448-б.]. Ушуга караганда *мерган* сөзү тажик тилине түрк тилдеринен кийинчерээк өткөн окшойт.

Кыргыз жана түрк тилдеринде *мерге* деген уңгу сөз жок, бир гана тува тилинде *мергеле* “бросать биту, бить палкой”, *мерге* “палка, бита” деген сөздөр бар жана ал дагы монгол тилинен өткөнү сөздүктө белгиленген. Ал эми монгол жана тунгус-манжур тилдеринде *мэргэ* уңгусу кеңири орун алат. Мисалы: бурят тилинде ал уңгудан *мэргэжэхэ* “приобретать навыки”, *мэргэжэл* “мастерство, профессия”, *мэргэжэлтэ* “специалист” [49, 312-б.] деген сөздөр жасалса, өз алдынча турганда да эвенки тилинде *мэргэ* “думать, негидал тилинде *мэйгэ* “думать, заботиться, беспокоиться, волноваться”, орок тилинде *мэргэ* “сознательный, умный”, нанай тилинде *мэхэ* “догадаться, узнать”, манжур тилинде *мэрки* “придумывать, смекать” [229, 571-б.] деген маанилерге ээ болсо,

монгол тилинде аталган уңгудан *мэрге+-р+-хэх* “мудрить”, *мэргэ+-н* “мудрый” деген сыяктуу сөздөр уюшулат.

Демек, мисалга келтирилген фактылар кыргыз тилиндеги *мерген* сөзүнүн теги кыргыз-монгол жакындыгынан калган сөз экенин көрсөтүп турат. ал эми кыргыз тилиндеги *мергенчи* сөзү мергенчилик кесипти аркалаган адам жөнүндөгү түшүнүктү билгизүү үчүн *мерген* “охота” уңгусуна кесиптик маанидеги сөздү жасоочу –чы мүчөсүнүн уланышы аркылуу пайда болгон. “Манас” эпосунда да *мерген* сөзү “жаа же мылтык менен таамай атуучу адамды”, “жаа же мылтык менен аңчылык кылган адамды”, жалпы эле “аңчылыкты же мергенчиликти” туюндуруу үчүн, ал эми *мергенчи* “мергенчиликти кесип кылган адамды” билдирет. *Мерген* сөзү атылуучу куралдар менен аңчылык кылган адамга карата гана айтылат:

Көсөп жоого аттанган, /*Мергендерин* бир бөлдү. (СК, 354-бет).

Кызыл-тазыл кийинип, /Кытайлардын Каражой

Жоо дегенде сүйүнүп, /*Мергени* жандан ашынган, (СК, 453-бет).

Ата берди көпчүлүк, /*Мергенге* түштү көп түлүк. (СО, 3-т, 981,165-бет).

Мергендердин баарысы/Кутуда калбай дарысы (СО, 3-т., 1981, 165-бет).

“Манас” эпосунда *мергенчи* сөзүнө салыштырмалуу *мерген* формасы жыш колдонулат жана *мерген* сөзү С.Каралаевдин вариантында 126 жерден, С.Орозбаковдун вариантында 46 жерден, ал эми *мергенчи* сөзү С.Каралаевде 2 жерден кезигет.

Капкан - “жапайы айбандарды, түлкү, суур, карышкыр, элик ж.б. кармоого ылайыкталып жасалган жаа сыяктуу эки жаагы бар аңчылык куралы” [141, 769-770-б.]. Байыркы түрк тилинде жана М.Кашгариде *капкан* деген сөз жок, бирок *кап* “хватать, захватывать; похищать, красть, таскать”, *капыл* “быть захваченным” [68, 420-421-б.] деген маанини билгизген сөздөр бар. Түрк, азербайжан тилдеринде *капан* “капкан”, хакас тилинде *хахпан* // *хахпы* “капкан” [206, 309-б.], уйгур тилинде *капкан* “капкан; мышеловка, западня, ловушка” (172, 573-б.) ж.б. Тунгус-манжур тилдеринде да кездешет, бирок ал сөздүн орус тилинен киргени көрсөтүлгөн, мисалы: эвенки *капкан*, орок тилинде *капка(н)*,

эвен тилинде *капкан*, удегей тилинде *какпа* “капкан”, байыркы монгол жазма тилинде *хавха(н)* “капкан”, монгол тилинде *хавха(н)*, бурят тилинде *хабхаа(н)* “капкан” [229, 376-б.]. Сөздүн теги түрк тилдерине тиешелүү, себеби азыркы кыргыз тилинде *кама* “тегеректеп алуу, камакка алуу” сөзү байыркы мезгилде *кана* “карма, кармап ал” маанисинде болгон. Ушул байыркы *кап* этишине –*кан* деген мүчө жалганып жасалган. К.Сейдакматов дагы *кап+-кан* “кармай турган курал” [225, 134-б.] болуп пайда болгонун белгилейт. Орус тилине ушул формада түрк тилдеринен кирип, кийин кайрадан айрым тилдерге орус тили аркылуу өткөн. “Манас” эпосунун С.Орозбаков айткан вариантында *капкан* сөзү “кас адамдарга карата коюлган кылтак, тузак” маанисинде, С.Каралаевде күлүк тулпардын кайсы бир мүчө сымбатын капкандын ийилчээк сапатына салыштыруу максаты үчүн колдонулат:

Кадам койбос *капканды* /Ачып келген мен Манас! (СО, 2-т, 1980, 400-б).

Аркар аяк, *капкан* бел, /Алыска чыдаар мал экен. (СК, 576-бет).

Капкандай бели ийилип, /Баскан жери быркырап (СК, 1462-бет).

Бул сөз С.Каралаевдин вариантында 8 жерден, С.Орозбаковдун вариантында 2 жерден кездешет.

Томого – “алгыр куштардын башына каптап кийгизилүүчү кайыштан жасалган баш кап” [142, 567-б.]. Ушул формада байыркы түрк тилдеринде жана М.Кашгариде кездешпейт. Азыркы түрк тилдеринин ичинен тува тилинде бул сөзгө жакын форма учурайт: *томагала* “завязывать, связывать, закрывать”, *томаартылга* “усмирение, укрощение” [245, 415-б.], хакас тилинде *түүрге* “завязывать”. Ал эми монгол жана тунгус-манжур тилдеринде башка мааниде кезигет: бурят тилинде *томог* “изгородь, ограда, загородка”, *томоглохо* “делать изгородь, оградить” [49, 427-б.], монгол тилинде *томох* “скрутить”, *томохдох* “скручиваться” [61, 652-б.] ж.б. Эгерде тува, монгол, бурят тилдериндеги маанисине көңүл бурсак, анда аталган сөз “завязывать, усмирить, закрыть, скрутить” маанилеринен келип чыккан болот, бирок аталган тилдерде кыргыз тилиндегидей *томого* “соколиный наглазник” маанисин туюнткан атооч сөз орун албайт. Кыргыз тилинин өзүндө болсо *томо* “комель рога” [275,

747-б.] деген маанини туюнткан сөз бар, балким, томогонун аталышы анын сырткы түзүлүшүнүн формасы мүйүзгө окшоштурулуп жасалышынан улам пайда болгондур. “Манас” эпосунда дагы *того* “бүркүттүн башына кийгизилүүчү мүйүздөй учу бар кайыш калпакчаны” билгизет:

Көн төрөнү көргөндө /*Того* тарткан бүркүттөй, (СО, 4-т, 1982, 329-б).

Тогосун тартканда /Калайманды салыптыр

Кара чаар жолборс, каманды /Каршы-терши жарыптыр, (СК, 63-бет).

Жогоруда көрсөтүлгөн *того* сөзү “Манас” эпосунун С.Орозбаков айткан вариантында 4 жолу, С.Каралаевдин вариантында 10 жолу кезигет.

Кийик – “аркар, кулжа, элик, бөкөн, бугу, эчки сыяктуу жапайы аңдардын жалпы аты” [141, 848-б.]. Байыркы түрк тилинде *кейик* // *кедик* “олень, лань, зверь; дикий; мифический”, *кейикчи* “охотник на дичь” [68, 295-б.], *кик* “зверь” [68, 397-б.]. М.Кашгариде *кэйик* “звери”, “горный козел”, “олень”, “мифический дикий человек” [162, 152-б.] маанилерин туюнткан. Бул сөз башка түрк тилдеринде да орун алат, мисалы: уйгур тилинде *кийик* “газель, дикий зверь, быстроногий” [172, 673-б.], хакас тилинде *киик* “олень” [206, 502-б.] ж.б. Аталган сөз монгол жана тунгус-манжур тилдеринде кездешпейт. Мына ушуга караганда сөздүн теги түрк тилдеринин өз базасында түзүлгөн, себеби байыркы түрк тилдеринде *кед* “обильный”, *кеди* “особенный, отборный” [68, 292, 294-б.] деген маанилерди туюндурган сөз бар, мына ушул *кед* уңгусуна 3-жактын таандык *-ы* мүчөсү жана ага атооч сөздөрдү уюштуруучу *-ык* мүчөсү уланып *кед+-(ы)к > кедык > кедик > кейик > кийик* “жапайы өзгөчө айбандар, тандалма аңдар” деген сөзү келип чыккан. “Манас” эпосунда дагы *кийик* сөзү “жапайы айбанат”, “жапайы аң”, “тоо эчкиси” жана “жапайы киши кийик” маанилерин туюндурат:

Жан көрбөс жандын баары бар. /Киши *кийик*, төө *кийик* (СК, 38-б.).

Такыр жери кем эмес /Ташка баскан *кийиктен*. (СК, 79-бет).

Жүрбөй калган *кийигин*. /Адам тосуп алыптыр

Кийик чыкчуу бийигин. (СО, 1980, 2-том, 105-бет).

Жаңы үйрөнчүк мергендей, /Жайытка *кийик* келгендей

Тоону көздөй жабылды, (СО, 2-том, 1980, 109-бет).

Эчки-теке *кийигин*,/Эгиздин издеп бийигин, (СО, 2-т., 1980,164-бет).

Бул *кийик* сөзү С.Орозбаковдун вариантында 40 жерден, С.Каралаевдин вариантында 16 жерден кездешет.

Салбырын – “алыс жерге бир нече күн аң уулоочулук” [142, 411-б.]. Байыркы түрк тилдеринде жана М.Кашгариде орун албайт. Ушул тыбыштык формасы менен туюндурган маанисинде азыркы түрк тилдеринде да кездешпейт. Бирок тува тилинде *бүрүн* “всё, целиком, полностью”, *салбыр* “отделение, группа” [245, 364-б.] деген маанини билдирген өз алдынча сөздөр бар. Монгол тилдеринде да анын морфемалык бөлүктөрү жеке турганда семантикалык мааниге ээ болот. Мисалы: бурят тилинде *зол* “удача”, *зол буруун* “везение” жана *бүрин* “весь, целый, цельный, полный; все, полностью, целиком” [49, 255,124-б.], монгол тилинде *зол* “удача”, *бүрэн* “полный”, *салбыр* “ловчая птица” [61, 747,483-б.]. Эгерде бул сөздү морфемаларга ажыратсак *сал* + *быр* + *ын* болуп үч морфемага ажырайт. Кыргыз тилинде *сал* уңгусу “класть, расстилать, скинуть, строить, двинуться, направиться ж.б.”, *салбыр* “отвисающий, болтающийся”, *салбырын* “дальняя охота” [275, 624,627-б.] деген өзүнчө сөздөр орун алган. Мына ушул фактыга караганда, сөздүн теги кыргыз-монгол тегинен чыккан. Этимологиялык номинациясы бир нече адам чогулуп алып бир топ күнгө чейин куш менен аң уулашканы ийгиликтүү болуп көп олжо менен кайтууга мүмкүнчүлүк түзгөн жана алар алыскы сапарга аңчылыкка чыкканда көп жерлерди кыдырып жүрүүгө аргасыз болгон мотивациясына карата келип чыккан окшойт. “Манас” эпосунда да “бир топ адамдын чогулуп алып алыскы жерге аңчылыкка чыгышканы” *салбырын* деп аталат жана анын *салбырын* // *салбурун* // *салбуурун* деген фонетикалык үч вариантта айтыла берет:

Барчын бүркүт кармадым /*Салбурун* чыксам салууга,

Канаттын күүсү угулду, (СК, 63-бет).

Салбурун тартып, жол жүрүп, /Жан аябай мол жүрүп, (СК, 70-бет).

Кулан карап, бөкөн кууп, /*Салбырын* кылып кеткемин. (СК, 649-бет).

Салбырын деген сапар го, /*Салбырынды* көрөмүн,

Талаага чыгып көнөмүн. (СО, 1-том, 1978, 234-бет).

Аталган *салбырын* сөзү С.Орозбаковдун вариантында 4 жерден, С.Каралаевдин вариантында 20 жерден кездешет.

Тор – “балык, куш ж.б. кармоого ылайыкталып кереге көз сыяктуу кылып жасалган, же жөн эле тордоп согулган, жасалган нерсе” [142, 575-б.]. Байыркы түрк тилинде *тор* “тенёта, сети” жана М.Кашгариде *тор* “сеть, сетка, западня” [162, 275-б.]. Түрк тилдеринде ар башка тыбыштык вариантта айтылат, мисалы: хакас тилинде *тузак*, *хыл* “сетка” [206, 249-б.], тува тилинде *хыл дузак* “волосяной силок петля” [245, 499-б.], уйгур тилинде *тор* “сеть, сетка, кружево, ловушка” [172, 313-б.] ж.б. Мындай форма монгол тилинде да *тор* “сетка, сеть” [61, 643-б.], тажик тилинде да *тур* “сетка” [205, 691-б.] түрүндө учурайт. Кыргыз тилиндеги *торго* “препятствовать, задерживать, удерживать”, *тордо* “штопать”, *тордомо* “сетчатый”, *торбо* “мешок”, *торгун* жана *торко* “сорт шёлковой ткани”, *торо* “преграждать путь”, *торол* “возмужать, вырасти, окрепнуть” деген сөздөр ушул *тор* уңгусунан жасалганы байкалып турат. Демек, аталган сөз байыркы түрк тилдеринде *тогр(а)* “разрезать на куски” деген этиш сөздөгү жумшак /g/ тыбышынын түшүп калуусунан улам *тор(а)* “переплести мельче, переплетённый сеть, сетка” мааниси келип чыккан. “Манас” эпосунда *тор* сөзү “сеть, сетка” деген номинативдүү маанини туюнтуу менен бирге “западня, тюрьма” деген өтмө маанилерди туюнтуу үчүн колдонулат:

Кайнабасын шорубуз, /Жайылбасын *торубуз*, (СО,4-т, 1982, 251-бет).

Ажал деген чиркиниң /Туюк соккон темир *тор*, (СО, 3-т,1981,199-бет).

Астыңдан жайган *тор* чыгып (СО,2-т,1980, 175).

Ак жибектен *тор* жайдым /Абада туйгун кушума, (СО,2-том,1980,269).

Темир аркан *торчону*,/Тегеректеп алды эле (СК, 58-бет).

Темир аркан чыкпаган/*Торго* түштү – деп уктум, (СК, 86-бет).

Баланы кармап алыптыр,/Темир *торго* салыптыр, (СК, 291-бет).

Тор сөзү “Манас” эпосунун С.Орозбаков айткан вариантында 8 жолу, С.Каралаев айткан вариантында 55 жолу колдонулат.

Кыскартып айтканда, “Манас” эпосундагы аңчылык өнөр-кесибине байланыштуу колдонулган сөздөр негизинен түрк тилдери менен кыргыз тилинин өз базасында түзүлсө (*капкан, кийик, тор, томого, жсаа, тузак, кылыч, чалма, жуткуур, чил, бөдөнө, тоодак, суксур, тайган, түлөк, каргы*), айрымдары алтайлык тектен тараган (*аң, кылтак, бугу*), кээ бир сөздөр кыргыз-монгол тилдеринин негизинде жаралган (*илбээсин, шыралга, салбырын, мерген, ылаачын, саадак*). Ошондой эле аталган аңчылык катмарында иран (*андис, канжар, найза, наштар, саяпкер, мүнүшкөр*) жана араб (*саятчы*) тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр да кездешет.

Демек, аңчылык кесибин адамзат коомундагы эң байыркы кесиптин бири болгондуктан жана анын турмушта аткарган кызматына байланыштуу алгач кесиптик тар чөйрөдө колдонулган сөздөр бара-бара жалпы элдик мүнөзгө өтүп, андай сөздөр кыргыз элинин оозеки чыгармаларында да, айрыкча “Манас” эпосунда кеңири сакталып калганын белгилеп айтууга болот.

§ 2. “Манас” эпосундагы мал чарбачылык лексикасы

Кайсы бир элдин маданият деңгээлин аныктоонун негизги булактарынын бири катары ошол элдин тарыхый лексикасы кызмат аткарат. Мындай лексикалык материал бул же тигил элдин күнүмдүк турмуш-шартын түздөн-түз чагылдыруу менен, ал элдин ошол учурдагы жашоо мүнөзүн дааналап көрсөтүп турат. Маселен, окумуштуу И.Абдувалиевдин пикири боюнча кыргыз тилинде жылкы чарбачылыгына байланышкан терминдер башка тармакка салыштырмалуу көп орун алат [3, 24-б.] жана биз ушундай такталган материалдар аркылуу кыргыз элинин байыртадан бери аталган тармак боюнча өтө бай традицияга ээ болгондугун биле алабыз. Айрыкча тилдеги мал

чарбачылык сөздөрүн тектеш, же алыскы тектеш, же ар башка тилдердеги лексикалык материалдарга карай тарыхый-салыштырма планда изилдөө аркылуу кыргыз элиндеги бул же тигил чарбачылыктын өнүгүү деңгээлин, жашоо маданиятын аныктай алабыз.

Мал чарба терминдеринин этимологиясын изилдөөдө көчмөн түрк-монгол элдеринин байыркы маданиятынын тарыхына, так айтканда, жаныбарларды колго көндүрүү тарыхына сөзсүз кайрылууга туура келет. Анткени маданият тарыхын билбей туруп, сөз тарыхын терең түшүнө албайбыз. Тарыхта белгилүү болгондой, жалпы алтай элдерине кирген түрк жана монголдордун эң негизги кесипчилиги мал чарбачылыгы болгон. Айрыкча Түштүк Сибир менен Орто Азия чөлкөмдөрү жаныбарларды үйрөтүүнүн эң байыркы борборлорунун бири катары эсептелинет жана анын айкын далили катары Пржевальский аты, эки өркөчтүү төө, качыр жана түндүк бугулары эсепке алынат [50, 11-б.]. Аталган элдер тарыхый булактарда азыркы Монголия менен Саян-Алтай аймактарында б.з.ч. 1 миң жылдыкта эле жашашкандыгы маалымдалат жана көпчүлүгү көчмөнчүлүк жашоо кечиришсе, айрым уруулары жарым көчмөнчүлүктө (жер иштетүү, аңчылык) өмүр сүрүп келишкен. Археологиялык эстеликтерге караганда, б.з.ч. 2 миң жылдыктын аягында 1 миң жылдыктын башында Орто Азияда алгачкы үй жаныбарларын колго үйрөтүү процесси жүргөн, натыйжада жалпы көчмөн мал чарбачылыгы пайда болгон. Колго үйрөтүлгөн жаныбарлардын үйүрүндө негизинен жылкы менен койлор багылып, аз учурларда ири мүйүздүү мал менен төөлөр багылган. Адамзат коомунун алгачкы өнүгүүсүнө байланышкан мифологиялык түшүнүктөр, маселен, байыркы түрк элдеринде көрүстөнгө адам менен кошо аттын көмүлүшү, же аттын элеси түшүрүлгөн эстеликтердин көмүлүшү, же аттын культуна сыйынуу мисалдары жашоо мүнөзүнүн мал чарбачылыгы менен тыгыз байланыштуулугун көрсөтүп турат. Айрыкча, түрк-монгол элдериндеги жылкынын ролу алардын “Манас”, “Жангар”, “Гэсэр”, “Алпамыш” сыяктуу дастандарында айкын чагылдырылган. Мындан сырткары жаныбарларды курмандыкка чалуу салты дагы аталган элдерде кеңири мүнөзгө ээ болгон,

маселен, түрк-монгол элдеринде *жылкы*, тунгус-манжур элдеринде *бугу*, нанайларда *чочко*, негидальдарда *ит* ж.б. Мындай салт-санаалар аталган элдердин оозеки чыгармаларында кеңири сүрөттөлгөн. Мисалы: “Манас” эпосунда Манасты хан көтөрүүдө да ак боз бээ союлат:

Эки тизгин, бир чылбыр /Эр Манаска бердик», - деп,
Бычакты колго алышып, /Чыбыкты кыйып салышып
Ак боз бээни жарышып, /Ар кайсы кандар баарысы
Карысынан колдорун /Канга колун малышып,
Кеп ушундай болду, - деп, /Кеп ордуна конду, - деп,
Абасы Кошой карысы, /Канааттанды ошондо
Бусурмандын баарысы. /Чогулушуп калды эми.
Алтын гүлдүү килемге /Айкөл Манас төрөнү
Алып келип салды эми. (СО, 1978, 1-том).

Негизи эле, адамзаттын жашоосунда мал чарбачылыгы б.з.ч. 10-8 миң жыл мурда жаныбарларды колго үйрөтүп, бакмалаштыруудан улам пайда болгону белгилүү. Адам коомунда аз-аздап мал чарбалыгынын түрлөрү да өнүгө баштаган, маселен: малды атайын малчынын багуусу, алыскы жайыттарда багуу, жарым көчмөндүк мал багуу, жалаң көчмөндүк менен мал багуу сыяктуу түрлөрү келип чыккан. Адамдар алгач үй жаныбарларын алардын этин алуу үчүн гана багышкан, кийин малдын терисин, сөөгүн, мүйүзүн, кылын өндүрүшкө чийки зат катары колдонууга өтүшкөн. Андан соң малды саап алуу, сүтүн азык катары пайдалануу, жүндөн буюмдарды токуу, кой-эчкинин кылынан кездеме токуу пайда болгон. Ал эми малдын күчүн түрдүү чарбачылыкта пайдалануу салты алгач үрөндү тебелетип топуракка көмүүдөн, андан кийин жыйналган данды ташуудан, адам көтөрө албаган оор жүктөрдү ташуудан ж.б. жумуштардан улам колго алына баштаган. Натыйжада, үй жаныбарларынын түрүнө, аларды багуунун, пайдалануунун ыкмаларына, климаттык жана географиялык шарттарына жараша дүйнөнүн ар кайсы бурчунда түрдүү мал чарбачылык системасы калыптанган. Мисалы, Евразия талааларында көчмөн жана жарым көчмөн чарбалуу кой, эчки, жылкы чарбасы

жакшы өнүксө, Түштүк-Батыш Азияда, Орто Азияда жана Борбордук Азияда көчмөн чарбасы менен төө чарбасы мыкты өнүккөн. Ошого жараша үй жаныбарларын баккан элдерде малды тоюттандыруу, дарылоо, сактоо жана малдын башын өстүрүү сыяктуу кошумча милдеттери калыптанып, тилде болсо аларды бири-биринен айырмалоочу аталыштары да пайда болгон. Мал багууда эркек-аялдын аткара турган өз милдеттери да калыптанган, мисалы, кыргыздарда эркектер мал жайып кетсе, аялдары айылда калган малга кам көрүшкөн. Эгерде бир нече түрдүү мал болсо, анда эркектер ирилерин (төө, жылкы, уй), ал эми аялдар майда жандыктарды (кой, эчки) багышкан. Малды саап, сүтүнөн азыктарды жасоо көбүнчө аялдардын гана жумушу болгон. Бирок климаты ысык аймактарда жашаган элдерде уйларды эркектери саайт, мисалы, “Индияда тода уруусунун, Суданда динка уруусунун эркектери гана уй сааганга милдеттүү. Көчмөн сомалилерде болсо аялдары майда жандыктарды, ал эми эркектери уйду, төөнү саашса, туарегдерде эркектери төөнү, ал эми аялдары уйларды, кой-эчкилерди саашат” (Википедия: [ky. Wikipedia. Org / wiki / мал_чарбачылык](http://ky.wikipedia.org/wiki/мал_чарбачылык)) ж.б.

Адамдын көп малга ээ болуусу коомдук-социалдык мамилелерде да чоң ролду ойногон, анткени мал калыңга берилген, мал менен эмгек акы төлөнгөн, эти конокко сыйлуу тамак болгон. Ар кандай той-салтанаттарды өткөрүүдө, ал эмес арбактарга, кудайларга багышталган диний ритуалдарды өткөрүүдө да кеңири пайдаланылган. Ошондуктан адам коомунда малчылык кесиби дыйканчылыкка караганда кадыр-барктуу кесипке айланган. Ал турсун дыйканчылык кесиби зор мааниге ээ болгон элдерде да малчылык кесиби өтө жогору урматталган. Мунун негизинде малга карата рухий турмуштун өнүгүүсүнө кыйла таасир берген өзгөчө сый мамиле, кастарлап урматтоо мамилеси, салты пайда болгон. Аны биз элдик эпостордон, мифологиядан, фольклордон, бийлерден, көркөм искусстводон малчылык мотивдеринин арбын орун алышынын негизинде жана көчмөн элдердин турмуш-тиричилик лексикасындагы малчылык терминдеринин көп колдонулуш фактысынын негизинде байкай алабыз.

Адамзат тарыхындагы, айрыкча көчмөндүк коомдогу мал чарбачылык кесибинин өнүгүүсү, ага ылайык мал чарбачылык лексикасынын калыптануу эволюциясы “Манас” эпосунун тулкусунда даана сакталган. Мисалы, алгач кыргыздардын Алтайда бирин-экин малдуу болушу, кийин төрт түлүк малдын санынын көбөйүшү, Жакыптын калмактардан кошумча жайыт суроосу, анын малын атайын малчылардын кайтарышы, малды азык катары, мүлк катары пайдаланылышы, көчкөндө же согушта унаа катары колдонулушу сыяктуу окуялар образдуу сыдыргыланып берилген. Ал окуялар болсо ошол мал чарбачылыгында гана колдонулуп айтылуучу сөздөр менен көркөм шөкөттөлүп отурат. Натыйжада эпостогу мал чарбачылык сөздөрүнүн саны анда учураган башка лексикалык катмарларга салыштырмалуу бир топ арбын, бирок андай сөздөрдүн келип чыгыш теги бир кылка деп айтууга болбойт.

“Манас” эпосундагы мал чарбачылык терминдеринин түпкү тегин анализдеп көргөндө өтө кызыктуу фактылар келип чыгат. Айрым сөздүн негизги морфемасы башка бир маанини, экинчи морфемасы башка маанини туюндурганы дагы, бир сөздүн эки-үч морфемасы биригип келип бир эле лексикалык маанини туюндурганы дагы орун алат. Кээ бир сөздүн уңгусу жакынкы же алыскы тектеш тилдерден табылса, айрым бир формалары кыргыз тилинин өзүнүн лексикалык составынан табылат. “Манас” эпосунда жолуккан мал чарбачылык терминдери негизинен кыргыз тилинин лексикалык курамындагы сөздөр менен туура келет жана мындай сөздөрдүн тексттеги семантикалык маанилери дагы окшош. Бирок түрк тилдериндеги мал чарба терминдеринин этимологиясы боюнча тил илиминде азыркыга чейин негизделген бирдей пикирдин болбогондугу маселенин дагы эле олуттуу экендигин ачык далилдеп турат. Андыктан “Манас” эпосунда өтө кеңири орун алган *айгыр*, *аргымак*, *мал*, *бээ*, *кунан*, *кулун*, *кочкор*, *кунажын*, *музоо*, *өгүз*, *төө* сыяктуу төрт түлүк мал аталыштарынын этимологиясын кайра иликтеп, андай аталыштардын пайда болуу мотивациясын, семантикасын анализдеп көрөлү.

Ат – “1. Үйүргө кошулбай турган (бычылган) жылкы. 2. Унаа катары колдонулуучу, минилүүчү жылкы” [140, 127-б.]. “Кыргыз, казак, каракалпак,

түркмөн, түрк, азербайжан, гагауз, караим, татар, башкыр, уйгур тилдеринде ушул мааниде жана бир формада айтылат. Ал эми якут, хакас, тува, алтай, кумык тилдеринде *мерин*” [220, 197-б.] болуп айтылат. Г.Вамбери *ат* сөзүн *ай* > *айгыр*, ошондой эле *от*, *өт* “бык” [286, 14-б.] сөзү менен салыштырса, С.Мурайама монгол тилиндеги *агта* “мерин” сөзү менен тува тилиндеги *а’т* “лошадь” тектеш деп эсептейт: *агт* > *ат*. К.Сейдакматов болсо: “Түрк тилдериндеги *акта* жана *ат* сөздөрү маанилери боюнча өз ара жакын, монголчо *агт(а)* сөзү менен тектеш. Ошондуктан бул сөз түрк жана монгол тилдерине иран тилинен кабыл алынган деген пикирди П.М.Мелиоранский эң алгач айткан. Бул боюнча иранча *ахтан* этиши “сууруп алуу, алып таштоо” маанисин туюнткан. Мына ушул сөздүн *акт* > *ат* болуп өзгөрүшүнөн азыркы кыргызча *ат* сөзү келип чыккан.

Ат сөзүнүн *акт(а)* сөзүнөн келип чыккандыгынын тууралыгы дагы мындайча кыйыр далилденет. К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” *так* сөзү мындай которулган: так в то же, что *кош* (окрик, но обращенный к одной лошади). Кээ бир тилдерде анын ордуна жөн эле *ак* деп айтканы да учурайт. Мунун *ак* варианты алгачкы *акт* формасынын аягында катар келген үнсүздөрдүн акыркысын түшүрүп коюудан келип чыгат. Ал эми *ат* сөзү, тескерисинче, аяккы *т* тыбышын сактап, анын алдындагы *к* тыбышын түшүргөн түрү болуп эсептелет. *Так* деген учурда алгачкы *акт* сөзүнүн аяккы *т* тыбышын сөздүн башына алып келип, орун тартибин өзгөртүп жайгашуудан жаралган. Ошондуктан атты *так* же *ак* деп айтуунун өзү да «*ат*» маанисин берген сөз болуп чыгат» [225, 32-33-б.]. Г.Рамстед түрк тилдериндеги *ат* сөзүн монгол тилиндеги *ата*, *атан* «мерин», «холощенный верблюд» [303, 113,153-б.] сөздөрү менен салыштырып, тегин *ата* формасына алып барат. Тунгус-манжур тилдеринде башка тыбыштык формадагы *акта* сөзү бар: эвенк тилинде *акта* «кастрировать оленя», *актаки* «холощенный северный олень», солон тилинде *акта* «мерин, кастрированный бык» ж.б. Бирок эвенк тилинде *ат* «кастрировать», *ата* «кастрированный олень»; чжурчжен тилинде *a-mah tu-lin* «мерин» [229, 26-б.] деген формалары орун алат. Жогорудагы *актаки* сөзүн

Г.Рамстедт түрк тилиндеги *агта* «холошенный конь», «верховая лошадь» сөзү менен салыштырып, тектештирген. Байыркы түрк тилинде *ат* «лошадь, конь» [68, 65-б.], бирок анын *акт* же *акта* деген формалары учурабайт. Э.Севортяндын белгилөөсү боюнча *агта* ~ *акта* формасы [220, 77-78-б.] 14-кылымдан кийинки түрк жазма эстеликтеринде учурай баштап, андан мурункуларында кездешпейт жана анын *ахта* «мерин, кладеный, оскопленный» варианты монгол жапырыгы учурунда түрк-монгол тилдерине иран тилдеринен өтүп, монгол тилинен тунгус-манжур тилдерине өткөн деп эсептейт.

Бир караганда П.М.Мелиоранскийдин айткан пикири туурадай сезилет, себеби иран тилиндеги *ахтан* этиши “сууруп алуу, алып таштоо, бычып салуу” маанисин туюнтат. Жогоруда П.М.Мелиоранскийдин пикирин Дж.Клаусон, М.Рясянен, Э.В.Севортян, Г.Дёрфер [294, 162-б.; 305, 9-б.; 288, 114-117-б.; 220, 77-б.] ж.б.окумуштуулар дагы жакташат. А.М.Щербак ирандык *ахта* этишине [272, 87-б.] түрк формаларын гана киргизип, монгол тилиндеги *агта* сөзүн түрк тилдеринен кабыл алынган деп эсептейт. П.М.Мелиоранскийдин пикирине карама-каршы ойду А.Йоки [292, 59-60-б.] айтат, ал *акта* сөзүн нукура монгол сөзү деп эсептеп, монгол тилинен түрк жана тунгус тилдерине таралган дейт.

Кыскасы, түркологияда *ат* сөзүнүн теги боюнча бирдиктүү пикирдин жарала электиги анын этимологиясынын али белгисиз экендигин жана иран тилинен кабыл алынганынын өзү дагы талаш маселелерден экенин далилдеп турат. Чындыгында, малды бычуу, айрыкча, атты актоо тээ байыртадан бери эле мал менен өмүр сүрүп келаткан түрк-монгол, тунгус-манжур элдеринде учурабаганы таң калыштуу ойду жаратат. Бул туурасында К.А.Новикова мындай дейт: “нукура малчы жана жылкычы катары эсептелинген алтай элдеринин 13-кылымдарга чейин малды бычуу боюнча, өзгөчө атты бычуу боюнча өз термини болбогонунан иран элдеринен кабыл алууга мажбур болгонун элестетүү өтө кыйын. Азыркы алтай элдеринин бабалары *акта* терминин монгол бийлиги мезгилинен тартып эмес, ага чейин эле колдонуп келишкен деп эсептөө керек. Мына ушул жалпы алтайлык сөз, тескерисинче,

иран тилдерине алтай тилдеринен, тагыраагы түрк тилдеринен таралганы акылга сыярлык көрүнүш» [180, 145-150-б.]. Ушул жагдайдан улам Н.Н.Поппе аталган сөздүн жалпы алтайлык түп уңгусу катары *акта* формасын [298, 193-195-б.] көрсөтүп, ага монгол тилиндеги *агта* менен түрк тилдериндеги *ат* формаларын жакындаштырат. Ал эми түрк тилдериндеги *агта* ~ *акта* вариантын кийинчерээк кабыл алынган деп болжолдойт: монголчо *агта* < *акта* «мерин» = байыркы түркчө *ат* < *акт* < *акта* «лошадь». К.А.Новикова түрк тилдериндеги ушул *акта* > *акт* > *ат* деген байыркы формасынан кийинки кабыл алынган *агта* ~ *акта* формасын ажыратууга болот [180, 149-150-б.] дейт.

Азыркы кыргыз тилинде дагы *акта* “бычуу, биттөө, энин алуу” [140, 65-б.] деген маанидеги этиш бар. Жалпы эле алтай тилдеринде “бычылган мал, бычылган жылкы, бычылган бугу, бычылган өгүз” деген мааниге ээ болгон *акта* < *акт* деген байыркы формасы орун алат. Мисалы: солон тилинде *акт* ~ *акта* “кастрированный бык”, эвенк тилинде *акта* “кастрированный олень” [229, 26-б.] ж.б.

Демек, *акта* > *акт* > *ат* “бычылган” деген маанидеги байыркы формасына монгол доорунда иран тилдеринен “сууруп алуу, алып таштоо” деген маанидеги *ахтан* этиши кошумчаланган окшойт. Ал сөз түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде *ат//агта//акта* сыяктуу түрдүү тыбыштык турпатка ээ болуп, алгач “бычуу, бычылган” маанисинде колдонулуп, кийин “минилүүчү жылкы”, “үйүргө кошулбоочу жылкы”, “минилүүчү ат” деген кошумча маанилери келип чыкса керек. “Манас” эпосунан дагы мына ушул маанилерди туюнткан *ат* сөзүн таба алабыз:

Белден ашкан Меңдибай

Ат кууган бойдон жок болду.(СО,1995, 1-т, 91).

Ак баш инген төө болсун,

Аты жоктор жөө болсун, (СО,1-т, 1995, 116-бет).

Айгыр – «жылкынын үйүргө кошулуучу эркеги» [140, 43-б.]. Бул сөздүн келип чыгышы жөнүндө айтылган пикирлер абдан көп. Алсак, К.Сейдакматов: «байыркы түрк жазууларында *адгыр//азгыр* түрүндө айтылган сөз азыркы

кыргыз тилинде *айгыр* болуп айтылат. «Байыркы түрк сөздүгүндө» *азгыр* сөзү «свирепый» болуп которулган. Ушуга караганда байыркы *адгыр//азгыр > айгыр* сөзү айгырдын мүнөзүнө жараша коюлган. Анткени жылкынын башкалары адамдын эркине оңой көнөт, үйрөнөт, үйүрдөгү айгырды байлап да, камап да токтотуу кыйын. Ошону менен бирге *айгыр* үйүрүнө башка малды, ит-кушту да жолотпойт. К.Дыйкановдун *айгыр* деген сөз *атк+ыр* («эркек ат») дегени чындыкка көп жакындашпайт. Анткени ат болгон соң айгырдай азынап, чалпоолук кыла албай калат» [225, 14-б.] - дейт. Ал эми Э.В.Севортян *айгыр* сөзү тууралуу мындай дейт: «курамында «возбуждаться (похотью)», «покрывать (о животных)» деген маанилер камтылган *ай-* // *ад-* // *аз-* уңгуларына *-кыр// -гыр* мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу пайда болгон аталыш» [220, 107-108-б.] деп эсептейт. Бул форма байыркы түрк тилинде *адгыр* «жеребец» [68, 14-б.], монгол тилдеринде *азрага//азарга* [229, 17-б.], азыркы түрк тилдеринде *адгыр // атыр // асхыр // азгыр // айгир // айгыр // айкыр* [220, 107-б.] болуп түрдүү тыбыштык варианттарда айтылат. Ал эмес тунгус-манжур тилдеринде (эвенк, солон, нанай, манжур) дагы *азирга//агирка* «жеребец» [229, 17-б.] түрүндө кездешет. *Айгыр* аталышынын түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги түрдүү формаларын салыштырууга Г.Рамстедт [301, 2-б.], Г.Д.Санжеев [213, 629-б.], З.Гомбоц [287, 272-б.], В.В.Радлов [300, 10-б.], А.М.Шербак [272, 87-89-б.], Г.Вамбери [286, 14-б.], М.Рясянен [208, 193-б.] көңүл бурушуп, аталган сөздүн баштапкы уңгусун аныктоого аракет кылышкан. Алсак, В.В.Радлов *ай* уңгусун ажыратса, Г.Вамбери *ат ~ ай* уңгусун, А.М.Шербак *ай- < аг+-гыр* уңгуларын белгилешкен. Н.Поппе (VGAS) [298, 4-5-б.] түрк тилдериндеги *азгыр ~ айгыр* менен монгол тилиндеги *азирга* байыркы алтай баба тилиндеги *адгырга* деген түп уңгудан келип чыкканын божомолдосо, Г.Дерфер *аз- ~ ай-* «отделять» [288, 185-187-б.] деген этиштен пайда болгон *азирга* архетибинен *адырга > адырг >* метатеза – *адгир* түрүндө фонетикалык жактан эволюцияланып өнүккөндүгүн белгилейт. Е.И.Убрятова [251, 11-16-б.] болсо *айгыр* сөзүн эң байыркы сөз деп эсептеп, *ай- ~ ад-* деген этиштик негизден пайда болгон зат атооч сөзгө *-гыр* мүчөсүнүн жалганышы

аркылуу келип чыккан дейт. В.В.Радлов боюнча *айгыр* «стать на дыбы», «наскакивать на кобылу» [199, 15-б.] деген *ай-* «этишинин экинчи мааниси катары карайт жана ал осмон түрк тилиндеги *ай-* «подниматься» этишинин негизинде келип чыккан дейт.

Кыскасы, *айгыр* аталышынын этимологиясы анын катаал мүнөзүнө жана чалпоо кыймылына карай байыркы алтай баба тилиндеги *азгыр* «свирепый» деген сөздөн улам келип чыкса керек: *аз-+кыр//гыр* > *азгыр* > *адгыр* > *айгыр*. Анткени, Э.Севортян белгилегендей: «түрк тилдериндеги жаныбарларга ат коюу процесси жеке жаныбардын кыймыл-аракетине байланыштуу жүргүзүлөт. Ушундан улам түрк тилдеринде жаныбарларга мүнөздүү аталыштардын этиштик-атоочтук формасы кеңири тараган» [224, 7-б.]. Түрк тилдериндеги жаныбарлардын аталыш мотивациясын изилдеген окумуштуу М.М.Копыленко казак тилиндеги байыркы причастиянын бири *айгыр* “жеребец (производящий)” [129, 108-б.] «аракетти алып жүрүүчү» мотивемасынан улам пайда болгонун айтат. “Манас” эпосунда *айгыр* “жылкынын үйүрдөгү эркеги” маанисинде кездешет:

Жорго боз *айгыр* үйүрү

Жолунан чыгып калыптыр, (СО, 1995, 1-т, 133-бет).

Мындан кийин *айгырын*

Камбарбоз – деп, коёюн, (СО, 1995, 1-том, 134-бет).

Аргымак – «күлүктүгү, чыдамдуулугу, сымбаттуулугу менен айырмаланган таза кандуу асыл тукум жылкы» [141, 135-б.]. Бул сөздүн этимологиясын К.Сейдакматов төмөнкүдөй чечмелейт: «сөз *аргы+мак* морфемаларынан куралган, *аргы* уңгусу азыркы кыргыз тилинде өзүнчө сөз катары колдонулбайт. Бирок азыркы кумык тилинде *аргы* этиши «ыргы, секир» маанисинде айтылат. Бул *аргы* этиши азыркы кыргызча *арышта* деген этишке да негиз болгон. *Арыш* сөзү алгачкы *аргы+иш* сөзүнүн г тыбышы түшүп калышынан келип чыгат.

⁵ **Мотивема** – гомогендик мотивдердин аталышы, б.а. бир нерсени атоодо анын сөз менен болгон байланышын иликтейт.

Э.В.Севортян *аргы* этишинин бир варианты *ыргы* деген кыпчак тилдериндеги сөз деп карайт. Бул болжол туура дешке болот. Анткени аргымак аттар жорголоп, таскактап, жортуп жүрбөстөн, арыштап жүгүргөн тукумдагы жылкынын түрүнө кирип, арыштап чуркашы аркылуу *аргымак* аталышы бышык. Ат арыштап чуркаганда ыргып, секирип да жаткансып көрүнөт.

Кийинки мезгилде асыл тукумдуу күлүк аттын баарын эле *аргымак* деп атай берүүгө жол берилип, арыштап чуркай турган өзгөчөлүгүнө карата берилген *аргымак* атынын мааниси так сезилбей, азыркы кезде *аргымак* сөзү *тулпар*, *буудан* деген сөздөргө мааниси боюнча окшош сыяктанып кеткен. Чындыгында *тулпар* аттын эң мыктысы, ал арыштап да, таскактап да чуркап, ачкалыкка, ысык менен суукка чыдамдуу келет. Аргымакта андай касиеттердин баары боло бербешти мүмкүн» [225, 27-28-б.].

Ал эми Э.В.Севортян [220, 171-б.] болсо *аргы* сөзүн «жүгүрүү, арыштап чуркоо» деген маанидеги сөз деп эсептейт. *Аргамак* сөзү *арга-/аргы-/аргу-* «бежать крупным карьером» этишине *-мак*, *-н* мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу пайда болгон деп божомолдойт. Байыркы түрк тилинде *аркы* «дальний» [68, 54-б.], кыргыз тилинде *аргым* «крупный карьер (скакового коня)»; аргымакты аргым-аргым жүгүрт» [275, 66-б.]. Монгол тилинде *аргамак* «быстрая скаковая лошадь», «породистый конь» [61, 16-б.], бурят тилинде *архан хулэг* «рысак», «аргамак» [49, 60-б.] дегенди туюнтат. А.М.Шербак кыргыз тилиндеги *аргын*, уйгур тилиндеги *а(р)гун* «гибрид дикого жеребца и домашней лошади» жана уйгур тилиндеги *а(р)гы* «жеребец» [272, 89-б.] менен жогоруда аталган *аргамак* сөзүнүн ортосунда этимологиялык жактан байланышы бар деп эсептейт. Бул туура эмес, себеби *аргын* «аралаш, метис» дегенди туюндурат. Ал эми байыркы түрк тилиндеги *аркы* ~ *аргы* «дальний», азыркы кыргыз тилиндеги *аргы* «бежать крупным карьером» жана уйгур тилиндеги *а(р)гы* «жеребец» менен *аргымак* сөзүнүн этимологиясы бир тектен тараган. Түпкүрүндө жылкынын артыкчылыктуу кыймыл-аракетинин негизинде пайда болгон «арыштоо, алыс чуркоо» деген маани жатат: *аркы* ~

аргы > *аргым* > *аргымак*: *аргы*+*м*+*а*+*к* = «алыс арыштап чуркоочу ат».
“Манас” эпосунда дал ушул мааниси көп кездешет:

Аргымак болсун жал менен, (СО, 1995, 1-том, 100-бет).

Алтайдан келген кул калат,

Аргымак семиз – кур калат (СО, 1995, 1-т, 83).

Мал – «жылкы, уй, төө, кой-эчкилердин жалпы аты; мүлк, дүнүйө» [142, 211-б.]. Аталган сөз түрк тилдеринин көбүндө дээрлик бир мааниде жана бирдей тыбыштык формада айтылат. Салыштырсак: түркмөн тилинде *мал*, якут тилинде *мал*, өзбек тилинде *мол*, чуваш тилинде *мул* «байлык, мүлк, буюм», монгол тилинде дагы *мал* [61, 651-б.]. Ал эмес айрым тунгус-манжур тилдеринде дагы *мал* «скот» мааниси бар. Мисалы: солон тилинде *мал* «скот», бирок ал тилге сөз монгол тилинен өткөн [229, 523-б.]. Бул сөз монгол-түрк тилдерине иран-араб тилдеринен кабыл алынган [180, 109-б.] деп эсептейт алтаист окумуштуу К.А.Новикова (иран. *мэл*). «Байыркы түрк сөздүгүндө» дагы *мал* «имущество, достояние, богатство, товар: *гул ол малга малы аңар ерклиг ол – кул ал малга, малы ага чоң* (А.Югнаки. Хибат-ул-хакайик. 13-к.)» [68, 335-б.] болуп айтылат. Бирок байыркы түрк тилинде *мал* «скот» мааниси кездешпейт, араб тилинде *мал* «имущество» [229, 523-б.], тажик тилинде *моли чорпо* «скот» деп да, *хайвоности хонаги* «скот» [205, 700-б.] деп да айтыла берет жана көбүнчөсү *хайвон*, же *хайвоности* сөзү колдонулганына караганда, иран тилдерине дагы араб тилинен кабыл алынган окшойт. Ал эми араб тилиндеги *мал* сөзүнүн «мүлк, байлык, дүнүйө (имущество)» мааниси алгач түрк тилдерине өтүп, андан монгол тилдерине өткөн, монгол тилинен айрым бир тунгус-манжур тилдерине чейин тараган. Кийинчерээк көчмөн калктарда адамдын байлыгы малдын саны менен өлчөнө баштаганына байланыштуу *мал* деген сөз колдо кармалган жаныбарлардын жалпы аталышы катары колдонула баштаган. Натыйжада түрк тилдериндеги анын алгачкы «лошадь» маанисине «имущество» деген мааниси кошумчаланган. “Манас” эпосунда ушул “мал (скот)”, “мүлк, байлык” деген маанилери көп айтылат:

Калмактан жылкы куугандай, /Кантип соем көп *малды*

Катыным эркек туугандай./ Же кытайдан черүү келгендей,

Кырамын кантип көп *малды*. (СО, 1-том, 1995, 115-бет).

Ээри менен ат турат,/Ээси качкан *мал* турат,(СО,2-т,1995, 352-бет).

Кой деген жакшы *мал* экен,/ Койчунун аты бар бекен?

Уй деген улук *мал* экен,/Уйчунун аты бар бекен? (СО,1-т,1995,106-бет).

Бирок белгилүү түрколог К.М.Мусаев түрк тилдериндеги *мал* «скот, имущество» монгол тилиндеги *морин* жана корей тилиндеги *маль* «лошадь» [167, 73-77-б.] уңгуларын өз ара салыштырып, *мал* сөзүнүн байыркы мааниси «лошадь» болгон деп эсептеп, араб тилиндеги *мал* өтө сейрек колдонулуучу сөз болгондуктан түрк-монгол тилдерине өтүшү мүмкүн эмес деп эсептеп, аны байыркы алтайлык тектен *мал* “лошадь” > “скот” > “имущество” > “товар” түрүндө тараган дейт. Ал эми башка окумуштуулар бул сөздүн араб тилинен кабыл алынганын далилдешет (Рясянен М., Насилов М.Д., Тенишев Э.Р. ж.б.) [68, 335-б.; 305, 323-б. ж.б.].

Бээ – «төл берүүчү жана саала турган ургаачы жылкы» [141, 361-б.]. Бул сөз түрк тилдеринде ар түрдүү тыбыштык формада айтылат: *бээ* – *бе* – *бийе* – *бейе* – *пи* – *биэ*. Мисалы, кыргыз жана алтай тилдеринде *бээ*, якут тилинде *бие*, башкыр тилинде *бийэ*, тува жана карагас тилдеринде *бе*, хакас тилинде *пи* [221, 133-б.] ж.б. Ал эмес тунгус-манжур жана кытай тилдеринде да окшош, мисалы: эвенки тилинде *бэ* «кобыла», кытай тилинде *би* «самка» [181, 141-б.]. Байыркы түрк-рун жазууларында жана Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндө ичке *и* тыбышы аркылуу *би* «кобыла» түрүндө берилет: *аг биси гулунламыш* – ак бээси кулундады (Орхон-Енисей тексттери); *би кызыр болды* – бээ кызыр калды (М.Кашгари) [68, 97-б.].

Э.Севортян *бийе* > *бе* (*бийе* > *бие* > *бе*: >*бе*) жана *бийе* > *би* (*бийе* > *бие* > *би*: >*би*) [220, 133-б.] формалары фонетикалык өнүгүүнүн негизинде келип чыккан деп болжолдоп, анын алгачкы негизи катары *би* же *бе*, андан *бей* формасы, андан кийин *бийе* формасы келип чыккан деп эсептейт. А.М.Шербак аталган сөздүн архетибин *па* «кобыла» [273, 195-б.; 272, 89-б.] түрүндө болгон дейт. Ал эми Г.Рамстедт *бээ* сөзүнүн жалпы этимологиялык катарына сино-

корейлик *ни* «самка», манжурлук *бирен* «тигрица», *бимсу//бишу* «куропатка» [304, 200-б.] деген уңгулардагы *би* морфемасын жана түрк тилдериндеги *би* менен *бийе* «кобыла» формаларын киргизет. К.Брокельман [285, 18-б.] болсо анын баштапкы негизи катары *би* формасын эсептеген.

Ушул фактыларга караганда *бе* ~ *би* сөзүнүн теги байыркы алтай баба тилине таандык деп эсептөөгө негиз бар. Тунгус-манжур тилдеринде *би* формасы «быть, находиться, жить, оставаться» [229, 79-80-б.] деген маанилерди туюндурат. Маселен, манжур тилинде *бибу* сөзүнүн бир мааниси «удерживать, задерживать», эвенки тилинде *биву* «содержать кого-либо, кормить, содержать в себе» деген маанилерди билгизет. Мына ушуга караганда байыркы алтайлык баба тилинде алгач *би* «бооз жылкы», «колдо кармалган жылкы» маанилеринде колдонулуп, кийин андан «төл берүүчү жылкы», «саала турган жылкы», «желеге байлануучу жылкы» деген кошумча маанилери өнүгүп чыкса керек. Салыштырыңыз: байыркы түркчө *ба* уңгусу «привязывать, связывать, обвязывать» маанилерин түшүндүргөн: *кузгунуг ыгачка бамыш катыгты ба едгүти ба* – *кузгунду жыгачка байлашты, катуу байла, бекем байла* (Орхон-Енисей жазуулары) [68, 76-б.]. “Манас” эпосунда “ургаачы жылкы”, “төл берүүчү жылкы” маанилери көп учурайт:

Берчи мына той! – деди

Бээ семизин сой! – деди. (СО, 1,115).

Камбарбоздун үйрүнөн

Кармап келгин бир бээ.

Тогуз кары бээ болсун, (СО, 1, 116).

Кунан – «1. Эки-үч жаштагы эркек жылкы. 2. Жалпы эле ири малдын ушул жаштагысын билдирүү үчүн колдонулат» [142, 105-б.]. Түрк тилдеринде ар түрдүү тыбыштык модификацияда айтылат, бирок берген мааниси «үч жаштагы эркек жылкы, үч жаштагы бука, үч жаштагы мал» дегенди туюндурат. Салыштырып көрөлү: «алтай, казак, кыргыз, ногой тилдеринде *кунан*, өзбек тилинде *гонан*, башкыр тилинде *конан*, тува тилинде *хунан* «жеребец трех лет, лошадь трех лет»; сары-уйгур тилинде *кунан* «вол двух-трех лет», якут тилинде

кунан «молодой бык, бычок», шор тилинде *кунак* «трехлетний» [181, 116-б.]. Ал эмес монгол тилинде дагы *гунан* «үч жаштагы мал», манжур тилинде *гунан//гунна ихан* «үч жаштагы бука» [229, 171-172-б.] дегенди туюндурат. Монгол тилинде болсо *гу-* морфемасы *гурбан//гурав* «үч» деген сан атоочтун уңгусу болуп саналат, ал эми сөздүн кийинки бөлүгү *-нас* «возраст» [61, 732-б.] дегенди туюнтат. Мына ошого караганда ири малдын жашына карата келип чыккан байыркы алтай баба тилиндеги *гу-* «үч» деген сөздүн баштапкы мааниси монгол тилинде сакталып, түрк жана тунгус-манжур тилдериндеги бул мааниси унутулуп, анын *кунан – гунан – гуна* «үч жаштагы жылкы, үч жаштагы бука» деген кийинки маанилери айтыла баштаган окшойт. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *кунан* «жеребенок по третьему году, жеребенок-третьяк» [275, 445-б.]. *Кунан* сөзү «Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө» да орун албайт.

Бул сөздүн теги туурасында К.Сейдакматов мындай оюн айтат: «Монголчо *гурван* «үч» сөзүнүн башкы *гу* бөлүгү гана калып, ага *-нан* (<*наси* «жаш») мүчөсү кошулуп жасалган сөз «үч жаштагы эркек мал» дегенди билдирет. Кыргыз тилинде *кунан* сөзү «үч жаштагы эркек жылкы» дегенди билдирет. Уйдун үч жаштагысын *ноонас*, *кунан өгүз* деп айтат. Талас говорунда *кунан кой* деп «үч жаштагы субай койлорду» айтат. *Өгүз* менен *субай койго* карата айтылганда кошо көрсөтүлгөндөй, *кунан серке*, *кунан тайлак* болуп айтылышы да мүмкүн» [225, 161-б.]. Окумуштуу А.М.Шербак мына ушул *кунан*, *дөнөн*, *тулан* сөздөрүн түрк тилдерине монгол тилинен [272, 92-б.] кабыл алынган деп эсептейт. “Манас” эпосунда да *кунан* сөзү “эки-үч жаштагы эркек жылкыны” билдирүү үчүн колдонулат:

Кунан менен чү – дедим (СО, 1-том, 1995, 111-б.).

Кунаным жүрөт кур болуп, (СО, 1-том, 1995, 82-бет) ж.б.

Кулун – «Жылкынын жаңы туулган төлү, тай болгонго чейинки жашы» [140, 102-б.]. Махмуд Кашгариде *кулун* «жеребенок» (*теглук кулун эркек йунда емиг тилейур* – телчиге элек кулун үйүрдөн энесинин эмчегин издөөдө) [68, 467-б.]; байыркы түрк тилинде *күлүн* «спотыкаться, подворачиваться (о ногах)» [68, 326-б.], *кулна* «жеребиться», *кулначы* «жеребая» (Махмуд Кашгариде) [68,

465-б.]. Монгол тилинде *унага, даага* «жеребенок» [61, 136-б.], К.Сейдакматовдун сөздүгүндө [225, 160-б.] *кулун* сөзү байыркы түрк тилиндеги *огул* сөзүнө –*ун* мүчөсүн жалгаштыруудан улам *огулун* сөзү жаралганы жана ал сөздүн башындагы *о* тыбышынын басымсыз абалда түшүп калышынан *гулун* «баласы» деген маанидеги сөз келип чыккандыгы болжолдонот.

Биздин баамыбызда, «буту чалыштаган, чалынган» маанисин туюндурган *күлүн* сөзүнөн эле *кулун* варианты келип чыккандай: *күлүн* > *кулун*. Анткени, жаңы туулган жылкынын кулуну алгач буту чалыштап, көнгөнчө жакшы баса албайт эмеспи. “Манас” эпосунда *кулун* “жылкынын жаңы туулган төлүн” туюнтат:

Бир ак сур *кулун* туудуруп,

Отурган экен бай Жакып (СО, 1-т, 1995, 143-бет).

Эркек болсо *кулуну*

Энчилейин балама, (СО, 1-том, 1995, 134-бет).

Кочкор – кыргыз тилинде «*кочкор* койдун куутка кошулуучу эркеги» [140, 27-б.]. «Манас» эпосунда дагы негизинен мына ушул маанисинде колдонулат, бирок кээде топоним катарында кездешет:

Кочкоруң биттеп ирик кылгын,

Коюңдун баарын түрк кылгын, (СК, 126-бет).

Кочкордун ичи кок болду,

Кол талаага токтолду, (СО, 4-том, 26-бет).

Түрк тилдеринде бул сөз ар кандай тыбыштык варианттарда айтылат. Мисалы: кыргыз, алтай тилдеринде *кочкор*; казак, каракалпак, ногой, тува, уйгур тилдеринде *кошкар*; азербайжан жана түркмөн тилдеринде *гоч*; түрк тилинде *коч*, татар тилинде *кучкар*, башкыр тилинде *кускар*//*кушкар* [185, 114-б.]. Тил илиминде *кочкор* сөзүнүн этимологиясын басымдуу учурларда монгол, манжур тилдериндеги *куча(н)*//*хуц(а)* формалары менен тектештиришет. Маселен, окумуштуу К.Сейдакматов *кочкор* сөзүнүн келип чыгышы тууралуу мындай пикирин айтат: «Байыркы түрк тилинде *коч*, *кочор*, *кочкар* сөздөрү азыркы кыргызча *кочкор* сөзүнүн маанисин берген. Монгол тилиндеги *хуц* сөзү

кыргыз тилинде кочкорду тергегенде *куча* болуп айтылат. Бул *куча* сөзү монгол тилинен кабыл алынган, монголчо *хуц* сөзү түркчө *коч* сөзүнүн үндүү тыбышы алмашкан варианты дешке болот. Монголчо *хуц* сөзүнүн келип чыгышы жөнүндө мындай пикир айтуу ылайык келет. Кыргыз тилиндеги *кулжа* сөзү монголчо *угалз* сөзүнүн башкы *у* тыбышы түшүрүшүнөн жаралган. Ал эми *гулзайх* этишинде сөз башындагы *у* тыбышы монгол тилинин өзүндө түшүп, «ийрилүү, ийилүү» маанисин берет. Ушуга караганда *угалз* // *гулз* деген сөздүн өзү байыркы монгол тилинде «ийри, ийрилген» маанисин билдирген. Анткени *кулжанын* мүйүзү имерилип, чыгырык сыяктанып өскөнү ушундай аталышына себеп болгон. Ошол *угалз* сөзү *кулжа* болуп өзгөрсө, кийин *л* тыбышы түшүүдө *кужа* > *куча* болуп калган. Монголчо *куц(а)* сөзү түрк тилине байыркы кезде *коч* болуп кабыл алынса, кийин кыргыз тилине *куча* түрүндө кабыл алынган» [225, 150-б.]. А.М.Шербак болсо буга тескерисинче пикирин айтат, башкача айтканда, монгол тилиндеги *кучан* жана башка *кой* аталыштары түрк тилдеринен кабыл алынган [272, 116-117-б.] деп эсептейт.

Ал эми *кочкор* сөзүнүн тегин К.Дыйканов *коч* + *кор* деген эки морфемадан пайда болгон деп эсептейт: «Кыргыз тилинде *кочкор* деген сөздө «*коч-кор*» эки морфема бар. Булардын этимосу унутулган. Бирок Махмуд Кашгариде *коч* «баран производитель», Орхон эстелигинде *кой* «овца», *коң* «овца»; бирок *кочкор* деген сөз учуратылбайт. Монгол тилинде *хонь* «овца», *хуц* «баран производитель», түркмөн тилинде *гоч*, ойрот тилинде *куча*, тувин тилинде *кужа*, б.монг. тилинде *хуча(н)* «баран производитель» ж.б. *Кочкор* деген сөздүн экинчи сыңары «*кор*», тыбыштардын алга карай ээрчишинен пайда болгон, мурдагы түрү – *гыр* «эркек» деген мааниде. Демек *кочкор* «эркек кой» [70, 21-б.]. Жогорудагы автор Орхон эстеликтеринде *кочкор* сөзү орун албайт деп эсептейт, бирок жакшылап караганыбызда Махмуд Кашгариде *кочңар* «баран-производитель» менен «Байыркы түрк сөздүгүндө» *кочкар* «баран» [68, 451] деген сөздөрдүн бар экенин көрөбүз. Ал эми анын «эркек» маанисиндеги экинчи *-гыр* сыңарын биз тиешелүү сөздүктөр менен байыркы Орхон-Енисей тексттеринен таба алган жокпуз. Биздин баамыбызда, *кочкор*

сөзүнүн биринчи *коч* // *хуц* // *куч* компоненти башында «кой» деген маанини гана берип, кийинчерээк анын эркегин айырмалап атоо үчүн *эр* «эркек» маанисиндеги экинчи компонентти жалгаштыруу аркылуу пайда болгон окшойт. Маселен, монгол тилдеринде *хуц* + *эр* > *хуца* (*p*), түрк тилдеринде *коч* + *эр* > *коч* (*к/ң*) *эр* > *кочкар* ~ *кочңар* ~ *кошкар* ~ *кочкор* ~ *кускар*.

Кыскасы, *коч* уңгусунун тунгус-манжур, монгол жана түрк тилдеринде фонетикалык жактан түрдүү вариацияланып *куч* – *куц* – *хуц* – *гоч* – *кош* – *коч* – *куча* болуп айтылышы ал тилдердин өздөрүнүн ички тыбыштык закондоруна ылайыкташкандыгы менен түшүндүрүлөт. Негизи аталган сөздүн эң баштапкы формасы *коч* «баран» болуп, кийин ага *-(к)ар* деген кошумча морфема жалгаштырылып *коч+ар* > *коч(к/ң)ар* «баран-производитель» маанисиндеги сөзү пайда болгону чындыкка жакындашат. Ошондуктан *коч* уңгусун байыркы алтай баба тилибизден калган реликтилик белги деп эсептейбиз.

Музоо – байыркы түрк тилиндеги *бузаг*//*бузагу*//*бузаг* «музоо формасы азыркы кыргыз тилинде *музоо*, өзбек тилинде *бузок*, казак тилинде *бузау*, башкыр тилинде *бызау*, уйгур тилинде *мозай*, түрк тилинде *бузагу*, кумык менен ногой тилдеринде *бызав* // *бузав*, шор тилинде *пызаа*, алтай тилинде *быза*//*бозу*, хакас тилинде *пызоо*, татар тилинде *пузау*, чуваш тилинде *пару*, тува тилинде *бызаа*, монгол тилинде *бярүү*//*биру* «теленок до года», эвенк тилинде *боро*, бурят тилинде *буруу* «теленок в возрасте до года» [185, 117-б.] түрүндө айтылат. Түрк тилдериндеги бул сөздүн уңгусу *муз* ~ *буз* ~ *быз* ~ *моз* ~ *пыз* ~ *пар* болсо, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде *бяр* ~ *бир* ~ *бор* ~ *бур* (*p* ~ *з* кубулушу) байыркы алтай баба тилдеги бир негизден таралган фонетикалык дублеттер болуп саналат. Анткени кыргыз тилинде *мүйүз*, казак тилинде *мүйис*, башкыр тилинде *мөгөз*, өзбек тилинде *мугуз*, тува тилинде *мыйыс*, якут тилинде *муос* сөздөрүнүн уңгусу *мүй* ~ *мөг* ~ *муг* ~ *мый* ~ *му* менен жакындашат. Демек, *музоо* менен *мүйүз* деген сөздөрдүн уңгусу *му* «уй» деген эле бир негизден пайда болгон окшойт. Башкача айтканда, анын этимосу *му* ~ *мө* ~ *мү* деген тууранды сөз болушу ыктымал. Ал эми сөздүн экинчи сыңарына *-оо* = *огл* > *огул* > *уул* > *уу(л)* «бала» кошумча морфемаланып,

бу(з)+огл > бузогл > бузагу(л) > буза(з)у > бузау > бузоо//музоо «уйдун баласы» дегенден эле келип чыкса керек.

Бирок К.Сейдакматов мындан башкача ойду айтат: «Бул сөз грекче *портис//портас* «музоо» армянча *орт*, байыркы индияча *пртикас* «жаныбардын баласы» сөздөрү менен тектеш. Байыркы түрктөр индия тилинен *бортак//бортук* сөзүн «жаныбарлардын баласы» деген мааниде кабыл алган. Кийин ал сөздүн тыбыштык жана семантикалык жактарында төмөнкүдөй өзгөрүүлөр болгон. Сөздүн тыбыштык составынын **р** тыбышы түшүп, алгачкы *бортак* сөзү *ботак > ботай > бото > бот* түрүнө келип, негизинен төөнүн баласын билдирүү менен, башка жаныбарлардын (аюунун, чочконун, коендун, мышыктын) балдарынын атын да туюнткан. Байыркы *бортак* сөзүнүн *буртак* вариантынын составынан **т** тыбышы түшүп, *бурак* «музоо» түрү келип чыккан. Анын аяккы **к** тыбышы түшкөн түрү азыркы чуваш тилинде *пару* «музоо» деген сөздө сакталган. Монгол тилинде сөздүн аягына үндүү кошулуп *бирагу* түрүнө келсе, байыркы түрк тилинде **р** тыбышы **з** тыбышына өтүп, *бузагу* «музоо» түрү жаралган. Бул *бурак* варианты негизинен «уйдун баласы» дегенди билдирүү менен, айрым түрк тилдеринде (диалектилеринде) койдун, носорогдун, жейрендин, пилдин, жирафтын, буйболдун, чочконун, аюунун баласын да билдирет» [225, 62-63-б.].

Эмнегедир монгол, тунгус-манжур тилдерине дагы индия тилинен кабыл алынганы акылга сыйбайт. Бул жөн гана типологиялык окшоштуктар болушу мүмкүн жана мындай сырткы окшоштуктар башка системадагы тилдердин ортосунда орун ала берери бизге маалым. Бирок “Манас” эпосундагы *музоо* сөзү “уйдун жаш төлүн” туюнтат:

Не да болсо алсам деп /Тинтип жүргөн дагы бар.

Музоо, торпок мөөрөтүп, /Сааса сүтүн көлдөтүп (СО,1981,3-т., 45-бет).

Өгүз – «уйдун эни алынган эркеги (ноопаздан өйдөкү жаштагысы)» [140, 340-б.]. Аталган сөз байыркы түрк тилинде *өкүз*, азербайжан менен түркмөн тилдеринде *өкүз*, каракалпак менен кыргыз тилдеринде *өгүз*, гагауз тилинде *јөкүз*, уйгур тилинде *һөкүз*, өзбек тилинде *һокиз* [185, 141-б.]. Алтаист

М.Рясянен өзбек, уйгур тилдериндеги анлауттагы *h*- тыбышын этимологиялык жактан бир тектен чыккан деп эсептеп, бул сөздүн варианттарын байыркы түрк тилдериндеги $(h)\acute{o}k\ddot{u}z < (h) \acute{o}k\ddot{u}r$ праформасына монгол тилдериндеги *huker ~ uker* формаларын жакындаштырат. Эгерде ротацизмге байланыштырсак $z > r$ болушу да мүмкүн: $h\acute{o}k\ddot{u}z > h\acute{o}k\ddot{u}r$. Ал эми Г.И.Рамстедт бул форманы тунгус жана фин-угор тилдериндеги формалар менен да салыштырууга алып: венгер тилиндеги *ökör* «мүйүздүү мал», чуваш тилиндеги *veger*, монгол тилиндеги *huker//үker*, солон тилиндеги *үхүр* «мал», тунгус тилиндеги *hukur* «мүйүздүү мал», «уй», түрк тилиндеги *өкүз*, якут тилиндеги *огуз* «бука» варианттары *roki –r* «мүйүздүү мал» деген жалпы алтайлык негизден пайда болгондугун белгилеп, аны индоевропалык *peki >* байыркы индусча *pasu*, латынча *pesu // pecus*, готчо *faihu* «мал», жапончо *beko* «бука» деген формалар менен салыштырган.

Өкүз деген байыркы түрк сөзүнүн индоевропалык тилдерден алгачкы мезгилдерде алтай, анын ичинде түрк тилдерине кабыл алынгандыгы жөнүндө кээ бир окумуштуулар дагы өз ойлорун айтышкан. Алсак, Б.Мункачи бул сөздү монгол тилиндеги *үкер*, тунгус тилдериндеги *үкүр* «бука», санскриттеги *uksa*, авестадагы *uhsa* «бука» сөздөрү менен салыштырган. Ушул эле ойду Х.Педерсен кубаттап, байыркы түрк сөзү *өкүз <* индоевропалык *uqso*, байыркы немис тилиндеги *ohso* «бука» деген сөздөрдөн келип чыккан деген пикирин айтат. Мындай ойду Д.Клаусон, О.Немет, А.М.Щербак өндүү окумуштуулар да жакташат.

Аталган сөздүн индоевропалык тегине каршылаш оюн Д.Шинор, Г.И.Рамстедт билдиришип, жогорудагы окумуштуулардын көз карашына орто монголдук *h – huker* формасы туура келбейт дешип, башатын *rokur* формасына алып келип такашат. Б.А.Серебренников көптөгөн тилдердин өнүгүш тарыхында (индоевропалык, фин-угор, монгол, түрк ж.б.) *p- > h-* формасынын өнүгүшү, кийинчерээк *h-* нын артикуляциялык алсыздыгынан улам жоюлушу да мүнөздүү экендигин белгилеген. Муну салыштырып көрөлү: тунгус-манжур тилдеринде *hoke –n < roken* «уй», монгол тилинде *huke – r < poke – r* «крупный

рогатый скот», «корова», «бык», «вол»; түрк тилдеринде *oku – z < hoku – z < roke – z* «бык». Мунун ичинен жалпы негизи катары *roke-* формасын көрсөтүүгө болот жана жогорудагы тилдик топторго төмөнкүдөй ар түрдүү формадагы аяккы мүчөлөр мүнөздүү: тунгус-манжур тилдеринде *–н*, монгол тилдеринде *–р*, түрк тилдеринде *–з*. Ошондо түрк тилдериндеги *өкүз//өгүз* формаларынын баштапкы алтайлык негизи байыркы *(h) öküir > (h)öküz* уңгусу болушу мүмкүн.

Г.Вамбери [286, 208-б.] *өкүз* сөзүн *өгүр* «мычать» сөзү менен байланыштырган. Ал эми Г.Дёрфердин [289, 539-б.] пикири боюнча *өкүз* сөзү көөнө түрк сөзү болуп саналат. Э.Севортянда аталган сөздүн теги даана берилген эмес, жөн гана тектеш тилдердеги айтылыш формаларына мисалдар келтирилет. Демек, тил илиминде *өгүз* сөзүнүн этимологиясы боюнча бирдиктүү пикир жарала элек. Бирок жеке биздин пикирибизде, азыркы *өгүз* сөзүнүн эң байыркы түрү *(h)өкүр*, андан *(h)өкүз > өгүз* «өкүргөн мал» келип чыккан окшойт. “Манас” эпосунда ушул “өкүргөн мал” мааниси да кездешет:

Аламандап беш-алтоо / Чүлүгүнөн кармады.

Өгүз туйлап өкүрдү,/Кармагандар өкүндү, (СО, 4-том, 1997, 19-бет).

Өгүз алып шаа мүйүз/ Жыйып жүргөн дагы бар.

Агала калпак, көк күбө/Кийип жүргөн дагы бар. (СО,2-т,1995,369-бет).

Төө – «бир же эки өркөчтүү, чөлгө чыдамдуу мал» (140, 582-б.). Бул сөз байыркы түрк тилинде *deva ~ meva ~ tevi ~ teba* [68, 546-б.] деп айтылса, азыркы азербайжан тилинде *дэвэ*, башкыр жана татар тилдеринде *дөйэ ~ дөйа*, түркмөн тилинде *дүйе*, тува тилинде *теве*, хакас тилинде *тибе*, алтай тилинде *төө*, кыргыз тилинде *төө*, уйгур тилинде *төгэ*, өзбек тилинде *туйа*, якут тилинде *табиан ~ тимиэн*, эвенк тилинде *тэмэгэн*, солон тилинде *тэмэгэ*, манжур тилинде *тэмэн*, байыркы монгол тилинде *темеген*, азыркы монгол тилинде *тэмээ(н)*, бурят тилинде *тэмээ(н)* «верблюды» [185, 110-б.] болуп ар башка тыбыштык формада айтылат.

Тил илиминде аталган сөздүн келип чыгышы жөнүндө ар түрдүү көз караштар бар. Алсак, К.Г.Менгес аны жалпы алтайлык сөз деп эсептеп, манжур

тилиндеги *тэмэн* менен монгол тилиндеги *темеген* вариантын түрк тилиндеги *девэ* ~ *тевэ* [296, 14-б.] менен тектештирет. Ал эми С.Калужинский [293, 16-б.] бул сөздүн түрк жана монгол тилдериндеги варианттарынын бири-бирине жакындыгын белгилесе, А.М.Шербак монгол тилиндеги *темеген* [272, 109-110-б.] аталышын түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн деп эсептеп, төө жана башка үй жаныбарлары түрктөр аркылуу монголдорго белгилүү болгонун божомолдойт. Чуваш тилиндеги алтайлык параллелдерди изилдеген окумуштуу Г.Е.Корнилов аталган тилдеги *теве* «верблюд» аталышынын этимологиясын аныктоодо чуваш тилиндеги *тийе* «грузить», «вьючить» [130, 210-б.] сөзү менен жана тунгус-манжур тилдериндеги *тэвэ* ~ *тэву* «груз», «кладь» сөзү менен жакындаштырат. Ал эми тунгус-манжур лексикасындагы жаныбарларга байланыштуу башка тилдик элементтерди аныктоого аракет кылган К.А.Новикова кытай тилиндеги *то* «верблюд», «вьючный», «нести на спине», *тома* «вьючная лошадь» (*то* «верблюд» + *ма* «лошадь») [180, 104-111-б.] окшош аталыштардын бар экендигин эске алып, аны миграциялык термин деп эсептейт жана *тевеге(н)* деген түп формасынан өнүгүп чыккан байыркы элементтердин алтай бүлөсүндөгү тилдерде сакталып калганын көрсөтөт. Ошондой эле бул түп уңгуну модификациялоо (түпкү негизин бузбай сырткы формасын өзгөртүү) процессинде интервокалдык *ν* монгол тилинде *м*, түрк тилдеринде *ν* ~ *б* ~ *г* ~ *ж* болуп өзгөргөнүн жана кийинки монгол, түрк тилдеринде *-ge(н)* мүчөсүндөгү интервокалдык *г* тыбышынын түшүп калышы менен үнсүздөрдүн кыскаруусунун натыйжасында бул мүчө алсызданып жоголгонун белгилейт. Балким, түпкү уңгусу *теве* жалпы алтайлык *теве* ~ *тебе* «груз», «грузовой», «грузить», «перевозить» менен чыгыш теги жагынан байланышы болсо керек, муну салыштырып көрөлү: байыркы жазма монгол тилинде *теге* «перевозить» < *теве* ~ *тебе*, казак жана каракалпак тилдеринде *тийе*, башкыр тилинде *тейэ*, якут тилинде *тийэй* «грузить», «перевозить» ж.б.

Кыскасы, кыргыз тилиндеги *төө* «верблюд» ~ *дэва* ~ *теве* ~ *түйө* ~ *тева* ~ *теме* ~ *тэмээн* ~ *темеген* термини «жүк», «жүктөө», «ташуу» деген кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөр менен байланыштуу келип чыккан окшойт.

“Манас” эпосунда *төө* “жүк ташуучу өркөчтүү ири мал”, “минилүүчү ири мал” жана төрт түлүк малдын бири катарында колдонулганын табабыз:

Уйдан сойду жетини, /*Төөдөн* сойду экини.(СО, 1-том, 1995, 117-бет).

Куржун салып жетелеп, /*Төө* кармаган сандан көп. (СО, 2-т., 1995, 356).

Ак баш *инген төө* болсун, /Аты жоктор жөө болсун, (СО, 1-т., 1995, 116).

Тогуз түмөн доңузду, /Тогуз миң *төөгө* жүктөттү.(СО, 1982, 4-т., 227-бет).

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосундагы мал чарбачылык лексикасын бир параграфта толук изилдеп чыгууга иштин көлөмүнө байланыштуу мүмкүнчүлүгүбүз чектелүү болгондуктан, көчмөн жашоодо багылган төрт түлүк малдын негизги номинативдик аталыш мотивациясын гана изилдөөнү туура көрдүк жана аны изилдөө методу салыштырма-этимологиялык анализ жолу менен жүргүзүлдү. Натыйжада “Манас” эпосундагы мындай лексикалык катмар аркылуу кыргыз тилинин башка түрк тилдери менен, керек болсо алтай бүлөсүндөгү монгол, тунгус-манжур тилдери менен болгон алыскы жакындыгы даана байкалып, кыргыз тилинин теги айрым түрк тилдеринен нарылап байыркы алтай баба тилине чейин терендеп барары жана изилденген лексикалык катмар тилдин байыркы катмарына кирери дагы бир жолу тастыкталды.

§ 3. “Манас” эпосундагы дыйканчылык лексикасы

Азыркы кыргыз тилинде жана анын диалектилеринде дыйканчылыкка байланыштуу колдонулган курал-жабдыктын аталыштары, дыйканчылыкта багылуучу өсүмдүктөрдүн түрдүү аталыштары орун алган. Маселен: *соко, буурсун, мала, кетмен, күрөк, айры, тырмооч, буудай, арпа, аштык, таруу, күрүч, буурчак, алма, алча//гиляс, өрүк, жүзүм, алмурут//нак, коон, дарбыз ж.б.* Бирок мындай сөздөрдүн лексикада катмарланышы кыргыз элинин коңшу элдер менен болгон ар кандай саясий-экономикалык карым-катнаштарына түздөн-түз көз каранды экендиги белгилүү. Андыктан дыйканчылыкка байланыштуу тилде функцияланган аталыштардын пайда болушу менен аларды

колдонуу хронологиясын так аныктоодо тарыхый маалыматтарга да кайрылуу зарыл.

Белгилүү болгондой, 13-кылымдагы монголдордун баскынында, андан кийинки калмактардын жапырыгында Борбордук Азияда жана Орто Азияда дыйканчылыктуу гүлдөгөн шаар-кыштактардын дээрлик басымдуу бөлүгү кыйроого учурап, дыйканчылык менен алектенген калк ошол кездеги жоокерчилик шартка ылайык айласыздан көчмөн жашоого ыктай башташкан. Мына ушул мезгилдерде кыргыз эли дагы башка аймактарга орун которуштуруп жылууга мажбур болушкан. Бул тынчы жок мезгил туурасында профессор Б.М.Юнусалиев мындай дейт: “Айрым кыргыз урууларынын жана уруктарынын Фергана өрөөнүнүн чегине, Памирге жана Гисарга өткөн мезгилинен, башкача айтканда, 16-кылымдын башынан тартып, иран тилдеринен кыргыз лексикасына өткөн сөздөр көбөйө баштайт...

Иран тилдеринен, негизинен, багбанчылыкка, дыйканчылыкка жана башка турмуш-шартка байланыштуу сөздөр кирген: *бак, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно, бадам, алча; дарбыз, бадыраң, пияз, сабиз; дан, жүгөрү, күрүч, зыгыр, беде, кырман, амбар, пахта; багбан, мурап, кетмен, аташкүрөк ж.б.*” [11, 160-161-б.].

Лексикадагы аталган иран сөздөрүнүн катмары оозеки тилде кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, элдик оозеки чыгармаларда да орун ала баштаган. Натыйжада кабыл алынган иран сөздөрү активдүү лексикага айланып, акырындап кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн катарын толуктаган. Элдик оозеки чыгармалардын ичинен айрыкча “Манас” эпосунда аталган тармакка тиешелүү иран сөздөрү кеңири колдонулгандыгына байланыштуу, анын азыркы лексикалык курамында иран сөздөрүнүн сакталып калган өзүнчө катмары да орун алган. Мисалы: эпосто жер иштетүүчү куралдар катары дээрлик *кетмен, күрөк, соко, мала* колдонулса, бакча өсүмдүктөрү катары көбүнчө башка элдерде *жашылча, жемиш, алма, алча, өрүк, анар, кокос, мисте, дарбыз, коон, алмурут, жүзүм* өстүрүлгөнү баяндалат. Ал эми

кыргыздарда дан өсүмдүктөрүнөн *буудай, арпа, таруу, аштык* ошол байыркы убактарда эле айдалганы эпосто таасын баяндалат. Мисалы:

*Жердин жүзүн ачтырып, /Уучтап тукум чачтырып,
Эгин айдап, жай болуп, /Эсепсиз кыргыз бай болуп,
Ак буудай данын чайнашып, /Эшигинин алдына
Алтыдан тулпар байлашып, /Айдап алган эгиндин
Кочушун койго сатышып, /Табагын тайга сатышып. (СК,41-бет)
Кырк үйлүү кыргыз чогулуп, /Токсон төөнүн буудайын
Алман салып жыйнады, (СК,70-бет)
Ак буудай унун чайнашып, /Келеме шарып кармашып, (СК,240-бет)
Ушул Акбалтай тилин алалы, /Чекеден тер агызып,
Аштыкты кенен салалы. /Кайгынын баарын жоёлу,
Кара жерди быйыл /Кетмендеп жатып оёлу. (СК,40-бет)
Кара калмак, манжуу журт /Бул аштык билбес эл экен. (СК,39-бет)
Тиштенгенде кайран тиш /Таруудай болуп быркырап, (СК,798-бет)
Көгала күлүк байлаган, /Таруусун таштай актаган,
Катынын кыздай мактаган, (СК,1082-бет).
Сенин буурсунуң бурдурбайт, /Минте берсе бул уулуң
Бул Алтайга тургузбайт. (СК, 1-китеп, 1995, 180-бет) ж.б.*

«Манас» эпосунда багбанчылыкка байланыштуу колориттүү турмуш дагы абдан жакшы чагылдырылган. Айрыкча климаты жылуу түштүк тараптарда жашаган (Анжиян, Кокон, Букар ж.б.) элдин турмуш–тиричилигин, жашоо-шартын баяндоодо багбанчылык лексикасына тиешелүү сөздөр өтө кеңири колдонулат. Мисалы:

*Анарлары бышыптыр, /Алмурут, алча эзилип,
Сабагынан түшүптүр! (СО, 2-том, 1995, 74-бет).
Жер бооруна бак өсүп, /Алма, жүзүм алмурут,
Алча, анар дагы өсүп! (СО, 2-том, 1995, 49-бет).*

«Манас» эпосундагы иран тилдеринен кирген дыйканчылыкка байланыштуу сөздөрдү өзүнүн колдонулуш чөйрөсүнө карай ич ара төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

- 1) бакчачылыкка байланыштуу сөздөр: *бак, дарак, тыт, мөмө, жемиш, шабдалы, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно, бадал, алча, жүзүм ж.б.*
- 2) багбанчылыкка байланыштуу сөздөр: *дарбыз, коон, пияз, сабиз, шалгам, турп, анделек, мурч, жашылча ж.б.;*
- 3) дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр: *аштык, дан, буудай, арпа, таруу, пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, кенеп, беде, жонгурчка, кырман, амбар, машак ж.б.;*
- 4) дыйканчылык курал-жабдыктары: *кетмен, мала, чийне, чалгы, орок, буурсун ж.б.*

“Манас” эпосунун лексикасындагы дыйканчылыкка, багбанчылыкка, бакчачылыкка мүнөздүү орун алгандарынын арасында, маселен: *кетмен, күрөк, соко, мала, буурсун, жашылча, жемиш, алма, алча, өрүк, анар, кокос, мисте, дарбыз, коон, алмурут, жүзүм, буудай, арпа, таруу, жүгөрү, аштык, үрөн ж.б.* аталган тармакка тиешелүү көөнө кыргыздык дагы, ирандык дагы сөздөр орун алат, б.а. эпостогу дыйканчылыкка байланыштуу терминдердин тилде пайда болуш орду, теги менен колдонулуш хронологиясы бир кылка эмес. Аны салыштырып көрөлү:

Алма – “майда данектери бар ири мөмө ала турган жемиш багы” [140, 85-б.]. Бул сөз кыргыз тилине индоевропа тилдеринен келип киргенин К.Сейдакматов белгилейт: “*Алма* “кычкыл” деген маанини билдирет. Чындыгында эле алманын саал кычкыл даамы болот. Мына ушул кычкылдыгы анын атынын келип чыгышын камсыз кылган” [225, 22-б.] М.Кашгариде *алмыла*, уйгур тилинде *елма*, чуваш тилинде *улма*, башка түрк тилдеринде *алма*. Б.Мункачи дагы *алма* “кислый” сөзүн санскрит тилинен [220, 138-б.] кабыл алынганын айтат. Ал эми С.Сыдыков *алма* сөзүнүн перс тилинен [235, 99-б.] кабыл алынганын айтат. Иран тилинде да *элмэ* деп айтылат. Бирок анын

этимологиясы азыркыга чейин так аныктала элек. “Сөздүн “Манас” эпосундагы формасы *алма*:

Өрүк, *алма* тептегиз, /Анарлары бышыптыр, (СО, 2-т,1995,73-б.).

Алиги жеген ак *алмам*/Курсагыма толуптур (СО, 1-т,1995,89-б.).

«Жер бооруна бак өсүп, /*Алма*, жүзүм алмурут

Алча, анар дагы өсүп, (СО, 2-том, 1995, 49-бет).

Алмасы бышып көң болгон,/Жаңгагы бышып сай толгон, (СК, 37-б.).

Алмурут – “чоң сүйрү мөмөлүү дарак. 2.Ушул дарактын мөмөсү” [140, 86-б.]. Айрым түрк тилдеринде *кертме* түрүндө айтылат. Мисалы: карачай-балкар тилинде *кертме* “алмурут”, караим тилинде *гертмэ*, ногой тилинде *кертне*, кумык тилинде *гертме* [167, 189-б.] ж.б. “Иран тилинде *моруд* сөзү “алмурут” маанисин берет. Ушуга караганда анын алдындагы *ал* бөлүгү арабча *ал* деген артикль дешке болот. Арабча *ал* артикли сөзгө жаңы маани кошпойт, анын зат атооч сөз экенин гана көрсөтөт” [225, 23-б.]. Бул сөз М.Кашгариде *армут* “груша” [162, 22-б.] түрүндө кездешет. К.К.Юдахинде *алмурут* “груша” сөзү иран тилине [275, 52-б.] тиешелүү экени белгиленген. Эгерде түрк тилдеринин арасынан иран тилдери менен байланышы бар тилдердеги аталышын карап көрө турган болсок анда ушул кийинки *армут* // *алмурут* // *армыт* // *армуд* // *амут* формасы орун алганын байкайбыз. Мисалы: түрк тилинде *армут*, ногой тилинде *армыт*, азербайжан тилинде *армуд*, каракалпак тилинде *алмурт*, казак тилинде *алмұрт*, уйгур тилинде *амут* ж.б. Ошол эле учурда түштүк сибирлик түрк тилдеринде орус тилинен алынган *груша* формасы айтылат: тува, хакас, якут тилдеринде *груша* [167, 197-198-б.] ж.б. Ал эми ушул сөздүн “Манас” эпосундагы формасы кийинки ирандык *алмурут* түрүндө айтылат:

Жер бооруна бак өсүп,

Алма, жүзүм, *алмурут*, (СО, 1995, 2-т,49-бет).

Алмурут, алча эзилип,

Сабагынан түшүп тур.(СО, 1995, 2-том, 74-бет).

Алча – “анча кичине эмес данектүү, кызыл тоголок мөмөлүү дарак” [140, 88-б.]. “Алча жемиш өсүмдүгүнүн аты анын кызыл түстөгү жемиштерине карата берилген, сөздүн уңгусу болгон **ал** саргыч кызыл түскө карата азыркы түркмөн, азербайжан тилдеринде азыр да колдонулат. *Ал* сөзүнүн кыргыз тилинде да жогоркудай мааниде болгонун *ал мончоктой бала* деген учурда көрүүгө болот. Болжолу, **ал** сөзү “саргыч кызыл” деген мааниде мурда кыргыз тилинде да колдонулуп келген. Кийин ал өтө сейрек колдонулуп калган. Ал эми **–ча** мүчөсү *кызылча, жашылча* деген сөздөрдө да катышат” [225, 23-б.]. Орто азиялык түрк тилдеринде *алча*, мисалы: уйгур тилинде *алча*, өзбек тилинде *олча*, түркмөн тилинде *үлже*, кыргыз тилинде *алча* болсо, огуз түрк тилдеринде *албалы*: азербайжан тилинде *албалы*, ногой тилинде *элбели* [167, 194-б.] ж.б. Ошол эле учурда кыргыз тилинде *чие* “жапайы алча” деген формасы да бар, ага иран тилиндеги *ал* “красный” кошулуп *ал+чие* “кызыл алча” түрүндө пайда болушу да мүмкүн. Себеби татар тилинде *чейэ*, башкыр тилинде *сейэ*, казак тилинде *шие*, чуваш тилинде *ахчие* болуп айтылат. “Манас” эпосунда болсо *алча* “вишня”, *чийе* “жапайы алча” болуп да айтыла берет:

Алма, жүзүм, алмурут,

Алча, анар дагы өсүп, (СО,1995,2-том,49-бет).

Арык – “суу агызуу, эгинди же башка өсүмдүктөрдү сугаруу үчүн казылган алыш” [140, 120-б.]. Э.В.Севортян түрк тилдериндеги *арык* “канал” сөзүн *ар+ык* деген бөлүктөргө ажыратып, *ар* уңгусун “ак” маанисинде деп эсептеп, **-к** мүчөсүн кыймыл-аракетти билдирүүчү мүчө деп карайт [220, 189-б.]. Ал эми К.Сейдакматов алгачкы *айрык* деген сөздөн келип чыкканын жана сөз курамындагы **й** тыбышынын түшүп калышынан улам *арык* [225, 30-б.] сөзү келип чыкканын белгилейт. Демек кыргыз тилиндеги көөнө *айры* деген буйрук этишке **–ык** деген атооч сөздөрдү жасоочу мүчөнүн жалганышы аркылуу эле пайда болгон. “Манас” эпосунда да *арык* сөзү “суу агызуу үчүн казылган алышты” туюнтат:

Арык казган алты миң

Элге келип калыптыр.(СО,1995,1-том,275-б.).

Казган *арык* сыртына,

Арыкка салган кырчынга (СО, 1995, 1-том, 291).

Элүү-кыркы калыптыр,

Эң усунда *арыктын* (СО, 1995, 1-том, 283).

Буудай – «данынан ун тартылып, нан жасалуучу дан өсүмдүгү» [140, 279-б.]. К.Сейдакматов: “Көпчүлүк түрк тилдеринде *бугдай* түрүндө айтылган сөз кыргыз тилинде *буудай*, өзбек тилинин диалектилеринде *бугдаг* түрүндө айтылат. Булардын ичинен өзбек тилинин диалектисиндеги *бугдаг* түрү эң алгачкы калыбына жакыны дешке болот. Анткени бул сөз *буг* же *бугу* “буу, байла” этишинен жана –*дак* мүчөсүнөн турат. *Буг*//*бугу* этиши азыркы *буу* этишинин маанисинде болгон, ага зат атооч жасоочу –*дак* мүчөсү жалганган. Азыркы *куурдак*, *шырдак* сөздөрү *куур*, *шыры* деген этиштерге –*дак* мүчөсү уланып жасалган сыяктуу эле *бугдак*//*бугудак* сөзү данынын сыртын каптап турган көйнөкчөсү бардыгы үчүн ушундай аталган. Буудай арпа сыяктанып даны башында ачык турбастан, сыртынан кабыкча менен жабылып турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө жараша ал *бугдак* “буулма дандуу эгин” деген атка конгон. Кийин *бугдак* кыргыз тилинин фонетикалык закон ченемдүүлүгүнө ылайык *бугдай* > *буудай* болуп өзгөрүп кеткен” [225, 68-б.], - деп эсептейт. М.Рясянен литов тилиндеги *пурай*, грек тилиндеги *прос*, эски славян тилиндеги *пуро* “полба” [305, 177-б.] формаларынан байыркы түрктүк негизди көрөт. Ал эми А.Йоки түрк тилдериндеги *бугдай* // *богдай* формасын кытай тилиндеги *мок* “пшеница” жана анын байыркы кытайлык синоними *лай* сөздөрүнүн *моклай* [291, 106-107-б.] болуп биригишинен *буглай*, андан *бугдай* келип чыккан дейт. Бирок аты аталган окумуштуулар түрк тилдеринен сырткары монгол тилдеринде (монгол тилинде *бугудай* “пшеница”, бурят тилинде *будаан* “ячмень” ж.б.), тунгус-манжур тилдеринде (негидал тилинде *буда* “пшено”, орок тилинде *буда* // *будда* “крупа” ж.б.) да *буудай* сөзү орун алганын эске алышкан эмес окшойт. Анткени Борбордук Азия жана Батыш Сибир, Түштүк Сибир чөлкөмдөрүндө биздин замандарга чейин эле *буудай* өсүмдүгү айдалганы тарыхта белгилүү. Демек, *буудай* аталышы түрк тилдеринин

базасында *буг // буг* деген этиш сөздөн “данынын кабыкчасынын башы бүгүлгөн, буулган өсүмдүк” деген маани пайда болуп, байыркы мезгилдерде башка тилдерге чейин таралган: *буг+-дай*: Салыштырыңыз: байыркы түрк тилдеринде *бүк* “сгибать”, “подгибать” [68, 132-б.].

Сөздүн “Манас” эпосундагы формасы чыгыш түрк тилдерине көбүрөөк мүнөздүү болгон *буудай* “пшеница” түрүндө айтылат. Салыштырыңыз: тува, алтай тилдеринде *буудай // нуудай*, хакас тилинде *ну:дай* - уйгур тилинде *бугьдай*, түркмөн тилинде *бугдай*, ногой тилинде *бийдай*, байыркы түрк тилдеринде *будгьай* “пшеница” [68, 120-б.] ж.б.

Буудай куурган немедей /Мылтыктын үнү бадырап, (СО,4-т,1997,108).

Жети батман *буудай* жеп,/Дан жыттанган эр экен,(СК,15-бет).

Ак *буудай* данын чайнашып,/Эшигинин алдына (СК, 41-бет).

Жети батман *буудай* жеп,/Дан жыттанган эр экен, (СК,15-бет).

Дарбыз – “сабактары жерге төшөлүп, чылбыр таштап өсүүчү бакча өсүмдүгү жана ушул өсүмдүктүн чоң-чоң тоголок мөмөсү” [140, 331-б.]. “Иранча *харбозе* сөзү “коонду” туюнтат. Ал сөз кыргыз тилине кабыл алынганда башкы *х* тыбышы *д* тыбышына алмашып, мааниси да өзгөрүп, коонду эмес, ага окшош келген башка бакча өсүмдүгүн билдирип калган” [225, 74-б.]. Биз дагы ушул иран тилинен алынган деген пикирге кошулабыз, себеби *дарбыз* климаты ысык жерлерде гана өсүүчү өсүмдүк.

“Манас” эпосунун С.Орозбаковдун вариантында аталган сөз *дарбыз* формасы үч жерден учурап, С.Каралаевдин вариантында кезикпейт:

Коонубу, *дарбызбы*,

Эсеби жок чоң экен.

Экөөңөр бардың, дейлик деп,

Коон бекен, *дарбызбы*,

Эриккенче жейлик деп. (СО, 1982, 4-том, 247-бет).

Жүгөрү – “сабагы жоон, сото байлоочу, ири дандуу өсүмдүк” [140, 495-б.]. Кыргыз адабий тилинде *жүгөрү*, түштүк диалектиде *конок* деп аталат. “Байыркы түрк тилинде *төгү* сөзү “таруу” маанисин берген. Ал *төг* “түктө,

күйшө” этишинен келип чыккан: *төг+и*. Ал эми *йүгүр* сөзү “таруу” маанисин туюнткан, анын *йүр* деген кыскарган варианты да болгон. Мындагы *йүгүр* сөзү алгачкы *төг+ур* сөзүнөн келип чыгат. Анткени *конок* менен *таруу* түгүн кетирип акталмайынча, тамак үчүн колдонулбайт, ошого жараша алар *төги*, *йөгүр* (төгүр) аталган. Алар “түктөлүүчү дан” дегенге жакын маани берген. *Конок* менен *таруу*га бир аз окшош келген сорго, шыпыргы өсүмдүгү да *конок* жана *таруу* аталган сөз менен аталып, кийин соргого жалбырактары гана окшош келип, бирок данын ортосуна байлай турган өсүмдүк да аталып кетиши мүмкүн.

Жүгөрү сөзү эң байыркы *төг* “түктө, күйшө” этишине –*ыр* мүчөсү жалгануудан жасалган. Сөз башындагы *т* тыбышы *й* тыбышына өтүүдөн жана маанисинде өзгөрүү болуудан *жүгөрү* сөзү жаралган” [225, 107-б.]. Бирок бул сөздү иран тилинен кабыл алынган деген пикирлер бар экенин башта айтып өткөнбүз.

Жүгөрү сөзү эпосто каармандын энчилүү аты катары гана кездешет, ал эми дан өсүмдүгүнүн аталышы катарында көбүнчө кыргыз тилинин Ысык-Көл говоруна мүнөздүү болгон *конок* деген варианты айтылат:

Кыйба каны Буудайык

Кан Кошой жээни *Жүгөрү*, (СК, 508-бет).

Бай барпайып барыптыр,

Этекке *конок* салыптыр, (СО,1-т,282-б).

Кетмен – “жер казуу, арык чабуу ж.б. иштерге колдонулуучу эмгек куралы” [140, 700-б.]. К.Юдахиндин сөздүгүндө *кетмен* иран тилинен [275, 382-б.] кирген сөз катары көрсөтүлүп жүрөт, бирок тажик тилинде *кетмен* сөзүнүн ордуна *каланд* “мотыга” [205, 324-б.] деген башка сөз айтылат. Биздин замандын 11-кылымында жазылган М.Кашгаринин “Дивану лугат-ит-түрк” сөздүгүндө *кетмэн* [162, 304-б.] сөзү кездешет, уйгур тилинде дагы *кэтмэн* [172, 638-б.] сөзү жолугат. Бул сөз түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө да жолукпайт, демек анын иран тилинен алынганын айтууга болот.

“Манас” эпосунда да мына ушул кетмен менен арык чаап, жер иштетүү учурлары баяндалат:

Кетмен берип колума,

Кетмен менен бат чап! – деп

Кекетип турду соңумда.

Керилип *кетмен* салганым,

Бир күн бүтүн чапкылап, (СО,1-том, 1995, 290-бет).

Таруу – “шыпыргы баштанып чыгуучу майда дандуу кара эгин жана анын даны” [140, 1150-б.]. Аталган сөздүн пайда болушу тууралуу К.Сейдакматов: “Байыркы түркчө *тары* сөзүнө зат атооч жасоочу –г мүчөсү жалганып, *тарыг* сөзү келип чыккан. Ал мааниси боюнча азыркы “эгин” дегенге туура келет. Бирок ал сөз байыркы кезде “тарууну” да туюнткан. Болжолу, байыркы түрктөрдүн айдаган эгини көбүнчө *таруу* болгон. Аны актап алып сүт, каймак, айран менен ичүүгө, же сууга кайнатып жешке оңой болгон. Көчмөн элге *таруу* абдан ылайык келген дан эгин болгон. Ал анчалык багууну талап кылган эмес. Жайлоого көчөрдө айдап койсо, кайра жакага келгенде оруп алган. Ал бир жолку сугаруудан өтсө, же жаан-чачындын суусунан ичсе эле жетиштүү болот. *Тарыг* деген байыркы түрүнүн аяккы үнсүз тыбышы кыргыз тилинде үндүүгө айланып, алдындагы **ы** тыбышы экөө биригип, созулма уу тыбышына өзгөргөн. Кыргыз тилинде *тары* деген байыркы этиш “эк” маанисинде сакталып калган эмес. Бирок андан жасалган *таранчы*, *таруу* сөздөрү алигиче колдонулуп келе жатат. *Таруу* сөзүнүн алгачкы мааниси “эгин” сөзүнө барабар экени унутулуп, кара эгиндин бир түрүнүн атын гана билдирген сөз болуп калган” [225, 215-216-б.], - дейт. Албетте, *тары* “эк” маанисин туюнткан этиш сөз азыркы кыргыз тилинде жок, бирок анын “тар болуу, кичирейүү” деген мааниси сакталган. *Тары* этишинин түпкү семантикасында “кичинекей, майда” деген маани камтылган, ушуга караганда таруунун көлөмүнүн буудайга салыштырмалуу бир топ майда, кичинекейлигине карай *тарыг* > *таруу* деген аталышы келип чыкса керек.

“Манас” эпосунда да *таруу* аталышы, биринчи кезекте, өз маанисинде, экинчи кезекте, таруу көлөмүнүн өтө кичинелиги өтмө мааниде салыштырылып көрсөтүлөт:

Таруусун таштай таптаган,

Катынын кыздай мактаган, (СК, 1-том, 159-бет).

Таруудай тарлык жок болду,

Бакайга кандык токтолду. (СО, 4-т, 1982, 62-бет).

Абакеңиз Бакайда

Таруудай тарлык жок болгон. (СО, 4-том, 1982, 119-бет).

Негизи эле, кыргыздар эзелтеден көчмөн калк болгондуктан дыйканчылыкка салыштырмалуу багбанчылык анчалык жакшы өнүкпөгөндүгүн окумуштуулардын бир тобу белгилеп жүрүшөт. Бирок мурунку өткөн замандарда эле Кыргызстандын түндүк тарабына салыштырмалуу түштүгүндөгү кыргыздар аларга коңшулаш жашаган өзбек, уйгур, тажик элдеринин таасири аркылуу аталган тармакты бир топ эле жакшы өздөштүрүшкөндүгү маалым. Ал эмес багбанчылык тармагы түрк элдеринде байыркы убактарда эле пайда болуп, керек болсо алардан башка элдерге таралгандыгы тууралуу далилдүү айтылган пикирлер бар. Алсак, түрк элдериндеги жер иштетүүнүн тарыхын изилдеген Ш.С.Камолиддин байыркы убактарда отурукташкан түрк элдеринин багбанчылыгы туурасында минтип жазат: “Кроме земледелия оседлые тюрки занимались также садоводством, и особенно виноградарством и виноделием. В VII веке в Китае виноград считался экзотическим растением и большими специалистами по выращиванию лозы и приготовлению вина считались римляне, арабы и тюрки-уйгуры» (Камолиддин). Кыргыздар менен уйгурлардын эзелтеден бери саясий-территориялык байланыштары болуп келгендигин Орхон-Энесай жазууларынан, кытай, перс-араб булактарынан улам жакшы билебиз жана андай байланыштардын таасири сөзсүз түрдө аларга коңшу жашашкан кыргыздарга да тийүүсү толук мүмкүн.

Кыскартып айтканда, жогоруда иликке алынган дыйканчылык терминдеринин ичинен *алча, арык, буудай, чалгы, чийне, чөмөлө, буурсун* деген аталыштары нукура кыргыздык башаттан өнүгүп чыккан болсо, *алма, алмурут, жүгөрү, кетмен* аталыштары кыргыз тилине иран тилдеринен кабыл алынган. Мындан сырткары “Манас” эпосундагы дыйканчылык лексикасынын курамына жерди иштетүүгө, дан эгиндерин айдап-себүүгө жана дыйканчылык ырым-жырымдарына байланыштуу айтылган сөздөрдү, ошондой эле аталган тармакка арналган макал-лакаптарды, дыйканчылыкка мүнөздүү топонимдерди, гидронимдерди дагы кошсок болот. Бирок иштин көлөмдүк талабына байланыштуу аталган маселени изилдөө жагы кийинкиге калтырылат.

§ 4. “Манас” эпосундагы тамак-аш лексикасы

Изилдөөгө алынып жаткан эпостун лексикалык курамындагы тамак-ашка жана аны жасоого байланыштуу колдонулган сөздөрдүн көпчүлүк бөлүгү кыргыз лексикасынын байыркы катмарларынын бирине кирери тууралуу кезегинде Б.Юнусалиев, К.Юдахин, Б.Орузбаева, К.Дыйканов, И.Абдувалиев, С.Садыков, А.Карымшакова, Г.Жуманкунова, А.Карымшакова ж.б. окумуштуулар белгилешкен. Себеби кыргыздарда тамак-аш аталыштары мурунку доорлордо негизинен үй жандыктарынан өндүрүлгөн азыктардан алынгандыктан, алардын аталыштары катарында байыркы замандардан бери колдонулуп келгени анык. Аны байыркы түрк жазма эстеликтеринен жана миң жылдык тарыхы бар “Манас” эпосунан дагы байкоого болот. Айтылган маселени далилдөө үчүн «Манас» эпосундагы тамак-аштын түрлөрүнөн эле санап көрсөтүү жетиштүү: *нан, тооч, жупка, май тооч, каттама, жапкан тооч, чай, куурма чай, памил чай, кызыл чай, кара чай, нарын, палоо, аш, эт, шорпо, казы-карта, чучук, жал, кымыз, бозо, шарап, дандыр нан, шекер, шербет, нанүштө ж.б.*

Бирок кийинки мезгилдерде коомдук турмуш-шарттын тынымсыз өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу тамак-аштын улам жаңы түрлөрү пайда

болуп, мурунку убактарда колдонулган тамак-аштар өздөрүнүн аталыштары менен бирге колдонуудан чыгып калып жатканы да чындык. Ушул табигый законго ылайык азыр кыргыздар арасында бир кездерде колдонулган тамак-аштардын ордуна жаңылары башка элдердин таасири аркасында өздөштүрүлө берген. Мисалы, азыркы күндө кыргыздардын тамак-ашында кеңири колдонулган *палоо, лагман, манти, пелмен, гуляш, ашлянфу, арак, пиво ж.б.* азыктар башка элдерден өздөштүрүлгөнү маалым. Бирок, ошого карабай, кыргыз тилиндеги тамак-аш лексикасынын өзөгү кылымдар бою оозеки тилде сакталып келе жаткандыктан, азыркы кыргыз тилинин лексикалык составынын бир бөлүгү болуп эсептелет. Ошондуктан тамак-аш лексикасы элдик фольклордо да, кыргыз тилинин диалектилеринде да ар түрдүү фоно-семантикалык өзгөрүүлөргө учуроо менен бир катар варианттарга ээ болгон. Маселен, кыргыз тилинин түндүк диалектисинде *көжө // көйө // оруздама*, түштүк говорлордо *көчө // көжө*; түндүк говорлордо *чөбөгө*, Талас говорунда *тыбыт // чөбөгө*, Нарын говорунда *тырпы*, түштүк говорлордо *тырп // толто* [279, 1971] ж.б.

Демек, ата-бабалардын таберигин, б.а. улуттук тамак-аштарыбызды көздүн карегиндей аздектеп, кийинки муундарга ошол кылымдар бою сакталып келаткан калыбында өткөрүп берүү үчүн тилдеги алардын аталыштарын да так аныктап, тарыхый-этимологиялык аспектиден терең изилдөөгө алуу зарыл. Анткени тамак-аштын жасалышы, жасоо ыкмалары, тамак-ашка кошулуучу азыктар менен алардын улуттук өзгөчөлүгүнүн сырлары муундан муунга традиция катары берилгендиктен, ар бир элдин материалдык маданиятынын нукура үлгүсү болуп эсептелет жана тамак-аш аталыштары элдик салт менен тыгыз байланышкан.

«Манас» эпосунун лексикалык курамында тамак-ашка тиешелүү төмөнкүдөй сөздөр орун алган: *аш, той, эт, нарын, тамак, сары май, май, арак, бал, жал, жая, кымыз, чай, казы, нан, күрүч, даам, азык, шекер, шербет, ишикебек, корек, көш, нанүштө, арак, шарап, татты, күчала, даам, жагына*. Ошондой эле тамак-аш жасоо процессине жана тамак жасоо үчүн пайдалануучу

буюмдарга байланыштуу айтылуучу сөздөр *аркыт, жез челек, меште, казан, от, аяк, кесе, куржун, көөкөр, жанказан, чок, отун, дасторкон, оттук, кемеге, челек, табак, шииш* ж.б. толуп жаткан сөздөр орун алган. Бирок бул аталыштар өзүнүн өнүгүү жолунда фонетикалык жана семантикалык жактан түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Эмесе алардын айрымдарын тарыхый-этимологиялык жактан изилдеп көрөлү.

Аш – “тамак, оокат: *Аш көп болсо, каада көп (макал)*” [141, 171-б.]. Аталган сөз байыркы түрк жазма эстеликтеринде да *аш* «пища, еда» [68, 61-б.] маанисинде учурайт. Манжур тилинде *ашу* “жевать, держать во рту, брать в рот”, эвенки тилинде *ашу* “жевать” [229, 60-б.], бирок бул форма түрк тилдеринен өткөн окшойт, себеби аталган тилдерде *аш* // *ас* атоочтук маанисинен өнүккөн этиштик сөздөр бар: эвенки тилинде *аста* “стряпать”, негидал тилинде да *аста* “стряпать” (салыш.: якут тилинде *ас* “еда, пища, корм”, *аста* “добывать пищу, стряпать”) [229, 56-б.]. Азыркы түрк тилдеринде бир аз өзгөргөн фонетикалык варианттарда кездешет. Мисалы: түркмөн, түрк, азербайжан, татар, башкыр, уйгур тилдеринде *аш* “пища, еда, кушанье”, казак тилинде *ас* “пища, еда, кушанье”, өзбек тилинде *ош* “пища, плов, обед, еда”. Кыргыз, казак, каракалпак жана уйгур тилдеринде *аш* “поминки, жертвенная пища” деген мааниси бар болсо, кумык жана хакас тилдеринде “хлеб” мааниси, алтай тилинде “ячмень”, якут тилинде “прок, польза” [220, 210-211-б.] деген маанилери дагы орун алган. Бул сөз иран тилинде да бар: *аш* “суп”. Анын “плов, каша” мааниси байыркы жазма эстеликтерден чагатай тилинде гана учурайт. Жогоруда саналып көрсөтүлгөн маанилеринин ичинен эң байыркысы катары “еда, пища, варево” маанилери эсептелинет. Ал эми анын “хлеб, зерно, поминки” деген маанилери кийин пайда болгон.

Сөздүн тегин байыркы доордо пехлевий тилинен түрк тилдерине кабыл алынганын Э.Севортян айтса, Г.Дёрффер менен Р.Абрамян иран тилинен кабыл алынган сөз дейт. Ал эми Г.Рамстедт менен К.Броккельман алтайлык тектен таралганын белгилешсе, В.Котвич болсо манжур тилдериндеги *ашу* “брать в рот, жевать” сөзүн аталган тилдерге түрк тилдеринен кабыл алынган деп

эсептейт. Биздин пикирибизде, кыргыз тилиндеги *аш* “тамак, оокат” мааниси байыркы алтайлык тектен бери эле келе жатат, себеби *аш* уңгусунун негизинде кыргыз тилинин байыркы учурларына мүнөздүү мезгилде *аш+а*, *аш+ат*, *аш+та*, *аш+тоо*, *аш+тык* сөздөрү пайда болгон.

“Манас” эпосундагы *аш* сөзү 5 түрдүү: «пища, еда», «плод, фрукт», «поминка», “плов”, “продукт” “промежуток времени” деген маанилерде жолугат, бирок ал маанилердин ичинен эң эле көп кезиккени «поминка», андан кийинкиси “пища, еда” маанилери:

Аш-тамакка тоюшуп,/Аңгемеде болушуп, (СО, 2-том, 1980, 278-бет).

Айдап кийрип жиберсе /*Аш кайнамада* жеген бар, (СО, 1980, 2, 190-бет).

Конок ашка Алооке/Даярланды акыры. (СО, 1980, 2-том, 193-бет).

Аш жегенди коюңар,/Малынан алып союңар,

Өзүңөр колго бышырып,/Өлчөө менен тоюңар(СО,2-т.,1980,194-бет).

Элин сыртка жайлатып, /Көкөтөйдүн *ашы* деп,

Көрүүгө сонун ушу деп, (СО, 3-том, 1981, 25-бет).

Мергендер мылтык атышып, /*Аш* болду деп жатышып. (СО,3-т.,1981, 25-б).

Кызып-кызып чыгарып /Оозунан ичкен *ашыны*, (СО,3-том,1981,199-бет).

Арак – “ичиле турган спирт менен суунун аралашмасынан турган, мас кылуучу ичимдик (водка)” [141, 131-б.]. Сөз байыркы түрк тилдеринде жана М.Кашгариде да кездешпейт, бирок азыркы түрк тилдеринин кээ бирлеринде, т.а., араб тилинин таасири тийген түрк тилдеринде орун алат. Мисалы, казак, каракалпак, уйгур тилдеринде *арак* “водка” [172, 27-б.], түрк тилинде *ракы*, өзбек тилинде *орак* ж.б. Ошондой эле монгол-манжур тилдеринде да бар: монгол жана бурят тилдеринде *архи* “водка”, манжур тилинде *арки* “водка”, эвенки тилинде *араки*, солон тилинде *арахи* [229, 48-б.] ж.б. Аталган сөздүн теги араб тилине барып такалат, анткени *арак* сөзү ал тилде “буу, буулануу” [28, 653-б.] маанисин туюнтат экен. Чынында эле, арак кайсы бир чийки затты (буудай, күрүч, жер-жемиш ж.б.) кайнатуу аркылуу анын буулануусунан алынган спиртке сууну аралаштыруу жолу менен жасалат. Ошондуктан

арактын эң алгач арабдарда пайда болуп, кийин алардан башка элдерге таралгандыгын К.Сейдакматов [225, 27-б.] дагы белгилейт. Бул сөз К.К.Юдахинде да, Э.Наджиште да араб сөзү катары көрсөтүлөт.

“Манас” эпосундагы мына ошол кийинки өздөштүрүлгөн *арак* “водка” сөзү да орун алат жана ал сөз көбүнесе “ичкилик” же “ичимдиктин эң күчтүүсү” деген маанилерди туюнтуу үчүн айтылат:

Арак ичип алкынып,

Арак, шарап, мисалдаш, (СО, 4-том, 1982, 87-бет).

Кымыздан тарткан *аракты*

Көөкөргө куюп жайнатып, (СК, 533-бет).

Аркыт – “суюктук куюлуучу чылгый териден жасалган идиш-сабаа, чанач, көнөк, көөкөр ж.б.” [141, 139-б.]. Байыркы түрк тилдеринде жана М.Кашгариде бул сөз учурабайт. Бирок монгол тилинде *архыт* “суюктук куюлуучу териден жасалган идиш – сабаа, чанач ж.б.” (СО, 3-том, 1995, 629) болуп кыргыз тилиндегидей маанини билгизет. Ушуга карганда кыргыз тилине монгол тилдеринен өткөн окшойт, себеби башка түрк тилдеринде кездешпейт. “Манас” эпосунда да *аркыт* сөзү “суюктук куюлуучу териден жасалган идиштин - көөкөрдүн” аталышы катары орун алат:

Кырк көөкөр – *аркыт* алдырды,

Каалаганың муну ис деп,

Аркыттагы аракты

Ата уулуулап таратты. (СО, 2-том, 1980, 21-бет).

Найманадан алдырган,

Алтымыш көөкөр *аркытка*

Күчү кайтып калат деп, (СО, 2-том, 1980, 428-бет).

Той – «бала төрөлгөндө, кыз бергенде, келин алганда ж.б. эл чакырылып, ар кандай оюн-тамаша болуп тамак берилүүчү салтанат, кандайдыр бир салтанаттуу күнгө карата болгон майрам» [142, 561-б.]. Аталган сөз байыркы түрк тилинде да *той* “пир, пиршество” маанисинде жолугат. Сөздүн теги *той* “наедаться, насыщаться” деген этиш сөз менен тыгыз байланыштуу экенин

жана түрк тилдериндеги мындай сөздөр бир эле мезгилде атоочтук жана этиштик маанини бере аларын А.Карымшакова [114, 24-б.] так белгилейт.

“Манас” эпосунда дагы *той* сөзүнүн «ар кандай оюн-зоок, тамаша, майрам» мааниси жыш колдонулат:

Той тарады, эл кетти, (СО, 2-том, 1980, 156-бет).

Көңкү журтуң жыйылып

Көкөтөйгө берген *той* (СО, 3-т, 1981, 182-бет).

Канча доңуз, далай мал

Тойго союп кырылып, (СК, 60-бет).

Тамак – “адамдын өсүү, өнүгүү, жашоо шартына зарыл түрдө керектелүүчү, азык болуучу заттар” [114, 24-б.]. Ошондой эле *тамак* деген аталыш менен адамдын “ооз көңдөйү менен кызыл өңгөчтүн туташкан жерин, алкымын” дагы атайбыз. Бул сөздүн келип чыгышын К.Сейдакматов [225, 212-б.] адамдын ооз көңдөйүнөн – тамактан өтчү нерседен улам *тамак* деп аталып калышы менен байланыштырса, А.Карымшакова байыркы түрк тилдеринде анын «горло, глотка» деген мааниси гана кездешерин жана «пища» [114, 25-б.] деген мааниси ошол эле мааниден келип чыкканын божомолдойт. Чынында эле, байыркы түрк сөздүгүндө *тамак* “горло, глотка, задняя часть нёба” [68, 529-б.], М.Кашгариде *тамгак* “горло” [162, 246-б.] деген гана мааниси кездешип, анын ушул эле тыбыштык турпаттагы “пища, еда” деген мааниси кездешпейт. Монгол тилдеринде да *хоолой* “горло”, *хоол* “пища, еда” [61, 130-б.] болуп уңгусу *хоол* деген эле бир уңгудан пайда болгону көрүнүп турат. Андыктан *тамак* “горло” маанисинен *тамак* “еда, пища” мааниси келип чыкканын туура пикир катары кабыл алышыбыз керек.

Айрым азыркы түрк тилдеринде да мындай форма орун алат. Мисалы: уйгур тилинде *тамак* “еда, пища, питание” [172, 283-б.], алтай тилинде *тамак* “пища”, казак тилинде *тамак* “пища”, өзбек тилинде *тамок* [222, 140-141-б.] жана ушундай мааниде түркмөн, ногой, каракалпак, татар, хакас тилдеринде да орун алат.

“Манас” эпосунда дагы *тамак* сөзү “пища, еда” маанисинде кезигет:

Тамак ичип, ойнойлу,

Тамашага кел деди. (СО, 1-том, 1978, 38-бет).

Жай олтуруп *тамак* же. (СО, 2-том, 1980, 156-бет).

Сойгон этин жеген жок,

Муну *тамак* экен деген жок. (СК, 69-бет).

Кымыз - “бээнин сүтүнөн атайын ыкма менен даярдалган улуттук суусундук” [142, 175-б.]. Байыркы түрк тилинде *кумуз*: *сүттен кумуз бола турурлар* “сүттөн кымыз болот” [68, 466-б.] жана М.Кашгариде да *кымыз* “кымыз” [162, 364-б.] деп айтылган. Ал эми монгол тилинде *айраг* “кымыз” [61, 238-б.], манжур тилинде *айара* “кумыс, кислое молоко”, бурят тилинде *айраг* “кислое молоко”, байыркы түрк тилинде *айран* “напиток из кислого коровьего молока” [229, 21-б.] болуп тыбыштык формасы кыргыз тилиндеги *айран* сөзүнө жакындашып айтылат. Кыргыз тилинде да *айран* “уйдун сүтүн уютуудан алынган суусундук”.

Кымыз деген сөз *кым* + *ыз* деген эки морфемадан куралган. Себеби байыркы түрк тилинде *кум* “волны, волнение, волноваться (о воде)” [68, 465-б.] деген маанилерди туюндурган. Кымыз кылуу үчүн алгач саап алган бээнин сүтү чаначка куюлуп, аны бир топко чейин бишкек менен бышуу аркылуу, б.а. сүттү жакшылап чайпап, толкутуп, аралаштыруу аркылуу алынат. Ал эми экинчи – *ыз* морфемасы ууз “таза, кирсиз, жаңы, жетиле элек” деген сөз. Так айтканда, жаңы ууз сүттөн кымызды өндүрүү үчүн аны көпкө бышуу аркылуу ачытып алуу процессине байланыштуу келип чыккан сөз: *кум*+ууз “бышылган ууз сүт” *кумуз* > *кумыз* > *кымыз*.

“Манас” эпосунда *кымыз* “бээнин сүтүнөн даярдалган суусундук же ичимдик” маанисинде жана ошондой эле каза болгон белгилүү адамды кымыз менен жуудуруп коюунун байыркы салт-жөрөлгөсүндө да кездешет:

Жайлоо эмес, жаз экен, /Ачыган *кымыз* аз экен. (СО, 2-т., 1980, 19-бет).

Арбын дүйнө зарп кылып, /Кылыч менен кырдырып,

Кымыз менен жуудуруп, /Аяк менен башымды

Кымкап менен буудуруп, (СО, 3-том, 1981, 11-бет).

Башаалыктай мал сойгон /Адам, байыган экен бул бурут.

Дүнүйөнү шай койгон, /*Кымыз* да аш, арак да аш

Адам, кызыкты көрдүк буруттан, (СК, 92-бет).

Бул Какандын шаарында /Буруттай адам жок экен.

Бул арагы менен *кымызы* /Ааламга сыйгыз иш болду, (СК, 94-бет).

Май - “жан-жаныбарлардын этинен, малдын сүтүнөн жана өсүмдүктөрдөн алынуучу азык” [142, 205-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *йаг* “жир, масло; мазь”, *йагла* “смазывать жиром”, *йаглыг* “жирный” [68, 223-225-б.] болуп айтылган. Аталган сөз азыркы түрк тилдеринде да ар түрдүү фонетикалык вариантта айтылат. Мисалы: казак, каракалпак, алтай, татар, уйгур тилдеринде *май*; тува тилинде *чаг*, түрк тилинде *йаг*, уйгур диалектисинде *йак*, кумык тилинде *йав*, азербайжан тилинде *йах* [223, 58-59-б.] ж.б. Сөздүн тегин Э.Севортян *йа* “сбивать масло” дегенди туюнткан этишке - (*а*)*г* аффиксинин уланышынан [223, 59-б.] пайда болгон *йа:г* атооч түркүмү экенин айтса, К.Сейдакматов азыркы түрк тилдеринин кыпчак тобундагыларына *май* сөзү, калгандарына *йаг* сөзү мүнөздүү экенин баса белгилеп, *йаг* сөзү *й > б*, *г > й* кубулушунун натыйжасында *йаг > бай > май* [225, 174-б.] болуп өзгөргөнүн айтат. Башкача айтканда, биз дагы *йаг* сөзүнүн башында /й/ тыбышы /б/ тыбышына, сөз аягындагы /г/ тыбышы /й/ тыбышына өзгөрүүсүнөн улам *май* деген варианты келип чыкканына толук кошулабыз. “Манас” эпосунда байыркы *йаг* формасынын ордуна мына ушул кийинки *май* “жир, масло; жирный; мазать, мазанный маслом” деген маанилердеги варианты кеңири колдонулат:

Майлаган буудай жүздөнгөн,

Күүгүм туман көздөнгөн, (СК, 46-бет).

Шаа мүйүзүн койкойтуп,

Өзү сүрөк, сүтү *май*

Баркы кымбат жаныбар (СК, 88-бет).

Майга тоюп магдырап,

Чайга тоюп чалкалап, (СО, 4-том, 1982, 56-бет).

Майдан жүрбөй бычагы,

Барган сайын коноктоп(СО,2-том,1980,277-бет).

Жагына // жагана – “конокко күндүз берилүүчү тамак, күндүзгү жеңил тамак” [141, 460-б.]. Сөздүн иран тилинен кабыл алынганы жөнүндөгү оюн К.Сейдакматов төмөнкүдөй билдирет: “иран тилинде *йах* сөзү “муз” дегенди билдирет. Ага –*ни* аффикси кошулуудан келип чыккан *йахни* сөзү кыргызча “муздатылган” дегенге барабар маани берет. Бул сөз кыргыз тилине *жагана // жайына* түрүндө кабыл алынып, көбүнчө “муздатылган эт” маанисинде айтылат” [225, 79-б.]. Чындыгында, мындай формадагы сөз байыркы түрк тилдеринде, ошондой эле көпчүлүк түрк тилдеринде жана монгол, тунгус-манжур тилдеринде да орун албайт. Бирок байыркы түрк тилдеринде *йаг* “масло, жир” деген сөзү бар, эгерде ал уңгуга 3-жактын таандык –*ы* жана барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланса *йаг+ы+на* > *жагына* “майына” (эт-майына) болот, балким байыркы кезде ушундай жол менен көөнө кыргыздык негизден пайда болуп, “Манас” эпосунда рудимент катары сакталып калган окшойт.

“Манас” эпосунда *жагына* “конокко күндүзү берилүүчү сый тамак” катары көбүнчө кой союлуп, дасторконго казы-жалдан кесилип, түркүн даам-татым менен бирге тартылаары сүрөттөлөт:

Жагынага кой союп

Жатып калды көпчүлүк. (СО, 2-том, 1980, 66-бет).

Жагынага кой союп,

Кыя тарткан жал коюп,

Эче түрлөп нан коюп,

Сары аякка бал коюп, (СО, 4-том, 1982, 49-бет).

Жагынага кой союп,

Өлгөн кишээ той союп,

Сары аякка бал коюп,

Казы кертип, жал коюп, (СО,3-т., 1981, 54-бет).

Бал – “ширелүү гүлдүү өсүмдүктөрдөн аарылар аркылуу иштелип чыгылган саргыч түстөгү илээшкек, коюу, таттуу зат” [141, 201-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *бал* “мёд” [68, 79-б.], М.Кашгариде да *бал* “мёд” [162, 54-б.]. Башка түрк тилдеринде *бал* // *бол* // *нал* // *ныл* сыяктуу фонетикалык варианттарга ээ. Мисалы: түркмөн, түрк, азербайжан, гагауз, караим, кумык, казак, ногой, каракалпак, татар, башкыр тилдеринде *бал* “мёд”, өзбек диалектисинде *бол*, казак диалектисинде *нал*, чуваш тилинде *ныл* [221, 47-б.] ж.б. Ал эмес монгол тилинде да *бал* “мёд” [61, 263-б.], бурят тилинде да *бал* “мёд” [49, 83-б.] болуп айтылат.

Аталган сөздүн индоевропалык теги туурасында И.Галеви (грек тилиндеги *мёдл*), М.Рясянен (санскриттеги *мадһу*) [208, 73-б.], Дж. Клосон (индоевропалык *мадл*) [294, 330-б.] пикирлерин билдиришкен. Бирок индоевропа тилдерине кирген тажик тилинде ага жакындашкан сөз жок, анын ордуна *асал* “мёд” [205, 305-б.] болуп айтылат.

Биздин пикирибизде, *бал* сөзү байыркы жана азыркы түрк тилдеринин баарында жана монгол тилдеринде да бирдей окшош фоносемантикалык формада айтылганына караганда байыркы алтайлык тектен калган көрүнүш. “Манас” эпосунда да мына ошол *бал* формасы орун алган жана ал сөз “таттуу азык”, “ширин даам-татым”, “таттуу суусундук, ичимдик” деген маанилерде кезигет. Мындай “таттуу суусундук” мааниси түрк тилдеринен ичинен кыргыз тилинде гана кезигерин Э.Севортян да белгилеп кеткен:

Сары казы, жал берип, /Кымызга чайкап *бал* берип, (СО, 2-том, 1980, 25-бет).

Шекер менен *бал* берип, (СО, 2-том, 1980, 277-бет).

Бал чайкаган кымыз бар, (СО, 2-том, 1980, 312-бет).

Ысылыкка май берип, /Суусалыкка *бал* берип, (СО, 4-том, 1982, 50-бет).

Суу ордуна ичкени /Сур ырандуу *бал* болуп, (СО, 4-том, 1982, 52-бет).

Нарын - “майда тууралып үстүнө чык куюлган эт, тамак” [142, 284-б.]. Байыркы түрк тилдеринде жана М.Кашгариде кездешпейт. Айрым азыркы түрк тилдеринде орун алат, мисалы: азербайжан тилинде *нарын* “майда, майдаланган” маанисин билгизсе, уйгур тилинде *нарин* “национальное мясное

блюдо с тестом” [172, 730-б.], якут тилинде *нарын* “изящный, аккуратный, тонкий, нежный”, тува тилинде *нарын* “сложный // сложно” [205, 307-б.] ж.б. Монгол тилдеринде дагы бул формадагы сөз кездешет: монгол тилинде *нарийн* “ичке” [61, 722-б.], бурят тилинде *нарин* “тонкий, узкий” [49, 323-б.], манжур тилинде *нархун* “тонкий, мелкий” [229, 585-586-б.] ж.б. Сөздүн теги жөнүндө К.Сейдакматовдун пикири мындай: “Монголчо *нарийн* сөзү түрк тилдерине “майда, майдаланган” маанисинде кабыл алынып, ошондон кыргызча *нарын* “майда тууралган эт” деген сөз келип чыгышы мүмкүн” [225, 186-187-б.]. Манас” эпосундагы *нарын* сөзү дагы “майдаланып тууралган тамак” маанисин жана рельефи узун, кууш жер аталышын түшүндүрөт:

Нарын бою узун тоо

Кашкардын чети кызыл тоо, (СО, 1-т, 1978, 263-бет).

Ак боз бээ сойдуруп,

Ашап алып кетсин деп,

Нарын тартып койдуруп,

Азырлаган апаңар. (СО, 4-том, 1982, 87-бет).

Кыскартып айтканда, “Манас” эпосундагы *аш, той, эт, нарын, тамак, сары май, май, арак, бал, жал, жая, кымыз, чай, казы, нан, күрүч, даам, азык, сүт, шекер, шербет, шишкебек, корек, көш, нанүштө, арак, шарап, татты, күчала, жагына ж.б.с.* тамак-аш лексикасы жана аны жасоо процессине байланыштуу пайдаланган идиш-аяк аталыштары: *аркыт, жез челек, меште, казан, от, аяк, кесе, куржун, көөкөр, жанказан, чок, отун, дасторкон, оттук, кемеге, дөңгөнө, челек, табак ж.б.* сөздөр өзүнүн тарыхый өнүгүү жолунда фоносемантикалык жактан түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон жана ар бир доордогу коомдук өзгөрүүгө ылайык улам жаңыланып өркүндөөгө жетишкен. Талдоого алынган сөздөрдүн арасынан *аш, бал* сөздөрү байыркы алтайлык тектен бери сакталып келатса, *май, кымыз, тамак, той* сыяктуу сөздөр байыркы түрктүк негизден жаралган. Ал эми *жагына* иран+кыргыздык негизден пайда болсо, эпостогу *аркыт* менен *нарын* сөздөрү монголдук тектен, *арак* сөзү араб тилинен тараган. Ушундай эле таризде *эт, жал, жая, казы, сүт,*

от, чок, отун, оттук, татты, азык, аяк, казан, жанказан, куржун, көөкөр, кемеге сөздөрү көөнө кыргыздык тектен тараса, *чай* сөзү кытай тилинен жана *шекер* (араб), *шербет* (араб), *шишкебек* (түрк+иран), *корек* (иран), *нан* (иран), *көш* (иран), *нануштө* (иран+кыргыз: нанушта -завтрак), *шарап* (араб), *даам* (араб), *күрүч* (иран), *меште* (иран), *дасторкон* (иран), *кучала* (иран), *кесе* (иран), *табак* (иран), *челек* (иран) сөздөрү иран-араб тегинен тараган жана бул аталыштар азыркы учурда кыргыз тилинин төл сөздөрү катары эсептелинип, этимологиясы бүдөмүктөнүп билинбей калган.

§ 5. “Манас” эпосундагы турмуш-тиричилик лексикасы

Буга чейин “Манас” эпосундагы турмуш-тиричиликке байланыштуу кийим-кечек жана тамак-аш аталыштарын Г.Жумакунова изилдөөгө алса, эпосто кездешкен айрым үй буюмдарынын аталыштары А.Карымшакова тарабынан кыскача макалалар түрүндө жана кыргыз жана айрым түрк тилдериндеги үй буюм, кийим-кечек, эмгек куралдарынын аталыштары С.Сыдыковдор тарабынан изилдөөгө алынганы белгилүү. Ошондой болсо да, биз “Манас” эпосундагы турмуш-тиричилик лексикасына кайра кайрылабыз, себеби ишибиздин жалпы лексикалык стратификациясына байланыштуу бул катмарга мүнөздүү болгон сөздөрдүн тарыхый-лексикалык жана семантикалык белгилерин, ошондой эле аталган лексикалык катмардын пайда болуу ордун, тарыхый өнүгүү процессин аныктап чыгуу зарылчылыгы да бар.

Белгилүү болгондой, ар бир элдин жашоо-тиричилиги анын басып өткөн тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Коомдук аң-сезимдин өзгөрүүсү менен элдин жашоосу да өзгөрөт эмеспи, ошого байланыштуу кыргыз элинин басып өткөн жолунда да бир катар өзгөрүүлөр болуп өткөн. Маселен, бир кезеңдерде кыргыз эли боз үйдө жашап, негизинен аңчылык же мал чарбачылыгы менен жашоо кечирип келсе, өнүгүү тарыхынын кийинки этаптарында заңгыраган үйлөрдө жашап, дыйканчылык же устачылык ж.б. сыяктуу ар кыл кесиптерди да аркалай башташты. Ошого жараша күнүмдүк турмуш-тиричилигинде колдонулган буюм-тайымдары менен жашоо мүнөзү да олуттуу өзгөрүүлөргө

дуушар болду. Бирок ага карабастан азыркы турмуш-тиричиликте колдонулган негизги буюм-тайым, жабдык-шаймандардын аталыштары байыркы мезгилдерден бери эле тилде колдонулуп, ошол мурунку калыбында туруктуу сакталып келе жатат. Мисалы: *балта, бычак, казан, кесе, табак, капкак, сандык, аркан, жүк, элек, челек* ж.б. “Манас” эпосунда кезиккен мына ушундай турмуш-тиричиликке байланыштуу лексикалык катмарга сөздөрдүн өзүнчө жоон тобун кошууга болот. Айталы, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу буюм-тайымдар, шаймандар, идиш-аяктар, үй эмеректери, кийим-кечек, турак-жайга же кооздук үчүн колдонулган буюм-тайымдардын саны арбын. Маселен, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу буюм-шаймандарга: *балта, бычак, шам, банар, чырак, аркан, кайчы, ийне, оймок, элек, кисе, байнек*, ж.б.; идиш-аяктарга: *казан, чыны, кесе, табак, капкак, көнөк, булкак, идиш, чака, челек* ж.б.; турак-жайга же кооздук жасалгаларга: *мамык, сандык, бокчо, үкөк, төшөк, баяндос, жекендос, жүк, көрпө, жууркан, килем, кийиз, чачпак, маржан, инжи, зумурут, зар, чатыр, жолум үй, шаңшуур* ж.б.; кийим-кечекке *тон, чапан, калпак, белдемчи, олпок, жеке, дастар, кымкап, күрөөкө, бапик, барча, бото кур, тебетей, бөрк, шым, кандагай, бадана, чүчтө, торко, торгун, соолан, буулум, дейилде, абайы, шайинги* ж.б.у.с. Ошол эле учурда “Манас” эпосунда турмуш-тиричилик лексикасынын катмарына кирген, бирок көпчүлүккө мааниси анчейин белгисиз сөздөр да учурайт. Алсак: *баяндос, жекендос, дейилде, соолан, кисе, байнек, көрпө, чайдоос, абдыра, даңкан, бапик, дастар* ж.б. Мындай сөздөрдүн семантикасы менен этимологиясы ушу тапта атайын илимий негиздеги түшүндүрмөсүн талап кылып турары да шексиз. Арийне, иштин көлөмдүк чегине байланыштуу андай сөздөрдүн баарына толук анализ жүргүзүп чыгууга мүмкүн эмес. Андыктан иштин бул параграфында эпостогу турмуш-тиричилик лексикасына тиешелүү айрым типтүү аталыштардын этимологиялык номинациясына жана семантикалык моделдерине гана анализ жүргүзүлөт.

Балта – “жыгачты кесүү, жаруу, казык кагуу, ж.б. иштер, сомдоо үчүн колдонулуучу жазы жагы миздүү, экинчи жагы уңгулуу темир курал [141, 211-

б.]. Байыркы түрк тилдеринде *балду* “топор”, *балту* “секира” [68, 80-81-б.] жана М.Кашгариде *балду* “топор” [162, 54-б.]. Демек, байыркы түрк тилдеринде *балду* // *балту* сөздөрүндөгү жумшак *д* тыбышы чарба куралынын, каткалаң *т* тыбышы согуш куралынын фонемалык көрсөткүчү болсо керек. Азыркы түрк тилдеринде да ушундай эле формаларда кездешет: алтай тилинде *малта*, хакас тилинде *палты*, тува тилинде *балды*, казак тилинде *балта*, уйгур тилинде *палта* // *балта*, өзбек тилинде *болта*, түркмөн тилинде *палта* [235, 15-16-б.] ж.б. Аталган сөз монгол жана айрым тунгус-манжур тилдеринде да орун алат: бурят тилинде *балта* “молот, кувалда” [49, 84-б.], монгол тилинде *балт* “топор”, “молот” [61, 723,277-б.], эвенки тилинде *балта* “молот”, байыркы жазма монгол тилинде *балта* “молот” [229, 71-б.] ж.б.

Сөздүн этимологиясы боюнча тил илиминде бирдиктүү пикир орун албайт. Айталы, С.Сыдыков байыркы түрк тилдеринде “ай балта (секира)” [235, 16-17-б.] мааниси гана жолугарын жана анын “балта (топор)” деген чарбалык мааниси согуш, жабдык, курал маанилеринин негизинде өнүгүшү мүмкүн деп эсептейт. Г.Рамстедт болсо байыркы шумер тилиндеги *балаг* “топор”, санскрит тилиндеги *парсук* “топор”, грек тилиндеги *перехус* “топор” [221, 58-б.] формаларына жакындаштырып, сөздүн тегин ошол тилдерден тараганын белгилейт.

Бул жерде турмуш-тиричилик лексикасындагы аталыштардын тегин аныктоодо алардын семантикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруп көрүү зарыл. Маселен, алгачкы адамдар бир жак учу курч таштардан балта же бычак сымал куралдарды пайдаланышкандыгы белгилүү. Акырындап андай таштардан балта сымал жыгач таякка байланган эмгек куралын жасоону өздөштүрүшүп, турмуш-тиричиликте кеңири колдоно башташкан. Натыйжада *балта* адам турмушунда зор роль ойноочу куралга айланып, аны менен жыгачты же отунду кескен, азык катары колдонулуучу ири жаныбарлардын сөөк эттерин бөлүүдө жана аңчылыкта да кеңири пайдаланылган. Кийинчерээк балтанын согуш куралы катары, устачылык куралы катары функциясы кеңейген.

Демек, *балта* аталышынын этимологиялык номинацияланышына анын жасалуу мотивациясы негиз болгону байкалып турат. Так айтканда, бир жак учу курч, миздүү таштын жыгач таякка бекем байланышы анын аталышынын келип чыгуусуна себеп болгондой. Муну байыркы түрк тилдериндеги *ба* “привязывать, связывать, обвязывать” [68, 76-б.] сөзүнүн орун алышы дагы далилдеп тургансыйт. Ошондо *балта* аталышын морфемаларга ажырата турган болсок *ба+(а)л+ту//а(ш)* болуп үч бөлүккө ажырайт: байыркы түрк тилдеринде *ба* “привязывать, обвязывать”, *(а)л* “отбирать” жана *ты* “прочно, крепко” [68, 32,539,565-б.] деген маанилерди туюнткан. Этимологиялык номинативдүү семантикасы “прочно обвязанный, привязанный” деген синкреттик маанилердин биримдигине негизделгенин байкалат. Бирок алтай тилинде *палта* “растоптать ногами” маанисин берет, эгерде ушул жагы эске алынса анда байыркы мезгилдерде *бал* уңгусу “давить, ломить” деген маанини билгизген деп болжолдоого болот, бирок байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө мындай маанидеги этиш сөз кезикпейт.

“Манас” эпосундагы *балта* сөзү негизинен согуш куралы айбалта катары кезигет, бирок чарба куралы иретинде кездешкен учурлары да орун алат:

1. Башка *балта* салышып, /Бака-шака чабышып,
Эки журттун эки эри /Бар келишип калышып,
Ай балта менен бир-бирин /Элүү-кырктай чабышып.
(СО, 1980, 2-том, 131-бет).
2. Чапкан *балта* өтөбү /Чакырлоонун ташына,
Нелер келип, не кетпейт /Эр жигиттин башына!
(СО, 1981, 3-том, 116-бет).
3. Бариги алтын чынармын, /*Балтаң* өтсө кесип жык. (СО, 1982, 4-т, 35).
4. Булчуңу буура санындай, /Муруту *балта* сабындай, (СО, 1981, 3, 188).
5. Баргандардын баштары /*Балта* тийди быркырап, (СК, 322-бет).

Бул көрсөтүлгөн эпостун саптарындагы *балта* аталышы 1,2 жана 5-мисалдарда согуш куралынын бири катары колдонулуучу айбалтаны туюндурса, 3-мисалда чарбачылыкта колдонулуучу эмгек куралынын аталышы

катары айтылды. Ал эми 4-мисалда эпостогу каармандын мурутундагы кылдарынын жоондугу элестүү түрдө балтанын сабы менен көркөм салыштыруу үчүн пайдаланылды.

“Манас” эпосундагы *балта* аталышы С.Орозбаковдо 9 жолу, С.Каралаевде 65 жолу кездешет.

Казан - “металлдан (көбүнчө чоюндан) тамак бышырууга ылайыкталып жасалган, көлөмү ар кандай, ооз жагы тегерек келген идиш” [141, 714-б.]. Аталган сөз байыркы түрк тилдеринде толук формасында учурабайт, бирок анын башындагы *ка*- бөлүгү “сосуд, посуда”, *кабан* “блюдо, поднос, тарелка” [68, 399-б.] деген маанини билгизген жана Махмуд Кашгариде да *казыз* “деревянная посуда” [162, 363-б.] маанисин туюнткан сөз бар. Азыркы түрк тилдеринде да ушул сөз орун алат: алтай тилинде *казан*, хакас тилинде *хазан*, тува тилинде *кочал*, уйгур тилинде *казан*, өзбек тилинде *козон*, түркмөн тилинде *газан* [235, 35-36-б.], түрк тилинде *казан* “котёл” ж.б. Сөздүн фонетикалык ушул түрүндөгүсү монгол жана тунгус-манжур тилдеринде учурабайт, бирок ага жакындашкан формалары бар: монгол тилинде *хувин* “посуда”, *шаазан* “чаша, чашка” [61, 503, 688, 797-б.] ж.б. Бул тилдерде сөздүн акыркы *-ан* бөлүгү “посуда” деген семантиканы туюнтса, ал эми түрк тилдеринде болсо аталган сөздүн *ка*- деген биринчи бөлүгү “сосуд, посуда” маанисин туюнтат. Аны *ка+зан*, *ка+бан*, *ка+зыз*, *ка+пак*, *ка+скан*, *ка+шык* сыяктуу сөздөрдүн номинативдүү семантикасы аркылуу байкоого болот. Ошондо *ка*- “посуда” жана анын экинчи *-зан* бөлүгү кытай тилиндеги *чан* (*чжань*) “чашка для вина или масла, мера емкости” [68, 138-б.] маанилерин туюнтат. Түрк тилдеринде *ка+чан* > *ка+зан* болуп сөз ортосундагы *ч* > *з* га өткөн.

Сөздүн этимологиясын К.Сейдакматов *карын* сөзүнүн курамындагы *р* ~ *з* жана *ы* ~ *а* тыбыштарынын алмашуусунан *казан* [225, 125-б.] келип чыккан деп болжолдоп, *казан* менен *карын* сөздөрүн тектештирген. Бирок малдын карынын идиш катары колдонууга эч мүмкүн эмес, демек *казан* аталышы анын

идиш катары функцияланышына байланыштуу эле пайда болгон десек жаңылышпайбыз.

“Манас” эпосунда *казан* көбүнесе эт бышырууга ылайыкталган жез идишти билгизет, контекстке келгенде өтмө маанилерде да колдонула берет:

1. Оозу капкак жез *казан* / Эки жүрөк салганы, (СО, 1-том, 1978, 53-бет).
2. Калмакка *казан* астырды, /Жер очоктун баарысын
Жергенттикке каздырды (СО, 1-том, 1978, 78-бет).
3. Кабар айткын баарына, /Карабасын малына,
Кара жанын каркыттап, /*Казан* асып, от жаксын
Минген аттын жалына. (СО, 2-том, 1980, 72-бет).
4. Билектерин караса /Бир *казан* батчу челектей, (СО, 2-т, 1980, 185-б.).
5. Илегилек, көк кытан, /Ийри тумшук, бир *казан*, (СО, 1980, 2-т, 293-б.).
6. Туурук таман, тулга бет, /Карасы *казан* көөсүндөй (СО, 2, 1980, 434).
7. Дөңгөнүн жайын сураба /Мунун жан *казандай* башы бар, (СК, 15-б.).
8. Кара байыр, *казан ат* /Калбыр өпкө, жез билек
Ат тулпарын минишип, (СК, 21-бет).
9. Белестен чыкты беш киши /Ак селдеси *казандай*,
Айкырса үнү азандай, (СК, 235-бет).

Жогоруда мисалдардын биринчи жана экинчисинде *казан* тамак бышыруучу идиш катары, 3-мисалда “ат жалына *казан* асуу” деген фразеологизмдин составында келди. 4-мисалда болсо эпостогу каармандын билегинин жоондугу *казандын* чоңдугуна салыштырылса, 5-мисалда куш түрүнүн аталышы катары жана 6-мисалда эпостогу каармандын өңүн *казан* көөсүнүн каралыгына салыштыруу максатында айтылды. 7,9-мисалдарда да адам башынын же баш кийиминин көлөмү *казан* сыяктуу калдайып чоң экендиги салыштыруу үчүн колдонулду. Ал эми 8-мисалда чыдамкай, күлүк тулпарды туюнтуу үчүн *казанат* деген сөз формасында келди.

Казан сөзү С.Каралаевдин вариантында 128 жолу, С.Орозбаковдун вариантында 40 жолу кездешет.

Кыскартып айтканда, эпостогу турмуш-тиричилик лексикасына кирген сөздөрдүн жасалышынын негизги семантикалык модели катары кыймыл-аракеттик мааниге негизделген ыкма кеңири колдонулат жана алардын функционалдык ролу эске алынат. Алсак: *ой+мо+к, күрө+к, эл(г)е+к, кайра+к, ийи+к, кый+чы, быч+ак, ор+ок, үк+өк, төшө+к* ж.б. сөздөрдүн уңгулары өз алдынча турганда этиштик маанини туюнтуп турат жана андай уңгуларга этиштен атоочторду жасоочу *-ык//ак, -чы* сыяктуу мүчөлөр улаштырылган. Ошондуктан мындай аталыштардын басымдуу бөлүгүнүн этимологиялык номинациясы алардын турмуш-тиричиликте аткарган функцияларына жараша келип чыккан. Ал эми айрым *балта* же *көнөк* өңдүү аталыштар буюмдун жасалуучу затына же жасалуу процессине байланыштуу пайда болсо, *сандык* же *килем, баяндос, жекендос* сыяктуу аталыштары иран-араб тилдеринен өздөштүрүлгөн.

§ 6. “Манас” эпосундагы фауна жана флора лексикасы

Флора өсүмдүктөрдүн бардык түрлөрүнүн жалпы жонунан аталышы болсо, **фауна** айбанаттардын жалпы жыйындысынын аталышы болуп саналат. Кыргыз тилинде флорага байланыштуу *чөп, камыш, бадал, тал, терек, кайың, долоно, тобулгу, тикенек, гүл, жемиш, куурай, жалбырак, эрмен, жалбыз, итмурун, бүлдүркөн, карагат* ж.б.с. көп сөздөр орун алса, фаунага байланыштуу *арстан, жолборс, илбирс, карышкыр, сүлөөсүн, мадыл, мышык, ит, аю, кашкулак, суур, чөө, түлкү, суусар, кундуз, марал, бугу, багыш, кулан, сайгак, кирпичечен, каман* ж.б.с. толуп жаткан сөздөр бар. Бирок бул аталыштардын кыргыз тилиндеги пайда болуу мезгили менен орду бир кылка эмес, себеби жер шартынын климаттык-рельефтик шартына жараша флора жана фауна чөйрөсү да ар түрдүү болот. Маселен, климаты жылуу жерлерди *арстан, жолборс, чөө, сайгак* ж.б. жапайы жаныбарлар байырлашса, салкын токойлуу жерлерди *аюу, карышкыр, сүлөөсүн, кашкулак, суур, түлкү, суусар* ж.б. айбанаттар байырлашат. Ал эми *аба-ырайы катаал, ак карлуу суук* жерлерде *илбирс, бугу, марал, багыш* ж.б.с. жаныбарлар жашашат. Бирок

мындай жаныбарлардын аталыш мотивациясы алардын өңү-түсү, сырткы түзүлүш формасы, үнү, кыймыл-аракети, тамактанган азыгы ж.б.у. сыяктуу ар түрдүү белгилери боюнча өзгөчөлөнүп турат. Айталы: *бугу, марал, кийик, кулжа, аркар* сыяктуу жаныбарлар чөп менен азыктанса, *арстан, жолборс, илбирс, түлкү, карышкыр* сыяктуу жаныбарлар эт менен азыктанат. *Арстан, жолборс, илбирс* өңдүү жаныбарлар көлөмү жагынан ири жырткыч айбандарга кирсе, *карышкыр, түлкү, чөө* ж.б. майда жырткыч айбандарга кирет. Демек, алардын номинациялык аталышынын мотивациялык белгилери да ар түрдүү.

Кыргыз эли башка коңшу жашаган көчмөн элдери сыяктуу эле жаратылыштагы жаныбарлардын ушул өзгөчөлүктөрүн так аңдап байкай билишкен, ал турмак ар кайсы жаныбардын кулк-мүнөзүнө жараша календарлык жыл сүрүүнүн аталышын он эки айбанаттын аты менен бекеринен беришкен эмес. Мисалы: 1 – чычкан, 2 – уй, 3 – барс, 4 – коён, 5 – улуу (балык), 6 – жылан, 7 – жылкы, 8 – кой, 9 – мечин, 10 – тоок, 11 – ит, 12 – доңуз (каман). Анткени ушул жылдары төрөлгөн адамдардын кулк-мүнөзү дагы жогоруда коюлган айбандардын айрым мүнөзүнө же алардын кылык-жоругуна окшошуп кетери астрологдор тарабынан далилденип келүүдө. Ошондой эле, флорага байланыштуу, б.а. өсүмдүктөргө мүнөздүү болгон өзгөчөлөнгөн касиеттерин дагы туура аныктап, аларды турмушта практикалык жактан колдоно билүүгө үйрөнүшкөн. Ар бир өсүмдүктүн сырткы түзүлүш формасына, өңү-түсүнө, даам-татымына, жытына жана дарылык касиетине жараша алардын аталыштары да коюлган. Мисалы: *бака жалбырактын* сырткы формасынын түзүлүшү баканын формасына окшоштугунан улам аты коюлса, *кычкылдырык* менен *кымыздык* деген өсүмдүктөрдүн даамы кычкыл, кыйгыл, ачуу болгондугуна карата берилген, же өсүмдүктүн өңү-түсүнө карай *карагат, ак гүл, караган* ж.б. болуп аттары коюлган. Ал эми элдик табыптар адамдын организминде же жашоосуна пайда алып келген, же дарылык касиети бар өсүмдүктөрдү туура аныктай билишип, алардын жардамы аркылуу дартка кабылгандарды дарылап айыктыра алышкан. Мисалы, ич өткөндө эрменди кайнатып суусун ичиришкен, же ириңдеп шишиген жерге бака жалбыракты

жылуу суулап басышкан. Мындан сырткары, кайсы өсүмдүк кандай жерде өсөрүн, кайсы өсүмдүктү тамак-ашка же малга берүүгө болоруна чейин мыкты өздөштүрүшкөн, ошого жараша алардын аталыштарынын саны да лексикада көбөйгөн, же айрым аталыштары башка тилдерден кабыл алынган. Бара-бара кыргыз тилинин диалектилеринде жаныбарлар менен өсүмдүк аталыштарынын ар түрдүү фонетикалык же синонимдик варианттары пайда болгон, мисалы: түндүк диалектиде *чөп*, түштүк говорлордо *бычан*, түндүк диалектиде *жалбырак*, түштүк говорлордо *барик*, түндүк диалектиде *алча*, түштүк-батыш диалектиде *гилас* // *гиляс*, түндүк диалектиде *көгүчкөн*, түштүк говорлордо *кептер*, түндүк диалектиде *тотукуш*, түштүктө *тоту* ж.б. “Манас” эпосунда да фауна жана флорага байланышкан мына ушундай өзгөчөлөнгөн сөздөр арбын кездешет: *барик*, *ормон*, *конок*, *бычан*, *агач*, *какай*, *баранда*, *кесенде*, *лаан*, *мар*, *барбана*, *несаана*, *сандугач*, *машиа* [90, 108-110-б.] ж.б. Демек “Манас” эпосундагы флора лексикасында да ушундай түрдүү катмарлар орун аларын белгилөөгө болот, бирок андай катмарларды так аныктоо үчүн ар бир өсүмдүк аталышынын номинациясына этимологиялык анализди кылдат, этият жүргүзүү зарыл. Антпесе, сөздүн этимонун таптакыр башка нукка буруп жиберүү мүмкүн.

Изилдөөгө алынып жаткан эпостун лексикалык составынан орун алган фаунага байланыштуу айтылган *ажыдаар*, *арстан*, *түлкү*, *төө*, *өгүз*, *тайган*, *бөрү*, *жолборс*, *карышкыр*, *пил*, *каман*, *доңуз*, *аюу*, *керик*, *маймыл*, *жасян балык*, *карсак*, *киш*, *какай*, *борсук*, *жабырбаян*, *аркар*, *кулжа*, *кийик*, *бугу*, *марал*, *кайберен*, *бүркүт*, *ителги*, *кажыр*, *куш*, *кыргый*, *ак куу*, *каз*, *өрдөк*, *кыргоол*, *чымын*, *чиркей*, *курт-кумурска*, *жылаан*, *мар*, *ажыдаар*, *лаан*, *кесенде*, *баранда*, *тоту*, *барбана*, *машиа*, *сандугач*, *шумкар* ж.б. толуп жаткан сөздөрдү жана флорага байланыштуу айтылган *тал*, *бутак*, *кабык*, *тамыр*, *жалбырак*, *жаңгак*, *үрөн*, *сабак*, *чөп*, *гүл*, *токой*, *камыш*, *бадал*, *тикен*, *алма*, *алча*, *алмурут*, *өрүк*, *анар*, *жемиш*, *куурай*, *барик*, *жаңгел*, *кие*, *ормон*, *терскен*, *тоорак*, *конок*, *бычан*, *агач*, *жонгурчка*, *коңурчак*, *мисте*, *ышкын*, *кымыздык*, *чемирчек*, *бетеге*, *балтыркан*, *жылтырган*, *шыбак*, *сарымсак*, *алабата* ж.б.с.

бир топ сөздөрдү санап көрсөтсөк болот. Бирок жогоруда саналып көрсөтүлгөн катмардагы сөздөрдүн эпостогу колдонулуш жыштыгы, келип чыгуу теги бирдей эмес жана эпостук-контексттик семантикасы да ар түрдүү. Эмесе алардын айрымдарына көңүл буруп көрөлү.

1.Фауна аталыштары:

Арстан – “тыкыр сары жүндүү, эркектеринин тармалданган чоң жалы бар, мышык түркүмүнө кирүүчү ири жырткыч айбан” [141, 141-б.]. Байыркы түрк тилинде *арслан* “лев” [68, 55-б.] жана М.Кашгариде *арслан* “лев”, *арслан бурслан* “лев и тигр” [162, 23-б.]. Түркмөн, түрк, кумык, ногой, татар тилдеринде *арслан* “лев”, уйгур жана өзбек тилдеринде *а(р)слан*, караим жана каракалпак тилдеринде *арыслан*, башкыр тилинде *араслан*, тува тилинде *арзылан*, азербайжан тилинде *аслан* “лев” [220, 177-б.] ж.б. Бул сөз монгол, тунгус-манжур тилдеринде да кездешет, бирок аталган тилдерге сөздүн түрк тилдеринен киргенин Э.Севортян белгилейт: монгол тилинде *арслан(г)* “лев” [61, 242-б.], бурят тилинде *арсалан* “лев” [49, 59-б.], солон тилинде *арсала* // *арчала*, манжур тилинде *арсалан* “лев” [229, 52-б.] ж.б.

Сөздүн этимологиясы боюнча тил илиминде түрдүү пикирлер бар, алсак, Ю.Немет [297, 293-295-б.] менен А.М.Щербак [272, 137-138] *арсыл* “каштановый” + *аң* “зверь” деген сөздөрдүн айкалышынан түзүлгөн дешсе, О.Прицак иран тилиндеги *парс* + *-лан* суффиксинен [299, 36-б.] пайда болгон дейт. Ал эми Э.Севортян *арс* “подражания рычанию диких зверей” + *-лан* аффиксинен [220, 177-б.] келип чыккан десе, К.Сейдакматов байыркы түрк тилиндеги *арсал* “сары, куйкул сары” сөзүнүн аяккы *ал* деген тыбыштары *ла* болуп метатезалануусунан [225, 29-б.] пайда болгон деп эсептейт. Э.Севортянын *арс* деген тууранды сөзүнөн келип чыккан деген пикирин арстандын күркүрөбөй итке окшоп *арс* деп үрбөй турган фактысы төгүнгө чыгарып турат. О.Прицактын иран тилиндеги *парс+лан* суффиксинен пайда болгон дегени да чындыкка жакындашпайт, себеби бул сөз бизге тектеш жана тектеш эмес тилдердин көпчүлүгүндө кездешет. Андыктан ал тилдердин баарына иран тилинен гана өткөнү акылга сыйбай калат. Ал эми Ю.Немет,

А.М.Щербак, К.Сейдакматовдордун *арстан* деген аталышын ал айбандын өңү менен байланыштыруусунун мотиви түрк тилдериндеги фауна түрлөрүн номинациялоонун ыкмасына туура келип турат. Анын далили катары байыркы түрк тилдеринде *арсал* “рыжий” [68, 55-б.] деген мааниге ээ сөз бар экенин көрсөтүүгө болот. Мына ушул *арсал* “сары, кызгылтым” сөзүнө алгачкы номинативдүү мааниси “зверь” түшүнүгүн туюнткан *аң* сөзү биригип, *арсалаң* // *арс(а)лан* “рыжий зверь” аталышы келип чыккан. Демек, *арстан* аталышынын эң негизги мотивациялык белгиси катары анын сары өңү доминанттык мааниге ээ болгон, б.а. этимологиялык номинациясы сын-сыпаттык мааниге негизделген семантикалык модели аркылуу ишке ашкан.

“Манас” эпосундагы *арстан* сөзү үч түрдүү *арстан* // *арыстан* // *арслан* деген фонетикалык вариантта кезигип, негизги аталышы “сары жүндүү жана жалы бар ири жырткыч айбан” деген номинативдүү маанисин туюнтуу менен, ал номинатив сөздүн маанисини негизинде кийин келип чыккан “эр жүрөк”, “күчтүү”, “кайраттуу”, “баатыр”, “арстан сындуу” деген өтмө маанилери да орун алат жана көбүнчө Манаска эпитет катары колдонулат:

1. Ачыгып турган *арстандар* Ага салды тишини. (СО, 2-т, 1980, 191-б.).
2. Артымды балам жеткирсин /*Арстан* Манас иниме! (СО, 3, 1981, 27).
3. Адам сыны бөлүнүп, /*Арстан* сыны көрүнүп, (СО, 3, 1981, 138-бет).
4. Тебетей жерге жетпеди, /*Арстан* заада кырк баатыр
Атканы жазып кетпеди. (СО, 3-том, 1981, 168-бет).
5. Көк күбө тонун жамынып, /*Арстандай* чамынып,
Ачууланды киргенден (СО, 3-том, 1981, 130-бет).
6. Алмалуу деген жолу бар, /*Арыстан* Манас алыптыр,
Айкырыкты салыптыр. (СО, 1-том, 1978, 200-бет).
7. Азуусу албарс, уу тырмак,
Арстандардын бири экен, (СО, 2-том, 1980, 301-бет).
8. Алып салчу эмедей /*Арслан* эрдин жөкөрү
Арт жагынан чамынат, (СК, 205-бет).

Жогоруда биринчи мисалда *арстан* сөзүнүн номинативдик өз мааниси берилсе, экинчи жана алтынчы мисалдарда Манастын эпитеттеринин бири катары айтылды. Ал эми 3, 5 – мисалдарда баатыр адамдын ачуусу келген учурдагы күч-кайраты арстандын айбатына салыштырылды, 4 – мисал аркылуу “эр жүрөк, каарман” деген контексттик мааниси туюндурулса, 7 – мисалда баатырдын күч-кубаты, сырткы сын-турпаты жырткыч айбандардын эң күчтүүсү деп эсептелген арстандын күчүнө, сырткы өң-келбетине салыштырып көрсөтүү максаты үчүн айтылды. Демек *арстан* сөзүнүн алгачкы семантикасы кыргыз тилинде полисемантикаланган.

Бул *арстан* аталышы “Манас” эпосунда эң эле көп колдонулган сөздөрдүн бири, так айтканда, С.Каралаевдин вариантында 711 жолу, С.Орозбаковдун вариантында 314 жолу колдонулат. С.Орозбаковдун вариантында *арстан* же *арыстан* деген кийинки формасы айтылса, С.Каралаевдин вариантында анын *арслан* деген байыркы формасы басымдуу көп айтылат.

Жолборс – “жол-жол темгилдүү, мышыктар түркүмүнө кирүүчү чоң жырткыч айбан” [141, 570-б.]. Байыркы түрк тилинде *барс* “тигр” [68, 84-б.] жана М.Кашгариде *барс* “барс” [162, 56-б.]. Түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө *барс* формасы орун алган. Мисалы: хакас тилинде *барс* “барс” [206, 45-б.], түркмөн, түрк, кумык, татар, уйгур тилдеринде да *барс* “тигр”, казак тилинде *жолборыс* // *барыс*, каракалпак тилинде *барыс*, алтай тилинде *парс* // *парыс*, алтай диалектисинде *пар* [221, 68-б.], тува тилинде *тигр*, байыркы жазма монгол тилинде *барыс*, монгол тилинде *барс* “тигр” [70, 111-б.]. Бирок түрк тилдеринде *барыс* аталышы ар түрдүү мааниге ээ өтүп кеткен, алсак: карачай, уйгур, алтай тилдеринде “тигр”, түркмөн, казак, каракалпак, татар, алтай, кыргыз тилдеринин диалектилеринде “барс”, карачай жана татар тилдеринде “пантера, гепард”, түрк тилинде “леопард”, карагас тилинде “лев” деген маанилерди түшүндүрөт.

Сөздүн этимологиясы боюнча окумуштуулар арасында алигиче бирдей пикир жок. Маселен, В.Банг *бар* + уз (якут тилинде *ус* “рысь”) [283, 222-б.]

болуп зат атоочтордун биригишинен пайда болгон десе, Л.Будагов *барс* түрүндө перс тилдеринен [48, 222-б.] кирген дейт. Ал эми Н.К.Дмитриева, Н.Н.Поппе, Ф.Корш, М.Рясянен өңдүү окумуштуулар *барс*, *ирбис* деген сөздөр байыркы грек тилиндеги *парбос*, санскрит тилиндеги *прдаки-с* формаларынан [221, 69-б.] келип чыккан деп эсептешет. Э.Севортян болсо сөздүн тегин иран тилдерине [221, 69-б.] алып барат. Бирок иран тилдерине кирген тажик тилинде эмнегедир бул формага жакындашкан сөз учурабайт, мисалы: тажик тилинде *бабр* “тигр”, *юз* “пантера”, *паланг* “барс” [205, 756,452,30-б.].

Демек, сөз түрк тилдеринин эле өз базасында түзүлгөнү ачык байкалып турат, себеби *жол* + *ба* + *арс* болуп ич ара морфемаларга ажырайт. Мында *жол* > *йол* “дорога, полоса”, *ба* “обвязывать, повязать” жана *арыс* “рыжий” маанилеринин жыйындысы синкреттелип, мотивациялык негизги белгиси катары аталган жырткыч айбандын сырткы өңү негизге алынган, б.а. номинациялоонун сын-сыпаттык маанисине негизделген семантикалык модели аркылуу жасалган. Ошондо *йолбарыс* > *жолб(а)ар(ы)с* > *жолборс* аталышы “рыжо-полосатый зверь” маанисине ээ болгон.

“Манас” эпосундагы аталган сөздүн негизги тыбыштык айтымы *жолборс* “тигр”, С.Каралаевдин вариантындагы бир жерде анын байыркы *барс* деген формасы да учурайт (СК, 3-том, 230-бет, 6-сап). Ошондой эле *жолборс* аталышы баатырлардын эпитети катары жана *жолборстой* “күчтүү”, “кайраттуу”, “тайманбас”, “баатыр”, “эр жүрөк”, “өткүр, курч кылыч”, “аң”, “баалуу аңдын териси” деген өтмө маанилерди туюнтуу үчүн колдонулуп, ал эмес Манас баатырдын жоого киргендеги айбат-сүрүн, күч-кайратын ушул жырткыч айбандын каардуу сүрү менен салыштыра көрсөтүү максатында да колдонулат:

1. *Жолборсу* качты ан менен, /Илбирси качты зоо менен. (СК,1108-б.).
2. *Жолборсу* турат комдонуп,/Качырып шерің киргели. (СК, 1107-бет).
3. Жоругу бөлөк Алөөкө /*Жолборсу* он беш төлдөптүр,
Буга жолоп адам келбептир. (СК, 10-бет).

4. Кароолго келген адамын /Ач арслан, бөрүсү
Алгырынын *жолборсу*, /Кылыч ооз каманы
Кыйратып чалып жээр экен. (501-502-беттер).
5. Кара чаар кабылан /Калк коркуп эми турганда
Капталынан чамынып, /Чолок көк чаар *жолборсу*
Илип кетчү эмедей, /Оозун ачып камынып. (СК, 573-бет).
6. Жолум үйдөй чоң даңкан /*Жолборс* Манас көк жалдын
Төбөсүндө чыркырап, (СК, 136-бет).
7. Төрө Манас *жолборсу*, /Төрт жүз болуп жолдошу (СО,2,1980, 288).
8. Ат арытып, жер чалып, /Ит агытып, куш салып,
Жолборс карап, аң уулап, (СК, 863-бет).
9. Калайманды салыптыр /Кара чаар *жолборс*, каманды
Каршы-терши жарыптыр, (СК, 63-бет).
- 10.«Аты Манас бу бала /Карап турган *жолборстой*,
Буга кагышкан аман болбостой, /Мунун кабагы бийик, заары күч
Катылганды кылат түз. (СК, 58-бет).
- 11.Чондугум тоодой эр элем /Жолукканды жанчтаган
Жолборско чалыш эр элем, (СК, 214-бет).
- 12.Жолдош издеп жүрөмүн, /Бирөө миңге жараган
Жолборс издеп жүрөмүн! (СК, 614-бет).
- 13.*Жолборс* кайрат, жоон жүрөк, /Жологонго салгыдай (СК, 847-бет).
- 14.Минтип бакты тайганды,/Мойнуна болоттон каргы тактырды,
Жонуна *жолборстон* үртүк жаптырды, (СК, 931-бет).
- 15.Кынга салсаң алты курч - /Жаныңа жакын жолдошуң,
Кындан суурсаң алты курч -/Чапканды жарчу *жолборсуң*.
Өлчөп кындан суурганда /Беттешип жандар барабы, (СК, 592-бет).

Ушул “Манас” эпосунан алынган саптарда *жолборс* аталышынын алгачкы номинативдик маанисинен тартып андан метафоралык жол менен пайда болгон өтмө маанилеринин катары кездешет. Алсак, 1, 2, 3, 4, 5 – мисалдардагы *жолборс* аталышы “чаар ала жолу бар ири жырткыч айбанат”

деген өзүнүн номинативдик маанисин туюндурса, 6, 7 – мисалдарда Манаска берилген эпитеттердин бири катары жана 8, 9 – мисалдарда аңчылык кылынуучу жапайы андын бири катары айтылганын көрөбүз. Ал эми 10 – мисалда душмандарынын көзүнө Манасты сыртынан карагандагы сүрү жолборстой болуп тайманбас, өтө сүрдүү көрүнө тургандыгы аталган жаныбардын айбаттуу сүрүнө салыштыруу аркылуу көркөм элестүү берилип жатат. Ошондой эле, аталган сөз аркылуу 11 – мисалда эпостогу каармандын күчү жолборстун күчүнө барабар экендиги, 12 – мисалда эр жүрөк баатырды, 13 – мисалда жолборстукундай кайратты, 13 – мисалда баалуу аң терисин, 14 – мисалда кылычтын өткүрлүк сапаты жолборстун аңдыганынан жазбаган алгырлык сапатына салыштырылган контексттик маанини билгизип жатат.

Демек, изилденип жаткан эпостун лексикасындагы *жолборс* сөзүнүн атоо функциясына манасчылар тарабынан контексттик өтмө маанилер кошумчаланган. Ушул *жолборс* сөзү С.Каралаевдин вариантында 220 жолу, С.Орозбаковдун вариантында 141 жолу кезигет.

Илбирс – “мышыктар түркүмүнө кирүүчү темгил-темгил тактары бар абдан шамдагай ири жырткыч” [141, 661-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *ирбиз* “леопард” [68, 211-б.]. Азыркы түрк тилдеринде ар түрдүү тыбыштык модификацияда айтылат: башкыр диалектисинде *ирбис* “леопард”, уйгур тилинде *илвиз* // *илвис*, кумык тилинде *илвис*, алтай тилинде *ирбис*, тува тилинде *ирбиш* жана монгол тилинде да *ирвэс* “пантера, леопард” [220, 346-б.]. *Илбирс* сөзү басымдуу түрк тилдеринде бирдей эле маанини туюнурат. Маселен, алтай жана тува тилдеринде “барс”, кыргыз жана өзбек тилдеринде “снежный барс” ж.б.

Сөздүн теги анын сырткы өңүнө карата келип чыкканын бир катар окумуштуулар белгилешет. Маселен, В.Банг ал сөздүн алгачкы формасын *ал* + *барс* болуп уюшулганын белгилесе, К.Сейдакматов анын сырткы ала тактарына карата *ала* + *барс* [225, 116-б.] болуп аталып калышы мүмкүн деп эсептейт. Бирок байыркы түрк тилдеринде *ир* “камень, скала” маанисиндеги сөз болгон, мына ушул *ир* сөзүнө *барс* сөзү кошулуп *ир+барс* “каменный барс, горный

барс” деген мааниси келип чыккан. Анткени Азия чөлкөмүндөгү илбирстер бийик аска-зоолуу жерлерди байырлашат, ошондуктан анын “снежный барс” деген кошумча түшүндүрмө мааниси да келип чыккан. Демек, *илбирс* аталышынын келип чыгуусунун мотивациялык белгиси катары ал жырткыч айбандын жашаган чөйрөсү көңүлгө алынган, б.а. аталган жаныбарды атоо анын бийик аска-зоолуу тоолорду байырлаган жашоо образына байланыштуу түшүнүккө негизделип, номинациялоонун атоочтук-этиштик маанисине негизделген семантикалык модели аркылуу ишке ашкан.

“Манас” эпосунда да *илбирс* “бийик аска-тоолуу, токойлуу жерлерде жашаган жырткыч жаныбар” катары кездешет:

1. Жолборсу качты тоо менен, /*Илбирси* качты зоо менен.
Каманы качты токойго, (СК, 1108-бет).
2. Караан көрсө чамынган, /Сегизи *илбирс* болуптур, (СО, 2-т, 1980, 108).
3. Тоолуу токой жери бар, /Жолборс, *илбирс*, шери бар (СО, 2, 1980, 163).
4. *Илбирс* менен чөө атып /Ийри моюн төө атып (СО, 2-т, 1980, 288).
5. Жолбор, *илбирс*, аюу бар, /Шолордун жүрөр жайы бар (О, 4, 1982, 163).

Бул мисалдардын баарында *илбирс* өз аталышында гана колдонулду, анын өтмө маанилери эпосто орун албайт. Себеби кыргыз тилинде да анын өтмө маанилери жок. Аталган сөз С.Каралаевдин вариантында 3 жерден, С.Орозбаковдун вариантында 7 жерден кездешет жана бардык учурда өзүнүн атоо маанисинде колдонулат.

Эскерте кетчү жагдай, “Манас” эпосунда ири жырткыч айбандардын номинациялык аталышынын мотивациялык белгилери негизинен өңү-түсүнө жана алардын жашаган географиялык чөйрөсүнө түздөн-түз байланышкан. Так айтканда, жырткыч айбандарды номинациялоонун негизги семантикалык модели катары алардын сапаттык даражасы (өңү-түсү) жана атоочтук-этиштик мааниге негизделген семантикалык модели эске алынган.

Бугу – “ача туяктуу, мүйүзү бутактанган кепшөөчүлөр тобуна кирүүчү жаныбар, маралдын эркеги” [141, 320-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *бугу* “олень” [68, 120-б.], азыркы уйгур тилинде *богы*, ногой тилинде *бугы*, казак

тилинде *буги*, балкар тилинде *буу*, өзбек, түрк тилдеринде *бугу* “олень” [221, 237-б.] ж.б. Байыркы жазма монгол тилинде дагы *бугу*, азыркы тилинде да *буга* “олень”, эвенки тилинде *бугу* // *буг* // *бугэ* “изюбрь”, солон тилинде *бого* “изюбр”, манжур тилинде *бугу* // *буху* // *бухо* “олень” [221, 101-102-б.], бурят тилинде *буга* “изюбрь, марал, олень” [49, 108-б.] ж.б.

Илимде аталган сөздүн этимологиясы боюнча түрдүү көз караштар орун алган, маселен, В.Банг, Дж.Клосон, Н.Поппе ж.б. окумуштуулардын бир тобу түрк тилдериндеги *бугу* сөзүн монгол тилинен кабыл алынган деп эсептешсе, Г.Рамстедт, М.Рясянен, Д.Владимирцова ж.б. окумуштуулардын экинчи бир тобу түрк жана монгол тилдериндеги *бугу* = *бугу* // *буйун* // *бойун* // *буг* формаларын бир эле тектен тараган гомогендик катар катары эсептешет. Ал эми Э.Севортян болсо *буга*, *бугу*, *бугур*, *бугра* [221, 237-б.] деген сөздөр тарыхый келип чыгышы жагынан бири-бири менен тыгыз байланыштуу экенин белгилей келип, алардын башаты *бук* “покрывать” (о самцах) деген этиштик уңгуга *-а*, *-у*, *-ур* деген сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулган деп эсептейт.

Эгерде бул сөздүн байыркы праформасын *бук* катары эсептесек, анда бул *бук* формасы байыркы түрк тилдеринде “сгибать, подгибать” [68, 125-б.], тунгус-манжур тилдеринде *бук* “броситься на кого-либо (о животном)” [229, 103-б.] жана монгол тилдеринде *бөг(төр)* “сгибать” [61, 636-б.] деген маанилерди туюндурат. Демек Э.Севортянын *бук* “порывать” деген уңгудан пайда болгон деген пикири чындыкка жакындашат, себеби бул сөздүн теги байыркы алтай баба тилинен таралганы байкалып турат жана ал түрк-монгол, тунгус-манжур тилдеринде да орун алышы менен түшүндүрүлөт. Ушундан көрүнүп тургандай, *бугу* аталышы этиштик семантикага негизделген модел аркылуу жасалган, б.а. этимологиялык номинациясы бул жаныбардын кыймыл-аракетине байланыштуу келип чыккан.

“Манас” эпосундагы *бугу* “мүйүздүү жаныбарга, маралдын эркегине” карата айтылат. Ошондой эле “анды: аң уулоочу жаныбардын бирин” жана бугунун терисинен жасалган ат жабдыгын билгизет:

1. Арышын керип чураган, /Курсактары чалкактап,
Мүйүздөрү калкактап /Көп бугу чыгып калыптыр, (СО,2,1980,169).
2. Буурукса бугу атышып, / Буурукпаса Алтайда
Кеңири ойноп жатышып, (СК, 234-бет).
3. Тектиринде теке бар,/ Будурунда бугу бар,
Адырында аркар бар, / Түзөңүндө түлкү бар, (СК, 249-бет).
4. Будур-будур бел экен, /Будурмак артуу жер экен.
Будурмак келип бурулуп, / Будурдан бугу куюлуп,
Жаткан экен жаныбар (251-бет).
5. Будур-будур бел менен, /Бугу оттогон жер менен,
/Булуңдуу токой чер менен (СО, 1-том, С1978, 34-бет).
6. Үйрүн жазбай жөңкүгөн /Бугу менен маралы. (СО,1-т,1978, 216-бет).
9. Бура тартып сабылып,/Бугу тери чылбырды
Мойнуна турду салынып. (СК, 1002-бет).

Бул эпостон алынган ыр саптардын 1, 3, 4, 5, 6 – мисалдарында *бугу* сөзү номинативдүү өз маанисинде айтылса, 2-мисалда адамдар тарабынан аңчылык кылынуучу жаныбардын бири катары жана 7-мисалда бугунун терисинен жасалуучу ат жабдыгы катары да колдонула турганы маалымдалып жатат. Аталган сөз С.Орозбаковдун вариантында 40 жолу, С.Каралаевдин вариантында 66 жолу жолугат.

Бөрү – “карышкыр”. Байыркы түрк тилдеринде *бөри* “волк” жана “сын” [68, 118-б.] деп каймана мааниде айтылган болсо, М.Кашгариде *бөри* “волк”, ошондой эле *аар бөри* [162, 76-б.] деген сөз айкашы “тиена” деген маанини да билгизген. Азыркы кыргыз тилиндеги *бөрү* сөзү “жырткыч жаныбарды – карышкырды”, “баатырлардын эпитетин” жана “шылуун, жегич адамды” туюнтат. Аталган сөз азыркы түрк тилдеринде да бир катар өтмө маанилерде кездешет. Мисалы: түрк тилинин диалектисинде *бөрү* “червь, насекомое, скорпион, паук” деген маанилери орун алса, якут тилинде *бөрө* “волчура, волчий мех” мааниси, тува диалектисинде *бөрү* “необщительный” [221, 220-б.] мааниси орун алат. Бирок басымдуу түрк тилдеринде анын “карышкыр” деген

эле номинативдик мааниси орун алган: түркмөн, уйгур, ногой, каракалпак, өзбек тилдеринде *бөри* “волк”, алтай тилинде *пөри* // *бөрү*, татар жана башкыр тилдеринде *бүри*, хакас тилинде *пүүр* “волк” [221, 219-220-б.] ж.б.

Сөздүн тегин Ф.Е.Корш иран тилиндеги *байрака* “страшный” деген сөзүнө алып барып, түбү байыркы индия тилиндеги *бирука* (*bhiruka*) сөзүнөн [133, 199-б.] келип чыккан деп белгилесе, А.М.Щербак санскриттеги *vrkash* жана согдий тилиндеги *wurka* “волк” [272, 131-132-б.] менен жакындаштырат. Ушундай эле иран тилинен кирген деген ойду Г.Дёрфер, М.Рясянен, О.Прицак ж.б. бир катар окумуштуулар да жакташат, бирок тажик тилинде *гург* “волк”, *гургбача* “волчонок” [205, 73,74-б.] болуп айтылат жана түрк тилдериндеги *бөри* // *бөрү* формасына тыбыштык жактан эч бир жакындашпайт. Ал эми А.Вамбери, К.Сейдакматов монгол тилиндеги *бөр* // *бор*, *боро* “серый” [225, 65-б.] деген сөздөн келип чыккан десе, Э.Севортян байыркы замандарда карышкырдын түрк урууларындагы тотемдик культуна, б.а. аны атынан атап түз айтпастан тергеп айтуу ишенимине байланыштуу келип чыккандыгын боолголоп, азыркы түрк тилинин диалектисиндеги *бөрү* “черв” жана *курт* “волк” [220, 220-б.] деген формаларын далилге келтирет. Бул пикир байыркы айрым түрк урууларынын (ашина) карышкырдан таралганы тууралуу легендасынан улам келип чыккан окшойт.

Монгол тилинде карышкырды *чоно*, ал эми анын баласын *бэлтрэг* же *чонын гөлөг* “волчонок” [61, 57-58-б.] деп, бурят тилинде *бэлтэргэ* “волчонок” [49, 131-б.], *шоно* “волк” [49, 729-б.] деп айтылат. Эгерде түрк тилдериндеги *бөри* // *бөрү* формасын монгол тилдериндеги *боро* “серый” деген сөзүнүн негизинде келип чыккан деп эсептей турган болсок, анда бул тилдерде да *бөрү* “волк” деген маанини туюнткан форма орун алмак, тилекке каршы андай форма жок. Демек сөздүн теги нукура түрк тилдеринин базасында эле жаралган. Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө *бөр* деген уңгу сөз орун албайт, бирок бул уңгу башында бар болуп, кийин анын негизинде *бөри*, *бөрк*, *бөрт*, *бөртмек*, *бөрке*, *бөркчи*, *бөрлэйү*, *бөритмэк*, *бөрилиг*, *бөрүн* деген сөздөр пайда болгону байкалып турат. Байыркы замандарда айтылган *бөрт* “ощущать,

осязать, касаться”, *бөртмек* “ощущение, прикосновение”, *бөритмэк* “ощущение” [68, 118-б.] сыяктуу сөздөрдө кыймыл-аракеттик маанилер жатат, ушул грамматикалык белгисине караганда *бөр* деген уңгу эң алгач этиштик мааниде болуп, кийин ага атооч сөздөрдү уюштуруучу *-ы* мүчөсү жалганып *бөр+-ы* “ощущающий, осторожный, чуткий” мааниси келип чыккан окшойт. Себеби *бөрү* жырткыч айбанаттардын арасынан эң сагы, жыт билгичтиги да өтө күчтүү жаныбар болуп эсептелет эмеспи, анын мына ушул сапатына карата жогоркудай аты берилсе керек. Демек, *бөрү* аталышы атоочтук-этиштик семантикага негизделген модел аркылуу жасалган, б.а. этимологиялык номинациясы бул жаныбардын кыймыл-аракетиндеги артыкчылыктуу сапатына байланыштуу келип чыккан.

“Манас” эпосундагы аталган сөздүн тыбыштык варианты *бөрү* формасында орун алып, биринчи кезекте, өзүнүн номинативдүү “карышкыр” маанисинде көп кездешет. Ошол эле учурда эпосто “баатырлардын эпитети” катары айтылып, контекстке келгенде “сыйкырдуу колдоочу, кырк чилтен”, “кайраттуу”, “эр жүрөк”, “жолдуу”, “курч, миздүү” ж.б. маанилерди да туюндура берет. Мисалы:

1. *Бөрү* жолдуу Бөгөлү /Жоону алыстан көргөнү.(СО,3-том,1981,50-бет).
2. *Бөрү* тил мизин чыгарган, /Учун ууга сугарган (СО,3-т,1981, 111-бет).
3. *Бөрү* кирген кой өңдүү/Бөлүп кетип баратыр, (СО,3-т, 1981, 142-бет).
4. Айтылуу Кыргыл бу дагы, /Жолборс кыял, *бөрү* көз,
Жооруну калың, жайык төш, (СО, 2-том, 1980, 144-бет).
5. Көсөө куйрук көк *бөрү*/Көк жал эрдин жөкөрү
Көтүнөн ээрчип алгандай, (СО, 2-том, 1980, 186-бет).
6. Кызматта жүргөн кырк чилтен /Каткырып күлүп калганы.
Бир силкинип бирөөбү /Көк *бөрү* боло калганы.
Бирде *бөрү*, бирде адам /Анык сонун экен деп
Көөнүнө бала алганы. (СО, 1-том, 1978, 97-бет).

7. Айзага камбыл ыктуусу, /Жоо бөрүсү мыктуусу,
Куру сөздүн бекери /Куруп калган Кутубий -
Көк жал Манас жөкөрү. (СК, 232-бет).
8. Киши тапкыс ой кылып, /Курган кыргыз той кылып,
Көк бөрү тартып чаң салып: (СК, 234-бет).
9. Айкөл Манас баш болуп, /Астындагы бөрүнү
Бир эсебин эңкейип, /Таба турган болгондо,
Эми жетип бөрүнү /Чаба турган болгондо, (СК, 236-бет).
10. Кабылан тууган шер эле, /Чындап кудай жараткан
Жоо бөрүсү эр эле! (СК, 266-бет).
11. Бул балбандын ичинде /Алпың далай, бөрүң бар, (СК, 426-бет).
12. Келе турган жерине, /Тогуз жолдун тоомуна,
Бөрү-Койдун чаркына, /Үзгүлтүк тоонун урчукка,
Үңүрөйгөн тумшукка, /Кара-Суунун четине,
Каспаң-Тоонун бетине, /Кулжаны кароол койду – дейт. (СК, 525-бет).
13. Бөрү Бакай кабылан - / Туйгун да ошол, бел да ошол,
Туйбаганды туйгузган /Туйгун Бакай эр да ошол. (СК, 628-бет).
14. Кужуру кайнап эр Манас: /-Кулагынан алайын,
Өлбөгөн жерде калайын. /Мунун атын бөрү дейби деп,
Адамды бөрү жейби деп, /Кашына чуркап барганы. (СО, 1, 1978, 94-бет).

Эпостун текстинен мисалга алынган жогорку ыр саптарында *бөрү* сөзү ар түркүн маанилерге ээ болду. Маселен, 9, 14 – мисалдарда “карышкыр” деген алгачкы атоо мааниси берилсе, 13 – мисалда Бакай баатырдын бир эпитети катары келди. Ошондой эле: 1 – мисалда “жолу ачык, жолдуу, ар дайым табылгалуу” мааниси, 2 – мисалда “учтуу, миздүү, курч” мааниси, 3 – мисалда “тайманбас, тайбас, жоодон кайра тартпас” мааниси, 7 менен 10 – мисалдарда “жоо үшүн алган эр жүрөк” мааниси, 11 – мисалда “баатыр”, 4-мисалда “көзү курч, өткүр” мааниси контексттик өтмө маанилер аркылуу туюндурулду. Ал эми 5 жана 6 – мисалдарда Манас баатырдын колдоочу жаныбар пирлеринин

бири менен кырк чилтен айтылып жатса, 12 – мисалда топоним катары айтылды. Мындан сырткары энчилүү ат катары да кездешет:

Кырк баланын мыктысы - /Кутубий менен *Көкбөрү*. (СК, 378-бет).

“Манас” эпосундагы *бөрү* сөзүнүн колдонулуш жыштыгы арбын, алсак, С.Каралаевдин вариантында 122 жерде орун алса, С.Орозбаковдун вариантында 86 жерден орун алат.

Кыскартып айтканда, “Манас” эпосунда фауна түрлөрүн номинациялоонун эң негизги семантикалык модели катары алардын этиштик жана атоочтук-этиштик семантикасы эске алынат. Мындан сырткары, эпосто жаныбарды номинациялоонун жалаң этиштик мааниге негизделген семантикалык модели, же окшоштуруу модели, же форма-көлөмүнө, өңү-түсүнө, жашаган географиялык чөйрөсүнө, азыктанган тамак-ашына негизделген же түрлүк тобуна негизделген семантикалык моделдери да кездешет.

Ошентип, “Манас” эпосунун лексикасындагы фауна катмарына мүнөздүү болгон *арстан, түлкү, тайган, бөрү, жолборс, карышкыр, пил, каман, доңуз, аюу, керик, маймыл, балык, карсак, киш, какай, борсук, жабырбаян, аркар, кулжа, кийик, бугу, марал, кайберен, бүркүт, ителги, кажыр, куш, кыргый, ак куу, каз, өрдөк, кыргоол, чымын, чиркей, курт, кумурска, жылаан, мар, ажыдаар, лаан, ажыдаар, кесенде, баранда, тоту, барбана, маша, сандугач, шумкар ж.б.* сөздөрдүн басымдуу бөлүгү байыркы түрктүк же кыргыздык негизден пайда болсо, айрымдары башка тилдерден кабыл алынган. Тактап айтканда: *арстан, жолборс, илбирс, бөрү, түлкү, тайган, киш, бүркүт, аюу, тоту, кажыр, сандугач, балык, доңуз, жылан, карсак, кулжа, марал, ителги, шумкар* сөздөрү байыркы түрк жана кыргыз тилдеринин уюткусунда жаралса, *бугу, аюу, аркар* сыяктуулары эзелки алтайлык тектен таралган. Ал эми *керик, барбана, маша, мар, кесенде, баранда, пил, маймыл, ажыдаар, лаан, жабырбаян* (ир. Бабр “*жолборс*”, *жаен* “*каардуу, сүрдүү*”) иран тилинен кирген. *Кайберен* сөзү араб тилиндеги *гайб* “көзгө көрүнбөөчү, жашыруун” уңгусуна кыргыз тилиндеги *эрен* “эр, баатыр же жаныбар” маанисиндеги

сөздүн жалгаштырылуусунан жасалган. *Какай* сөзү монгол тилдериндеги *гахай* “доңуз, чочко” дегенден, *барсук* сөзү орус тилиндеги *борсук* сөзүнөн, *каман* сөзү *кабан* сөзүнөн алынган.

Жалпы эле түрк тилдеринде өсүмдүктөрдү номинациялоонун негизги семантикалык модели катары алардын өңү-түсү, формасы, көлөмү, даамы, жыты, сапаты, өскөн жери, дарылык касиети, турмуш-тиричиликтеги кызматы ж.б.с. сапаттык даражалары эске алынат, себеби ар бир өсүмдүк аталышынын жаралышына ушул мотивациялык негиздер түрткү берет. Айталы, өсүмдүктүн өңү-түсүнө карай *кара өрүк, карагат, кара тал, көк чай* ж.б.; өсүмдүктүн жан-жаныбардын дене-мүчө формаларына окшоштугуна карай *ат кулак, үкү көз, жылан чөп, кырк аяк* ж.б.; өсүмдүктүн өсүүчү ордуна карай *саз чөп, суу тал* ж.б. Адамдардын ортосундагы пикир алышуу эффектиси дагы ушундай предметтик негиздеринин даана, ачык түшүнүктүүлүгүнө негизделет. Эгерде сөздүн номинативдик мааниси айтуучу же угуучуга түшүнүктүү болсо, анда андай сөз адам эсинде көбүрөөк сакталуу менен коммуникациялык функциясы кеңейет. Ал эми сөздүн түпкү номинативи бүдөмүктөнүп даана билинбей калса бат эле унутулуп, коммуникациялык натыйжасы төмөндөп калат. Ошондуктан мындай сөздөрдүн этимологиялык номинациясын аныктоо үчүн салыштырма-этимологиялык ыкма менен анализ жүргүзүп чыгуу керек. Мындан сырткары, эпосто өсүмдүктү номинациялоонун этиштик мааниге негизделген семантикалык модели же окшоштуруу модели же дарылык касиетине негизделген семантикалык модели кездешет. Ошондуктан “Манас” эпосундагы флора лексикасын изилдөөдө ар бир өсүмдүктү атоо мотивациясынын этимологиялык моделдерине же синкреттик негиздерине айрыкча көңүл буруу зарыл.

Айталы, *жыгач* өсүмдүгүнүн номинативдүү семантикасы “сөңгөктүү келип бутактанып, айрым-айрым өзүнчө түп алып чыгуучу карагай, кайың, тал, алма сыяктуу бийик өсүүчү көп жылдык өсүмдүктөрдүн жалпы аты” [141, 614-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *ыгач* “дерево” [68, 218-б.] жана М.Кашгариде *а:вун* “дерево”, *йыгач* “бревно, лес; дерево, мера длины” [162, 34,130,131-б.].

Азыркы түрк тилдеринде бул лексема “дерево, лес, ствол, палка, мера длины, мелкие дрова” деген маанилерге ээ жана басымдуу түрк тилдеринде сөз башындагы ачык кең *а-* үндүү тыбышы менен айтылат. Маселен: түркмөн тилинде *агач*, азербайжан тилинде *агаж*, башкыр жана хакас тилдеринде *агас*, каракалпак, алтай ж.б. тилдерде *агаш*. Ал эми уйгур тилинде *йагач*, өзбек тилинде *йогоч*, тува тилинде *ыйаш*, чуваш тилинде *йывас* [220, 71-б.] ж.б. Байыркы жазма монгол тилинде *агчи*, монгол тилинде *агч*, калмак тилинде *актчи* “клен”, манжур тилинде *йакдан* “сосна”, орок тилинде *загда* “сосновый лес” [41, 360-б.] ж.б. Бул сөздүн тар маанисине карап монгол тилдерине түрк тилдеринен, тунгус-манжур тилдерине монгол тилдеринен өткөнүн айрым окумуштуулар белгилеп жүрүшөт.

Сөздүн этимологиясын Э.Севортян байыркы түрк тилиндеги *ы* “семья”, “посев”, “кустарник”, “дерево”, “растение” + *-гач* [220, 72-б.] деген күчөткүч маанидеги аффикстин биригиши аркылуу пайда болгону менен байланыштырса, К.Сейдакматов *йак* “от жак” этиши аркылуу *йагач* “отко жага турган отун” [225, 109-110-б.] мааниси келип чыккан деп эсептейт. Л.В.Дмитриева бул сөздүн түрк тилдериндеги праформасын Г.Дёрфердин *пиёгач* “дерево” деген божомолуна таянып, *йавач* // *йыгач* формасы *пия* // *пыа* “дерево” [66, 142-б.] формасынан келип чыкканын жана анын экинчи *-гач* компоненти ушундай маанидеги сөздөрдү жасоочу мүчө экенине токтолот да, ал сөздүн төмөнкүдөй ностраттык катарын түзөт: алтай тилдери (түрк тилдеринде *пия* // *пиягач* > *ы* // *йывач* ~ *игач* (*йавач* ~ *агач*) “дерево” ~ монгол тилдеринде *ы-ргай* “кустарник” ~ тунгус-манжур тилдеринде *не* // *ния* ~ *ниагдан* “береза”) ~ урал тилдери *па* // *пеа* // *па* “дерево” < индия тилдеринде *пиге* (~ байыркы индия тилинде *нага* “дерево”). Көрүнүп тургандай, сөздүн башатын байыркы индия тилине алып барат.

Бирок азыркы түрк тилдериндеги *жыгач* < *йыгач* < *ыгач* аталышынын номинациялык семантикасы байыркы түрк тилдеринде сакталган, ал эми азыркы монгол жана тунгус-манжур тилдеринде болсо сөздүн мааниси тарыган же конкреттешкен (сосна, клен ж.б.). Демек, байыркы түрк тилдериндеги *ыгач*

деген синкреттик негизи үч морфеманын биримдигинен куралганы көрүнүп турат: *ы+(ы)г+ач*. Мында *ы* “растение”, *ыг* “пускать, распространять”, *ач* “открывать” [68, 216,217,3-б.], ошондо *ыгач* “жалбырак ачуучу жана өзүнөн-өзү көбөйүүчү өсүмдүк” деген номинациялык маанини туюнтуп калат. Бул учурда өсүмдүктү номинациялоонун этиштик мааниге негизделген семантикалык модели аркылуу ишке ашты. Башкача айтканда, мотивациясы өсүмдүктүн жалбырак ачуучу, өзүнөн-өзү көбөйүүчү кыймыл-аракетине негизделди. Ал эми анын “дерево”, “сосна”, “береза”, “клен”, “кустарник”, “бревно”, “мера длины”, “дрова” сыяктуу кошумча маанилери кийин пайда болгон полисемантикалык кубулуш. Андан кийин ал сөздүн эпостогу колдонулуш жыштыгын тактоо менен, эпостун ар кыл саптарындагы контексттик семантикасын талдап көрүү зарыл. Ал аркылуу сөздүн семантикалык эволюциясын аныктоого болот. Алсак: талдоого алынган сөздүн *жыгач* варианты С.Орозбаковдун вариантында 23 ирет, С.Каралаевдин вариантында 14 ирет кезигип, анын *агач* варианты С.Каралаевдин вариантында 2 жерден кездешет. Көрүнүп тургандай, “Манастагы” аталган сөздүн негизги фонетикалык варианты *жыгач*. Эпосто ал “өсүмдүк” деген алгачкы номинативдүү маанисин туюнтуу менен катар, кийин катмарланган “отун”, “дарак”, “тал”, “бадал”, “бутак”, “аспап”, “түркүк”, “сап, тутка” ж.б. кошумча маанилерди да билгизе берет:

“Манас” эпосундагы сөздүн негизги фонетикалык айтылыш формасы *жыгач* жана семантикасы “отун”, “дарак”, “өсүмдүк”, “тал”, “бадал”, “бутак”, “аспап”, “түркүк”, “сап, тутка” ж.б. маанилерди билгизе берет. С.Каралаевдин вариантында 2 жерден *агач* деген байыркы формасы да кездешет:

1. Мөмөсүз *жыгач* отундур (СО, 1-том, 1978, 20-бет).
2. Бири терек, бири тал,
Жыгачынын түркү ушу,
 Бир жыгачта миң уя,
 Чынарынын көркү ушу. (СО, 1-том, 1978, 243-бет).
3. Дүйүм *жыгач* баары бар,
 Жабыр баян дагы бар, (СО, 2-том, 1980, 169-бет).

4. Сары *жыгач* кыйдырган,
Саратан күнгө койдуруп,
Усталыкты кылдырган. (СО, 2-том, 1980, 390-бет).
5. Илинип калды *жыгачка*
Ичеги менен карыны. (СО, 2-то, 1980, 116-бет).
6. Не түрдүү *жыгач* баары бар,
Жаңгак, өрүк, талы көп. (СО, 3-том, 1981, 75-бет).
7. Сындырып жагар *жыгач* жок
Отундан жутап аларбыз, (СО, 3-том, 1981, 76-бет).
8. Доол кагар шаң *жыгач*
Толгоп колуна алганы, (СО, 3-том, 1981, 1380бет).
9. *Жыгачтан* чыбык сындырып
Үзө элегиң кезиңде (СО, 3-том, 194-195-бет).
- 10.Түркүгүн түптөн сындырды,
Дүйнөнүн көөнүн тындырды.
Туура таңган *жыгачын*
Туйгунуң Манас сындырды, (СО, 3-том, 1981, 177-бет).
- 11.Тууга сайган *жыгачы*
Отуз кулач узуну. (СО, 3-том, 1981, 51-бет).
- 12.Кара *жыгач*, кайыңы,
Карасаң обо тиреген, (СО, 4-том, 163-бет).
- 13.Сал устага кылдырып,
Тарамышка чаптаган,
Желим менен каптаган,
Душман үчүн сактаган,
Алда кандай *жыгач* деп,
Акылын адам таппаган, (СО, 4-том, 1982, 339-бет).
14. Кыян жүрүп кыбырлап,
Коктудагы *жыгачтын*
Дүмүрү чыгып короюп, (СК, 225-бет).

15.Сары-Арканы жердеген,

Салмактуу кыйын эр, - деген,

Кереге-уугу *агачтан*,

Түп атасы Алачтан, (СК, 2-том, 17-бет).

Жогоруда “Манас” эпосунан алынган мисалдардан көрүнүп тургандай, эпикалык чыгармаларда контекстке келгенде *жыгач* сөзүнүн кубулуп ар түркүн өтмө маанилерге ээ болгонун байкайбыз. Маселен: 1, 7 – мисалдарда “отун, куу жыгач” маанисин туюнтса, 2 – мисалда “бак”, 3 – мисалда “токой”, 4 – мисалда “тал”, 5 – мисалда “теректин бутагы”, 6 – мисалда “тал-терек”, 8 – мисалда “аспап”, 9 – мисалда “өсүп турган дарак”, 10- мисалда “түркүк”, 11 – мисалда “туунун сабы”, 12 – мисалда “дарактын түрү”, 13 – мисалда “найзанын сабы”, 14 – мисалда “тоо боорунда өсүүчү бадалды”, 15 – мисалда “боз үйдүн керегесин” туюндурду. Ал эми акыркы мисалдагы “материал” маанисиндеги *агач* сөзү уйкаштыктын талабын сактоо максатында колдонулганы көрүнүп турат. Семантикалык эволюциясы: өсүмдүк > *өсүп турган дарак* > *дарак* > *дарактын түрү* > *тал* > *терек* > *бутак* > *токой* > *куураган өсүмдүк* > *куу жыгач* > *отун* > *чырпык* > *материал* > *сап*.

Демек, тигил же бул тилде бир гана номинациялык семантиканы туюнткан аталыш эпостун мазмундук тулкусуна келгенде ар кыл өтмө контексттик кубулма маанилерге ээ болушу мүмкүн, бирок сөздүн этимологиялык номинациясын аныктоодо бул сыяктуу кийинки өтмө маанилерди негиз тутууга болбойт. Бул полисемантикалык көрүнүш сөз маанилеринин өнүгүү динамикасын аныктоо үчүн колдонулат.

Изилдөөгө алынган эпостун лексикалык составындагы мына ушундай флора катмарына кирген: *тал, арча, кайың, долоно, бутак, кабык, тамыр, жалбырак, жаңгак, кокос, үрөн, сабак, чөп, гүл, токой, камыш, бадал, тикен, алма, алча, алмурут, өрүк, анар, жемиш, куурай, барик, жаңгел, кие, ормон, терскен, тоорак, конок, бычан, тоорак, агач, жонгурчак, коңурчак, мисте, чер, сабак, бадал, куурай, байтерек, четин, ыргай, бетеге, тулаң, карагат, терек, чынар, дүмүр, чий, карагай ж.б.* сөздөрдүн саны арбын жана алардын пайда

болуу этимологиясын да бир кылка деп айтууга болбойт. Биринин түбү байыркы доорлорго жетсе, кээ бириники кийинки эле учурларга, же башка тилдерге мүнөздүү кубулуш. Ушул айтылган сөзүбүздү бышыктоо үчүн эпостон көп кездешкен бир-эки өсүмдүк аталыштарынын этимологиялык номинациясына кыскача токтолуп, алалдын колдонулуш жыштыгы менен контексттик семантикасына илик жасап көрөлү.

Арча – “жайы-кышы көгөрүп туруучу, ийне жалбырактуу, көп жылдык жыттуу дарак” [141, 145-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *арчун* “(санскрит. *Арийуна*) бот. терминалия” [68, 51-б.]. Азыркы түрк тилдеринде аталган сөз текши орун албайт, бирок кыргыз, өзбек, казак, каракалпак, татар, башкыр, уйгур тилдеринде кездешет. Мисалы: казак жана каракалпак тилдеринде *арша* “можжевельник”, уйгур тилинде *а(р)ча* // *а(р)са* “можжевельник”, татар тилинде *арча(н)*, башкыр тилинде *арса*, өзбек диалектисинде *аржа* “елка, туя” [220, 182-б.] ж.б. *Арча* аталышы монгол жана тунгус-манжур тилдеринде кеңири таралган: байыркы монгол жазма тилинде *арча* “можжевельник”, “тальник”, “род кипариса”, монгол тилинде *арц*, бурят тилинде *арса* [49, 59-б.; 220, 183-б.], калмак тилинде *артс(а)* “можжевельник” [61, 275-б.], эвенки тилинде *арча*, нанай тилинде *арча* // *арца* “можжевельник”, манжур тилинде *арча бурга*, *арча* “ивняк, можжевельник” [229, 52-б.] ж.б.

Алтай таануучу окумуштуулар К.Брокельман, М.Рясянен, Г.Рамстедт аталган сөздүн тегин *ари-*, *аригун* “чистый” формасы менен байланыштырышса, Э.Севортян *ард* “разновидность кипариса” + *-ча* жалпылама-кичирейтүүчү аффикси аркылуу *арча* < *ард*+*-ча* жаралганын [220, 182-б.] белгилейт. Айрым окумуштуулар иран тилдеринен өткөн деп эсептешсе, Г.Дёрфер *арт* “возрастать, “увеличиваться” [288, 29-б.] деген этишке байланыштырат. Иран тилдерине кирген тажик тилинде *арча буттаи сузанбарг* “можжевельник” [205, 319-б.] деп аталат. Эгерде алтай бүлөсүнө кирген түрк, монгол, тунгус-манжур элдеринин көпчүлүк бөлүгү байыркы доорлордо тоолуу-токойлуу, *арча*-карагайлуу жерлерде жашашканын эске алсак, анда аталган сөз байыркы алтайлык мезгилден бери белгилүү болгонун аңдап түшүнөбүз. Өздөрү ийне

жалбырактуу аймактарда жашап жүрүп, ал өсүмдүтөрдүн аттарын билбегендиктен башка тилдерден өздөштүрүүсү таптакыр акылга сыйбаган көрүнүш. Ошондуктан сөздүн түпкү праформасын ушул тилдердин өзүнөн издеген туура болот.

Байыркы түрк тилдеринде *ары* “очищаться”, *ары- сили* “очищаться, становиться чистым”, *арыг* “лес”, *арыг* “чистый, чисто” [68, 51-б.], эвенки тилинде *аривун* // *арун* “чистый”, монгол тилинде *ариун* “чистый” [229, 50-б.] ж.б.у.с. уңгулар бар. Ушуга караганда *ар(ы)+-ча* аталышынын номинациялык этимологиясы ал өсүмдүктүн “дайыма көктөп, айлана-тегерегиндеги абаны тазартып туруучу касиетинен” улам келип чыккан, б.а. өсүмдүк аталышынын жаралышына ушул мотивациялык негиздер түрткү берген.

“Манас” эпосунда да *арча* сөзү басымдуу учурда өзүнүн ушул номинативдик маанисинде учурайт. Ошондой эле, эпосто байыркы убактарда арчанын жаман-жуман нерселерден тазалап арылта алуучу антисептикалык касиети кыргыздар арасында да жогору бааланып, аны өрттөгөндөн кийинки күлү өлгөн адамдын алдына төшөлө турган эски салты жана согушта жарадар болгондорду узак жолдо арчадан жасалган тактага түз таңып алып кетүү максатында да колдонулган фактысы так-таасын баяндалат:

1. Токсон миң жигит жыйдырып, /Тоодон отун кыйдырып,
Арча, четин, карагай /Алашем жашын карабай,(СО,3-т.,1981,80-б.).
2. Үстүнө суптан жаптырып: /«Асты чирип кетет», - деп,
Арчанын күлүн төктүрүп, (СК, 1678-бет).
3. Баатырдын жатар жайына /Алтындан орун жасаткан.
«Асты чирип кетет», - деп, /*Арчанын* күлүн төктүргөн, (СК,3-т,154).
4. Кыраандардан айрылып, /Каран түштү Бакайга,
Кара кылып олтурган /Манас кан гана атка мине албай.
Ошондо Бакай ойлонуп, /Карагай каршы, тал жумшак,
Арчадан табыт алды эми, /Суп төшөк салып алдына,
Султанды бегирээк эле таңып салды эми. (СК, 1621-бет).

Жогорудагы мисалдын биринчисинде *арча* өсүмдүгүнүн номинативдик семантикасы берилсе, экинчи жана үчүнчү мисалдарда каза болгон белгилүү баатырлардын денесинин алды чирибей жакшы сакталсын деген практикалык максатта (дарылык касиетине карата) арчанын күлү төшөлгөнү баяндалды. Ал эми 4-мисалда душмандарынан катуу жарадар болгон Манас баатыр атына түз отура албай калган учурда, хан Бакай карагай менен талды жактырбастан арчадан табыт жасатып, Манасты ага кыймылдатпай туюк таңып алып атына өңөрүп алып кетүүнүн байыркы ыкмасы сүрөттөлүп жатат. Бул эпосто баяндалган окуялардан улам арча өсүмдүгүнүн айлана-чөйрөнү, абаны же адамдын бой-мүчөсүн, денесин тазалай алуучу дарылык касиети тээ байыркы замандарда эле кыргыздарга белгилүү болгондугун билебиз. Азыркы кезде деле кыргыздар үй ичиндеги абаны тазалоодо, ал эмес адам аурасын ыплас-арам нерселерден арылтууда, кичинекей наристелер же чоң кишилер тумоолоп калганда, адам кырсыктаганда, эки жаш үйлөнгөндө ж.б. өзгөчө учурларда куу арчаны түтөтүү аркылуу ысырыкташат жана анын аруу касиетине ишенишет. Демек, кыргыздарда мындай ырым-жырымдардын башаты арча өсүмдүгүнүн дарылык касиетине байланыштуу келип чыкканы байкалып турат.

Ушул *арча* сөзү “Манас” эпосунун С.Орозбаков айткан вариантында 4 жерден, С.Каралаев айткан вариантында 7 жерден жолугат.

Кайың – “ак кабыгы бар жалбырактуу дарак” [141, 728-б.]. Байыркы түрк тилдеринде *кайың* “берёза” [68, 407-б.] жана М.Кашгариде *кайың* “берёза” [162, 344-б.]. Азыркы түрк тилдеринде сөз башында артикуляциялык жактан же артчыл *к-* же түпчүл *х-* тыбышы менен айтылат: алтай тилинде *кайың*, түркмөн жана азербайжан тилдеринде *гайың*, өзбек тилинде *кайин*, уйгур тилинде *кейин*, хакас тилинде *хазың*, тува тилинде *хадың*, якут тилинде *хатың*, чуваш тилинде *хоран* // *хуран* [101, 143-б.] ж.б. Дээрлик бардык түрк тилдеринде “берёза” деген бир гана мааниге ээ, бирок осмон түрк тилинде “бук”, “граб”, түркмөн тилинде *кайн* “сосна” [167, 168-б.] деген кошумча маанилери да орун алат. Аталган сөз байыркы жазма монгол тилинде *хусу(н)*, азыркы монгол тилинде *хус(ан)*, бурят тилинде *хуһа(н)*, калмак тилинде *хусм* // *хусн* “берёза – дерево” [101, 145-б.] ж.б.

түрүндө айтылат. Бул сөздүн иран, араб жана венгер тилдерине дагы түрк тилдеринен кабыл алынганын Г.Дёрфер, М.Рясянен ж.б. окумуштуулар белгилешкен.

Демек, бул сөз алтай бүлөсүндөгү тилдерге жалпы мүнөздүү байыркы орток сөз. Эгерде азыркы *кайын* сөзүнүн морфологиялык структурасын *каг // каз // кай + -ың* деген эки морфемага ажыратсак, анда *каг*- морфемасы байыркы түркчө *кагыз* “кабык (кора)” маанисин туюнтуп, ага этиштен атооч жасоочу байыркы көмөкчү *-ын* морфемасы уланып жасалган болот. Бул сөздүн этимологиялык номинациясы кайыңдын сыйрылуучу кабыгы менен түздөн-түз байланышкан, б.а. өсүмдүк аталышына *кайың* өсүмдүгүнүн сыртындагы кабыктарынын сыйрылуучу өзгөчө белгиси мотивациялык негиз болгон.

“Манас” эпосундагы *кайың* сөзү дагы негизинен “ак кабыктуу жалбырактуу даракты” билгизет, айрым учурларда “терек”, “топ дарак” деген жалпы аталыш катары жана жердин аталышы (Кыр-Кайың) болуп кездешет:

1. Карагай, *кайың*, тереги, /Канчалык жагып жатсаң да
Отунга тиер кереги. (СО, 3-том, 1981, 77-бет).
2. Канаты күмүш ак туйгун /Калкылдап кайып учармын,
Кайыптуу жерге узармын, /*Кайыңды* көрсөм конормун,
Кайышпай *кайың* көтөрсө /Как ошо жерде болормун.
(СО, 2-том, 1981, 268-бет).
3. Деңизден чыккан толкуну /*Кайың*, талдын түбүнө
Как тизеден жайылып. (СО, 1-том, 1978, 246-бет).
4. Жылкычысы Ыйманы /Жаш *кайыңдан* кыйганы,
Кайыңдан кыйып катырган, /Кабыгы менен жаткырган,
Кара боолук тактырган, (СО, 1-том, 1978, 112-бет).
5. Тоосунан күкүк сүйлөнүп, /Талынан тоту күүлөнүп,
Кайыңга тууп куштары, /Камынган экен учканы,
Терекке тууган куштары, /Теминген экен учканы. (СК, 249-бет).
6. Кыр-*Кайыңдын* өзөндү /Көргөн чоро бар бекен?
Анык көрүп Бээжинди /Келген чоро бар бекен? (СК, 974-бет).

Бул *кайың* сөзү С.Орозбаковдун вариантында 18 жолу, С.Каралаевдин вариантында 46 жолу кезигет. Жогоруда эпостон алынган ыр саптарындагы *кайың* аталышы 1-мисалда “жалбырактуу кайыңды”, 2-мисалда кайың дарагынын ийилчээктик, морттук сапаты, 3-мисалда деңиз жээгинде да өсө турган кайың-талды, 4-мисалда камчынын сабына кабыгы сыйрылбай кургатылып алынуучу жыгач материалды, 5-мисалда кайың аралаш өскөн тал-теректүү токойду, 6-мисалда Кыр-Кайың деген жердин аталышын билгизди.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун лексикалык составындагы флорага байланышкан *тал, арча, кайың, долоно, бутак, кабык, тамыр, жалбырак, жаңгак, кокос, үрөн, сабак, чөп, гүл, токой, камыш, бадал, тикен, алма, алча, алмурут, өрүк, анар, жемиш, куурай, барик, жаңгел, кие, ормон, терскен, тоорак, конок, бычан, тоорак, агач, жонгурчак, коңурчак, мисте, чер, сабак, бадал, куурай, байтерек, четин, ыргай, бетеге, тулаң, карагат, терек, чынар, дүмүр, чий, карагай ж.б.* сөздөрдүн катмары өтө эле бай. Эпосто өсүмдүктөрдү номинациялоонун негизги семантикалык модели катары алардын өңү-түсү, формасы, көлөмү, даамы, жыты, сапаты, өскөн жери, дарылык касиети, турмуш-тиричиликтеги кызматы ж.б.с. сапаттык даражалары эске алынат, себеби ар бир өсүмдүк аталышынын жаралышына ушундай мотивациялык негиздер түрткү бергени байкалып турат.

§ 7. “Манас” эпосундагы жер-суу аталыштары

“Манас” эпосунда жер-суу аталыштарынын саны абдан арбын жана анын географиялык ареалы кеңири аймакты кучагына алат. Атап айтканда: Кыргызстанга, Жети-Сууга, Жунгарияга, Чыгыш Түркстанга, Алтайга, Монголияга, Орто Азияга, Борбордук Азияга, Кытайга, Манжурияга, Арабияга жана Чыгыш Европага чейинки таралган жер-суу аталыштарын жолуктурууга болот. Айрыкча С.Орозбаковдун “Манасында” 600гө жакын жер-суу аталыштары орун алса, С.Каралаевдин вариантында болсо ага салыштырмалуу 160га жакын гана жер-суу аталыштары жолугат. Алсак: *Амур, Арпа, Байкөл, Багдат, Булагасын, Жылдыз, Ималай, Испара, Кара-Кум, Кара-Тегин, Кара-*

Тоо, Каркыра, Кенжут, Кордой, Көтмалды, Кыйба, Аземил, Айдың-Көл, Аксы, Алай, Ала-Көл, Алтай, Арал, Бабыл, Багдат, Бакбурчун, Баргана, Барбар, Бээжин, Губий-Шаму, Даңгир, Даркан, Жамбыл, Желпиниш, Жамыра, Жаркен, Иле, Какан, Канды, Кантон, Каңгай, Капас, Кашкар, Кожент, Кокон, Коңгу, Котон, Көйкап, Көкө-Ноор, Кулжа, Кумул, Лоп, Манжу, Мар, Маргалаң, Кырым, Мухит, Мургап, Мисир, Сок, Сыр-Дайра, Текес, Турпан, Нура, Нарын, Ополтоо, Оркун, Саяң, Самаркан, Сары-Арка, Сашаң-Көл, Суушаң, Талас, Таңшут, Тарбагатай, Тарлан, Ташкен, Тебит, Түркстан, Урум, Уркун, Кыяз, Чаркастан, Арпа, Каркыра, Чүй, Чынмачын, Шибер, Шыйкуу, Ындыстан, Ооган, Меке, Медиян, Ыспан, Эртиш, Ысык-Көл, Эсил ж.б.

Бул топонимдерден көрүнүп тургандай, эпостогу окуялардын жүрүшүнүн территориялык алкагы Евразиянын кеңири аймагында болуп өткөндүгүнөн жана кыргыз элинин ар кайсы тарыхый доорлордогу түрдүү элдер менен болгон карым-катнаштарынан, ал эмес тилдик мамиле-алакаларынан да кабар берип турат. Андыктан аталган эпостун курамындагы жер-суу аталыштарын ич ара тарыхый-лексикалык жана лексика-семантикалык жактан стратификациялаганда негизинен 5 катмарды көрүүгө болот. Атап айтканда: эң байыркы катмар, байыркы кыргыз катмары, монгол-кыргыз катмары, иран-араб катмары жана кийинки катмар деп ажырайт. Маселен, эң байыркы катмарга *Алай, Алтай, Шибер, Кангар, Кангай, Эрен ж.б.* кошсок, байыркы кыргыз катмарына *Жууку, Жылдыз, Булагасын, Талас, Кызарт, Кулжа, Текес, Ала-Көл, Көгарт, Аңырты, Чаткал ж.б.* кошууга болот. Кыргыз-монгол катмарына *Анжы, Долон, Көкө-Ноор, Шыйкуу, Нура, Нарын ж.б.*, иран-араб катмарына *Кожент, Мургаб, Баргана, Бадахшан, Букара, Балх, Мисир, Меке, Кыйба, Медина, Багдад ж.б.* кирет. Ал эми кийинки катмарга *Кокон, Орто Азия, Ысык-Көл, Жамбыл, Олуя-Ата, Аксы ж.б.* жер-суу аталыштары кирет.

Көгала майдан *Шиберге/Өнгөн Жолой* эмеспи, (СК, 362-бет).

Кангайдагы манжууга,/Бээжин айдап сүрбөсөм, (СК, 181-бет).

Ал Жылдыздан өткөн соң, /Түзү токой, тоосу кар,(СК, 403-бет).

Аман болсо Манасың /Кең-Кол, *Талас* жер табат. (СК, 120-бет).

Созулган үлкөн суу кечип, /Кыяз менен *Текести* (СК, 249-бет).

Туура жагын караса /Кара-Буура, *Чаткалы* (СК, 546-бет).

Аты угулган *Букарга* /Алааматты салам, - деп, (СК, 846-бет).

Бу *Алты-Шаар*, *Маргалаң* /Аяк жагы *Кокон* кан,

Ордолуу шайык көк жөкөр /Орчуну *Букар*, *Самаркан* (СК, 18-бет) ж.б.

“Манас” эпосундагы эң байыркы катмар *Алтай*, *Алай*, *Эртиш*, *Көңүз*, *Күйөр*, *Эрен*, *Ымалай*, *Кангар* (кан- бөлүгү байыркы доордо “дарыя” маанисин туюнканы маалым), *Суусамыр*, *Музтаг* (муз тоо), *Талас*, *Шибер* (алтай тилинде *шибе* “ель”, демек *шибер* “еловый местность”), *Текес*, *Иле*, *Эсил*, *Арт* (*арт* “перевал, горный перевал”), *Баласагун* (небольшое укрепление), *Узун-Агач* (*узун* “длинный”, *агач* “растущее дерево”), *Кабак-Арт* (*кабак* “рытвина, впадина”), *Канас* (кан “река”), *Кырым* (“даль, дальняя страна”), *Каңды-Тоо* (*каң* “река”, (*ог*)лы “сын, человек”) ж.б.сыяктуу сөздөрдүн катмарынан куралган жана бул катмарга мүнөздүү аталыштар азыркы учурда көбүнчө өзүнүн семантикасынын күнүрттөнүп билинбей калышы менен, жана аларды уюштурган сөз жасоочу форманттарынын сенектиги менен башка аталыштардан айырмаланып турат. Айталы: *Алтай* - Чыгыш Монголиядагы тоо кыркаларынын жалпы аталышы. Казак тилиндеги топонимдерди изилдеген А.Абдырахмановдун пикири боюнча *алтын* “золото” сөзүндөгү –*н* аффиксине – *ай* // -*й* аффиксининин жалгаштырылышынын натыйжасында *алтай* “золотой, золотая” формасы [2, 16-б.] пайда болгонун белгилейт жана бул байыркы форма түрк-монгол тилдеринде *алт*//*алта* уңгусунда сакталып калган деп божомолдойт. Ошондой эле *Алай* байыркы санскрит жазуусунда “жилище, обитаемое место” дегенди, ал эми *Гималай* “жилище снегов” дегенди, *алайя* формасы “страна, место” жана *Алай өрөөнү* “пастбище” [127, 69-б.] деген маанилерди туюнтканын окумуштуу К.Конкобаев көрсөтөт.

Алтайдагы кырк үйлүү, /Кызыталак бул бурут(СК, 1995, 2-том, 25-бет).

Алган Кокон, *Алайды*,/Аягы Букар, Ала-Көл (СО, 1997, 4-том, 269-бет).

Кадамы жетер Кыргызга, /Эни барар *Эртишке*,(СО, 1997, 4-том, 75-бет).

Бирибиз кетип *Эренге*, /Бирибиз кеттик ошондо(СК, 1995, 2-том, 38-бет).
 Үч-Жыргалаң, *Көңүздү* /Бойлой көчүп алды эми. (СК,1995,3-т,208-бет).
Күйөр менен Бышардан /Күбүлүп чогуу айрылдык.(СК,1995,2-т,60-б.).
Куланды деген кудукка /Кууп барган аскери (СО, 1997, 4-том, 324-бет).
Эски-Чамбыл жердеген, /Эзелден мыкты эр деген,(СК,1995, 2-т,130-б.).
Баласагун бу да бар, /Олуя-Ата, чоң Ташкен, (СО, 1995, 3-том, 27-бет).
Узун-Агач, Чамалган, /Ушунда киши бар го деп,(СО,1995,3-том,272-бет).

Манас” эпосундагы байыркы кыргыз катмарына байланыштуу жер-суу аталыштарына *Ала-Тоо* (ала “великий, громадный, большой”), *Аскачы* (аскалуу), *Балыгарт* (балык “шаар”, *арт* “ашуу”), *Барскан* (*барс* “тигр”, *кан* “река”), *Жайык* (*жай* “стелить, разливать”, -ык этиштен зат атооч жасоочу мүчө), *Каркыра* (*кар* “тоо, тоо кыркасы”, *кыра* “кыр”), *Сөгөтү* (*сөгөт* “ива, тальник”, -ты атоочтон этишти жасоочу мүчө: *сөгөттүү*), *Корумду*, *Кулунду*, *Эки-Кемин*, *Чүй*, *Жууку* (алтай тилинде *дьуука* “овраг, ров”), *Түргөн*, *Төрткүл*, *Жайлак* (*жайлоо*), *Чаткал* (*чат* “впадина, дно между гор”, *кол* “долина”), *Ийрен*, *Элек* (*илек* “влага, вода”, -лак//лек формасы байыркы заттан сын атоочту уюштуруучу мүчө: *таш+-так*), *Баскан* (*бас* “главный”, *кан* “река”), *Ара-Талаа* (*арка* “запад”), *Кан-Жайлак*, *Кайнар* (родник, с силой бьющий из земли), *Тоорокту*, *Эркеч-Там*, *Аңырты*, *Короготу*, *Куланды*, *Кажсырты*, *Тоң*, *Тосор* ж.б. киргизе алабыз. Себеби жогоруда көрсөтүлгөн жер-суу аттарынын составындагы –лак//лек, -лы, -ты, -ык топоформанттары байыркы түрк тилдериндеги сөз жасоочу мүчөлөр [2, 29-30-б.] катары эсептелинет.

Ала-Тоонун башында /Аяк-башы ат чабым (СО, 1997, 4-том, 127-бет).
Аскачыны алыптыр, /Айдаркан шаар салыптыр, (СО,1997,4-т.,281-бет).
 Төрт-Күлдүн төмөн жагында, /Төрө болгон жаңыдан (СК,1995,2-т,224).
 Атакемдин *Кан-Жайлак*,/Зордук кылып, бербестен(СК,1998,3-том,585-б.).
 Баш жайлоосу – *Балыгарт*, /Турар жери мына бу.(СО,1997,4-т,144-бет).
 Башы *Барскан*, Сарканды /Туурасы Бабыл, Дарканды, (СО, 1995,3,54).
 Эдил, Жайык – эки суу, /Элиңдин чети мына бу.(СО,1995,3-т,259-бет).

Эркеч-Тамды ашыптыр, /Кашкар каны Алабек(СК, 1998, 3-том, 254-бет).
Котондун бери жээгине, /*Тоороктуда* чынарга(СК, 1998, 3-том, 314-бет).
Атактуу суу Аңыртты, /Кара-Корум, *Кажыртты*, (СО,1995,3-т.,56-бет).

Эпостогу кыргыз-монгол катмарына мүнөздүү жер-суу аталыштары көбүнчө *мөрөн, кол, ноор, улан* ж.б.у.с. бирдиктердин жардамы аркылуу жасалат. Маселен: *Боом* (монгол тилинде *бом* “крутой и высокий мыс, скала”), *Көкөмерен* (*мёрун* “большая река”), *Кара-Кол* (*кол* “өзөн, дарыя, агын суу” маанисин берет), *Тарагай* (*толагай* “холм, гора, вершина горы”), *Тарбагатай* (*тарвага* “сурок”,-*тай* заттан сын атоочту уюштуруучу мүчө), *Үкөк* (*үхег* “плоская гора”), *Кулан-Булак*, *Үч-Жыргалаң*, *Дөрбөлжүн*, *Жыргалаң*, *Бура-Кужур* (*бур* “склон, скат”, *худжир* “солонец”), *Босого* (тунгус-манжур тилдеринде *босого* “склон горы”), *Боролдой* (*боро* “серый”), *Көкө-Ноор*, *Нор* (*нор* “озеро”), *Нарын* (*нарийн* “узкий”), *Нура* (*нуура* “пропасть, обрыв, каменная осыпь”), *Шор-Булак* (*шор* “солончак с малым количеством соли”), *Сайрам* (монголчо *царам* “горное плато, рывтина на склоне горы”, түркчө “мелкий, неглубокий”), *Бөрү-Кой* (монгол тилинде *бөрү* “склон, скат” маанисин, кыргыз тилинде *кой(-ын)* “лог, дно долины”), *Дабан* (*даван* “перевал”), *Сандык* (*сондок* “небольшой глиняный холм с обрывистыми стенками, поросший поверху кустарником”), *Долон*, *Кантон*, *Кара-Ноор*, *Тарса*, *Теңир-Ноор*, *Жайсаң-Суу*, *Сооса*, *Салаңгуу*, *Темир-Ноор*, *Челек* ж.б.:

Аяк жагы Дөрбөлжүн, /Тутуп калды Туткуйду, (СО,1997,4-том,87-бет).
Суңшоонун башы Тарагай /Орго кандын эли эле, (СО,1997,4-т.,143-б.).
Ушу күнгө жеткенче /*Үкөк* атка калыптыр. (СО, 1997, 4-том, 38-бет).
Кулан-Булак жайыктан /Кайра тартып калыптыр.(СО,1997,4-т.,325-бет).
Аскер менен жык толуп /Түп, *Жыргалаң* арасы, (СО,1995,3-т., 158-бет).
Тапкан жерин көрдүңүз /*Тарбагатай*, Шыйкууну,(СО,1995,3-т.,55-бет).
Эсил, Нура суусу бар, /*Эсен-аман* ушу бар. (СО, 1995, 3-том, 25-бет).
Нарынды айткан Суңшоо – деп, (СО,1995, 3-том, 270-бет).
Көрүп жүрсүң өзүңөр /*Көкө-Ноор* көлүнү. (СО, 1995, 3-том, 55-бет) ж.б

Аты аталган эпостогу жер-суу аталыштарынын ирандык катмарына *Сары-Арка*, *Сары-Талаа* (*сар* “верхняя часть”), *Кайып-Булак*, *Испара* (*пара* “сторона, край”), *Дара* (*дара* “ущелье, небольшая долина”), *Даркан*, *Дашуу* (*дашт* “равнина, ровное место”), *Жар-Базар*, *Чар* (узкое ущелье, теснина), *Багыстан* (*бог* “сад”, *стон* “родина, край”), *Ноот* (суу түтүгү аркылуу атайы жасалган көл), *Сан-Таи* (*сан//санк* “большой одинокий камень”), *Бадакшан*, *Коросан* (*-шан* бир нерсенин мол, көп экендигин туюнтуучу туруктуу мүчө), *Аспан* (*ван* “длинный”), *Мургаб* // *Нургаб* (*мур* “ложбина”), *Кент* (город) жана *Самарканд*, *Ташкен*, *Ызар*, *Жоңгер-Кече*, *Анжиян*, *Даңгир*, *Жергент*, *Кабилстан*, *Коргон-Базар*, *Мар*, *Нааман*, *Коженг*, *Коросан*, *Бөрү-Кожо* ж.б. кирет:

Алтайдын бери жак бетинде, /*Сары-Талаанын* четинде, (СК, 1995, 2, 74).

Алма-Коюр, *Чарыны*, /Абыдан алып баарыны,

Жар-Базар, Челек шаарыны, (СО, 1997, 4-том, 28-бет).

Багыстанда Жанай бар, /Багыш уулу Нанай бар, (СО, 1997, 4-т., 298-б.).

Эки-Баш элин албасын, /*Дарасынын* боюна

Кайып кан түшүп калбасын, (СО, 1997, 4-том, 145-бет).

Ноот-Көлдөй чык кылып, /Тоюна токсон сойдурду, (СК, 1998, 3-т., 385).

Ал эми араб катмары *Адал-Булак*, *Кайып-Мазар*, *Мазар*, *Тал-Мазар*, *Барбар*, *Багдат*, *Бар-Көл* (*бирка > барка* “озерцо, пруд”), *Аят-Көл*, *Жазийре*, *Багдат*, *Мухит*, *Медина*, *Меке*, *Муңия*, *Рабат*, *Биябан*, *Багуруп*, *Асемил*, *Бадамдуу*, *Жазийра*, *Жануп*, *Мисбуруш*, *Шам* ж.б. сыяктуу аталыштардан турат:

Аягы *Мазар* улуу шаар, /Батып жатар жериң бар! (СО, 1995, 3-т, 247).

Семен-Дайра, *Аят-Көл*, (СО, 1997, 4-том, 269-бет).

Эпостун курамындагы жер-суу аталыштарынын кийинки дооруна *Жамбыл*, *Азия*, *Кокон*, *Олуя-Ата*, *Орто Азия*, *Стамбул* ж.б. сыяктуу аттарды киргизүүгө болот. Себеби бул аталыштар орто кылымдардан кийинки мезгилдерде эле пайда болгондугу тарыхый маалыматтардан улам белгилүү.

Демек, ушул аталыштардын тарыхый-лексикалык жана семантикалык этимологиясы бирдей эмес, б.а. географиялык объектини номинациялоодо рельефтик түзүлүшү, табияттын өзгөчөлөнгөн белгилери эске алынат. Атап айтканда: табияттын жагымдуу жа жагымсыз аба-ырайына, жер шартынын суулуу, же таштуу, же кумдуу, же чөптүү, же дарактуу экендиги, мал багууга жайлуу же жайсыздыгы, дыйканчылыкка жарактуу же жараксыз экендиги ж.б.у.с. белгилерине да негизделет. Маселен: *Кум-Белес* “кумдуу бел, кумдуу ашуу”, *Кара-Кум* “чоң, ири кум, зор талаа”, *Арпа* “арпа, арпалуу”, *Эчкилик* “эчки-текелүү тоо же аска-зоо”, *Ала-Көл* “чоң көл”, *Ала-Тоо* “бийик тоо, чоң тоо” ж.б.

Ошол чакта Калча кул, /*Кум-Белести* ашты эми, (СК, 1180-бет).

Эчкиликтин кара зоо, /Мелбилдеген үлкөн тоо, (СК, 1678-бет).

Ала-Тоодой эт болуп, /*Ала-Көлдөй* чык болуп, (СК, 91-бет) ж.б.

Адам же жан-жаныбардын кайсы бир дене-мүчө бөлүгүнө рельеф формасынын окшоштугуна салыштыруунун негизинде да жер-суунун аттары коюлат, б.а. географиялык объектинин адам же жан-жаныбар мүчөсүнүн сырткы түзүлүш формасына жана анын аткарган функциясына байланыштуу метафораланып ат ыйгарылат. Алсак: *Көкүрөк*, *Сары-Арка*, *Бөйрөк*, *Тал-Чоку*, *Куш-Мурун*, *Марал-Башы*, *Чанак*, *Ат-Башы*, *Көк-Шыйрак* ж.б.

Көкүрөк, Көк-Арт баарынан, /*Кара-Алма* кайкы белинен, (СО, 1980, 2-т., 206).

Күн чыгышы *Сары-Арка*, /*Күлдү* баары казакта. (СО, 1980, 2-том, 15-бет).

Тал-Чоку бийик тоо экен, /*Айланасы* аска таш

Көз жетпеген зоо экен. (СК, 1998, 3-том, 566-бет) ж.б.

Бөйрөк, Ак-Чий боюнда, /*Акчык* деген ары тоо (СК, 1998, 3-том, 267-бет).

Куш-Мурун менен *Куурайды*, / *Куп* көргөнбүз мындайды, (СО, 1995, 3, 120-б.).

Марал-Башы, Долонду, /*Баарын* алып олорду. (СО, 1995, 3-том, 118-бет).

“Манас” эпосундагы жер-суу аталыштарынын айрым бөлүгү адам турмушундагы мал чарбачылык, аңчылык, дыйканчылык кесиптерине байланыштуу да пайда болгону байкалат: *Ат-Жайлоо*, *Мамырдын сазы*,

Алмалуу-Кыя, Теректүү, Кулан-Жайлак, Өгүз-Ашуу, Өгүз-Кечүү, Тай-Ашуу, Эчкили, Кулжа, Аюу-Тоо, Ат-Кулак, Марал-Кечүү, Эчки-Өлбөс, Үч-Куш, Ит-Өлбөс, Төө-Жүрбөс ж.б.:

Өйдө чети элиндин /*Өгүз-Кечүү*, Калканда, (СО, 1995, 3-том, 259-бет).

Ит-Өлбөстүн какыр чөл (СК, 1998, 3-том, 532-бет) .

Бөрү-Койдун чаркына, /Ит-Өлбөстүн кырына

Эрендер жетип илинип, (СК, 1995, 2-том, 55-бет).

Өгүз-Ашуу, Тай-Ашуу /Катар ашып келди эми,(СК,1995,2-том,208-б.) ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосундагы жер-суу аталыштарын тарыхый-этимологиялык аспектиде изилдөө процесси тилдеги байыркы субстраттык катмарларды аныктоого өбөлгө түзөт. Ар кайсы доорлордогу жер-суу аталыштары өз мезгилинде колдонулган абалында тилде туруктуу сакталып калуусу менен да лексикадагы башка лексика-семантикалык топтордон айырмаланып турат. Ошол себептен кыргыз тил илиминде окумуштуулар тарабынан бул маселенин үстүндө бир топ изилдөөлөр жүргүзүлгөн, атап айтканда: Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, Ш.Жапаров, Д.Исаев, К.К.Конкобаев, Н.Жапаров, М.С.Шамшиева, Н.Р.Акматов өндүү окумуштуулар Кыргызстандын топонимикасы, гидронимдери боюнча өздөрүнүн илимий изилдөөлөрүн жүргүзүшүп, белгилүү илимий-теориялык тыянактарын чыгарышкан. Ошондой болсо да, ушу тапта “Манас” эпосунун лексикасында орун алган жер-суу аталыштарынын тарыхый-лексикалык катмарларына диахрондук жана синхрондук аспектиден изилдөөлөрдү жүргүзүү аркылуу кыргыз элинин тарыхын, маданиятын туура баамдоого негиз түзүп, анын тилинде мурунку учурларда болуп өткөн лексика-семантикалык процесстердин мыйзам ченемдүү кубулуштарын терең таанып түшүнө алабыз.

Жыйынтыктар

I. Кыргыздардын аңчылык өнөр кесибине байланыштуу элестүү баяндалган окуялар “Манас” эпосунда да арбын кездешет жана анда аталган аңчылык чөйрөсүндө гана колдонулуучу атоолор менен катар жалпы элдик

мүнөзгө ээ болгон аңчылык сөздөрүнүн да орун алган жана аңчылык өнөрүнө байланыштуу айтылган лексикалык катмарга *аң, андис, мерген, тайган, тузак, кылтак, тузак, жуткуур, кийик, аркар-кулжа, куу, томого, түлөк, аткы, саятчы, мүнүшкөр, ылаачын, капкан, салбырын, каргы, наштар* ж.б.көп сөздү кошууга болот. Ал эми аң уулоо үчүн колдонулган негизги курал-жабдыктарга *жаа, мылтык, саадак, капкан, тор, тузак, кылтак, кылыч, канжар, найза, чалма, наштар, жуткуур* кирсе, аңчылык кылуучу илбээсиндерге *бөрү, түлкү, чил, бөдөнө, тоодак, суксур, элик, бугу, теке, өрдөк, каз, улар, кекилик, багыш, аркар, кулжа, коен, каман, жолборс* кирет жана аңчылыкка чыгуунун, аң уулоонун өзүнчө салт-жөрөлгөлөрү да бар. “Манас” эпосундагы мына ушундай аңчылык кесибине байланыштуу колдонулган сөздөр негизинен түрк тилдери менен кыргыз тилинин өз базасында түзүлсө (*капкан, кийик, тор, томого, жаа, тузак, кылыч, чалма, жуткуур, чил, бөдөнө, тоодак, суксур, тайган, түлөк, каргы*), айрымдары эзелки алтайлык тектен тараган (*аң, кылтак, бугу*), кээ бир сөздөр болсо кыргыз-монгол тилдеринин негизинде жаралган (*илбээсин, шыралга, салбырын*). Ошондой эле, аталган катмарда монгол (*мерген, ылаачын, саадак*), иран (*андис, канжар, найза, наштар, саяпкер, мүнүшкөр*), араб (*саятчы*) тилдеринен оошкон сөздөр да кездешет.

II. Адамзат тарыхындагы, айрыкча көчмөндүк коомдогу мал чарбачылык кесибинин өнүгүүсү, ага ылайык мал чарбачылык лексикасынын калыптануу эволюциясы “Манас” эпосунун тулкусунда даана сакталган. Мисалы, алгач кыргыздардын Алтайда бирин-экин малдуу болушу, кийин төрт түлүк малдын санынын көбөйүшү, Жакыптын калмактардан кошумча жайыт суроосу, анын малын атайын малчылардын кайтарышы, малды азык катары, мүлк катары пайдаланылышы, көчкөндө же согушта унаа катары колдонулушу сыяктуу окуялар образдуу баяндалып берилген. Ал окуялар болсо ошол мал чарбачылыгында гана колдонулуп айтылуучу сөздөр менен шөкөттөлүп сүрөттөлөт. Эпостогу мал чарбачылык сөздөрүнүн саны менен колдонулуш жыштыгы башка лексикалык катмарларга салыштырмалуу бир топ арбын учураганына байланыштуу, иштин бул бөлүгүндө «Манас» эпосундагы төрт

түлүк малдын гана номинативдик аталыш мотивациясы менен семантикасы изилдөөгө алынды. Ошонун натыйжасында эпостогу анатомиялык аталыштар сыяктуу эле мал чарбачылык лексикасынын мисалы аркылуу кыргыз тилинин алтай бүлөсүндөгү түрк, монгол, тунгус-манжур тилдери менен болгон алыскы жакындыгы даана байкалды. Ошондой эле кыргыз тилинин түпкү теги айрым түрк тилдеринен нарылап байыркы алтай баба тилине чейин терендеп барары жана эпостогу изилденген лексикалык катмар тилдин байыркы катмарынан экендиги дагы бир жолу конкреттүү мисалдар менен тастыкталды.

III. “Манас” эпосунун лексикалык курамында дыйканчылыкка жана багбанчылыкка мүнөздүү орун алган *кетмен, күрөк, соко, мала, буурсун, жашылча, жемиш, алма, алча, өрүк, анар, кокос, мисте, дарбыз, коон, алмурут, жүзүм, буудай, арпа, таруу, жүгөрү, аштык, үрөн ж.б.* сөздөрдүн генезиси менен тилде пайда болуу хронологиясы бир кылка эмес. Б.а. аталган тармакка тиешелүү сөздөрдүн арасында көөнө кыргыз тилине (*буудай, арык, алча, буурсун ж.б.*) же иран тилдерине (*алмурут, жүгөрү, кетмен ж.б.*) тиешелүү сөздөр орун алат.

IV. Кыргыздарда тамак-аш аталыштары байыркы доорлордо негизинен үй жандыктарынан өндүрүлгөн азыктардан алынгандыктан, алардын аталыштары катары ошол замандардан бери колдонулуп келе жатканы анык жана аны байыркы түрк жазма эстеликтери менен миң жылдык тарыхы бар “Манас” эпосундагы материалдар аркылуу байкай алабыз. Бирок кийинки мезгилдерде коомдук турмуш-шарттын тынымсыз өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу тамак-аштын жаңы түрлөрү пайда болуп, мурунку убактарда колдонулган тамак-аштар өздөрүнүн аталыштары менен бирге колдонуудан чыгып калып жатканы да чындык. Ошого карабастан, кыргыз тилиндеги тамак-аш лексикасынын өзөгү кылымдар бою тилде сакталып келе жаткандыктан, азыркы кыргыз тилинин лексикалык казынасынын бир бөлүгү болуп эсептелет жана тамак-аштын жасалышы, жасоо ыкмалары, тамак-ашка кошулуучу азыктар менен алардын улуттук өзгөчөлүгүнүн сырлары муундан муунга традицияланып берилгендиктен, кыргыз элинин материалдык маданиятынын

нукура үлгүсү катары тамак-аш аталыштары элдик салт менен тыгыз байланышкан.

“Манас” эпосундагы *аш, той, эт, нарын, тамак, сары май, май, арак, бал, жал, жая, кымыз, чай, казы, нан, күрүч, даам, азык, сүт, шекер, шербет, шишкебек, корек, көш, нанүштө, арак, шарап, татты, күчала, жагына ж.б.с.* тамак-аш лексикасы жана аны жасоо процессине байланыштуу пайдаланган идиш-аяк аталыштары: *аркыт, жез челек, меште, казан, от, аяк, кесе, куржун, көөкөр, жанказан, чок, отун, дасторкон, оттук, кемеге, дөңгөнө, челек, табак ж.б.* сөздөр өзүнүн тарыхый өнүгүү жолунда фоносемантикалык жактан түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон жана ар бир доордогу коомдук өзгөрүүгө ылайык улам жаңыланып келген. Талдоого алынган сөздөрдүн арасынан *аш, бал* сөздөрү байыркы алтайлык тектен бери сакталып келатса, *май, кымыз, тамак, той* сыяктуу сөздөр байыркы түрктүк негизден жаралган. Ал эми *жагына* иран+кыргыздык негизден пайда болсо, эпостогу *аркыт* менен *нарын* сөздөрү монголдук тектен, *арак* сөзү араб тилинен тараган. Ушундай эле таризде *эт, жал, жая, казы, сүт, от, чок, отун, оттук, татты, азык, аяк, казан, жанказан, куржун, көөкөр, кемеге* сөздөрү көөнө кыргыздык тектен тараса, *чай* сөзү кытай тилинен жана *шекер* (араб), *шербет* (араб), *шишкебек* (түрк+иран), *корек* (иран), *нан* (иран), *көш* (иран), *нанүштө* (иран+кыргыз: нанушта - завтрак), *шарап* (араб), *даам* (араб), *күрүч* (иран), *меште* (иран), *дасторкон* (иран), *күчала* (иран), *кесе* (иран), *табак* (иран), *челек* (иран) сөздөрү иран-араб тегинен тараган жана бул аталыштар азыркы учурда кыргыз тилинин төл сөздөрү катары эсептелинип, этимологиясы бүдөмүктөнүп билинбей калган.

V. “Манас” эпосунда кезиккен турмуш-тиричиликке байланыштуу лексикалык катмарга сөздөрдүн өзүнчө жоон тобун кошууга болот. Айталы, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу буюм-тайымдар, шаймандар, идиш-аяктар, үй эмеректери, кийим-кечек, турак-жайга же кооздук үчүн колдонулган буюм-тайымдардын саны ого эле арбын. Маселен, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу шаймандарга: *балта, бычак, шам, банар, чырак, аркан ж.б.;* идиш-аяктарга: *казан, чыны, кесе, табак, капкак ж.б.;* турак-жайга же кооздук

жасалгаларга: *мамык, төшөк, баяндос, жекендоз, килем, кийиз, чачпак, кереге, уук ж.б.*; кийим-кечекке *тон, чапан, калпак, тебетей, бөрк ж.б.у.с.* Мындан сырткары “Манас” эпосунда турмуш-тиричилик лексикасынын катмарына кирген, бирок көпчүлүккө мааниси анчейин белгисиз сөздөр да бир топ учурайт. Алсак: *баяндос, жекендос, көрпө, чайдоос, даңкан ж.б.* Бул катмардагы сөздөрдүн семантикасы менен этимологиясы кыргыз элинин турмуш-тиричилик процессинин тарыхый өнүгүшү менен тыгыз байланышта иликтенип, алардын динамикасы менен эволюциясы аныкталып, айрым типтүү аталыштардын этимологиялык номинациясы менен семантикалык негизги моделдерине анализ жүргүзүлдү.

VI. Изилдөөгө алынып жаткан эпостун лексикалык составынан орун алган фаунага байланыштуу айтылган *ажыдаар, арстан, түлкү, төө, өгүз, тайган, бөрү, жолборс, карышкыр, пил, каман, доңуз, аюу, керик, маймыл, жаян балык, карсак, ителги, кажыр, куш, кыргый, ак куу, каз, өрдөк, кыргоол, чымын, чиркей, курт-кумурска, жылаан, мар, ажыдаар, лаан, кесенде, баранда, тоту, барбана, машина, сандугач, шумкар ж.б.* толуп жаткан сөздөрдү жана флорага байланыштуу айтылган *тал, бутак, кабык, тамыр, жалбырак, жаңгак, үрөн, сабак, чөп, гүл, токой, камыш, бадал, тикен, алма, алча, алмурут, өрүк, анар, коңурчак, мисте, ышкын, кымыздык, чемирчек, бетеге, балтыркан, жылтырган, шыбак, сарымсак, алабата ж.б.с.* бир топ сөздөрдү санап көрсөтсөк болот. “Манас” эпосунда ушул фауна түрлөрүн номинациялоонун эң негизги семантикалык модели катары алардын этиштик жана атоочтук-этиштик семантикасы эске алынат. Мындан сырткары, эпосто жаныбарды номинациялоонун жалаң этиштик мааниге негизделген семантикалык модели, же окшоштуруу модели, же форма-көлөмүнө, өңү-түсүнө, жашаган географиялык чөйрөсүнө, азыктанган тамак-ашына негизделген же түрлүк тобуна негизделген семантикалык моделдери да кездешет. Мына ушундай фауна катмарына мүнөздүү болгон *арстан, жолборс, илбирс, бөрү, түлкү, тайган, киш, бүркүт, аюу, тоту, кажыр, сандугач, балык, доңуз, жылан, карсак, кулжа, марал, ителги, шумкар* сөздөрү байыркы түрк

жана кыргыз тилдеринин уюткусунда жаралса, *бугу, аюу, аркар* аталыштары эзелки алтайлык тектен таралган. Ал эми *керик, барбана, мааша, мар, кесенде, баранда, пил, маймыл, ажыдаар, лаан, жабырбаян* (ир. *бабр* “жолборс”, *жаен* “каардуу, сүрдүү”) иран тилинен кирген. *Кайберен* сөзү араб тилиндеги *гайб* “көзгө көрүнбөөчү, жашыруун” уңгусуна кыргыз тилиндеги *эрен* “эр, баатыр же жаныбар” маанисиндеги сөздүн жалгаштырылуусунан жасалган. *Какай* сөзү монгол тилдериндеги *гахай* “доңуз, чочко” дегенден, *барсук* сөзү орус тилиндеги *борсук* сөзүнөн, *каман* сөзү *кабан* сөзүнөн алынган.

VII. Жалпы эле түрк тилдеринде өсүмдүктөрдү номинациялоонун негизги семантикалык модели катары алардын өңү-түсү, формасы, көлөмү, даамы, жыты, сапаты, өскөн жери, дарылык касиети, турмуш-тиричиликтеги кызматы ж.б.с. сапаттык даражалары эске алынат, себеби ар бир өсүмдүк аталышынын жаралышына ушул мотивациялык негиздер түрткү берет. Ошондуктан “Манас” эпосундагы флора лексикасын изилдөөдө ар бир өсүмдүктү атоо мотивациясынын этимологиялык моделдерине же синкреттик негиздерине айрыкча көңүл буруп, андан соң ал сөздүн эпостогу колдонулуш жыштыгын тактоо аркылуу эпостун ар кыл саптарындагы контексттик семантикасы талданып, сөздүн семантикалык эволюциясын аныктоо керек. Ушул ыкмада изилдөөнүн натыйжасында “Манас” эпосунун лексикалык составындагы флорага байланышкан *тал, арча, кайың, долоно, бутак, кабык, тамыр, жалбырак, жаңгак, кокос, үрөн, сабак, чөп, гүл, токой, камыш, бадал, тоорак, конок, бычан, тоорак, агач, жонгурчак, коңурчак, мисте, чер, сабак, бадал, куурай, байтерек, четин, ыргай, бетеге, тулаң, карагат, терек, чынар, дүмүр, чий, карагай* ж.б. өсүмдүктөрдү номинациялоонун негизги семантикалык модели катары алардын өңү-түсү, формасы, көлөмү, даамы, жыты, сапаты, өскөн жери, дарылык касиети, турмуш-тиричиликтеги кызматы ж.б.с. сапаттык даражалары эске алынары жана ар бир өсүмдүк аталышынын жаралышына басымдуу учурда ушундай мотивациялык негиздер түрткү бергени белгиленип аныкталды.

VIII. “Манас” эпосунда жер-суу аталыштарынын саны абдан арбын кездешет жана анын географиялык ареалы кеңири аймакты кучагына алып, өз ичине 5 катмарды камтып турат: эң байыркы, байыркы кыргыз, кыргыз-монгол, иран-араб жана кийинки катмарлар. Ушул аталыштардын тарыхый-лексикалык жана семантикалык этимологиясы бирдей эмес, б.а. географиялык объектини номинациялоодо рельефтик түзүлүшү, табияттын өзгөчөлөнгөн белгилери эске алынат. Атап айтканда: табияттын жагымдуу жа жагымсыз аба-ырайына, жер шартынын суулуу, же таштуу, же кумдуу, же чөптүү, же дарактуу экендиги, мал багууга жайлуу же жайсыздыгы, дыйканчылыкка жарактуу же жараксыз экендиги ж.б.у.с. белгилерине негизделип ат ыйгарылат. Ошондой эле, адам же жан-жаныбардын кайсы бир дене-мүчө бөлүгүнө карата ага окшош рельеф түзүлүшүн салыштыруунун негизинде да жер-суунун аттары коюлат. Эң негизгиси, “Манас” эпосундагы жер-суу аталыштарын тарыхый-этимологиялык аспектиде изилдөөнүн жыйынтыгы тилдин байыркы субстраттык катмарларын аныктоого өбөлгө түзөт жана жер-суу аталыштары түрдүү доордогу колдонулган абалында тилде туруктуу сакталып калуусу менен да башка лексика-семантикалык топтордон айырмаланып турат. Ошондуктан “Манас” эпосунун лексикасындагы жер-суу аталыштарынын тарыхый-лексикалык катмарларына изилдөө жүргүзүү иши кыргыз элинин тарыхын, маданиятын түшүнүүгө да мүмкүнчүлүк берет.

Корутунду

1. Кыргыз эли кылымдар бою “Манас” эпосу сыяктуу улуу руханий мурасын өтө бапестеп, кадырлап, туу тутуп келген. Ал эми эпостун мазмуну менен тили эл арасынан чыккан залкар манасчылар тарабынан улам жаңы табылгалар менен кошумчаланып, ар кайсы доордогу сөз берметтери менен көркөмдөлүп, байытылып отурган. Салт болуп калган мына ушундай көрүнүшкө ылайык ар кайсы доордо элдик тилде активдүү колдонулган сөздөрдүн тобу “Манас” эпосунун лексикалык курамында катмарлана берген. Натыйжада, “Манас” эпосунун тили генетикалык жана тарыхый-лексикалык курамы жагынан алтай, хун, байыркы, ортоңку жана кийинки кыргыз доорлоруна мүнөздүү кыргыз сөздөрүнүн катмарларынан куралган. Глоттохронологиялык аспектиден алганда, кыргыз тилинин өнүгүү, калыптануу тарыхы өтө узак мезгилдерди кучагына камтыйт.

2. “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоо кыргыз эли менен анын тилинин тарыхый этаптарын мезгилдештирүү (периодизация), тарыхый окуялар менен тилдик карым-катнаштардын иретин хронологизациялоо принциптеринин негизинде аныкталышы керек. Кыргыз тили менен “Манас” эпосунун лексикасынын өнүгүү тарыхын генетикалык жактан төмөнкүдөй беш страттык доорго стратификациялоого болот: алтай доору, хун доору, байыркы кыргыз доору, орто кыргыз доору жана кийинки кыргыз доору. Ушул страттык тарыхый доорлорго ылайык сөздөр алтай дооруна мүнөздүү, хун дооруна мүнөздүү, байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү, орто кылымдагы кыргыз дооруна мүнөздүү, кийинки кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар деп беш стратка жиктелди. Генетикалык стратификация көз карашынан караганда, бул страттар өзүнүн генезиси боюнча байыркы жана кийинки катмар деп эки чоң катмарга бөлүнөт. Байыркы катмарга алтай, хун, байыркы кыргыз доорлорундагы лексикалык катмарлар кирет. Кийинки катмарга орто кылымдагы жана кийинки доорлордогу лексикалык катмарлар кирет. Байыркы алтай доорунда “кыска” бир же эки муундан турган адамдын дене-мүчө

аталыштары, тууганчылык аталыштары, мал чарбачылык, аңчылык терминдери, рельеф аталыштары кеңири өнүккөн. Кийинки хун доорунда ар кыл уруулар ортосундагы жана хундардын башка коңшу элдер менен болуп турган тынымсыз согуштарынын негизинде көчмөн хун бирикмесинин курамындагы тилдердин аскердик-саясий лексикасы активдүү өнүккөн. Муну андан кийинки этаптагы Орхон-Энесай тексттериндеги фактылар да айгинелеп турат.

3. Орхон-Энесай жазуулары биздин замандын V-VI кылымынан IX кылымына чейин Түштүк Сибир, Монголия чөлкөмдөрүн байырлап жашаган кыргыз-түрк урууларынын тилин белгилүү бир деңгээлде чагылдырып турат. Аны байыркы кыргыз тилинин субстраттык доору катары эсептөөгө болот жана ал этап байыркы кыргыз доору деп аталат. Мурунку алтай, хун доорлорунда өнүккөн орток лексика ушул доордо кеңири колдонууга мүмкүнчүлүк алган. Анда заттык, сандык, сындык, кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөрдүн катары бир кыйла көбөйгөн. Байыркы кыргыз доорунда алтай жана хун доорлорунда калыпташкан тууганчылык, аңчылык, мал чарбачылык, анатомиялык, аскердик-согуштук лексика катмары дыйканчылык жана курулуш лексикасына тиешелүү сөздөр менен да толуктала баштаган. Буларды ошол учурга мүнөздүү жазма булактардын материалдары аркылуу тастыктоого болот. “Манас” эпосундагы байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү айрым сөздөр көп убакыттын өтүшү менен фонетикалык түзүлүшү жагынан да, лексика-семантикалык табияты жагынан да өзгөрүүлөргө учураган. Басымдуу көп сөздөр фоносемантикалык өзгөрүүлөргө кабылбастан, өзүнүн байыркы доордогу айтымы боюнча туруктуу сакталып калган. “Манас” эпосунун лексикалык курамында Орхон-Энесай тексттеринде кезигүүчү 694 сөздүн 439 сөзү кезигет. Анын ичинен эпостун лексикасында жолукпаган сөздөрдүн жалпы саны - 255 сөз. 220 сөз тыбыштык түзүлүшү жагынан да, лексика-семантикалык жагынан да өзгөрүүлөргө учураган: 182 сөз фонетикалык жактан, 38 сөз лексика-семантикалык жактан өзгөрүүгө учураса, 219 сөз фоносемантикалык жактан эч өзгөргөн эмес. Демек, биздин замандын V кылымынан баштап X кылымына чейинки мезгилдеги байыркы кыргыз доору

өзүнөн мурунку алтай, хун доорлорунан берки фонетикалык түзүлүштү туруктуу сактап калган доор катары мүнөздөлүшү зарыл.

4. Орто кылымдагы кыргыз доорунда (X-XV кк.) түрк-монгол урууларынын бири-бири менен аралашуусу, ислам дининин кеңири кулач жайышы, зор аймакты ээлеген күчтүү империялардын пайда болуусу сыяктуу ири тарыхый процесстердин негизинде, андай окуялардын эпкинине айрым бир майда түрк этностору менен кошо тилдери дагы бирге жоголсо, башкалары өсүп-өнүккөн. Башкача айтканда, аталган доордо түрк тилдеринин уюткусу катары азыркы түрк тилдеринин негизи түзүлө баштаган. Кыргыз тили да азыркы өң-келбетине жакындашкан абалга келип, калыпташа баштаган. Ушул сыяктуу бир катар экстралингвистикалык факторлор кыргыз тилинин дагы фонетикалык системасына, лексика-грамматикалык структурасына бир кыйла таасирин тийгизген. Айрым сөздөр фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон, көпчүлүк сөздөрдүн мурунку көөнө кыргыздык негизинде лексика-семантикалык жактан жылыштары пайда болгон. Сөздөрдүн семантикалык талаасынын кеңейүү жана кичирейүү процесси жүргөн. Айрыкча ислам дининин кеңири жайылышы аркылуу араб сөздөрү, Орто Азиядагы иран тилдүү тохар, согды элдери менен болгон ар кандай алакалар аркылуу иран сөздөрү дагы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасына дагы кабыл алына баштаган. Экинчи жагынан, ирегелеш жашаган орто азиялык түрк урууларынын тили кайсыл бир деңгээлде кыргыз тилине, кыйыр түрдө болсо да, өз таасирин тийгизген. Мындай белгилердин изи “Манас” эпосунун лексикасында сакталып калган орто кылымдагы кыргыз дооруна мүнөздүү болгон сөздөрдүн катмары аркылуу ачык байкалып турат. Эпостогу орто кыргыз дооруна мүнөздүү болгон лексикалык катмар байыркы кыргыз доорундагы лексикалык катмардан өзүнүн фонетикалык, лексика-семантикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы, анда иран-араб сөздөрүнүн активдүү кабыл алынышы, тили жагынан мурунку сибирлик типтен алыстап, орто азиялык типке жакындашуусу сыяктуу бир катар өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат.

5. “Манас” эпосундагы кийинки кыргыз доору XV кылымдан тартып биздин күндөргө чейинки мезгилди кучагына камтыйт. Ушул XV кылымдан кийинки кыргыз доорунда да кыргыз элинин тагдырында опурталдуу көп окуялар, коркунучтуу, ири уруштар болуп өткөн. Кыргыз эли өздөрүнүн туруктуу көчүп-конуп жүргөн мурунку аймактарынан башка жактарга жер которуштурууга аргасыз болушкан. Натыйжада, азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы негизги өзгөчөлүктөр да ушул мезгилдерде пайда болгон. Кыргыз тилине иран сөздөрүн кабыл алуу процессинин 1-этабы XI кылымда башталса, анын экинчи активдүү этабы XVI кылымда башталган. Ушул мезгилдерде иран тилдеринен кыргыз тилине соода-сатыкка, багбанчылыкка, дыйканчылыкка, курулушка жана турмуш-тиричиликке ж.б. өнөр-кесипке байланыштуу көптөгөн сөздөр өздөштүрүлгөн. Ошол мезгилдин өздөштүрүлгөн иран-араб сөздөрү активдүү лексика катарында ошол мезгилдин манасчылары тарабынан “Манас” айтууда кеңири пайдаланылган. Иран-араб сөз катмары салттуу эпостук лексикалык бирдиги катарында “Манас” эпосунун андан кийинки варианттарында да улантылып айтыла берген. Айрыкча эпосто жолуккан башка улут өкүлүнүн тилин же түштүк тараптарда жашаган элдин же жердин турмушун, колоритин көркөм, образдуу, элестүү баяндоодо алар даяр лексикалык бирдик катарында колдонулган. Эң негизгиси, «Манас» эпосунун лексикалык курамындагы айрым сөздүн тыбыштык формасы же мааниси, же грамматикалык түзүлүшү тилде болуп өткөн процесстерге ылайык өзгөрүүлөргө учурап отурган. Башкача айтканда, элдин турмушка карата болгон аң-сезимине, коомдук турмуштун өзгөрүүлөрүнө, тарыхый шарттарына карата көз караш-түшүнүктөрүн билдирген иран-араб сөздөрү, туюнтмалары менен толукталып, алымча-кошумчаланып өзгөрүп турган. Ошондуктан “Манас” эпосунун лексикасындагы тарыхый-лексикалык катмарлардан кыргыз тилинин өнүгүп-өзгөрүү кубулуштарынын эволюциялык белгилерин байкап билүүгө болот.

6. “Манас” эпосунун лексикалык курамында нукура төл сөздөр менен катар кыргыз жана монгол тилдерине окшош лексикалык параллелди түзгөн

катмар, ошондой эле кытай, иран, араб, орус сөздөрүнүн катмарлары бар. Алар кыргыз элинин ар кайсыл мезгилдерде аты аталган элдер менен жүргүзгөн түрдүү карым-катнаш, байланыштарын даана көрсөтүп турат. “Манас” эпосунун лексикасында мындай катмарлардын болуусу кыргыз элинин башка элдер менен тарыхый, социалдык, соода-сатык, экономикалык, маданий байланыштарынын натыйжасы деп эсептейбиз.

7. Сөздөрдү лексика-семантикалык катмарларга ажыратуунун релеванттуу критерийлери болуп эсептелген семантикалык, фонетикалык, морфологиялык, этноареалдык критерийлердин негизинде “Манас” эпосундагы сөздөр 10 лексика-семантикалык топко бөлүнөт. Эпостогу сөздөр колдонулуш чөйрөсү, парадигмалык маанилерине карай адамга жана адам ишмердигине байланыштуу сөздөр деп эки чоң топко ажырайт. Адамга байланыштуу сөздөргө тууганчылык лексикасы, адамдын дене-мүчө аталыштарына байланыштуу лексика кирет. Адам ишмердигине байланышкан сөздөрдүн лексика-семантикалык катмарына аңчылык, дыйканчылык, мал чарбачылык, турмуш-тиричилик лексикасы, фауна жана флорага байланышкан лексика, тамак-аш лексикасы, жер-суу аталыштары кирет. Аталган лексика-семантикалык катмарларды салыштырма, тектештирме-тарыхый аспектиден изилдөөдө сөздүн этимологиясына айрыкча көңүл буруу зарыл. Сөздөрдү тектеш тилдердеги эквиваленттүү параллелдерине салыштырып, алардын этимологиялык номинациясын аныктасак болот. Айрым аталыштардын номинациялануусунун семантикалык моделдерине, мотивациясына басым жасоо менен лексика-семантикалык топтогу страттарга мүнөздүү болгон мыйзам ченемдүү жалпы кубулуштарды аныктоого болот. Эпостун лексикалык курамындагы сөздөрдү лексика-семантикалык жактан стратификациялоодо этимологиялык жактан лексикалык бирдиктин тектеш тилдерге да орток номинативдүү сөз экендиги, семантикалык жактан сөздүн эпосто этимологиялык номинацияга жана контексттик өтмө маанилерге ээ болушу, сөз формаларынын же морфемаларынын байыркылыгы, реликтилик мүнөзгө ээ экендиги сыяктуу негизги факторлор эске алынат.

8. Анатомиялык аталыштардын түрк-монгол, тунгус-манжур тилдеринде параллель орун алышы алардын генетикалык жактан байыркы алтайлык баба тилден таралгандыгын далилдеп турат. “Манас” эпосундагы тууганчылык лексикасына тиешелүү айрым аталыштардын этимологиясы байыркы алтай баба тилинде аныкталса, айрымдарыныкы алыскы же жакынкы тектеш тилдерден, же башка тилдерден аныкталат. Алардын басымдуу бөлүгү көөнө кыргыз тилине тиешелүү сөздөрдөн болуп саналат.

9. Көчмөндүк коомдогу мал чарбачылык кесибинин өнүгүүсү, ага ылайык мал чарбасына тиешелүү лексикасынын калыптануу эволюциясы “Манас” эпосунун лексикалык өзөгүндө даана байкалат. Эпостогу мал чарбачылыкка тиешелүү сөздөрүнүн саны, жыштыгы да башка лексикалык катмарларга салыштырмалуу бир топ арбын. Анатомиялык аталыштарда кезиккен фактылар сыяктуу эле мал чарбачылыкка тиешелүү лексикасынын мисалында да кыргыз тилинин алтай бүлөсүндөгү түрк, монгол, тунгус-манжур тилдери менен болгон жакындык маселеси ачык байкалат.

10. “Манас” эпосунда аңчылык кесибине байланыштуу колдонулган сөздөр, негизинен, түрк тилдери менен кыргыз тилинин өз базасында түзүлгөн, айрым сөздөр байыркы алтайлык тектен таралган. Кээ бир сөздөр кыргыз-монгол тилдеринин уңгусунда жаралган. Бул катмарда иран, араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр да кездешет.

11. Фауна катмарына мүнөздүү болгон сөздөр байыркы кыргыз-түрк тилдеринин уюткусунда жаралган. Алардын айрым аталыштары байыркы алтайлык тектен таралган жана арасында иран, араб, орус тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр да кезигет. Ал эми “Манас” эпосунда флора катмарына киргизилген өсүмдүктөрдү атаган сөздөрдүн негизги семантикалык модели катары алардын өңү-түсү, формасы, көлөмү, даамы, жыты, сапаты, өскөн жери, дарылык касиети, турмуш-тиричиликтеги кызматы ж.б.с. сапаттык даражалары эске алынат. Ар бир өсүмдүк аталышынын жаралышына басымдуу учурларда ушундай мотивациялык негиздер түрткү берет. Эпостогу турмуш-тиричилик

лекси́касы кыргыз элинин жашоо процессинин тарыхый өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу.

12. “Манас” эпосундагы жер-суу аталыштарынын саны абдан арбын жана анын географиялык ареалы да кеңири аймакты кучагына алат. Айрыкча, С.Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунда 600гө жакын жер-суу аталыштары кездешсе, С.Каралаевдин вариантындагы “Манас” эпосунда 160га жакын жер-суу аталыштары жолугат. “Манас” эпосунун лексикалык курамындагы жер-суу аталыштары ич ара эң байыркы катмар, байыркы кыргыз катмары, кыргыз-монгол катмары, иран-араб катмары жана кийинки катмарлар болуп бир нече топко ажырайт. Эпосто географиялык объектини номинациялоодо жердин рельефтик түзүлүшү, табияттын өзгөчөлөнгөн белгилери эске алынат. Табияттын жагымдуу же жагымсыз аба-ырайына, жер шартынын суулуу же кургак, таштуу же кумдуу, чөптүү же токойлуу экендигине, мал багууга жайлуу же жайсыздыгына, дыйканчылыкка жарактуу же жараксыз экендигине ж.б.у.с. белгилерине карата жер-суу аталыштары жаралган деп эсептейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун лексикасынан кыргыз тилинин тарыхын, анын өнүгүү этаптарын, тарыхый-эволюциялык динамикасын, түрдүү этносаясий жана этномаданий байланыштардын негизинде болгон тилдеги фоносемантикалык жана лексика-семантикалык өзгөрүү процесстерин, типтүү белгилерин, тилдин байыркы мезгилине мүнөздүү болгон реликтилик формаларын таанып билүүгө болот. Ал эми “Манас” эпосунун лексикасын хроно-топологиялык жактан стратификациялоо аркылуу азыркы кыргыз тилинин өнүгүү доорлорун, тил тарыхындагы фоносемантикалык, лексика-грамматикалык кубулуштардын генезисин так аныктоого болот. Башкача айтканда, тигил же бул элдин тилинин тарыхы системалуу кагазга түшүрүлбөй калган учурларда фольклордук чыгармалардын лексикасын стратификациялоо аркылуу анын лексикалык негизинин тарыхый этаптарын аныктоого болот деп эсептейбиз. Бул “Манас” эпосунун мисалында айкын көрүндү. Биздин бул изилдөөбүз келечекте кыргыз тил илиминде аталган

багытта бир катар изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнө түрткү берет жана “Манас” үчилтигинин тилин комплекстүү стратификациялоого мүмкүнчүлүк түзөт. Эпостун тилиндеги тарыхый фонетикалык, семантикалык кубулуштарга, лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөргө байланышкан маселелерди кеңири масштабда изилдөөгө биздин бул ишибиз илимий-теориялык жана методологиялык жактан негиз болуп бере алат деп ишенебиз.

Шарттуу кыскартуулар

СО, 1-том, 1978 – С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 1-том. –Фрунзе: Кыргызстан, 1978.

СО, 2-том, 1980 – С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 2-том. –Фрунзе: Кыргызстан, 1980.

СО, 3-том, 1981 – С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 3-том. –Фрунзе: Кыргызстан, 1981.

СО, 4-том, 1982 – С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 1-том. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

СО, 1-том, 1995 – Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 1-к. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. –Б: Кыргызстан, 1995.

СО, 2-том, 1995 – Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 2-к. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. –Б: Кыргызстан, 1995.

СО, 3-том, 1995 – Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 3-к. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. –Б.: Кыргызстан, 1995.

СО, 4-том, 1995 – Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 4-к. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. –Б.: Шам, 1997.

СК – Манас: Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты б-а. –Б.: Турар, 2010.

СК, 1-том, 1984 – С.Каралаев. Манас. 1-китеп. –Фрунзе: Кыргызстан, 1984.

СК, 2-том, 1986 – С.Каралаев. Манас. 1-китеп. –Фрунзе: Кыргызстан, 1986.

СК, 3-том, 1987 – С.Каралаев. Семетей. 1-китеп. –Фрунзе: Кыргызстан, 1987.

СК, 4-том, 1989 – С.Каралаев. Семетей. 2-к. –Фрунзе: Кыргызстан, 1989.

СК, 5-том, 1991 – С.Каралаев. Сейтек. –Фрунзе: Кыргызстан, 1991.

СК, 1-том, 1995 – Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылышы. 1-к. –Бишкек: Кыргызстан, 1995.

СК, 2-том, 1995 – Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылышы. 2-к. –Бишкек: Кыргызстан, 1995.

СК, 3-том, 1995 – Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылышы. 3-к. –Бишкек: Шам, 1998.

Шарттуу белгилер

> ... га өтөт, өзгөрөт, келип чыккан, пайда болгон

< ... дан пайда болгон

~ - алмаша берет, туура келет

// - катар колдонула берет, параллель форма, фонетикалык вариант

+

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдиназимов, Ш.Н. Лексический состав эпоса “Кырк кыз” (“Сорок девушек”) [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / Ш.Н.Абдиназимов. – Бишкек, 1992. – 25 с.
2. Абдрахманов, А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана [Текст]: науч. докл. ... д-ра филол. наук / А.Абдрахманов. – Алма-Ата, 1991. – 58 с.
3. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар) [Текст]: филол. илим. д-рунун ... дис. автореф. / И.Абдувалиев. – Бишкек, 2007. – 40 б.
4. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин кесипчилик лексикасы [Текст]: филол. илим. д-рунун ... дис. / И.Абдувалиев. – Бишкек, 2007. – 332 б.
5. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасына салыштырма-типологиялык илик: Көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөр сөздөрүнүн мисалында [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Б-сыз, 2005. – 156 б.
6. Абдувалиев, И. Профессиональная лексика в кыргызском языке: Сравнительно-типологический анализ на материале конноспортивной лексики [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Сабыр, 2001. – 120 с.
7. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек; Жалалабат: Жалалабат. Мамл. ун-ти, 2007. – 136 б.
8. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] / Э.Абдулдаев. – Бишкек: 1998. – 256 б.
9. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст]: жогорку окуу жайларынын студ. у-н / Э.Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
10. Абдуллаев, Т.А. Тюркоязычный памятник XVI века «Кавами атта бир» Хызыра ибн Абдулхади ал-Бавазиджи и его лексика [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук / Т.А.Абдуллаев. – Баку, 1991. – 30 с.

11. Азыркы кыргыз адабий тили. Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингпоэтика [Текст]. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 928 б.
12. Акматов, Н.Р. Ысык-Көл облусунун топонимиясы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / Н.Р. Акматов. – Бишкек, 2010. – 25 б.
13. Алеева, А.Х. Исследование языка путевых записок XVIII века “Исмагил ага саяхетнамэсе” [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук / А.Х. Алеева. – Казань, 1990. – 20 с.
14. Али, Дашман. Кыргыз жана түрк тилдериндеги убакыт-мезгилди туюндуруучу лексикалык каражаттар [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / Али Дашман. – Бишкек, 2009. – 18 б.
15. Ализаде, З.А. Азербайджанские пословицы и поговорки и их лексико-семантический анализ [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / З.А. Ализаде. – Баку, 1981. – 54 с.
16. Артамошина, В.Д. Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов – предшественников А.Навои [Текст] / В.Д. Артамошина // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – М., 1960. – С. 7-29.
17. Аронов, К. Этнолингвистическая природа космонимов в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Аронов. – Алма-Ата, 1992. – 22 с.
18. Асаналиев, У. Тунгус-манжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллелдери [Текст]: филол. илим. д-рунун дис. автореф. / У. Асаналиев. – Бишкек, 2004. – 319 б.
19. Асаналиев, Ү. «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ү. Асаналиев, К. Ашыралиев. – Фрунзе: КР ИА, 1965. – 108 б.
20. Аскерова, Г.Н. Личные имена в фольклоре (на материалах Азербайджанских народных дастанов и сказок) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Н. Аскерова. – Баку, 1986. – 14 с.

- 21.Ахматов, Н.Р. Лексика “Шейбани-Наме” Мухаммада Салиха. Сравнительно-исторический словарь языка “Шейбани-Наме” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.Р.Ахматов. – Ташкент, 1991. – 25 с.
- 22.Ахмедова, Ж. Казахские народные наименования понятий об измерениях [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж.Ахмедова. – Алма-Ата, 1975. – 25 с.
- 23.Ахметгалеева, Я.С. Исследования языка памятника тюркоязычных письменности “Кисекбаш китабы” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Я.С.Ахметгалеева. – Алма-Ата, 1978. – 20 с.
- 24.Ауэзов, М. “Манас” [Текст]: кирг. народная героическая поэма / М. Ауэзов. – Алма-Ата, 1937. – 107 с.
- 25.Бабушкин, А.П. Социальные аспекты лексической системы языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.П.Бабушкин. – Саратов, 1984. – 22 с.
- 26.Базылхан, Б. Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Бухатын. – Алма-Ата, 1974. – 21 с.
- 27.Бакинова, Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении [Текст] / Г.Бакинова. – Фрунзе: Илим, 1990. – 88 с.
- 28.Баранов, Х.К. Арабско-русский словарь [Текст]: около 33 000 слов / Х.К. Баранов. – М.: ГИС, 1962. – 1186 с.
- 29.Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / В.В.Бартольд; түз. Ө.Караев. – Бишкек: “Айбек” фирмасы, 1997. – 456 б.
- 30.Бартольд, В.В. Сочинения [Текст]: в 9 т. / В.В.Бартольд. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – Т.2, ч.1: Общие работы Ср. Азии. Работы по истории Ср. Азии. Работы по истории Кавказа и Вост. Европы. – 1020 с.
- 31.Баскаков, А.Н. Тюркские языки [Текст] / А.Н. Баскаков. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 242 с.

- 32.Бейбутова, Р.А. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Р.А.Бейбутова. –М., 1988. - 22 с.
- 33.Баскаков, Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков [Текст] / Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1988. – 286 с.
- 34.Баскаков, Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение [Текст] /Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1981. – 135 с.
- 35.Баскаков, Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках[Текст] / Н.А.Баскаков // Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday. – Istanbul, 1987. – № 5. – С. 69-75.
- 36.Батманов, И.А. Краткое введение в изучение киргизского языка [Текст] /И.А.Батманов. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1947. – 116 с.
- 37.Батманов, И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности [Текст] / И.А.Батманов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – 218 с.
- 38.Батманов, И.А. Современный киргизский язык [Текст] / И.А.Батманов. – Фрунзе: АН КиргССР, 1953. – 162 с.
- 39.Батманов, И.А. Пути развития и источники формирования киргизского языка [Текст] / И.А.Батманов // Изв. Кирг. фил. АН СССР. – 1947. – Вып. 7. – С.55-68.
- 40.Бафоев, Б. Лексика произведений Алишера Навои [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Б.Бафоев. – Ташкент, 1989. – 44 с.
- 41.Бертагаев, Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков (на материале монг. и бурят. яз.) [Текст] / Т.А.Бертагаев. – М.: Наука, 1974. – 383 с.
- 42.Биялиев, А. Кыргыз тилиндеги аңчылык терминологиясынын составы жана анын терминдеринин түзүлүшүнүн айрым маселелерине карата[Текст] /А.Биялиев // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр: жаш окумуштуулардын макалалар жыйнагы. – Фрунзе, 1970. – 68-83-б.

43. Биялиев, А. “Манас” эпосунун тили жана стили (Улуу манасчы Сагынбай феномендин дили жана көркөм стили) [Текст] / А. Биялиев. – Бишкек: КМУнун басмаканасы, 2014. – 20 б.
44. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст]: в 2 т. / Н.Я. Бичурин. – М.; Л.: АН СССР, 1950. – Т.1. – 379 с.; Т.2. – 332 с.
45. Болонина, Э.Н. Бытовая лексика в памятниках русской деловой письменности XV-XVI веков (Наименования напитков, продуктов питания животного и молочного происхождения и пищи) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Э.Н. Болонина. – Киев, 1979. – 23 с.
46. Боровков, А.К. Лексика среднеазиатского тевфиса XII-XIII вв. [Текст] / А.К. Боровков. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – 367 с.
47. Боронов, А.А. Антропонимы в киргизском героическом эпосе “Манас” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.А. Боронов. – Алма-Ата, 1988. – 19 с.
48. Будагов, Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст] / Л. Будагов. – СПб.: Тип. АН, 1869. – Т.1. – 810 с.
49. Бурятско-русский словарь [Текст] / сост. К.М. Черемисов. – М.: Сов. энцикл., 1973. – 803 с.
50. Вайнштейн, С.И. Историческая этнография тувинцев: проблемы кочевого хозяйства [Текст] / С.И. Вайнштейн. – М.: Наука, 1972. – 314 с.
51. Валитова, Ю.А. О лексике произведений Хади Такташа [Текст] / Ю.А. Валитова // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – М., 1960. – С. 91-112.
52. Винник, С.В. Социолингвистическая интерпретация политических неологизмов американского происхождения [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1986. – 18 с.
53. Владимирцев, Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка халкаского наречия. Введение и фонетика [Текст] / Б.Я. Владимирцев. – Л.: Изд. Ленингр. Вост. ин-та, 1929. – 436 с.

- 54.Владимирцев, Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке [Текст] /Б.Я.Владимирцев // Зап. Вост. отд-ния Рус. арх. о-ва. – СПб., 1911. – Т.20, вып. 2/3. – С. 69-177.
- 55.Габышева, Л.Л. Семантические особенности слова в фольклорном тексте (на материале якутского эпоса олонхо) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.Л.Габышева. – М., 1986. – 19 с.
- 56.Гаджиева, З.Т. Язык Азербайджанского письменного памятника XVI века поэмы “Варга и Гюльшах” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1980. – 32 с.
- 57.Галиуллин, К.Р. К проблеме хронологизации словарного состава русского языка (На материале тюркских лексических элементов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.Р.Галиуллин. – М., 1982. – 22 с.
- 58.Гапарова, Ч. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Ч.Гапаров. – Ош, 2006. – 173 б.
- 59.Гущева, О.И. Номинация процессов памяти в польском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О.И.Гущева. – Минск, 2002. – 18 с.
- 60.Давлатназаров, М. Социолингвистический статус лексических заимствований в бесписьменном языке (на материале шугнанского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.Давлатназаров. – М., 1992. – 22 с.
- 61.Дамдинсурэн, Ц. Русско-монгольский словарь [Текст] / Ц.Дамдинсурэн, А.Лувсандэндэв. – Улан-Батор: Госиздат, 1982. – 840 с.
- 62.Данелия, К.Д. Вопросы истории грузинского литературного языка по древнегрузинским версиям Посланий Павла (V-XI вв.) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / К.Д.Данелия. – Тбилиси, 1978. – 43 с.
- 63.Дербишева, З.К. Кыргызский этнос в зеркале языке [Текст]: моногр. /З.К.Дербишева. – Бишкек: Б.и., 2012. – 404 с.
- 64.Дерфер, Г. Базисная лексика и алтайская проблема [Текст] / Г.Дерфер //Вопросы языкознания. – 1981. – № 4. – С. 35-44.

- 65.Джапанов, А. Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / А.Джапанов. – Бишкек, 2004. – 138 б.
- 66.Дмитриева, Л.В. Из этимологий названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках [Текст] / Л.В.Дмитриева //Исследования в обл. этимологии алтайских языков. – Л., 1979. – С. 135-191.
- 67.Дмитриев, Н.К. Соответствие р//з [Текст] / Н.К.Дмитриев // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1955. – Ч. 1: Фонетика. – С. 322-325.
- 68.Древнетюркский словарь [Текст]. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
- 69.Додабаев, Х.А. Военная лексика в староузбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Х.А.Додабаев. –Ташкент, 1981. – 21 с.
- 70.Дыйканов, К. Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн / К.Дыйканов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 156 б.
- 71.Дыйканов, К. “Манас” эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгү [Текст] /К.Дыйканов. – Фрунзе: Б-сыз, 1988. – 1-бөлүк. – 142 б.
- 72.Дыйканов, К. “Манас” эпосунун жиги алфавиттүү лугаты [Текст] /К.Дыйканов. – Фрунзе: Б-сыз, 1988. – 2-бөлүк. – 134 б.
- 73.Дыйканов, К. Имя существительное в киргизском языке [Текст] /К.Дыйканов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1955. – 104 с.
- 74.Дуйшеналиева, Т. Киргизские народные термины животноводства [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.Дуйшеналиева. – Фрунзе,1968. – 19 с.
- 75.Дюшеева, Т.С. “Манас” эпосунун этномаданий лексикасы [Текст]: филол. илим. канд. ... автореф. / Т.С.Дюшеева. – Бишкек, 2014. – 24 б.
- 76.Закарян, О.Л. Социальная дифференциация армянского языка в городе Ереван [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О.Л.Закарян. – Ереван, 1980. – 25 с.
- 77.Закиев, З.М. О периодизации истории тюркских письменных литературных языков [Текст] / З.М.Закиев // Сов. тюркология.– Баку,1975.– № 5. – С.3-11.
- 78.Закиров, Р.А. Язык древнеуйгурского памятника «Куанши им пусар» [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.А. Закиров. – М., 1982. – 15 с.

- 79.Зевахина, Т.С. Компонентный анализ как метод выявления семантической структуры слова [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.С. Зевахина. – М., 1979. – 29 с.
- 80.Егоров, Н.И. Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория болгаро-чувашской этноязыковой преемственности [Текст]: науч. докл. ... д-ра филол. наук /Н.И.Егоров. – Алма-Ата, 1992. – 82 с.
81. Жапаров, Ш. Кыргызская антропонимика [Текст] / Ш.Жапаров. – Бишкек: Илим, 1992. – 191 с.
- 82.Жаманкулова, Г.Т. Махмуд Кашгаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары [Текст] / Г.Т.Жаманкулова. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 256 б.
- 83.Жаманкулова, Г.Т. Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы (байыркы замандан б.з. X чейин) [Текст] / Г.Т.Жаманкулова. – Бишкек: “Улуу тоолор”, 2014. – 1 китеп. – 452 б.
- 84.Жаманкулова, Г.Т. Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы (байыркы замандан б.з. X чейин) [Текст] / Г.Т.Жаманкулова. – Бишкек: Бийиктик, 2014. – 2 китеп. – 370 б.
- 85.Жапаров, Ш. Кыргыз ономастикасы [Текст]: адабияттардын библиографиялык көрсөткүчү ж-а изилдөөлөргө кыскача обзор (1926-1985-жылдар) / Ш.Жапаров. – Фрунзе: Илим, 1990. – 177 б.
- 86.Жирмунский, В.М. К проблеме социальной дифференциации языка [Текст] / В.М.Жирмунский // Язык и общество. – М., 1968. – С. 32-36.
- 87.Жирмунский, В.М. Введение в изучение “Манаса” [Текст] / В.М. Жирмунский. – Фрунзе: Изд-во Кирг. фил. АН СССР, 1948. – 111 с.
- 88.Жумакунова, Г. Бытовая лексика в эпосе “Манас” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Жумакунова. – Алма-Ата, 1988. – 20 с.
- 89.Жумалиев,Ж. М.Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» эмгегиндеги аргулардын тили [Текст] / Ж.Жумалиев // Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 191-202-б.

90. Жумалиев, С.С. “Манас” эпосундагы диалектизмдер (С.Орозбаковдун варианты боюнча) [Текст] / С.С.Жумалиев. – Бишкек: Б-сыз, 1995. – 165 б.
91. Жумалиев, С.С. Байыркы түрк тилдери [Текст]: окуу куралы / С.С.Жумалиев. – Бишкек: Текник, 2012. – 116 б.
92. Жумалиева, Г.Э. “Манас” эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / Г.Э.Жумалиева. – Бишкек: 2008. – 22 б.
93. Жусуп Хас Ажип. Кут даарытар билим [Текст] / Жусуп Хас Ажип; котор. З.М.Мусабаева, Э.Кожа. – Бишкек: Б-сыз, 2008. – 383 б.
94. Ибрагимова, А. Исследование “Келурнаме” Мухаммеда Якуба Чинги (Лексика, морфология, факсимиле и глоссарий) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Ибрагимова. –Ташкент, 1976. – 32 с.
95. Ибрагимов, К. Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.Ибрагимов. – М., 1975. – 27 с.
96. Иванова, В.П. Научный текст: анализ и интерпретация смысла [Текст] / В.П. Иванова. – Бишкек: Б.и., 2002. – 85 с.
97. Иллич-Свитыч, В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский) [Текст] / В.М. Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1984. – Т.3: Сравнительный словарь (по карточкам автора. – 136 с.
98. Иллич-Свитыч, В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский) [Текст] / В.М.Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1971. – Т. 1: Введение. Сравнительный словарь. – 412 с.; Т.2: Сравнительный словарь. Указатели. – 1976. – 156 с.
99. Исаев, Д. Топонимика Северной Киргизии [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Д.Исаев. – Фрунзе, 1972. – 23 с.

100. Исаев, Д. Топонимы монгольского происхождения на территории Киргизии [Текст] / Д.Исаев // Изв. АН КиргССР. – 1971. – № 1. – С. 112-117.
101. Исследования в области этимологии алтайских языков [Текст]. – Л.: Наука, 1979. – 258 с.
102. История Киргизии [Текст].– Фрунзе: Киргизгосиздат, 1963. – Т.1. – 591 с.
103. Историческое развитие лексики тюркских языков [Текст] / под ред. Е.И.Убрютова. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 467 с.
104. Исхаков, Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков [Текст] / Ф.Г.Исхаков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1962. – Ч. 4: Лексика. – С. 5-68.
105. Ишанкулов, Ю. Опыт историко-этимологического анализа названий плодов в узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Ю.Ишанкулов. – Ташкент, 1977. – 26 с.
106. Кадырова, Ч.А. “Манас” эпосундагы аскердик терминдердин лексика-семаникалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү (Жүсүп Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосунун материалдарынын негизинде) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф./Ч.А.Кадырова. – Бишкек, 2011. – 22 б.
107. Калужинский, С. Монгольские элементы в якутском языке [Текст] /С.Калужинский. – Warszawa: Panstwowe Wydawnistwj, 1961. – 170 с.
108. Карасаев, Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] / Х.Карасаев. – Фрунзе: КСЭ, 1986. – 421 б.
109. Карасаев, Х. Камус наамадан жооп [Текст] / Х.Карасаев. – Бишкек: Б-сыз, 1992. – 77 б.
110. Карасаев, Х. Камус Наама: араб, иран, кытай, монгол, орус тилинен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр [Текст] / Х.Карасаев. – Бишкек: Шам, 1996. – 854 б.
111. Карасаев, Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян [Текст] / Х. Карасаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 368 б.

112. Каримов, Ш.Т. Семантика лексических единиц газелей Хафиза [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ш.Т.Каримов. – Душанбе, 1993. – 20 с.
113. Карпова, В.В. Иноязычная лексика в художественном тексте (на материалах романа М.Горького “Жизнь Клима Самгина”) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.В.Карпова. – М., 1978. – 13 с.
114. Карымшакова, А. “Манас” эпосундагы тамак-аш аттарын изилдөөгө карата [Текст] / А.Карымшакова // Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери. – Бишкек, 2009. – 21-26-б.
115. Келдибеков, Б.Т. Языковая номинация в немецком тексте (на материале функционально-семантического поля наименований лиц) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Б.Т.Келдибеков. – Бишкек, 1999. – 143 с.
116. Кенесбаев, С.К. К вопросу о тюрко-монгольской языковой общности [Текст] / С.К.Кенесбаев // Проблемы общности алтайских языков. – Л., 1971. – С. 322-330.
117. Кириллова, Е.А. Стратификация лексики в научном тексте (на материале современной английской научно-исторической прозы). [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.А.Кириллова. – М., 1985. – 16 с.
118. Кирьян, А.Д. Градация как способ организации лексико-семантической группы (качественные прилагательные со значением характеристики человека в современном русском языке) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Д.Кирьян. – М., 1981. – 22 с.
119. Кислик, Л.И. Земледельческая лексика в памятниках деловой письменности XIV-XVII вв. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.И.Кислик. – М., 1975. – 24 с.
120. Колбасова, Т.П. К вопросу о социально-профессиональной дифференциации языка (на материале соврем. общевоен. терминологии русского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.П.Колбасова. – М., 1976. – 17 с.

121. Колесникова, В.Д. О некоторых общеалтайских лексемах с семантикой “сила” [Текст] / В.Д.Колесникова // Исследования в обл. этимологии алтайских языков. – Л., 1979. – С. 200-205.
122. Колесникова, В.Д. Названия частей тела человека в алтайских языках [Текст] / В.Д.Колесникова // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972. – С.71-104.
123. Колесникова, В.Д. К характеристике названий частей тела человека в тунгусо-маньчжурских языках [Текст] / В.Д.Колесникова // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972. – С. 257-336.
124. Колоколов, В.С. Краткий китайско-русский словарь [Текст]: по графической системе, включающей важнейшие военные термины / В.С. Колоколов. – М.: Сов. энцикл., 1935. – 687 с.
125. Кондучалова, С. В.В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] /С.Кондучалова. – Фрунзе: КР ИА, 1961. – 103 б.
126. Кондучалова, С. В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] /С.Кондучалова. – Фрунзе: КР ИА, 1964. – 94 б.
127. Конкобаев, К. Топонимия Южной Киргизии [Текст] / К.Конкобаев. – Фрунзе: Илим,1980. – 169 с.
128. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII – IX вв. [Текст] /А.Н.Кононов. – Л.: Наука, 1980. – 256 с.
129. Копыленко, М.М. О мотивации наименований животных в тюркских языках [Текст] / М.М.Копыленко // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, 1990. – С. 102-108.
130. Корнилов, Г.Е. Алтайские параллели к чувашским названиям оленя, верблюда и слона [Текст] / Г.Э.Корнилов // Проблема общности алтайских языков: сб. ст. – Л., 1971. – С. 210-211.
131. Кормушин, И.В. Алтайские языки [Текст] / И.В.Кормушин // Лингвист. энцикл. слов. – М., 1990. – С. 28.

132. Королевич, С.А. Сравнительно-исторический анализ словарного состава “Александрии” старобелорусской и старорусской редакции). [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.А.Королевич. – Минск, 1987. – 19 с.
133. Корш, Ф.Е. О некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков [Текст] / Ф.Е.Корш //Зап. Имп. Рус. геогр. о-ва. Отд. этнографии. – СПб., 1909. – Т. 34. – С. 537-546.
134. Котвич, В. Исследования по алтайским языкам [Текст] / В.Котвич. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – 373 с.
135. Кочарли, С.Т. Лексика азербайджанских баяты [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.Т.Кочарли. – Баку, 1984. – 22 с.
136. Кудайбергенов, С. Синтетический способ образования глагола в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук /С.Кудайбергенов. – Фрунзе, 1968. – 114 с.
137. Кулиева, К. Древнетюркский лексический пласт кубинского и дербентского диалектов азербайджанского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.Кулиева. – Баку, 1989. – 26 с.
138. Кушбакова, Г.Т. Зоонимия кыргызского языка (на материале эпоса “Манас”) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. –Алма-Ата, 1992. – 20 с.
139. Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1970. – 169 б.
140. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]: 50 минден ашык соз ж-а моз айкашы камтылды. – Бишкек AVRASYA PRESS, 2010. – 1460 б.
141. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: AVRASYA PRESS, 2011. – 1 болук. – 880 б.
142. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: AVRASYA PRESS, 2011. – 2 болук. – 891 б.
143. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 775 б.
144. Лаврова, Л.В. Лексико-семантические группы слов, характеризующих человека [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1984. – 19 с.

145. Лебедева, Е.А. Чувашские названия рыб (опыт сравнительно-исторического анализа) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.А. Лебедева. –Уфа, 1983. – 24 с.
146. Мазекова, Н.Ж. «Манас» эпосунда колдонулган сөз формаларына лингвостатистикалык илик (зат атооч) [Текст]: филол. илим. канд. ... автореф. / Н.Ж.Мазекова. – Бишкек, 2000. – 21 б.
147. Мазуркевич, Л.В. Лексика флоры и фауны в сербохорватском языке (сопоставительно с рус. и укр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Л.ВМазуркевич. – М., 1988. – 17 с.
148. Малов,С.Е. Енисейская письменность тюрков [Текст] / С.Е.Малов. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 118 с.
149. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология [Текст]: ЖОЖдун филология фак. студенттери үчүн / Ж.Мамытов. – Бишкек: Жэка, 1999. – 256 б.
150. Манас [Текст]: кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүк / түз. Т.Садыков, Б.Шаршенбаев. –Анкара, 2011. – 1647 б.
151. “Манас” энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А.Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы редакциясы, 1995. – 1-т. – 440 б.
152. “Манас” энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А.Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы редакциясы, 1995. – 2-т. – 432 б.
153. “Манас” эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы [Текст]: Манас эпосунун 1000 ж. Майрамдоого карата откорулгон Эл аралык симп. Тез. 27-28 авг. 1995 ж. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 196 б.
154. Мансветова, Е.Н. Лексика стихотворных произведений среднего жанра второй половины XVII века. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Е.Н.Мансветова. – М., 1977. – 27 с.
155. Маражапова, Н.К. Азыркы кыргыз тилиндеги үй-тиричилик лексикасынын түзүлүшү жана семантикасы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Н.К.Маражапова. – Бишкек, 2003. – 20 б.

156. Маразыков, Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү [Текст]: окуу куралы /Т.С. Маразыков. – Бишкек, 2014. – 156 б.
157. Маразыков, Т.С. Текст: маалымат алмашуунун негиздери [Текст]: окуу куралы / Т.С.Маразыков. – Бишкек, 2014. – 92 б.
158. Маразыков, Т.С. Текст таануунун теориясы [Текст]: окуу куралы /Т.С.Маразыков. – Бишкек, 2014. – 112 б.
159. Кудайбергенов, С. Материалы о киргизко-монгольских лексико-грамматических параллелях [Текст] / С.Кудайбергенов // Изв. АН КиргССР. Сер. Обществ. наук. – 1964. – Т. 6, вып. 1: Лингвистика. – С.41-46.
160. Махматмурадов, Ш. Язык “Дивана” Хамзы Хаким-Заде Ниязы [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ш.Махматмурадов. – Ташкент, 1982. – 24 с.
161. Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты [Текст]: моногр. / сост. И.Абдувалиев. – Бишкек: КРУИА Тил ж-а адабият ин-ту, 2011. – 342 б.
162. Махмуд Кашгари. Девону лугат ит-түрк [Текст]: индекс-словарь /Махмуд Кашгари. –Ташкент: Фан, 1963. – 542 с.
163. Молдобаев, И.Б. Эпос “Манас” как источник изучения духовной культура киргизского народа [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1989. – 152 с.
164. Муллочаев, С.А. Военная лексика “Шахнаме” Абулькасима Фирдоуси. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.А.Муллочаев. – Душанбе, 1980. – 24 с.
165. Мураталиев, М. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр [Текст] / М.Мураталиев. – Фрунзе: Илим, 1976. – 181 б.
166. Мусабаева, З. Омонимы в «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгарского (11 в) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / З.Мусабаева. – Фрунзе, 1975. – 19 с.
167. Мусаев, К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении [Текст] / К.М.Мусаев. – М.: Наука, 1975. – 356 с.
168. Мусаев, К. Лексикология тюркских языков [Текст] / К.Мусаев. – М.: Наука, 1984. – 148 с.

169. Мусаев, С.Ж. Кеп маданияты жана норма [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Б-сыз, 1999. – 202 б.
170. Мусаев, С.Ж. Текст: прагматика, структура [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Б.и., 2000. – 275 с.
171. Мынбаев, Н.Ж. Общeturкская, казахская этнонимия в пантопохронии и проблемы типологической универсалии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Н.Ж.Мынбаев. – Алматы, 2010. – 70 с.
172. Наджип, Э.Н. Уйгурско-русский словарь [Текст] / Э.Н.Наджип. – М.: Сов. энцикл., 1968. – 825 с.
173. Наджип, Э.Н. Современный уйгурский язык [Текст] / Э.Н.Наджип. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 133 с.
174. Назаралиев, Т. Киргизские народные строительные термины [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.Назаралиев. – Фрунзе, 1971. – 19 с.
175. Нарынбаев, А. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров [Текст] / А.Нарынбаев. – Бишкек: Илим, 1994.–184 с.
176. Насилов, В.М. Язык орхоно-енисейских памятников [Текст] / В.М.Насилов. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 88 с.
177. Насыров, И. Лексика “Маджалис ан-нафаис” Алишера Навои. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И.Насыров. – Ташкент, 1980. – 20 с.
178. Нафиков, Ш.В. Принципы номинации, структура и происхождение названий рыб в башкирском языке (синхронная и сравнительная характеристика) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ш.В.Нафиков. – Уфа, 1987. – 24 с.
179. Никольский, Л.Б. Синхронная социолингвистика (Теория и проблемы) [Текст] / Л.Б.Никольский. – М.: Наука, 1976. – 167 с.
180. Новикова, К.А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурской лексике, относящейся к животному миру [Текст] / К.А.Новикова // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972. – С.104-150.

181. Новикова, К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках [Текст] / К.А.Новикова // Исследования в области этимологии алтайских языков. – Л., 1972. – С. 18-53.
182. Нуржанова, Д.К. Способы номинации в сельскохозяйственной терминологии [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол.наук / Д.К.Нуржанова. – М., 1981. – 19 с.
183. Одемиш, Зейнел. Тюрко-монгольские элементы в турецком и тюркских языках Южной Сибири [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Одемиш Зейнел. – Улан-Удэ, 2004. – 166 с.
184. Оналбаева, А.Т. Стратификация невербального общения в социокультурном аспекте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /А.Т.Оналбаева. – Кокшетау, 2010. – 47 с.
185. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков [Текст] /отв. ред. В.И.Цинциус. – Л.: Наука, 1972. – 360 с.
186. Очерки сравнительной морфологии алтайских языков [Текст] / отв. ред. О.П.Суник. – Л.: Наука, 1978. – 269 с.
187. Орузбаева, Б.О. Словообразование в киргизском языке [Текст] /Б.О.Орузбаева. – Фрунзе: Илим, 1964. – 311 с.
188. Орузбаева, Б.О. Кыргыз терминологиясы [Текст] / Б.О.Орузбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 168 б.
189. Орузбаева, Б.Ө. Сөз курамы [Текст]: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн / Б.Ө.Орузбаева. – Бишкек: Мектеп, 2000. – 360 б.
190. Орузбаева, Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негиздери жөнүндө [Текст] / Б.О.Орузбаева. – Фрунзе: Илим, 1968. – 91 б.
191. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингпоэтика [Текст] / Б.Орузбаева, А.Турсунов, Ж.Сыдыков ж.б. – Бишкек: Б-сыз, 2011. – 928 б.
192. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе: Илим, 1982. – 238 б.

193. Лексикологиянын предмети жана объектиси [Текст] // Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2009. – 90-199-б.
194. Өмүрбеков, Т.Н. Кыргызстандын тарыхы [Текст] / Т.Н.Өмүрбеков. – Бишкек: Б.и., 2011. – 1 болук. – 330 б.
195. Персидско-русский словарь [Текст] / ред. Н.М.Жданова. – М.: Рус. яз., 1976. – 808 с.
196. Петров, К.И. Очерк происхождения киргизского народа [Текст] /К.И. Петров. – Фрунзе: КР ИА, 1963. – 145 с.
197. Проблема общности алтайских языков [Текст] / отв. ред. О.П.Суник. –Л.: Наука, 1971. – 403 с.
198. Проблемы этимологии тюркских языков [Текст]. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 400 с.
199. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст]: в 4 т. /В.В.Радлов. – СПб.: Б.и., 1892. – Т.1. – 1914 с. [64]; Т.2. – 1899. – 1814 с.[64]; Т.3. – 1905. – 2204 с. [98]; Т.4. – 1911. – 1116 с.
200. Радлов, В.В. Образцы народной литературы тюркских племен живущих в южной Сибири и Джунгарской степи [Текст] / В.Радлов. – СПб.: Б.и., 1870. – Ч.3: Киргизские наречие. – 712 с.
201. Рамstedт, Г. Введение в алтайское языкознание. Морфология [Текст] /Г. Рамstedт. – М.: Изд. иностр. лит., 1957. – 254 с.
202. Рассадин, В.И. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках [Текст] / В.И.Рассадин. – М.: Наука, 1980. – 115 с.
203. Рахимов, Т.Р. Китайские элементы в современнов уйгурском языке [Текст] / Т.Р.Рахимов. – М.: Наука, 1970. – 348 с.
204. Розина, Р.И. Социальная маркированность слова в современном английском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.И. Розина. – М., 1977. – 24 с.
205. Русско-таджикский словарь [Текст] / под ред. А.П.Дехоти, Н.Н.Ершов. – Москва-Сталинабад: Б.и., 1949. – 880 с.

206. Русско-хакасский словарь [Текст]: 31 000 слов / сост. Н.Г.Доможаков, В.Г.Карпов, Н.И.Копкоева и др.; под ред. Д.И.Чанкова. – М.: ГИС, 1961. – 967 с.
207. Рыскулова, Г.У. “Манас” эпосунда сезимдин жана кебете-кешпирдин туюндурулушу (психоллингвистикалык аспектиде) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / Г.У.Рыскулова. – Бишкек, 2008. – 26 б.
208. Рясянен, М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков [Текст] / М.Рясянен; пер. с нем. А.А.Юлдашева. – М.: Изд. иностр. лит., 1955. – 222 с.
209. Сабзаев, С.М. Лексика таджикско-персидского памятника XI века “Кашф-ал-Махджуб” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /С.М.Сабзаев. – Душанбе, 1982. – 23 с.
210. Сагындыков, Б. Сравнительный анализ лексики тюркоязычных памятников XIV века (По материалам “Мухаббат-наме” Хорезми, “Хосров и Ширин” Кутба и “Тулистан бит-турки” Сейфа Сарай) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Сагындыков. – Алма-Ата, 1977. – 32 с.
211. Салимов, М.С. Хатибоглу и язык его дастана “Фарахнаме” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.С.Салимов. – Баку, 1977. – 56 с.
212. Саматов, К. Цветообозначающая лексика в кыргызском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. Саматов. – Бишкек, 1997. – 23 с.
213. Санжеев, Г.Д. Манчжуро-монгольские языковые параллели [Текст] /Г.Д.Санжеев // Изв. АН СССР. Отд-ние гуманитар. наук. – 1930. – № 8. – С. 601-626; № 9. – С. 673-708.
214. Санжеев, Г.Д. К тюрко-монгольским лингвистическим проблемам [Текст] / Г.Д.Санжеев // Тр. Моск. ин-та востоковедения. – 1947. – № 4. – С.66-69.
215. Санжеев, Г.Д. Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков [Текст] / Г.Д.Санжеев // Филология и история монгольских народов. – М., 1958. – С.12-40.

216. Санникова, О.В. Польская мифологическая лексика в этнолингвистическом и сравнительно-историческом освещении [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О.В.Санникова. – М., 1990. – 15 с.
217. Сартбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] /А.Сартбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 328 б.
218. Сарыбаев, Ш.Ш. Монгольско-казахские лексические параллели [Текст] /Ш.Ш.Сарыбаев // Проблема общности алтайских языков. – Л., 1971. – С.256-262.
219. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А.Сапарбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос,1997. – 328 б.
220. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1974. – Т.1. – 766 с.
221. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
222. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “В”, “Г” и “Д” [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1980. – 395 с.
223. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Ж”, “Ж” и “Й” [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1989. – 291 с.
224. Севортян, Э.В. Пробные статьи к этимологическому словарю тюркских языков (обще- и межтюркские основы) [Текст] / Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1966. – 106 с.
225. Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К.Сейдакматов. – Фрунзе: Илим, 1988. – 332 б.
226. Слесарева, И.П. Лексико-семантические группы в современном русском языке. К проблеме типологии) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И.П.Слесарева. – М., 1977. – 23 с.
227. Словарь иностранных слов [Текст]. – 8-е изд. – М.: Рус. яз., 1981. – 620 с.

228. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков [Текст]: сб. ст. – М.: Наука, 1991. – 120 с.
229. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] /отв. ред. В.И.Цинциус. – Л.: Наука,1975. – Т.1. – 672 с.
230. Степанченко, И.И. Лексика лирики С.Есенина (Функционально-типологический анализ) [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук /И.И.Степанченко. – Киев, 1992. – 42 с.
231. Субракова, О.В. Язык хакасского героического эпоса [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О.В.Скбракова. – Алма-Ата, 1978. – 24 с.
232. Суник, О.П. Глагол в тунгусо-маньчжурских языках. Морфологическая структура и система форм глагольного слова [Текст] / О.П.Суник. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 363 с.
233. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистика: опыт ретроспективы [Текст] /А.Н.Сыдыков. – Бишкек: Б.и., 2011. – 236 с.
234. Сыдыков, Ж.К. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этно)-лингвистикалык очерк) [Текст] / Ж.К.Сыдыков. – Бишкек: Бийиктик, 2002. – 224 б.
235. Сыдыков, С. Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар [Текст] /С.Сыдыков. – Фрунзе: Илим, 1984. – 167 б.
236. Сыдыков, С. Байыркы түрк жазуусу (XII-X-кылымдар) [Текст]: окуу китеп / С.Сыдыков, К.Конкобаев. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 337 б.
237. Сыдыков, С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей [Текст] / С.Сыдыков // Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. – Фрунзе, 1964. – С. С. 12-25.
238. Тенишев, Э.Р. Алтайские языки [Текст] / Э.Р.Тенишев // Языки мира: тюркские языки. – Бишкек, 1997. – С. 7-16.
239. Тенишев, Э.Р. Древнекыргызский язык [Текст] / Э.Р.Тенишев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 56 с.

240. Тил илими боюнча корголгон диссертациялардын авторефераттарынын библиографиясы текст [Текст] / түз.: С.Ибрагимов. – Бишкек: Б.и., 2014. – 68 б.
241. Тиобан, А. Общественно-политическая лексика современного русского литературного языка (лексика-семантический и структурный анализ). [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Тиобан. – Л., 1981. – 17 с.
242. Трескова, С.И. Функционирование языка массовой коммуникации в условиях многоязычной аудитории [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.И.Трескова. – М., 1976. – 24 с.
243. Токтоналиев, К.Т. Этапы исторического развития кыргызского языка [Текст] / К.Т.Токтоналиев // Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 202-205-б.
244. Толубаев, М. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» сөздүгүнүн изилдениш тарыхынан [Текст] / М.Толубаев, С.Довлатова // Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 85-106-б.
245. Тувинско-русский словарь [Текст] / под ред. Э.Р.Тенишева. – М.: Сов. энцикл., 1968. – 646 с.
246. Туймебаев, Ж.К. Теоретические принципы и историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ж.К.Туймебаев. –Астана, 2008. – 47 с.
247. Тулеубаева, С.А. Стратификация языковой личности аль-Фараби в сравнительно-исторической парадигме [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С.А.Тулеубаева. – Астана, 2010. – 56 с.
248. Турсунов, С. Лексические особенности дастана “Алпамыш” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.Турсунов. – Ташкент, 1990. – 19 с.
249. Тюркское языкознание [Текст]: материалы III Всесоюз. тюркол. конф. – Ташкент: Фан, 1985. – 450 с.
250. Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика [Текст]: сб. ст. – М.: Изд. вост. лит., 1960. – 350 с.

251. Убрятова, Е.И. К этимологии слова *айгыр* «жеребец» [Текст] //Вопросы тюркологии: сб. ст. – Ташкент, 1965. – С. С. 11-16.
252. Усмамбетов, Б.Ж. Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдери (ат жабдыктар материалдары боюнча) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. /Б.Ж.Усмамбетов. – Бишкек, 2001. – 20 б.
253. Усмамбетов, Б.Ж. Кыргыз тилиндеги кесиптик лексика (Кол өнөрчүлүккө тиешелүү сөздөр) [Текст] / Б.Ж.Усмамбетов. – Бишкек: Б-сыз, 2011. – 51 б.
254. Уфимцева, А.А.Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) [Текст] /А.А.Уфимцева. – М.: АН СССР, 1962. – 287 с.
255. Хавоза, Фактима Нурова. Этноязыковые основы и принципы освоения заимствованной арабской, тюркской и русской лексики в дунганском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Хавоза Фактима Нурова. – Бишкек, 2009. – 18 с.
256. Халикова, Р.Х. Язык башкирских шежере и актов документов XVIII-XIX вв. [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Р.Х.Халикова. – М., 1992. – 45 с.
257. Цинциус, В.И. К этимологии алтайских терминов родства [Текст] //Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972. – С.15-71.
258. Цинциус, В.И. Задачи сравнительной лексикологии алтайских языков[Текст] // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972. – С. 3-14.
259. Черкасский, М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм [Текст] /М.А.Черкасский. – М.: Наука, 1965. – 140 с.
260. Чороев, Т.К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы [Текст] / Т.К.Чороев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 92 б.
261. Чупрына, О .Лексико-тематическая группа как предмет историко-семасиологического исследования (на материале торговой лексики

- английского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /О.Чупрына. М.,1979. -19 с.
262. Чэнь Чан-Хао. Русско-китайский словарь [Текст]: 26 000 слов / Чэнь Чан-Хао, А.Г.Дубровский, А.В.Котов. – М.: ГИС, 1953. – 975 с.
263. Шаймердинова, Н.Г. Когнитивная семантика древнетюркских орхонских текстов [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук /Н.Г.Шаймердинова. – Алматы, 2007. – 61 с.
264. Шакенбаева, Г. К. Кыргыз тилиндеги саймачылык өнөрүнүн лексикасы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Г.К.Шакенбаева. – Бишкек, 2010. – 154 б.
265. Шамшиева, М.С. Лейлек топонимиясы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / М.С.Шамшиева. – Бишкек, 2009. – 22 б.
266. Шаршенбаев, Б.Д. «Манас» эпосунун жаңы типтеги сөздүктөрүн түзүү жана чечмелөө технологиясы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. /Б.Д.Шаршенбаев. – Бишкек, 2004. – 192 б.
267. Швейцер, А.Д, Современная социоллингвистика. Теория, проблемы, методы [Текст] /А.Д.Швейцер. – М.,: Наука, 1976. – 176 с.
268. Шериев, А.Ж. Титулатура в языке киргизского эпоса “Манас” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Ж.Шериев. – М., 1991. – 19 с.
269. Шимчак, М. Термины родства и семейного свойства в истории и диалектах польского языка [Текст] / М.Шимчак // Славянская лексикография и лексикология: сб. – М., 1966. – С. 269-290.
270. Ширина, Л.И. О соотношении логических и лингвистических категорий в лексико-семантических группах (на материале прилагательных вкуса) [Текст] / Л.И.Ширина //Лексика рус. яз.: респ. сб. – Рязань, 1979. – С. 88-95.
271. Штернберг, Л.Я. Семья и род у народов Северо-Восточной Азии [Текст]. – Л.: Изд-во ин-тов народов Севера, 1933. – 187 с.
272. Щербак, А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках [Текст] / А.М.Щербак // Ист. развитие лексики тюркских яз. – М., 1961. – С. 82-172.

273. Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст] /А.М.Щербак. – Л.: Наука, 1970. – 204 с.
274. Эгембердиев, Р. Фразеологизмы в эпосе “Манас” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.Эгембердиев. – Фрунзе, 1980. – 18 с.
275. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 974 с.
276. Юнусалиев, Б.М. Избранные труды [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе: 1971. -320 с.
277. Юнусалиев, Б.М. Тандалган эмгектер [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1985. – 509 б.
278. Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959. – Ч.1: Развитие корневых слов. – 248 с.
279. Юнусалиев, Б.М. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 291 б.
280. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу билиг [Текст] / Юсуф Хос Хожиб; түз. К.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – 960 б.
281. Языки мира: Тюркские языки [Текст] .– Бишкек:Кыргызстан,1997.– 543 с.
282. Яриев, Б.Я. Язык поэзии Максуда Шейхзаде [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Я.Яриев. – Ташкент, 1979. – 22 с.
283. Bang, W. Turkische Bruchstucke einer nestorianischen Georgspassion. Le Museon, 39 [Text] / W.Bang. – Louvain, 1926. – 665 p.
284. Brockelmann, C. Ost turkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens [Text] / C.Brockelmann. 1.– Leiden, 1954. – 129 p.
285. Brockelmann, C. Ost türkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens [Text] / C.Brockelmann. 2. – Leiden, 1954. – 164 p.
286. Vambery, H. Etymologisches Worterbuch der Turko-tatarischen Sprachen [Text] / H.Vambery. – Leipzig, 1878. – 284 p.
287. Gombocz, Z. Az altaji nyelvek hangtortenetehez [Text] / Z.Gombocz //NyK. – 1905. – Vol. 35. – P.151-222.

288. Doerfer, G. Die Entsprechungen der türkischen langvokale im Tungusischen [Text] / G.Doerfer // UAJb. – 1968. – Bd.40. – H.1/2. – P. 96-102.
289. Doerfer, G. Iran'daki Turk dilleri [Text] / G.Doerfer // TDAY-B. – 1969. – P.1-23.
290. Doerfer, G. Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen..., [Text]: Bd II. Turkisce Elemente im Neupersischen. Alif bis ta. / G.Doerfer. –Wiesbaden, 1965. – Bd.II. – 549 p.
291. Joki, A.J. Die Lehnwörter des Kyzyl-Sprache Bd II. Turkische Elemente im Neupersischen. Alif bis ta. Bd II. Turkisce Elemente im Neupersischen. Alif bis ta [Text] / A.J.Joki. – Helsinki, 1952. – 290 p.
292. Joki, A.J. Die Lehnwörter des Sajan-Samojedischen [Text] / A.J.Joki. – Helsinki, 1952. – 395 p.
293. Kaluzynski, St. Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprachen [Text] /St.Kaluzynski. – Warszawa, 1961. – 170 p.
294. Clauson, G. Turkish and Mongolian studies [Text] / G.Clauson. – London, 1962. –P. 154.
295. Clauson, G. On the idea 'of Sumerian – Ural – Altaic Affinities [Text] /G.Clauson // Current Anthropology. – 1973. – Vol.14, № 4. – P. 23-34/
296. Menges, K. Altajische Studien [Text] / K.Menges // Der Islam. – 1961. - Bd. 37. – P. 651-663.
297. Nemeth, Gy. Az urali es a torok nyeivek osi kapcsolata [Text] / Gy. Nemeth. – Budapest, 1942. – P. 217.
298. Poppe, N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen [Text] /N.Poppe. – Teil I. Vergleichende Lautlehre. – Wiesbaden, 1960. – P.193-263.
299. Pritsak, O. Das Altürkische. Handbuch der Orientalistik [Text] / O.Pritsak. – Bd.V., Absch. I. – Leiden; Köln, 1963. – P.671-684.
300. Radloff, W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei [Text] / W. Radloff //Neue Folge. – SPb., 1897. – 181 p.
301. Ramstedt, G.J. Kalmukisches Wörterbuch [Text] / G.J.Ramstedt. – Helsinki, 1935. – 560 p.

302. Ramstedt, G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. Formenlehre [Text] / G.J.Ramstedt. – Helsinki, 1952. – 280 p.
303. Ramstedt, G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft [Text] / G.J.Ramstedt. – I. Lautlehre. -Helsinki, 1957. – 435 p.
304. Ramstedt, G.J. Studies in Korean etymology [Text] / G.J.Ramstedt. – Helsinki, 1949. – 582 p.
305. Räsänen, M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen [Text] / M. Räsänen.–Helsinki, 1969. – 533 p.
306. Shiratori, K. Über die Sprache der Hsing-nu und der Tunghu-Stämme [Text] / K.Shiratori // Bulletin de l'Académie des Sciences. – SPb., 1902. – № 2. – P. 126-131.
307. Cevren, Besim Atalay. Divanu lugat it Turk tercumesi [Text] / B.A.Cevren. – Ankara, 1939-1940. – C.1,2,3. – S.239-246.

Интернет булактары

1. Урало-алтайское теория языков [Текст]. – Режим доступа: www@mail.ru. – Загл. с экрана.
2. Камолиддин, Ш. Культура оседлых тюрков Средней Азии. Ч. 2. [Электронный ресурс] / Ш. Камолиддин. – Режим доступа: E-mail: www.eurasica.ru/articles/uzbeks/shskamolidin_kultura.../11/. – Загл. с экрана.
3. Википедия: [ky \[Электронный ресурс\]](http://ky.wikipedia.org/wiki/мал_чарбачылык). – Режим доступа: [Wikipedia. Org/wiki/мал_чарбачылык](http://Wikipedia.Org/wiki/мал_чарбачылык). – Загл. с экрана.

Объектилик булактар

1. Манас [Текст]: С.Орозбакодун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – Т.1. – 296 б.
2. Манас [Текст]: С.Орозбакодун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – Т. 2. – 449 б.
3. Манас [Текст]: С.Орозбакодун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – Т. 3. – 346 б.

4. Манас [Текст]: С.Орозбаковдун варианты боюнча. 4-том. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 368 б.
5. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу: С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 1 китеп. – 554 б.
6. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу: С.Орозбаковдун варианты. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 2 китеп. – 800 б.
7. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу: С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 3 китеп. – 667 б.
8. Манас [Текст]: баатырдык эпос: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Турар, 2010. – 1722 б.
9. Манас [Текст]: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 1 китеп. – 248 б.
10. Манас [Текст]: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 1 китеп. – 262 б.
11. Семетей [Текст]: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 1 китеп. – 376 б.
12. Семетей [Текст]: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1989. – 2 китеп. – 344 б.
13. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 1 китеп. – 446 б.
14. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 2 китеп. – 294 б.
15. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу: С.Каралаевдин варианты боюнча. – Бишкек: Шам, 1998. – 3 китеп. – 787 б.
16. Манас [Текст]: кыргыз элинин баатырдык эпосу: С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек: Шам, 1997. – 4 китеп. – 611 б.
17. Манас. Семетей. Сейтек [Текст]: эпос: Үчилтик / түз.: Ж.Садыков, К.Садыков, Р.Кыдырбаева. – Бишкек: “ЖЭКА” ЛТД, 1999. – 468 б.

18. Орозбаков, С. Манастын биринчи казаты [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 200.
- 19.Орозбаков, С. Манастын балалык чагы [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 201.
- 20.Орозбаков, С. Манас [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 202.
- 21.Орозбаков, С. Манастын жигитчилик чагы [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 203.
- 22.Орозбаков, С. Манастын биринчи казаты [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. №204.
- 23.Орозбаков, С. Манастын экинчи казаты [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 205.
- 24.Орозбаков, С. Манас [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 206.
- 25.Орозбаков, С. Манас [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 207.
- 26.Орозбаков, С. Манас [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 208.
- 27.Орозбаков, С. Манас. Көкөтөйдүн ашы [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 209.
- 28.Орозбаков, С. Манас. Чоң казат [Текст]/ Кол жазмалар фондусу, инв. № 210.
- 29.Орозбаков, С. Манас. Кичи казат [Текст]/Кол жазмалар фондусу, инв. № 211.